

ԷԿԼԵՅԱ ՉԵԼԵԲԻ

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

4

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ
III
ЭВЛИЯ ЧЕЛЕБИ

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА,
ПРЕДИСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ
А. Х. САФРАСТЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1967

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐ

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱՂԵՅՈՒՐՆԵՐ
Գ
ԷՎԼԻՅԱ ՉԵԼԵԲԻ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԱԳՐԻՉ,
ԱՌԱՋԱԲԱՆ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
Ա. Խ. ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1967

Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

4. Բյուզանդական ազդիւորներ. դիրք Ա., Պրոկոպիոս Կեսարացի. թարգմանութիւն ընագրից, առաջարան և ծանոթագրութիւններ՝ Հրաչ Բարթիկյանի:

էվ. Չեխերին ընդունակություն և մեծ հակում է ունեցել դեպի

* مسیاح عالم

երզն ու երաժշտութիւնը, որին շատ է նպաստել նրա գեղեցիկ և հրապուրիչ ձայնը: Թե՛ արքունիքում և թե՛ դրսում նա սերտ կապ է պահպանել ժամանակի հայտնի երաժիշտների հետ և զարգացրել իր երաժշտական ձիրքը: Նա զբաղվել է նաև գեղագիտութեամբ ու նկարչութեամբ: Սիրել է նաև ճարտարապետութիւնն ու երկրաչափութիւնը, որն ակնհայտորեն երևում է նրա «Ուղեգրութիւնից»: Էվ. Չելեբին առանձին ուշադրութիւն է դարձրել և կենդանի գույներով նկարագրել է ճարտարապետական զանազան կառույցներն ու պատմական հուշարձանները: Նա ուսումնասիրել է նաև զրականութիւնը, ծանոթ է եղել թուրք և պարսիկ բանաստեղծների երկերին (Ֆիզուլի, Բաքի, Ռուժի, Նեջաթի և այլն):

Սակայն այս ամենի հետ մեկտեղ էվ. Չելեբին առանձնապես մեծ սեր և հակում է դրսևորել աշխարհագրութեան ու երկրագիտութեան բնագավառներում: Դեռևս վաղ հասակից ձգտել է ճանապարհորդել, ծանոթանալ տարբեր երկրների ժողովուրդների լեզվին, կուլտուրային, կենցաղին ու սովորութիւններին:

1041 թվականին (1631), 21 տարեկան հասակում, էվ. Չելեբին սկսում է շրջագայել Կոստանդնուպոլսում և նրա շրջակայքում: Մոտ իննը տարի տևող այդ շրջագայութիւնների և ուսումնասիրութիւնների արդշունքը լինում է նրա «Ուղեգրութեան» առաջին հատորը, որը խիստ արժեքավոր նշութիւն ու փաստեր է բովանդակում Կոստանդնուպոլսի մասին:

Հետագայում, փոքր ընդմիջումներով, շուրջ 41 տարի նա շարունակում է իր ուղևորութիւնները: Չելեբին մերթ իբրև հոգևորական՝ իմամ կամ մյուեզլին, մերթ իբրև բարձրաստիճան անձանց ուղեկցող, զրուցակից, անձնական քարտուղար, իսկ երբեմն էլ իբրև տուրքեր հավաքողի քարտուղար, խորհրդական, բանակի իմամ կամ մյուեզլին, հիվանդապահ, սուրհանդակ, ռազմիկ և այլն, 16 անգամ ճանապարհորդել է տարբեր ուղևորութիւններով:

Այդ պաշտոնների բերմամբ, նա թե օսմանյան և թե օտար երկրներում, գրեթե միշտ պատվով է ընդունվել: Այս հանգամանքը, անտարակույս, հեշտացրել է նրա ուղևորութիւնները և հնարավորութիւն տվել առանց արգելքի մուտք գործել պաշտոնական հիմնարկութիւնները, դիտել և ուսումնասիրել տեսարժան վայրերը, պատմական հնութիւնները և հուշարձանները, մինչև անգամ ռազմական նշանակութիւն ունեցող բերդերը: Այս առթիւ էվ. Չելեբին նշում է. «Ես լայն հնարավորութիւն ունեցա ամենակա-

տարյալ կերպով ծանոթանալ էրզրումի կենցաղին: Ինձ թույլատրված էր տեսնել բոլոր օրենսդրութիւնները, արձանագրութիւնները և հիշատակարանները»:

Նա ճանապարհորդել է բազմաթիւ երկրներում՝ Փոքր Ասիա, Հայաստան, Քուրդիստան, Կովկաս, Սիրիա, Պաղեստին, Միջագետք, Արաբիա, Եգիպտոս, Հաբեշտան, Բալկանյան երկրներ, Հարավային Ռուսաստան, Ղրիմ, Գերմանիա, Դանիա, Հոլանդիա և Լեհաստան:

Էվ. Չելեբին մի քանի անգամ եղել է Անատոլիայում ու Հայաստանում և անցել այդ երկրների բոլոր կարևոր քաղաքներով ու գյուղերով: Վերջին ուղևորութիւնը էվ. Չելեբին կատարել է 1089 թվականին (1678). ենթադրվում է, որ նա մահացել է այդ ուղևորութիւնից հետո, 1090 թվականին (1679), մոտ 70 տարեկան հասակում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ էվ. Չելեբին իր ստացած կրթութեան և շրջապատի պայմանների բերումով եղել է շերմ հավատացյալ-մուսուլման և կրոնական ավանդութիւնների ու առասպելների խիստ սիրահար: Նրա բոլոր հատորներում հիշատակված են բազմաթիւ սրբեր, սրբավայրեր, նրանց հրաշագործութիւնների վերաբերյալ երբեմն անհեթեթութեան հասնող սնտիապաշտական նկարագրութիւններ:

Էվ. Չելեբին Թուրքիայի ռազմաֆեոդալական վերնախավի ներկայացուցիչներից է: Նա դաստիարակվել, ապրել և գործել է այդ միջավայրում:

Էվ. Չելեբին մոլեռանդ մահմեդական է, հավատարիմ «նվիրական իսլամին», թշնամի «անհավատների»: Այստեղից հասկանալի է, թե ինչու էվ. Չելեբին չի բմբռնել և չի կարողացել բացատրել Ռուսաստանի, Լեհաստանի, Հունգարիայի, Մոլդավիայի, Վալախիայի և Թուրքիայի ժողովուրդների միջև գոյութիւն ունեցող հարաբերութիւնների իսկական բնույթը տվյալ ժամանակաշրջանում: Ֆեոդալական պետութիւնների միջև տեղի ունեցող պատերազմները նա սովորաբար ընկալում է իբրև ընդհարումներ ժողովուրդների միջև: Էվ. Չելեբի, ինչպես նաև ֆեոդալական դասակարգի ներկայացուցիչների համար, պատերազմական նվաճումները և ավաճեցումները հանդիսացել են կյանքի նիւթական նպատակ, և այդ դիրքից նրան բնական են թվում արշունալի «սխրագործութիւնները, բռնութիւններն ու ավաճառումները»*:

* Эвлия Челеби, Книга путешествия, вып. I, Москва, 1961, стр. 10—11 (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

Նա «օրինական» է համարել օսմանյան «փառապանծ իսլամական բանակի» դեպի արևելք և արևմուտք կատարած արշավանքները (akinlar), հրով ու սրով, արյունով ու կոտորածներով նվաճումները, ֆեոդալական վերնախավի և օսմանյան բանակի համար հարստանալու գլխավոր աղբյուր հանդիսացող ավարառությունները և գերեվարումները... էվ. Չելեբիի հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ նա ինքն էլ հաճախ ակտիվ մասնակցել է օսմանյան բանակի նման «հաղթական» արշավանքներին և ավարառումներին...

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» առաջին տպագրության կազմակերպիչն ու խմբագիրը՝ թուրք պատմագիր Նեջիբ Ասրմը, «Իգտամ» օրաթերթի 1314 թվականի (1896) 701 համարում հետևյալ կերպ է գնահատում նրան։

«...Օսմանյան երկրներն ամբողջությամբ, Իրանն ու եվրոպական երկրների մեծ մասը ճանապարհորդող այս անխոնջ ուղևորը, իր տեսածներն ու լսածները լրիվ գրի է առել, և կազմել 10 հատորից բաղկացած իր «Ուղեգրությունը»... էվ. Չելեբին իսկական ուղևոր է՝ պահանջվող բոլոր հատկանիշներով, հիանալիորեն նկարագրել է անցած ու տեսած վայրերը և ըստ ամենայնի իրականացրել իր ուղևորության նպատակները։ Այս օսմանցի ճանապարհորդը, պաշտոնի բերմամբ, իր այցելած վայրերի վիճակը նկարագրել է պատկերավոր լեզվով, հավաքել է բերնից բերան անցած ավանդությունները, գրի առել հասարակական շինությունների վրա եղած արձանագրությունները և կազմել ժողովրդի բոլոր տարրերի վիճակագրությունները...»*։

Նույն «Իգտամ» թերթի 702 համարում պատասխանելով Նեջիբ Ասրմին, թուրք գրականագետ Ահմեդ Միդհատը գրում է. «...Բոլոր քաղաքակիրթ ազգությունների դարավոր գոյության ընթացքում էվ. Չելեբիի նման անձնավորությունները շատ քիչ են... Եթե նա ապրած ու գործած լիներ այնպիսի երկրներում, ուր մեծ մարդկանց հիշատակը հավերժացնելու համար արձաններ են կանգնեցնում¹, նման մարդկանց շարքում էվ. Չելեբին կլիներ առաջիններից... Ինչ որ գրել է նա իր գրքերում, անպայման անձամբ տեսել ու ստուգել է և կամ այդ հարցերի մասին գրված գրքերից օգտվել և գրի է առել... Նեջիբ Ասրմի ասելով «էվ. Չելեբիին կարելի է դասել համաշխարհային հռչակ վայելող ուղևորների» Իբնի-Բաթուտայի և Մարկո

Պոլոյի շարքը», գուցե և գերազանցում է նրանց, քանի որ ավելի շատ երկրներում է եղել և այդ մասին գրել. նա ինչ տեսել է, ասում է՝ տեսա և ինչ լսել է՝ լսեցի, իսկ եթե օգտվում է այլ աղբյուրներից՝ այդ ևս հիշատակում է... Նա չնայած XVII դարի ուղևոր և գրող է, սակայն լեզուն վերին աստիճանի պարզ է ու հասկանալի»*։ Իր մի այլ հոդվածում շեշտելով էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» նաև պատմական աշխարհագրության համար ունեցած բացառիկ կարևորությունը Ահմեդ Միդհատը առաջարկում է Նեջիբ Ասրմին պատրաստել էվ. Չելեբիի ուղևորության «գլխավոր երկրների պատմական քարտեզը» (Մերձավոր արևելքի երկրների ու Արևելյան Եվրոպայի)։ Նեջիբ Ասրմը իր պատասխան հոդվածում համաձայնություն է հայտնում։

Բայց թուրք հեղինակների այդ «գեղեցիկ ցանկությունը» մրնում է միայն ցանկություն։

Հրատարակիչ Ահմեդ Ջեդեթին և խմբագիր Նեջիբ Ասրմին 1314—1318 թվականներին (1896—1900) հաջողվում է տպագրել էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» I—VI հատորները միայն, որից հետո նրա երկերի տպագրության գործը ընդհատվում է մինչև 1928 թվականը, երբ «Ուղեգրության» մնացած հատորների (VII—X) հրատարակությունը Ստամբուլում ձեռնարկում է «Օսմանյան պատմության էնցլոպեդիան»²։

«Ուղեգրության» VII հատորի առաջաբանից պարզվում է, որ առաջին հրատարակության ձեռնարկողը ու խմբագիրը՝ Նեջիբ Ասրմը, հնարավորություն չի ունեցել օգտագործել էվ. Չելեբիի «Սեյահեթնամեի» գոյություն ունեցող բոլոր ձեռագրերը և բավականացել է միայն Փերթե փաշայի գրադարանում պահվող ձեռագրով։ Չնայած այդ թերություններին տպագրված բոլոր օրինակները կարճ ժամանակում սպառվել են. ներկայումս էվ. Չելեբիի հատորները հազվագյուտություն են։ Նրա աշխատությունը արժանացել է եվրոպական մի շարք գիտնականների ուշադրությանը։ Այսպես, հայտնի արևելագետ-թուրքագետ Ֆոն-Համմերը իր բաղմահատոր «Օսմանյան պատմության» համար, իբրև կարևոր աղբյուր օգտագործել է նաև էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը»։ Բացի այդ Համմերը էվ. Չելեբիի մի քանի հատորներ թարգմանել է անգլերեն, իսկ VI հատորը թարգմանվել է հունգարերեն (այդ հատորը վերաբերում է էվ. Չելեբիի Հունգարիայում կատարած ուղևորությանը)։

* اوليا چلبی سياحتنامهسى. در سعادت، ۱۳۱۴، مقدمه دد

* Նույն տեղում։

«Օսմանյան պատմության էնցլոմենի» տեղեկության համա-
ձայն էՎ. Չելեբիի «Ուղեգրության» ձեռագրերից լրիվ պահպանվել
են միայն հինգը: Եվրոպական գրադարաններում ևս ձեռագրերը
լրիվ չեն: Վիեննայի գրադարանում կա միայն IV հատորը, Լոնդոնի
Արքայական ասիական գրադարանում միայն I հատորը և այլն:

VII և հաջորդ հատորները հրատարակվել են բոլոր հինգ ձեռա-
գրերի համեմատական սկզբունքով, որոշ ծանոթություններով ու
լրացումներով:

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ կարևոր տեղ է գրավում
պատմական դեպքերի նկարագրությունը: Նա ականատես և նույն-
իսկ մասնակից է եղել այդ դեպքերից շատերին:

էվ. Չելեբիի առաջին հատորում առանձնապես կարևոր են՝
1. Կոստանդնուպոլսի բազմաթիվ շինությունների (պալատներ, մզ-
կիթներ, բարեգործական հիմնարկներ, աղբյուրներ և այլն), հու-
շարձանների նկարագրությունը, 2. Սուլթան Սուլեյման Կանունիի
վարչական, զինվորական օրենսդրությունները և միջոցառումները
(անհրաժեշտ տվյալներով), 3. Սուլթան Մուրադ IV-ի ֆերմանով
Ստամբուլում կատարված աշխարհահամարը և կազմակերպված
հսկա ու հետաքրքիր շքերթը (ալայ), որին մասնակցել են քաղաքի
զինվորական, վարչական, հոգևորական, առևտրական, արհեստա-
վորական և բոլոր այլ էսնաֆները, սկսած պետության բարձր գա-
սերից, վերջացրած ժողովրդական խավերով: «Ուղեգրության» առա-
ջին հատորում այդ մեծ շքերթի նկարագրությունը բռնում է 150 էջ
(արաբական տառերով)³:

* * *

Սովետական արևելագետներից էվ. Չելեբիի ուսումնասիրու-
թյամբ հիմնականում զբաղվել են ակադեմիկոսներ Ի. Կրաչկովսկին
և Վ. Բարթոլդը:

Ի. Կրաչկովսկին այսպես է բնութագրում նրան. «էվլիյա Չե-
լեբիի տասը հատորանոց աշխատությունը, որպես հուշեր, իր դա-
րաշրջանը բնութագրող կարևոր փաստաթղթերից է, առաջնակարգ
աղբյուր այդ ժամանակի պատմության համար, միաժամանակ
նույնքան կարևոր նկարագրություն, որ միակն է Արևելյան գրակա-
նության մեջ և ամեն տեսակետից կոպտուր-պատմական ուսումնա-

սիրությունների անսպառ աղբյուր է»*: Իսկ Վ. Բարթոլդը գրում
է. «էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրությունը» թուրքերեն լեզվով ինքնա-
տիպ աշխարհագրական աշխատություն է, որը, հարուստ բազմա-
թիվ նյութերով (աշխարհագրական, ազգագրական և լեզվագիտա-
կան), իրենից շատ է ետ թողնում արաբական դասական աշխար-
հագրագետների աշխատությունները, թեև մյուս կողմից, պարզ
ասած, բովանդակում է բազմաթիվ մտացածին տարրեր»**:

Ի. Կրաչկովսկին նշում է նաև մի կարևոր պատմա-հնագիտա-
կան փաստ: էվ. Չելեբին XVII դարում հատուկ ուշադրություն է
դարձրել Վերին Միջագետքի և Փոքր Ասիայի խալդական հնության
վրա, մի հարց, որը մեծ դեր է խաղացել XX դարի եվրոպական գի-
տության մեջ և մասնավորապես մեր երկրում: Նրան ոչ պակաս
զարմացրել են ժայռային ճարտարապետության այն հուշարձան-
ները, որոնք նոր ժամանակների համար անլուծելի հանելուկներ են
թվացել: Նրա ուշադրությունը գրավել են նաև յուրահատուկ ծա-
գում ունեցող թունելները, կամուրջները և կամարները, որոնք հազ-
վագյուտ չեն այդ երկրներում:

Իբրև օրինակ կարելի է նշել Վանի ժայռի (բերդի) և Բիթլիսից
մինչև Վանա լիճը հասնող քարաշեն կամարների կենդանի գույ-
ներով նկարագրությունը:

Կրաչկովսկին նշելով էվ. Չելեբիի կրոնասիրությունը, գրում է.
«Իր միջավայրի և դարաշրջանի համար միանգամայն բնական է,
որ էվլիյա Չելեբին հատուկ ուշադրությամբ կանգ է առել այցելած
երկրների կրոնական պաշտամունքների և սովորությունների վրա:
Գյուղերը նկարագրելիս նա միշտ նշումներ է արել, արդյոք նրանց
բնակիչները մուսուլմաններ են, քրիստոնյաներ, թե՛ հայեր: Քա-
ղաքները նկարագրելիս նա հանգամանորեն կանգ է առնում ուխտա-
տեղիների վրա, պատմում սրբերի հրաշքների և սրբավայրերի ու-
ժի մասին... երբեմն ոչ պակաս ուշադրություն դարձնելով նաև
քրիստոնեական կրոնական սովորություններին: Չելեբիի արժանիքը
պետք է համարել այն, որ նրան հետաքրքրում են մեծ մասամբ ոչ
թե վերին դասերի պաշտոնական կրոնը, որին նա շատ լավ ծանոթ

* И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения. М.—Л., 1957, том IV, гл. XXI, Турецкая географическая литература XV—XIX вв., стр. 607 (ընդ-
գծումը մերն է—Ա. Ս.):

** В. В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925, стр. 114.

է, այլ ժողովրդական լայն մասսաների կրօնական պատկերացումները»*:

Իբրև օրինակ հիշենք Էջմիածնի (Ուշքիլիսե) կրօնական արաբոլոգությունները (մասնավորապես մեռն հիւնը)՝ ժողովրդական լայն մասսաների մասնակցութեամբ. Մշո սուրբ Կարապետի վանքի ուխտագնացությունը, զոհարարությունները, աղոթքները և բժշկությունները, վանի վարագա վանքի ու Ախթամարի նկարագրությունները և այլն և այլն:

Մի շարք հեղինակներ էվլիյա Չելեբիի և հայտնի ճանապարհորդ Իրն-Քաթութայի միջև գաղափարների և տեսակետների որոշ մերձավորություն են գտնում:

Միջնադարյան թուրք ճանապարհորդ էվ. Չելեբին իր հայրենիքում չի արժանացել այն ուշադրությանը և գնահատականին, որին նա իրավամբ արժանի է եղել: Այդ է ապացուցում այն փաստը, որ նրա «Ուղեգրությունը» մոտ երկուսուկես դար մնացել է ձեռագիր վիճակում: Բացի այդ, էվ. Չելեբիի տաս հատորները հրատարակվել են խաչտարդետ ու մեծ թերություններով:

Վերջերս միայն էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը» Թուրքիայում որոշ չափով հետաքրքրության և ուսումնասիրության առարկա է դարձել:

Ռեշատ էքրեմ Կոշուն կրճատումներով վերահրատարակել է էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը»: Ամսագրերում և հանրագիտարաններում լույս են տեսել մի շարք ուսումնասիրություններ: էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մասին դիսերտացիաներ են գրվել ու պաշտպանվել Ստամբուլի համալսարանի գրականության ֆակուլտետում:

Այնուամենայնիվ, դեռևս անբավարար են էվ. Չելեբիի մասին թուրքերեն կատարված ուսումնասիրություններն ու հրատարակությունները: Մինչև օրս չի հրատարակվել «Ուղեգրության» գիտական լրիվ տեքստը: Բազմակողմանիորեն չեն ուսումնասիրված սովորահատոր աշխատության մեջ ընդգրկված բազմաթիվ հարցերը:

էվ. Չելեբիի նկատմամբ անհամեմատ ավելի մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերվել Արևմուտքում: Եվրոպական լեզուներով լույս են տեսել մի քանի տասնյակ մենագրություններ, հոդվածներ և գրախոսություններ անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, ռուսերեն, բուլղարերեն, ռումիներեն, սերբերեն, հունգարերեն,

հունարեն և այլ լեզուներով: Այս հարուստ գրականության մեջ էվ. Չելեբիի աշխատությունը ուսումնասիրվում է պատմագրական, աշխարհագրական, լեզվագիտական, հնագիտական և այլ տեսանկյուններից:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Բալկանյան ժողովուրդների թուրքագետները առանձին հետաքրքրությամբ են ուսումնասիրել էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը»: Այդ բացատրվում է նրանով, որ էվ. Չելեբին ճանապարհորդել է Բալկանյան, Հարավային և Արևելյան Եվրոպայի երկրները և նրանց մասին հաղորդել է պատմական, տեղագրական և կենցաղային բազմաթիվ հետաքրքիր տեղեկություններ, որոնք կարևոր աղբյուր են հանդիսանում այդ երկրների և ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

Նկատի ունենալով, որ էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» հատորներում շատ հարուստ տեղեկություններ և նյութեր կան նաև ՍՍՌՄ տարբեր երկրամասերի և ժողովուրդների մասին, Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտը սկսել է էվ. Չելեբիից թարգմանել և հրատարակել Սովետական Միության ժողովուրդներին վերաբերող նյութերը: Վերջերս, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, առաջարանով և հավելվածով հրատարակվեցին Մոլդավիային և Ուկրաինային վերաբերող նյութերը**։ Թարգմանության խմբագիրները նշում են այդ կարևոր նախաձեռնության մասին. «էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը», որը պատմության և ազգագրության վերաբերյալ բովանդակալից հարցեր է ընդգրկում, կարելի է համարել ամենից ավելի արժեքավոր օտար աղբյուրը ՍՍՌՄ ժողովուրդների անցյալը ուսումնասիրելու համար: էվ. Չելեբիի հաղորդած անթիվ և բազմազան փաստական նյութերը այդ աշխատությունը վեր են ածում բացառիկ կարևոր աղբյուրի՝ նրա տեսած և նկարագրած երկրների ուսումնասիրության համար»***:

* * *

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը» կարևոր աղբյուր է նաև Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների միջնադարյան

* Sh'm Эвлия Челеби, Книга путешествия, вып. I, М., 1961, Библиография на европейских языках, стр. 326—330.

** Эвлия Челеби, Книга путешествия, отв. редактор А. С. Тверитинова, вып. I. Земли Молдавии и Украины. М., 1961.

*** Эвлия Челеби, Книга путешествия, стр. 9—11.

* Крачковский, նշվ. աշխ., էջ 630—631 (ընդգծումը մերն է —Ա. Ս.):

պատմության, սոցիալ-տնտեսական, կուլտուր-կենցաղային պայմանների բազմակողմանի ուսումնասիրության համար:

Պետք է նշել, որ էվլիյա Չելեբիի Հայաստանի մասին հաղորդած նյութերի մի մասը հայերեն թարգմանվել են դեռևս անցյալ դարի կեսերին՝ հայագետ Յ. Քյուրդյանի կողմից: Գիրքը հրատարակվել է այսպիսի վերնագրով. «Ուղեգրություն էվլիյա էֆենդիի, թարգմանած անգլերեն հրատարակությունն, լույս տեսած Լոնդոն 1850 թ., թարգմանեց և ծանոթագրեց՝ Յ. Քյուրդյան»:

Արդեն ասվել է, որ Չելեբիի «Ուղեգրությունը» թուրքերեն լեզվով (միայն I—VI հատորները) առաջին անգամ լույս է տեսել անցյալ դարի վերջերին, Ստամբուլում: Դրանից մոտ 50 տարի առաջ, Լոնդոնում լույս է տեսել էվ. Չելեբիի հատորների մի մասի անգլերեն թարգմանությունը: Քյուրդյանի գրքույկում չի ասված, թե ով է անգլերենի թարգմանիչը: Սակայն հայտնի է, որ «Օսմանյան կայսրության պատմության» բազմահատորյակի (18 հատոր) հեղինակը՝ Ֆոն-Համմերը իր կապիտալ աշխատությունը գերմաներենից թարգմանել է ֆրանսերեն, մասամբ նաև անգլերեն: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ Քյուրդյանը իր գրքույկը կազմել է Ֆոն-Համմերի էվ. Չելեբիի անգլերեն թարգմանությունից:

Քյուրդյանի այն հավաստիացումը, որ նա տալիս է «Հայաստանի մասը ամբողջությամբ», թյուրիմացություն է, քանի որ նա էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունից» թարգմանել է միայն երկրորդ հատորի նյութերը, որոնք վերաբերում են, ինչպես նշում է Քյուրդյանը, «էրզրումի նահանգապետությանը», նրա սանջաքներին, Երևանին, Կարսին, Երզնկային, Շաբին-Կարահիսարին և այլն: էվ. Չելեբին իր մյուս III, IV և V հատորներում ևս բավականաչափ տեղեկություններ է հայտնում Հայաստանի և հայերի մասին, որոնք այն ժամանակ անգլերեն թարգմանված չեն եղել և հավանաբար այդ պատճառով էլ Քյուրդյանը անտեղյակ է եղել դրանցից: Հիշյալ նյութերը վերաբերում են կենտրոնական և արևմտյան Անատոլիային, Կիլիկիային, Սիրիայի և Պաղեստինի հայաբնակ շրջաններին:

Ինչպես իրավամբ նշում է Քյուրդյանը, էվ. Չելեբիի անգլերեն թարգմանությունը կատարվել է այն ժամանակ, երբ Թուրքիայում դեռևս չէին տպագրվել նրա «Ուղեգրությունները»: Հետևաբար, հավանական է, որ անգլերեն թարգմանությունը կատարվել է Լոնդոնի Արքայական գրադարանում պահպանված էվ. Չելեբիի ձեռագիր օրհնակից:

Քյուրդյանը ծանոթագրելով էվ. Չելեբիի տեքստը, միաժամանակ քննադատում է այնտեղ տեղ գտած մի շարք պատմական դեպքերի, քաղաքների հիմնադրման ու կառուցման հարցերում առկա անճշտությունները: «Թուրքական աղբյուրների...» ինչպես նախորդ, այնպես էլ սույն հատորում բացարձակ անճշտությունների դեպքում, ծանոթագրությունների բաժնում երբեմն անդրադառնում ենք դրանց, սակայն ընդհանրապես մեր առջև այդ խնդիրը չի դրվել: հրատարակված նյութերում ինչ խոսք, որ զգալի անճշտություններ կան, որոնց գիտական քննությունը թողնում ենք պատմաբաններին:

էվ. Չելեբին ճանապարհորդելիս իր տեսածները և ուսումնասիրությունները գրի է առել օրագրության ձևով: Ահա նրա Հայաստանում և Անդրկովկասում կատարած ուղևորությունների կարևոր երթուղիները:

1050 թվականին (1640) նա Անատոլիայից ուղևորվում է էրզրում, այնտեղից անցնում Թավրիզ, հետո Երևան, Բաքու, Շամախի, որտեղից գնում է Վրաստան: Այստեղից նա Ախալցխայով նորից վերադառնում է էրզրում և ապա Ստամբուլ:

1058 թվականին (1648) էվ. Չելեբին արևմտյան և կենտրոնական Անատոլիայի վրայով գնում է Պաղեստին (Սուրբ երկիր), հետո Դամասկոսից ուղևորվում է Սվազ, Հալեպ, Ուրֆա, Մարաշ, Կեսարիա:

1065 թվականին (1654) նա Սկյուդարից ուղղություն է վերցնում դեպի Վան, այսինքն կտրում անցնում ամբողջ Անատոլիան, հատկապես կանգ առնելով Վան քաղաքում, նրա բերդի, Վանա լճի շրջակայքում, հետո Վանից մեկնում է Պարսկաստան:

1066 թվականին (1655) էվ. Չելեբին ճամփորդում է Քուրդիստանում, որտեղից նորից անցնում է Վան, այստեղից Բիթլիս և Արճեշի ու Ադիլջեազի (Արծկե) ուղղությամբ՝ էրզրում:

Այսպիսով էվ. Չելեբին տարբեր երթուղիներով ճանապարհորդել է Հայաստանում, Անդրկովկասյան երկրներում, իրանական Ադրբեջանում և Կիլիկիայում: Այդ հսկայական տարածության վրա նա կանգ է առել բոլոր կարևոր քաղաքներում (Երևան, Թիֆլիս, Գյանջա, Բաքու, Թավրիզ, էրզրում, Երզնկա, Սվազ, Կեսարիա, Ամասիա, Թոքաթ, Մարաշ, Ադանա և այլն): Նա չի բավականացել միայն մեծ քաղաքներն այցելելով, կանգ է առել նաև իր ճանապարհին գտնվող բազմաթիվ փոքր քաղաքներում, գավառական կենտրոններում, հաճախ գյուղերում:

* Գրքույկի վրա չկա հրատարակության վայրն ու թվականը:

* * *

Առանց նսեմացնելու էվ. Չելեբիի, իբրև աշխարհահռչակ ուղեգրի, կարևորությունը, որի մասին, ինչպես վերևում նշվեց, այնքան հիացմունքով են խոսում թուրք, օտար և սովետական հեղինակները, անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի վերապահումներ անել Հայաստանի պատմության, հայ և հարևան ժողովուրդների կուլտուրայի, կենցաղի և սովորությունների նկատմամբ նրա ունեցած մոտեցման և վերաբերմունքի հարցերում:

Ամենից առաջ պետք է շեշտել, որ էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունում» կարմիր թելի նման անցնում է իսլամական ֆանատիզմը: Հաճախ նա սնտոխապաշտ է, երազների, գուշակությունների հավատացող: Անատոլիայի և Հայաստանի ժողովուրդների կենցաղն ու սովորությունները նկարագրելիս, լեզուն ու կուլտուրան ուսումնասիրելիս, կարծես դիտավորյալ մոռացության է տալիս ոչ-մուսուլմաններին՝ հայերին, վրացիներին և այլն: Արևմտյան Հայաստանի քաղմաթիվ քաղաքները, նրանց ծագումն ու պատմությունը, կենցաղն ու սովորությունները նկարագրելիս, հաճախ կամ ոչինչ չի ասում հայերի, հայ կուլտուրայի մասին և կամ շատ սահմանափակ տեղեկություններ է հաղորդում: Նշենք մի քանի օրինակ. Չելեբին շատ քիչ է խոսում Ստամբուլում և Անատոլիայի կարևոր քաղաքներում բնակվող հայ արհեստավորության և առևտրականների, հայերի թվի, զբաղմունքների, ապրուստի պայմանների և կուլտուրայի մասին: Թեև հիշատակում է, օրինակ, էջմիածնի, Ախթամարի, Վարազի, Մշո սուրբ Կարապետի վանքերը, սակայն հարևանցի ու անբավարար: Մի շարք կարևոր հայկական քաղաքների վերաբերյալ հաղորդումներից այն տպավորություն է ստացվում, որ կարծես այդ քաղաքներում հայեր չեն ապրում (օրինակ Վան, Էրզրում, Դիարբեքիր, Սեբաստիա և այլն): էվ. Չելեբին որոշ ազգությունների և ժողովուրդների ծագման հարցը, լեզվական ստուգաբանությունները փորձում է տալ՝ ելնելով իսլամական ավանդություններից: Պարզ հայկական ծագում և արտասանություն ունեցող հատուկ անուններն ու բառերը ուղղակի աղավաղում է և փորձում է բացատրել և «ստուգաբանել» իսլամական կամ թուրքական ոգով:

Այս և նման հանգամանքները, անտարակույս, որոշ չափով իջեցնում են էվ. Չելեբիի աշխատության նշանակությունը Հայաստանի, հայ ժողովրդի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների պատմությունը ուսումնասիրելու գործում: Պետք է նկատի ունենալ, որ

այդ հատուկ է ոչ միայն էվ. Չելեբիին, այլ նաև այդ դարերի շատ ու շատ պատմագիրների և ուղեգիրների առհասարակ: Չնայած այս թերություններին, էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունից» մենք կարող ենք շատ արժեքավոր տեղեկություններ և նյութեր քաղել Հայաստանի և Անդրկովկասյան մյուս երկրների մասին:

* * *

Ներկա աշխատությունը կազմված է ժամանակագրական կարգով՝ էվ. Չելեբիի կատարած ճանապարհորդությունների տարեթվերին համապատասխան: Այդ պատճառով անհնարին դարձավ աշխարհագրական կապի պահպանումը:

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեզ հետաքրքրող նյութերը թարգմանվել են քաղվածաբար: Հայ և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների պատմության տեսակետից անհետաքրքիր և անկարևոր մասերը կրճատվել են կամ տրվել է նրանց համառոտ բովանդակությունը: Նման վերարտադրումները, հեղինակային բնագրերից անջատելու նպատակով, շարվել են ավելի փոքր շրիֆտով (պետիտ), տեքստը ավելի հասկանալի դարձնելու նպատակով անկյունային փակագծերի մեջ են առնվել ավելացված բառերն ու նախադասությունները:

Հեղինակի տված իսլամական (հիջրեթի) տարեթվերի կողքին կամ տողատակին գրեթե միշտ տրված է համապատասխան հիլրոպական տարեթվերը*:

Ա. Խ. ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ

* Հիջրեթի տարեթվերը հիլրոպականի վերածելու լրիվ աղյուսակը (հիջրեթի 1—1360 թթ.) տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության առաջին հատորում, Երևան, 1961, էջ 339—348:

ԷՎԼԻՅԱ ՉԵԼՆԵԲԻՆԻ ՈՒՂԵԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

(1041—1050 pp. = 1631—1640 pp.)

ՍՏԱՄԲՈՒԼԸ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

Էվ. Չելերին իր «Ուղեգրության» I հատորն ամբողջությամբ նվիրել է Ստամբուլին¹։ Հեղինակը տարիներ շարունակ շրջագայել է Ստամբուլում, դիտել և ուսումնասիրել է բազմաթիվ պատմական և օսմանցիների ժամանակաշրջանի հնությունները, շենքերը, պալատները, ջամիներն ու այլ տեսարժան վայրեր։ Այդ պատմական մեծ քաղաքի հիմնադրման և զարգացման վերաբերյալ նա հարուստ պատմական ու ավանդական նյութեր է հավաքել, ուսումնասիրել և գրի առել։

Էվ. Չելերին սկզբում կանգ է առնում Ստամբուլի հիմնադրմանը վերաբերող մի շարք ավանդությունների վրա, հիշատակում նրա հիմնադիրներին, պարիսպները կառուցողներին։ Այնուհետև նշում է Ստամբուլի անունները² տարբեր լեզուներով։ Էվ. Չելերին գրում է, որ Ստամբուլը ամենից ավելի բարեշինվել է Կոստանդին կայսրի օրոք։ «Կոստանդինին Ջատկի մի օր ներկայացված դեֆթերի համաձայն, նրա ազգաբնակչությունը քառասուն անգամ հարյուր հազար է կել» (?)³։ Խոսելով Կոստանդինի ժամանակաշրջանի քաղաքի շինարարության և ամրությունների մասին, Էվ. Չելերին գրում է, որ «Բերդից դուրս մինչև Սիլիվրի և Սև ծովի եզերքը՝ մինչև Թերկոսի բերդը, իրար էին միանում 1200 գյուղեր ու գյուղաքաղաքներ՝ իրենց այգիներով ու պարտեզներով...»⁴։

Էվ. Չելերին շրջագայելով ամբողջ քաղաքում, շափել և հաշվել է նրա տարբեր մասերի, բերդերի, պարիսպների երկարությունը և բարձրությունը քայլաշափով (ազըմ)։ Նա մանրամասնորեն խոսում է քաղաքի ներսի և դրսի բազմաթիվ հանքերի, հանքային ջրերի և այլ բնական հարստությունների ու նրանց ունեցած նշանակության մասին։

Պատմական իրադարձություններից Էվ. Չելերին հիշատակում է սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհից առաջ Ստամբուլի տասը պաշարումները՝ սկսած հիջրեթի 43

* اولیا چلبی سیاحتنامهسى. برنجی جلد، صی ۵۵

** Նույն տեղում, էջ 59։

թվականից: Այնուհետև մանրամասնորեն կանգ է առնում Ստամբուլի օսմանցիների կողմից գրավմանը նախորդող և հաջորդող դեպքերի վրա:

Էվ. Չեկերին բավականաչափ տեղ է հատկացնում սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհի և սուլթան Սուլեյման Կանունիի գործունեության նկարագրությանը:

Այստեղ քաղվածաբար տրվում են սուլթան Սուլեյման Կանունիի հաստատած վարչական, տնտեսական, զինվորական և այլ կանոնների (օրենքների) այն մասերը, որոնք որոշ չափով կապված են նաև Հայաստանի և անդրկովկասյան մյուս երկրների հետ:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ ՀԱՍՏԱՏԱԾ ՕՐԵՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

...Թեև սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհը նվաճեց Կոստանդինիյեն (Ստամբուլը), սակայն սուլթան Սուլեյման խանը բարեշինեց (Ստամբուլը) և հատուկ կանոններով (օրենք) Ռումելիում և Անատոլիայում սահմանեց վեզիրությունների, միրմիրանությունների, միրլիվայությունների քանակը: Ինչպես նաև որոշեց ամեն մի էյալեթում և լիվայում կայսերական, վեզիրական, միրմիրանական և միրլիվայական խասերի քանակը: [Սուլեյմանի կանոններով որոշվեց նաև] ամեն մի էյալեթում ազատ զեամեթների և ամեն մի սանջաքում թիմարների և զեամեթների թիվը: Նույն օրենքներով որոշված է նաև ջեբելունների [քանակը], քանի անգամ հազար զինվորների թիվը³:

...Ռումելիի 20 էյալեթում Սուլեյման խանի կանոններով, ընդամենը կային՝

176 սանջաք.

3306 զեամեթ.

37.389 թիմար.

40.695 զեամեթ և թիմար (միասին).

30.399 արտոնյալ խասեր:

ԱՆԱՏՈՒԱՅԻ ԷՅԱԼԵԹՆԵՐԸ, ՍԱՆՋԱՔՆԵՐԸ, ԶԵԱՄԵԹՆԵՐԸ, ԹԻՄԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՏՈՆՅԱԼ ՄՅՈՒՍԵԼԻՄՆԵՐԸ

	Սանջաք	զեամեթ	թիմար
Անատոլիայի էյալեթը	13	299	5589
Կարամանի >	7	68	2211
Իզմիրի >	3	108	3699
Մալաթի >	4	29	215
Շամի Շեքիֆի (Դամասկոս)	7	128	1865

Թարաբուլուսի Շամի էյալեթը	6	63	215
Ջեզիրեի Սեյդայի >	4	94	985
Հալեպի >	5	99	833
Ադանայի >	5	43	1559
Ռեհայի ⁴ >	4 (սանջաք և զեամեթ)		6026
Դիարբեքի >	12	926	1926
Էրզրումի >	9	132	5159
Տրապիզոնի (Թերեք-էֆզուն)	2	56	398
Գյուլըջիստանի (Վրաստանի)	չկա	—	—
Կարսի >	6	1	1263
Չըլդըբի >	13	159	689
Վանի >	24	46	2695
Մուսուլի >	3	66	1004
Շահրի Ջորի >	31	85	806
Բաղդատի >	Թիմար և զեամեթ չունի, տարեկան իլթիզամով ⁵ է տրվում:		
Բասրայի >	սալանեով ⁶ է կառավարվում:		
Մըսրի (Եգիպտոս) >	Թիմար և զեամեթ չունի. իլթիզամով է կառավարվում:		
Դեհլի-Ջեքիլի էյալեթը >	Վերին Եգիպտոսի էյալեթն է:		
Թարաբուլուսի >	սալանեով է կառավարվում:		
Թունիսի >	տարեկան իլթիզամով է տրվում:		
Ջեզայի (Ալժիր) >	տարեկան իլթիզամով է տրվում:		

Վերոհիշյալ օրենքով և սովորություններով կառավարվող էյալեթներում ընդամենը կային 151 սանջաք, 1571 զեամեթ և 41286 թիմար:

...Ամբողջ Փաղիշահական երկրի եկամուտը երեք մասերից է կազմված. առաջին—փաղիշահական խասերի մասը, երկրորդ—վեզիրների, միրմիրանների և էմիրների (ումերա) խասերի մասը, երրորդ—զեամեթ և թիմարների մասը:

ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐ ԲԵՅԼԵՐԵՅԻՆ ՈՐՔԱՆ ԽԱՍԵՐ ՈՒՆԻ

Ռումելիի միրմիրանների խասերի ընդհանուր գումարը 11 անգամ 100 հազար ալին ⁸ է: Անատոլիային՝ 10 անգամ 100 հազար ⁷ ալին			
Կարամանի խասերը	660071	>	
Շամի >	10 անգամ	100 հազար	>
Մվադի >	9	100 հազար	>
Էրզրումի >	12	100 հազար և	
		14600	>

* Ալին—փոքր արծաթյա դրամ, այդ դարում Թուրքիայում գործածական դրամական միավորը, որ հավասար էր զուրուշի $\frac{1}{120}$ մասին, իսկ զուրուշը՝ լիրայի (ոսկի) $\frac{1}{100}$ մասին:

Դիարբեքիբի խասերը	12 անգամ	100 հազար	և 660 աղչե
Վանի	11	»	100 հազար և
			32200 »
Բուզինի	8	»	100 հազար և
			80000 »
Ջեզայիբի			885000 »
Հալեպի			817700 »
Մարաշի			628430 »
Բոսնայի			630000 »
Թեմշիվարի			806790 »
Կարսի			820770 »
Չըլդըբի			925000 »
Տրապիզոնի			794850 »
Ռակայի			681056 »
Մուսուլի			682000 »
Շեհրի Զորի	11 անգամ	100 հազար	»
Թարաբլուսի Շամի			786000 »
Էոզլի			988000 »

Ղըրմի (սուլթանի) խասերը 12 անգամ 100 հազար աղչե է ստացվում Բեֆե⁵
նալահանգստի մաքսատնից:

Բեֆեյի փաշայի խասերը	679000	աղչե
Էյրի	800080	»
Կանժայի	746000	»
Մորայի	656000	»
Բաղդատի	12 անգամ 100 հազար	»
Բասրայի	10 անգամ 100 հազար	»

(վեզիրություն լինելուց հետո)

Էլ Հասեի խասերը	888000	»
	(վեզիրություն չէ, բայց կառավարություն է)	

Նվիրական Մեքքայի խասերը—նզդիտոսի շերիֆի սուրբերից⁹ է ստանում
Հարեշի խասերը 10 անգամ 100 հազար 80 աղչե է
նզդիտոսի վեզիրների խասերը 487 նզդիտական քիսե*:
Թարաբլուսի, Թունիսի, Ջեզայիբի, վեզիր կափուտան փաշայի խասերը 12 ան-
գամ 100 հազար 700 աղչե է...

(էջ 173—178)

ԷՅԱԼԵԹՆԵՐԻ ՍԱՆՋԱՔՆԵՐԸ**

...Սվազի էյալեթը կազմված է 7 սանջաքից, ունի ղեֆթեր քեթ-
խուդասի¹⁰, ղեֆթեր էմինի¹¹ և թիմարի ղեֆթերդար¹², չավուշների

* Քիսե (քեսե)—դրամապարկ, քսակ, որը բովանդակում էր 500 դուրուշ:

** Տրվում են թիմայի հետ առնչվող էյալեթները:

քեթխուդա և էմին¹³, ալայի բեյ¹⁴, շերիբաշիներ¹⁵: Սվազ քաղաքը
փաշայի սանջաքն է: Սանջաքներն են՝ Դիվրիկի, Չորում, Քեսեկին,
Բողավոր, Ամասիա, Թոքաթ, Զիլե, Ջանիկ, Արաբկիր: Հետո Զիլեն
դարձել է Վալիդե խասի¹⁶:

Ադանայի էյալեթը դիվանի ոչ մի ծառայող չունի, որովհետև Հա-
լեպից բաժանվելով էյալեթ է դարձել: Սանջաքներն են՝ Սիս, Թար-
սուս, Կարադաշ, Սելեֆկե: Ունի բոյբեյիներ¹⁷: Ապստամբները (ա-
վազակները) շատ են, որովհետև էյալեթը քարքարոտ է:

Դիարբեքիբի էյալեթը կազմված է 19 սանջաքից, կա նաև հինգ
հյուբումեթ: Այս սանջաքներից 11-ը, իբրև օսմանյան կալված, կա-
ռավարվում են օսմանյան երկրի այլ մասերի նման: 8-ը քրդական
բեյերի տիրապետության ներքո են գտնվում, որովհետև (սուլթանը)
Սելիմ խանը [այդ երկրները] նվաճելու ժամանակ նրանց (քուրդ բե-
յերին) յուրթլուք և օջաքլըք¹⁸ է շնորհել: Նշանակումն ու հրաժարա-
կանը թողնված է իրենց կամքին: [Բեյերի] մահանալու դեպքում,
էյալեթի վալիի հրամանով սանջաքները նրանց որդիներին են տրը-
վում: Մյուս սանջաքների նման, սրանց տներն ու բերքերը նույնպես
գրանցվում են ղեֆթերում և նրանց հողերի վրա թիմար ու զեամեթ-
ներ կան: Երբ փաղիշահական արշավանք (պատերազմ) է տեղի ու-
նենում, ալայի բեյերի դրոշակի տակ ծառայություն կատարող թի-
մարի տերերի զեամեթները և սանջաքները, այլոց նման, տղային
կամ ազգականին են տրվում: Սակայն Սելիմ խանի օրենքների հա-
մաձայն կառավարության (հյուբումեթ) արձանագրված սանջաքնե-
րում թիմար ու զեամեթներ չկան: Իշխողները կառավարում են իբրև
իրենց սեփականություն, տներն ու բերքերը նրանց է պատկանում:
Օսմանյան սանջաքները հետևալներն են՝ Խարփութ (Խարբերդ),
Արդնի, Սերեկ, Նիսիբին, Հիսնի-Քիֆ, Միդարկին (Միֆարկին), Ակ-
չե Կալա, Խաբուր, Սենջար: Յուրթլուքի և օջաքլըքի կարգով կառա-
վարվող սանջաքներն են՝ Սեղման, Կուլբե, Մեհրանիե, Թերջիլ, Ա-
թաք, Փերթեք, Չապաքչուր (Ճաբաքչուր), Զերմիկ: Կառավարու-
թյունները հետևյալներն են՝ Էլ-Ջեզիրեի, Էկինի (Էկիլ), Գենջի, Փա-
լույի, Խրույի:

Քուրդիստանի այս սանջաքները մեծ էյալեթների չափ ընդար-
ձակ են: Դիարբեքիբի դիվանը նմանապես ունի ռուզնամեշի¹⁹, մալ-
դեֆթերդարի²⁰, թիմար ղեֆթերդարի, ղեֆթեր էմինի, չավուշների
քեթխուդա, էմին և քարտուղար, ալայի բեյ և շերիբաշիներ:

Կարսի էյալեթի սանջաքների թիվը վերը հիշված է, նվաճվելու
ժամանակ ենթարկվում էր էրզրումին: Հետագայում, երբ նրան կրց-

վեցին Բասենի սանջաքները՝ էյալեթի վերածվեց։ Դիվանը ծառայողներից շունի մալդեֆթերդարի։ Սակայն ալայի բեյ, շերիբաշի ունի։ Սանջաքներն են՝ Փոքր Արդահան, Հոջոջան, Զարուշատ, Կեջվան, Կաղզվան։ Կարսը փաշայի սանջաքն է։

Զըլդըրի, այսինքն Ախըշկայի (Ախալցխայի) էյալեթը ծառայողներից մալդեֆթերդարի և դիվանի այլ ծառայողներ շունի, սակայն ալայի բեյ և շերիբաշի ունի։ Կաղմված է 13 սանջաքից՝ Օլթի, հերթվիս, Արդանուշ, Հաջրեք, Արդահանի Բյուզյուրք, Փոսխով, Մախջիլ, Աջարա, Փենեք։ Բացի այդ, 4 սանջաքը յուրթլուքի, օջաքլըքի և սեփականության կարգով են կառավարվում։ Դրանք են՝ Փերթեք, Լիվանե, Նըսֆի Լիվանե և Շեշատ։ Սակայն սուլթան Մուհամմեդ IV-ի ժամանակ Կարա Մուրթեզա փաշան նվաճելով Քուլաջիսի բերդը՝ կցեց սանջաքներին։ Թեմեր Աերխանի որդիներն իրենց հպատակությունը հայտնեցին և սանջաքի վերածվեց։

Գյուրջիստանի էյալեթը։ Աչըքբաշիի, Շեշատի, Դադիանիի, Գորիի, Մեզրեխիստանի բոլոր բեյերը քաֆիրներ են։ Սակայն Մուրադ IV-ի ժամանակ բոլորը հպատակվել են և Սեֆեր փաշան՝ վեզիրության կարգով, իշխել և Ախալցխայի բերդը դարձրել է կենտրոն։ Մինչև հիմա էլ ամեն տարի նվերներ են ստացվում։

Տրապիզոնի էյալեթը (Թերեք-էֆզունի, Թերեք-էֆսունի)։ Սա էլ Ռումի երկրի սանջաքներից է։ Գյումուշխանե, Մախշա (Մաշկա)։ Ռիզե և Գյունիայի չորս սանջաքները միանալով կաղմում են Տրապիզոնի էյալեթը։

Վանի²¹ էյալեթը ունի 15 սանջաք, դեֆթեր էմինի, չավուշների քեթխուդա, էմին և քյաթիր, ալայի բեյ, շերիբաշի, թիմարի դեֆթերդար։ Սանջաքներն են՝ Ադիլչեազ, Արջիշ, Մուշ, Բարկիրի (Բերկիր), Կարկար, Քեսանի, Զիրիկի, Սղերտ, Խանի, Աղաքիսի, Էքրատ, Բենի Կոթուր, Բայազիդի բերդը, Բերդա, Ախլաթ։ Այս էյալեթին հպատակ են Ալ-Աբրասյաններից՝ Բիթլիսի խանը, Հեքարիի իշխողը, Մահմուդիի իշխողը և Փինյանիշի իշխողը։ Էյալեթում թիմար և զեամեթ չկա։ Սրանց տուրքերը (խարաջ) ամբողջապես Վանի կուլի (զորաբանակի) հետ է կապված։ Տները և բերքերը իբրև սեփականություն իրենց է պատկանում։ Երբ իշխողը մեռնում է, իշխանությունը անցնում է որդիներին կամ ազգականներին։

Էրզրումի էյալեթը 18 սանջաքից է կաղմված²²։ Ունի խաղիների դեֆթերդար, դեֆթերի էմին, դեֆթերի քեթխուդա, չավուշների քեթ-

խուդա, էմին և քյաթիր։ Սանջաքներն են՝ Կարահիսար-ի Շարքի, Բասեն, Իսպիր, Խնուա, Մալազկերտ, Կուզիջան, Թորթում, Մժընկերտ, Մամրվան։ Էրզրումը փաշայի սանջաքն է։

ՍՈՒԼԵՅՄԱՆ ԽԱՆԻ ՕՐԵՆՍԳՐԲԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (ՕՐԵՆՔՆԵՐԸ) ՍԱՆՋԱՔԻ ԲԵՅԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ավելի խառնեցող սանջաքի բեյը իր ստորադասից բարձր է համարվում։ Իսկ եթե մեծ վեզիրությունից հրաժարվի՝ ոչ ոք նրա վրա գերիշխող չի լինի, որովհետև մեծ վեզիրը բացառիկ պաշտոն ունի և գերիշխում է բոլորի վրա։ Մի սանջաքի բեյին, ըստ օրենքի նախապես 200 հազար ալլեի բյուլյուն է տրվում։ Այնուհետև, եթե նվիրական պատերազմներում նա փաղիշահին ծառայություններ մատուցի, [այդ գումարը] ավելանում է ըստ իր արժանիքի՝ հազարին հարյուր ալլե ավելի կտրվի։ Մառայությունը որքան արժեքավոր լինի, այնքան մեծ կլինի քեռաֆֆին (առաջադիմությունը, ավելացումը), ի վերջո միմիտան կդառնա։ Իսկ եթե փաղիշահական ապարանքի աղաները սանջաքներ գնեն, սկզբից ոչ թե 200 հազար ալլե, այլ ավելի կտրվի։ Յուրաքանչյուրի համար օրենքը տարբեր է։ Օրինակ՝ ենիշերիի աղային²³ 500 հազար ալլե է։ Նիշանջի բաշին²⁴, կափուջի բաշին²⁵, մեծ միրախորը²⁶ 400 հազար ալլեի կստանան։ Զաշնիգի բաշին²⁷, մյուլեֆերիքա բաշին²⁸, չաքըջի բաշին²⁹, փոքր միրախորը, սիլահդար աղան³⁰, աջ ուլուֆեջին³¹, ձախ ղուրեբա աղաները³², բոլորը 300 հազար ալլեհատեր սանջաքի բեյեր են համարվում։ Սեքբան բաշին³³, դեֆթեր քեթխուդասին, թիմարի դեֆթերդարը և յայարեյերը³⁴, եթե 50 հազարից ավելի զեամեթներ ունեն, ստանում են 100 հազար ալլեի սանջաքներ։ Օրենքով, երբ մի սանջաք ազատ է մնում, թերաքերով տրվում է արժանի համարված բեյին։ Ենիշերիությունից և զորագնդից զուրս եկած բեյերին՝ սանջաքի բեյ լինելու դեպքում, խասեր են տրվում ազատ մնացած թիմարներից։ Փաղիշահական պատերազմի ժամանակ, սանջաքի բեյերը, իրենց տիրապետության տակ գտնվող սանջաքի զինվորների թվի համաձայն, ըստ խասի յուրաքանչյուր 5000 ալլեին մի կանոնավոր ջեբելու³⁵ են տալու։ Իսկ եթե 200 հազար ալլեի սանջաքի տեր լինի, ցածր աստիճանավորները 140 ջեբելու զինվորով պատերազմի կգնան, իսկ եթե 500 հազար ալլեի սանջաքի տեր լինի՝ 100 ջեբելու կտա։ Նորից ամեն մի 5000-ին (ալլե) մեկ։ Փաշան, միրախիվան և զեամեթի ու թիմարների տերերը մեկական ջեբելու տալով են մասնակցում պատերազմին։

**ԱՄԵՆ ՄԻ ՍԱՆՋԱՔԻ ԲԵՅԻ, ԴԵՖԹԵՐԻ ՔԵԹԽՈՒԴԱՅԻ, ԹԻՄԱՐԻ
ԴԵՖԹԵՐԴԱՐԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԽԱՍԵՐԻ ՔԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ.**

Զյուլկաղերիյե, այսինքն՝ Մարաշի էյալեքում

Մալաթիայի խասերը	500.000
Այնթարի »	145.130
Կարսի Մարաշի (Զյուլկաղերիյե) »	205.300
Սեմսեմատի »	200.000
Մարաշի դեֆթերի քեթխուղայի »	870.073
Մարաշի թիմարի դեֆթերղարի »	20.300

Սվազի (Ռում) էյալեքում

Ամասիայի միրլիվայի խասերը	300.000
Չոբումի » »	300.000
Բողոքի » »	212.750
Դիվրիկի » »	250.360
Ջանիկի » »	207.224
Արաբկիրի » »	210.000
Սվազի դեֆթերի քեթխուղայի զեամեթները	80.200
Սվազի դեֆթերղարների »	82.550

Էրզրումի էյալեքի էմիրների խասերը

Կարահիսար-ի Շարբիի խասերը	12.000
Քզիի »	20.000
Բասենի »	29.400
Իսպիրի »	300.000
Խնուսի »	588.440
Մալազկերտի »	500.000
Թեքմանի »	164.229
Կուզիջանի »	200.702
Թոքթումի »	237.009
Մանկերտի »	240.000
Նամեքվանի »	203.000
Էրզրումի խազինեի դեֆթերղարի	142.900
Էրզրումի դեֆթերղարի քեթխուղայի զեամեթները	150.000
Էրզրումի թիմարի դեֆթերղարի	202.000

Կարսի էյալեքի խասերը

Փոքր Արղահանի խասերը	29.030
Հոջոջանի »	153.500

Զարուշատի »	240.000
Կաղզվանի »	200.000
Կեշվանի »	200.000

Չըլդերի, այսինքն Ախալցխայի էյալեքում

Օլթիի միրլիվայի խասերը	200.017
Փերթքերքի »	1.462.190
Արղենիչի (Արղանուշի) խասերը	280.000
Մեծ Արղահանի խասերը	300.000
Շեշատի (օջաբլբլի կարգով) խասերը	656.000
Լիվանի (օջաբլբլ, երկու սանջաքում) խասերը	365.000
Խերիուլի խասերը	200.500
Սեմրեքի »	265.000
Փոսխովի »	206.500
Մախչիլի »	203.229
Փենեքի »	400.000

Տրապիզոնի էյալեքում

Բաթումի դեֆթերի քեթխուղայի զեամեթը	300.000
Բաթումի թիմարների դեֆթերղարի »	40.290

Դիարբեհիլի էյալեքում

Խարիուլի (Խարբերդի) լիվայի խասերը	219.999
Էրզանիի » »	200.519
Սևրեկի » »	303.043
Աթալի » »	147.200
Նիսիբիեի » »	200.000
Թերջիլի » »	445.200
Ջերմիկի » »	22.140
Հիսնի-Քիֆի » »	193.955
Էկինի (Էկիլի, օջաբլբլի կարգով) »	89.675
Չեքաքչուրի (Ճաքաքչուրի) »	370.000
Չմշկեղեք (Չմշկածաղ) » »	334.223
Սեֆաթի » »	26.905
Սղերտի » »	223.272
Ակշա Կալայի » »	200.000
Միաֆարկինի » »	200.000
Լեսան և Փոզդանի լիվաների խասերը	100.000
Կալեբի (օջաբլբլի կարգով) » »	66.668
Խանչաքի » »	427.900
Փերթքի » »	28.000
Խաբիլի » »	278.340
Ամիտի խազինեի դեֆթերղարի խասերը	140.395
Դիարբեհիլի դեֆթերի քեթխուղայի զեամեթը	100.924
Թիմարի դեֆթերղարի »	80.000

Վաճառքի էյալերում

Աղիլեհազի միլիտարի խասերը	.	.	.	.	.	.	450.346
Էրջիշի	»	»	.	.	.	.	300.000
Մուշի	»	»	.	.	.	.	410.000
Բարկիրի	»	»	.	.	.	.	200.000
Կարկարի	»	»	.	.	.	.	200.000
Քեսանի	»	»	.	.	.	.	250.000
Էսփաղիբզի	»	»	.	.	.	.	250.000
Աղա Քիսի	»	»	.	.	.	.	290.000
Էրբազի	»	»	.	.	.	.	290.000
Վանի Բենի Կոթուրի	»	»	.	.	.	.	270.000
Բայազիդի բերդի	»	»	.	.	.	.	10.044
Բերդաշի	»	»	.	.	.	.	200.000
Էվեջիբի	»	»	.	.	.	.	385.000
Վանի ղեֆթերի քեթիսուղալի ղեհամեթը	.	.	.	.	.	.	60.189
Վանի թիմարների ղեֆթերդարի	»	.	.	.	.	.	53.870

ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ ՕՐԵՆՔՈՎ ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐ ԲԵՅԼԵՐԲԵՅՈՒԹՅԱՆ ԿԸԼԸՋՆԵՐԻ³⁶ ԲՈՂՈՐ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻ, ԱՄԵՆ ՄԻ ՍԱՆՋԱՔՈՒՄ ԵՎ ԷՅԱԼԵՐՈՒՄ ԹԻՄԱՐԻ ՈՒ ԶԵԱՄԵԹԻ ՔԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Ռումելիի էյալեթների բոլոր սանջաքներում ղեհամեթները և թիմարները ընդամենը 9284 կըլըջ են, որոնցից 914-ը ղեհամեթներ են, մնացածը թեղքերեռով և առանց թեղքերեռի³⁷ թիմար են: Օրենքով, ղեհամեթի տերերը 5000 աղչեին մի ջեբելու, իսկ թիմարի տերերը 3000 աղչեին մի ջեբելու են տալիս: 10 հազարից ավելի ղեհամեթի տերերը երեք ջեբելու են տալիս: Այսպիսով, ըստ օրենքի, Ռումելիի էյալեթներում ղեհամեթի և թիմարի տերերը, ջեբելուների հետ միասին, 20.200 զինվոր են տալիս: Միլիտարները, սանջաքի բնիբը, ղեֆթերի քեթիսուղան, թիմարի ղեֆթերդարը 5000 աղչեին մեկ ջեբելու են տալիս: Սրանց ջեբելուների թիվը 2500 զինվոր է: Այսպիսով, Ռումելիի զինվորների թիվը, ըստ օրենքի, ջեբելուների հետ միասին՝ 33.000 ընտիր զինվոր, այլ ծառայողներով՝ 40.000 իսլամական զինվոր է:

Անատոլիայի էյալեթներում

Այս էյալեթները 7310 կըլըջից են բաղկացած, որից 195-ը ղեհամեթներ են, մնացածը թեղքերեռով և առանց թեղքերեռի թիմարներ են: 9700 ջեբելուներով ընդամենը 17.000 զինվոր կա: Յուրաքանչյուր

ալայի բնիի դրոշակի ներքո այս զինվորները պատերազմի են գնում: Օրենքով, թիմարի տերերի տարեկան եկամուտը՝ 373 անգամ 100 հազար և 17.730 աղչե է:

ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐ ՍԱՆՋԱՔՈՒՄ ՈՐՔԱՆ ԹԻՄԱՐ ԵՎ ԶԵԱՄԵԹ Է ԳՐԱՆՅՎԱԾ

...Ռումի՝ այսինքն Սվազի էյալեթը 3133 կըլըջից է բաղկացած, որից 900-ը ղեհամեթ է, մնացածը թեղքերեռով թիմար: Օրենքով թիմարի և ղեհամեթի տերերը՝ ջեբելուների հետ միասին՝ 9000 զինվոր են տալիս: Տարեկան եկամուտը 131 անգամ 187 հազար և 327 աղչե է: Սվազի, Ամասիայի, Չորումի, Դիվրիկի, Ջանիկի, Արաբկիրի լիվանների թիմարներն ու ղեհամեթները միասին են զրանցված, ավելի կամ պակաս չկա: Սվազի լիվայում 48 ղեհամեթ, 928 թիմար կա, բոլոր լիվանների թիմարներն ու ղեհամեթները այս կարգով են:

Մարաշի էյալեթը 2169 կըլըջից է բաղկացած, որից 29-ը ղեհամեթ է, մնացածը՝ թեղքերեռով և առանց թեղքերեռի թիմարներ են: Էմիրների, ղեհամեթ և թիմարի տերերի՝ ջեբելուների հետ միասին, զինվորների թիվը 5500 է: Տարեկան եկամուտը 94 անգամ 100 հազար և 23.017 աղչե է: Մարաշի լիվայում 3 ղեհամեթ, 1120 թիմար կա, Կարսում՝ 2 ղեհամեթ, 656 թիմար, Այնթաբում՝ 2 ղեհամեթ, 656 թիմար, Մալաթիայում՝ 8 ղեհամեթ, 276 թիմար: Բարեհեն լիվա է:

Տրապիզոնի էյալեթը 454 կըլըջից է բաղկացած, ջեբելուների հետ միասին 1850 զինվոր ունի: Տրապիզոնի լիվայում 43 ղեհամեթ, 328 թիմար կա, Բաթումիում՝ 5 ղեհամեթ, 72 թիմար:

Դիարբեքիի էյալեթը 300 կըլըջից է բաղկացած, ջեբելուների հետ միասին զինվորների թիվը 1800 է: (Սուլթան) Մուրադ խան IV-ի ժամանակ 900 կըլըջ էր: Ամիտի լիվայում 9 ղեհամեթ, 169 թիմար կա, Խարպուզում՝ 3 ղեհամեթ, 163 թիմար, Արզնիում՝ 9 ղեհամեթ, 123 թիմար, Սևերեկում՝ 4 ղեհամեթ, 164 թիմար, Նիսիբիում՝ 4 ղեհամեթ, 15 թիմար, Թերջիլում՝ 4 ղեհամեթ, 163 թիմար, Ջերմիկում՝ 8 ղեհամեթ, 13 թիմար, Հիսնի-Քիֆում՝ 45 ղեհամեթ և թիմար, Չապաքչուրում՝ 5 ղեհամեթ, 30 թիմար, Չմշկածագում՝ 2 ղեհամեթ, 7 թիմար, Կալեբում՝ 44 ղեհամեթ և թիմար, Սենջարում՝ 6 ղեհամեթ, 21 թիմար:

Էրզրումի էյալեթը 279 կըլըջից է բաղկացած, ջեբելուների հետ միասին 8000 զինվոր ունի: Էրզրումի լիվայում՝ 56 ղեհամեթ, 2215

Թիմար կա, Թորթումում 5 զեամեթ, 49 Թիմար, Նամերվանում՝ 4 զեամեթ, 92 Թիմար, Քղիում (Քիֆիում)՝ 8 զեամեթ, 229 Թիմար, Խնուում՝ 2 զեամեթ, 425 Թիմար, Մալազկերտում՝ 9 զեամեթ, 282 Թիմար, Թեքմանում՝ 1 զեամեթ, 253 Թիմար, Կարահիսարի Շարքիում՝ 4 զեամեթ, 946 Թիմար:

Ջրղբի էյալերը 656 կըլըջից է բաղկացած, ջերելունների հետ միասին 800 զինվոր ունի: Օլթիի լիվայում 3 զեամեթ, 123 Թիմար կա, Արդահանում՝ 8 զեամեթ, 45 Թիմար, Արդանուշում՝ 44 զեամեթ, 49 Թիմար, Հաջրեքում՝ 3 զեամեթ, 12 Թիմար, Խերթվիսում՝ 12 զեամեթ, 35 Թիմար, Փոսխուլում՝ 1 զեամեթ, 18 Թիմար, Փեթեքում՝ 8 զեամեթ, 54 Թիմար, Բասենում՝ 9 զեամեթ, 14 Թիմար, Լոզիում՝ 9 զեամեթ, 10 Թիմար, Օղջեում՝ 8 զեամեթ, 18 Թիմար, Ախալքալաքում՝ 32 զեամեթ և Թիմար, Ջեթլեում (?) 13 զեամեթ, 14 Թիմար, Իսպիրում՝ 1 զեամեթ, 4 Թիմար, Փերթեքում 4 զեամեթ, 98 Թիմար:

Վանի էյալերում, ջերելունների հետ միասին, զինվորների թիվը 1300 է, սակայն աչ և ձախ թևերի զինվորները միասնալով քրդերին դուրս են եկել շահի դեմ: Վանի լիվայում 48 զեամեթ, 35 Թիմար կա, Շենքերում (?) 47 զեամեթ, 33 Թիմար, Չոբանլիում՝ 2 զեամեթ, 26 Թիմար, Վեդանում՝ 7 զեամեթ, 61 Թիմար, Բայազիդի բերդում՝ 4 զեամեթ, 125 Թիմար, էրջիշում՝ 14 զեամեթ, 68 Թիմար, Ադիլջևազում՝ 9 զեամեթ, 101 Թիմար, Քորլատեքում (?)՝ 7 զեամեթ, 67 Թիմար:

...Սուլթան Սուլեյմանի երջանիկ ժամանակ Ռումելի անունով հայտնի ընդարձակ էյալեթներում զեամեթի և Թիմարի տերերի՝ ջերելունների հետ միասին, ընդամենը 74.000 զինվոր կար, իսկ Անատոլիայի էյալեթներում՝ 91.600 զինվոր... Ալ-Օսմանի տիրապետության տակ գտնվող երկրներում հաշվի է առնված ռոճիկ ստացող զինվորական ծառայություն կատարողների թիվը. 5 անգամ 100 հազար պաշտոնի տեր էջքինջի³⁸ հավատացյալ զինվոր է գրանցված:

* * *

Այնուհետև I հատորում էվ. Ջելեբին խոսում է Սուլեյման Կանունիի օրոք կատարված նվաճումների մասին: Դրանցից հիշենք մի քանիսը. հիշրեթի 940 թվականին (1533—1534) գրավում են Ղազվինը, Բաղդատը, Երևանը, Թավրիզը և Համադանը. 941 թվականին՝ Վանի, Ադիլջևազի, Արջիշի, Ախալթի, Բարկիթի (Բերկիթի) բերդերը:

Համառոտակի նշված են նաև սուլթան Սելիմ II-ի, սուլթան Մուրադ III-ի, սուլթան Ահմեդի, սուլթան Օսման II-ի իշխանության տարիների կարևոր դեպքերը: էվ. Ջելեբին մանրամասնորեն անդրադառնում է սուլթան Մուրադ IV-ի իշխա-

նություն տարիների դեպքերին, որոնց ինքը ժամանակակից և ականատես է հղել: Ջելեբին տասնյակ էջեր է հատկացնում իր փառիշահի (սուլթան Մուրադ IV-ի) հետ ունեցած տեսակցությանը, դրույցին և փառիշահական շնորհներին ու պարգևներին արժանանալուն:

«Ուղեգրության» այս հատորում կարևոր տեղ են զբաղում նաև Ստամբուլի բազմաթիվ ջամիների, ուխտատեղիների, պալատների և այլ շինությունների նկարագրությունները:

Գրքի հաջորդ էջերում էվ. Ջելեբին նկարագրում է Կոստանդինյանից դուրս, մինչև Սև ծովի նեղուցը ընկած երեք մելիթեթներին³⁹ շինությունները, ջամիները, մեսքիթները⁴⁰ և այլ բարեգործական հիմնարկություններ ու տեսարժան վայրեր: Այստեղ նկարագրվում են Եղի Կուլեն, էյուրը, Նյուդիջեն, Կասրեփաշան, Ղալաթան, Ռումելի Հիսարը, Սկուդարը և այլն: էվ. Ջելեբին, ըստ իր սովորության, մանրամասնորեն նկարագրում է բոլոր քաղաքամասերը, նրանց բնական պայմանները, բնակչությունը, արհեստներն ու առևտուրը, կարևոր շինությունները, զբոսավայրերը և այլն:

Սույն հատորում կարևոր տեղ են զբաղում Ստամբուլի բնակչության տարրերի դասերին, դրանց թվում նաև արհեստավորությանը վերաբերող նկարագրական և թվական տեղեկությունները:

«1048 (1638) թվականին սուլթան Մուրադ IV-ի ֆերմանով Ստամբուլում տեղի ունեցած ընդհանուր գրանցումը (աշխարհահամար)» վերնագրով հատվածում էվ. Ջելեբին պատմում է. սուլթան Մուրադ IV-ը շատ է հետաքրքրվել պատմությամբ: Մի անգամ սուլթանը իր ուլմանների և վեզիրների հետ՝ տարբեր երկրների և քաղաքների պատմության մասին խոսելիս հարցնում է, թե՞ «Մեր մայրաքաղաք Ստամբուլի նման պատմական անցյալ ունեցող, մեծ ու բարեշնչ փառավոր քաղաքի բնութագիրը պատմագիրները գրի առնել են, ուղևորները տեսնել են»: Ներկաների տված պատասխանները սուլթանին չեն բավարարում և այդ պատճառով նա հրամայում է Ստամբուլում աշխարհահամար կատարեն և արդյունքը իրեն՝ փառիշահին ներկայացնեն: Սուլթանի հրովարտակում ասված էր՝

«Ստամբուլում որքան սուլթանական ջամիներ, վեզիրական, ջամիներ, մզկիթներ, մեդրեսաներ, դար-ուլ-կուրաներ, դար-ուլ-հադիսներ⁴¹, պատանիների վարժապետանոցներ, մենաստաններ, խաներ, բաղնիքներ, քարվանսարայներ, վեզիրների պալատներ, այան և աղնվականների սարայներ, ջրի աղբյուրներ, սեբիլխաններ⁴², ջրի ծորակներ, ջրհորներ, խլամական թաղեր, բրիստոնյանների և հրեաների թաղեր, եկեղեցիներ, հացի փոհեր, կարկանդակի փոհեր, բեքսիմետի փոհեր, ձիթաղացներ, ջրաղացներ, կափաններ և վերջապես իմ Ստամբուլ քաղաքում չորս մելիթեթներում որքան բարեգործական շինություններ կան, բոլորը պետք է գրանցվեն և ներկայացվեն իմ Երջանիկ Դռանը: Այդ բոլորը ոչ շարամիտ մարդկանց միջոցով նորից ստուգել պիտի տամ: Ձեր գրանցման մեջ եթե անճշտություն գտնվի, գրանցողներին չորս կտոր պիտի անեմ»:

Այս մասին մեծ վեզիր Բայրամ փաշային, Ստամբուլի մուլա-

յին, էյուրի, Ղալաթայի, Սկյուդարի մուլաներին կայսերական խաթ-թեր ուղարկվեցին:

Վերոհիշյալ փաղիշահական հրամանի համաձայն Ստամբու-լում, Նտի-Կուլեում, էյուբում, Քյադատխանեում, Սյուտլիջեում, Փիրիփաշայում, Խասքյոյում, Կասրմփաշայում, Ղալաթայում, Թոփ-խանեում, Բեշիկթաշում, Հիսարում, Բողազ Հիսարներում, Բեյքո-զում, Անատոլի Հիսարում, Չենգելքյոյում, Կուզդունջուքում, Սկյու-դարում՝ մինչև Բադրքյոյում, բոլոր շինությունները, այգի և պար-տեղները, խանութներն ու բեզիստանները, բոլոր դինվորները, ար-հեստավորները, այսանները երեք ամսում լրիվ գրանցվեցին: Մեծ մի դիվան կազմվեց, որը կոչվեց «Էվսաֆի Կոստանդինիյե» և ներ-կայացվեց Նորին Վսեմություն փաղիշահին: Հայտնի պատմագիր Սուլաք Զադեն գիշեր-ցերեկ փաղիշահի ներկայությամբ կարգաց այդ դիվանը, որից սուլթան Մուրադը շատ գոհ մնաց:

Էվ. Չելեբին վերոհիշյալ դիվանի մասին գրում է.

«Աստծո կամքով այդ տարի մեր էֆենդին՝ Մելեք Ահմեդ փա-շան, դադի Մուրադ խանի սիլահդարության պաշտոնին արժանա-ցավ, իսկ Բադդատի նվաճումից հետո արժանացավ Բադդատի և Դիարբեքրի վալիության պաշտոնին: «Էվսաֆի Կոստանդինիյե» Մելեք Ահմեդ փաշայի մոտն էր մնացել: Նվաստս նրանից վերցնե-լով մի օրինակը՝ այստեղ գրի առա»:

(Էջ 506—509)

Էվ. Չելեբիի հետագա մանրամասն նկարագրությունից պարզվում է, որ փա-ղիշահական հրամանով կազմակերպվում է էսնաֆների, դինվորների և այլ ծա-ռայողների պաշտոնական շքերթ (ալայ):

«Այդ կարգը (սովորությունը) մեզ մոտ հնուց ի վեր գոյություն ուներ, — ասում է Էվլիյա Չելեբին: — Էսնաֆը մեծ հարսանիքներում (արքունական) և այլ հանդիսավոր օրերումն էլ այդ կերպ էր (շքեր-թով) անցնում: Այդ ժամանակ Ստամբուլը բաժանվում էր չորս մելեիության (կամ կադիության)՝ Ստամբուլ, էյուր, Ղալաթա և Սկյուդար»:

Ըստ Էվ. Չելեբիի հաղորդած տեղեկության, այս չորս քաղաքամասերում գո-յություն ունեին ընդամենը 1100 էսնաֆներ՝ բաղկացած 57 դասերից: Հազարից ավելի էսնաֆներից յուրաքանչյուրի մասին Էվ. Չելեբին հաղորդում է հետաքրքիր տեղեկություններ:

Ուշագրավն այն է, որ Էվ. Չելեբին տարբեր էսնաֆների շարքում հիշատակում է նաև գրպանահատներին, զոզերին, խարբաներին և նման տարրերի, որոնք նմա-նապես իբրև էսնաֆ պետք է մասնակցեին շքերթին:

«Սրանք տուրք են տալիս ասես բաշիին⁴³ և սուբաշիին⁴⁴, — գրում է Էվ. Չելեբին, — ման են գալիս Ստամբուլի բազմամարդ վայրերում և գողություն անում, գավառներից եկած պանդուխտնե-րից մինչև անգամ աչքի սյուրմեն (ծարիր) գողանում»:

Այս շքերթի (ալայ) նկարագրությունը Էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» I հա-տորում 150 էջից ավելի տեղ է զբաղում:

Ավելորդ համարելով այդ նյութերի լրիվ թարգմանությունը, բավականանում ենք շքերթի կազմը, մասնավորապես արհեստավորների մի քանի խմբերը համա-ռոտակի նշելով: Թեև այդ մասին Էվ. Չելեբին գրեթե ոչինչ չի ասում, սակայն հայտնի է, որ Ստամբուլի այդքան բազմաթիվ և բազմատեսակ արհեստավորների մեջ հայերը բռնում էին, հավանաբար, առաջնակարգ տեղերից մեկը:

Այդ հսկա շքահանդեսին մասնակցել են դինվորական, վարչական, քաղաքա-յին և այլ հիմնարկների բազմաթիվ խմբեր: Էվ. Չելեբին նշում է շքերթի առջևից անցնող և որոշ շափով կարգ ու կանոն պահպանող ալայի շավուշների, սուբա-շիների, դինված աջեմի օղլանների⁴⁵, մաքրողների, գերեզմանափորների խմբերը, բոլորն իրենց հատուկ տարազով, զենքերով և իրենց աշխատանքի գործիքներով: Այստեղ ուշադրավ է այն հանդամանքը, որ խոսելով լաղըմջիների⁴⁶ մասին Էվ. Չե-լեբին գրում է, որ «Սրանց մեծ մասը կեսարացի հայեր են. թվով 5000 մարդ»:
Այլազգի արհեստավորներից էսնաֆներ Էվ. Չելեբին երբեմն հիշատակում է հրեա-ներին և հույներին:

Շքերթում այնուհետև անցնում են դինվորական և ոստիկանական խմբերը, մինչև անգամ դահիճներն՝ իրենց պաշտոնին համապատասխանող բոլոր գործիք-ներով, հետո զոզերի խմբերը, ձիապանները, Ստամբուլի գիշերապահները (12 հա-զար մարդ) իրենց հատուկ տարազով և գործիքներով: Դրանց հետևում են հոգե-վորականները (շարիաթի), վարչական, դատական և այլ պաշտոնյաներն, ինչ-պես նաև բանաստեղծները (800 մարդ), արտասանողները, ընթերցողները, սուլ-թանի, վեզիրների և այսանների դուք ասողները, որոնք հատուկ պատգարակ-ների վրա նստած, ձևերում գրբեր, քերթվածներ բռնած, արտասանելով անցել են փաղիշահի առջևով: Նույն ձևով անցել են նաև աստղաբաշխները (70 մարդ), աստ-ղագուշակները (հատուկ էսնաֆ են) և այլ բազմատեսակ գուշակներ: Այնուհետև՝ հոգևորական դպրոցների խոջաները և նրանց բազմաթիվ աշակերտները... Բժիշկ-ները (հեքիմները) անցել են պատգարակների վրա ձևերում դեղերի շշեր, բժշկա-կան գործիքներ և մի շարք հիվանդների պուսերը բռնած... Վիրաբույժները, ատամ-նարույժները, զեղազործները, հիվանդապահները իրենց հատուկ գործիքներով և բազմատեսակ զեղորայքներով:

Ստամբուլի գյուղատնտեսության մասին որոշ պատկերացում են տալիս Էվ. Չելեբիի կողմից հիշված մի շարք էսնաֆները: Չորս Մելեիությունում գրանց-ված 21 հազար տնտեսություններում աշխատել են 57 հազար չիֆթչիներ⁴⁷, 4395 ալգիներում աշխատել են 43.950 ալգեսյան, բազմաթիվ պարտիզպաններ. բան-ջարամշակներ և այլն: Այս խմբերը շքերթում անցել են իրենց մշակության ար-տադրանքներով և ժողովրդին պտուղներ, բանջարեղեն և ծաղիկներ բաժանելով: Դրանց հետևել են հացագործները (999 խանութ—10 հազար մարդ) և Ստամբուլի բազմատեսակ թխվածքների, քաղցրեղենների էսնաֆները:

Շքերթի հաջորդ խմբից հիշատակության արժանի են Սև ծովի նավատորմի

անձնակազմը (9000 մարդ): Անցնում են նաև Ստամբուլի տարրեր մասերի նախա-
շխարհարական աշխատողները, պարանագործները, կողմնացույցի, ավազի ժամա-
ցույցի և քարտեզի մասնագետները... Շատ հետաքրքիր է նաև էվ. Չելերիի տված
հետևյալ տեղեկությունը.

«Ստամբուլում, Թավուք-բազար թաղամասում էսիր-բազարը
(ստրուկների շուկա) անունով հայտնի մի տեղ կա, որի վերևի և
ներքևի հարկերում կան 300 խցիկներ: Երկաթյա փականքով դռան
առաջ նստած կառավարիչը տասանորդ է առնում վաճառված ըս-
տրուկների և ստրուկահիների համար: Ստրուկների առևտրով պարա-
պող վաճառականների թիվը մոտ 2000 է: Սրանք Կովկասից, Վրաս-
տանից և Ղրիմից՝ իբրև նվիրական պատերազմի ապրանք, ստրուկ-
ներ են բերում և վաճառում»:

Այնուհետև, էվ. Չելերին ամենայն մանրամասնություններով թվում է հարյու-
րավոր մեծ և փոքր արհեստավորական խմբեր, որոնց շարքում խիստ կարևոր տեղ
են գրավում սուլթանական արքունիքին սպասարկող բազմաթիվ արհեստավորները և
ծառայողները: Այդ խառնարդետ, հետաքրքիր, XVII դարի Ստամբուլի իրական
պատկերը, կենցաղն ու սովորությունները կենդանի և իրական գույներով պատ-
կերացնող շքերթի մանրամասն նկարագրությունը տալուց հետո էվ. Չելերին վեր-
ջացնում է այսպես.

«...Հետո իրենց շեյխերին, նագիբներին ու քեթխուդաներին ա-
լայներով իրենց տները տարան, բոլորը փաղիշահի համար ազոթք
անելով իրենց տեղերը գնացին: Այս ալայի համար Ստամբուլում
երեք օր և երեք գիշեր բոլոր աշխատանքները դադարեցվեցին, ու-
րովհետև բոլորը զբաղված էին ալայի պատրաստությամբ: Այդ ալա-
յը չի կարելի նկարագրել լեզվով և գրչով: Նվաստս՝ էվլիան, որքան
հնարավոր է, աշխատեցի գրի առնել: Այդպիսի ալայ ոչ մի փաղի-
շահի ժամանակ չի եղել և ոչ էլ կլինի»:

(էջ 500—569)

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԳ

(1050—1058 pp. = 1640—1648 pp.)

Ստամբուլից — Սամսուն — Կիրասուն — Տրապիզոն — Մեզ-
բլիստան — Ամասիա — Էրզրում — Շուշիկ բերդ — Հասան Կա-
լա — Խնուս — Ուչքիլիսե (Էջմիածին) — Կարաբաղ — Նախիջևան —
Պարսկաստան — Թավրիզ — Երևան — Գյանջա — Արևշ — Նիյազա-
բադ — Շամախի — Բաքու — Շաբուրան — Դերբենդ — Թիֆլիս —
Ազդուր — Ախալցխա — Ջըլդեր — Կարա Արդահան — Էրզրում —
Հասան Կալա — Կարս — Կաղզման — Մաղաղբերդ — Զարիշատ —
Ուչքիլիսե — Երևան — Շորագյալ — Էրզրում — Բայբուրդ — Զան-
ջա — Իսպիր — Թորթում — Ակլակալա — Էրզրում — Խնուս —
Մամա-Խաթուն — Քեմախ — Երզնկա — Շաբին-Կարահիսար —
Դիկհիսար — Լադիկ — Մարզվան — Ստամբուլ:

1050 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԲԱՔՈՒՄԻ ԵՎ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Էվ. Չելերին իր ուղևորության նկարագրությունը սկսում է Ստամբուլից: Հե-
ղինակը հիշատակում է ծովային ճանապարհի այն բոլոր մեծ ու փոքր նավահան-
գիստները, որոնց կողքով անցել կամ որտեղ կանգ է առել նա: Այդ նկարագրու-
թյունների մեջ կան բազմաթիվ աշխարհագրական, պատմական տեղեկություններ,
բերդաքաղաքների նկարագրություններ և այլն: Ծովային ճանապարհով անցնելով
Անատոլիան, նա Սև ծովի եզերքով հասնում է Սամսուն նավահանգիստը:

Սամսուն բերդի բնութագիրը: Հիմնադիրն է Ռում-օղլի Խերգի-
լիե կայսրը: Հետագայում սուլթան Ալայեդդին-Սելջուկին գրավե-
լով այն՝ միացրեց իր կալվածներին: Այնուհետև, անցավ սուլթան
Յըլդըրմ Բայազիդ խանի ձեռքը: Ունի ենիչերիական սերզար, քեթ-
խուդա, բերդակալ (գիզտար) և բերդապահ գինվորներ: Սակայն
մյուֆթի և նվիրական նագիր չունի: Այսպես ու էշրաֆը շատ են:
Բնակիչները բոլորը նավաստիներ և պարանագործներ են: Ռամիկ-
ներ (ավամ) չկան, ուլեմաները շատ են: Բոլորը, իրենց կարողու-
թյան համապատասխան, սպիտակավուն, կապտագույն մաքուր հա-
զուստներ են հագնում: Փաղաքը գտնվում է Սինոպի արևելքում:

Բերդը ծովի եզերքին է, քարաշեն և ամրակուռ է: Էյրիի՝ զրավման ժամանակ, ուսները այս բերդը նվաճել և որոշ մասերը ավերել են, սակայն հետագայում նորից վերանորոգվել է: Բավականաչափ բերդակալներ և զինվորներ կան: Ունի 70 աշտարակ և 2000 պարիսպի պատվար: Ամասիայի առաջից հոսող Չարշամբա բազարի՝ գետը Սամսունի արևելյան կողմից թափվում է Սև ծովը: Դա անանցանելի մեծ գետ է: Նախապես անցնում է Թոքաթ քաղաքով, հետո Ամասիայի կողքով և ոռոգում է մի շարք քաղաքների հողերը: Այս կապակցությամբ Ամասիայի և Թոքաթի ժողովրդի մեջ որպես ասույթ տարածված է. «Թոքաթը ապականում, Ամասիան խմում է»^{*}: Սամսունն ունի իր անուշահամ գետակը՝ Գանավքարիզ անունով: Տները կոմինդրատոր են. հարուստ է արհեստներով և առտոններով: Մեդրեսե, իմարեթ (բարեգործական հիմնարկություն) և նման հիմնարկություններ չկան, բայց կան փոքրահասակների 7 դպրոցներ: Նավամատույց (լիման) չունի, բաց տարածություն է, սակայն խարիսխ կարելի է գցել:

Սամսունի գովասանքի արժանի հարստությունները: Կեններում հայտնի են վայրի խաղողը, նռագույն տանձր և նրա թթուն, որը հազարավոր տականներով տարվում է Ստամբուլ: Նավերի համար անհրաժեշտ պարաններ պատրաստելու կանեփի թելը այնքան շատ է, որ կարելի է ասել, թե ամբողջ աշխարհի [կանեփը] այստեղից է գնում: Քաղաքը գտնվում է ծովածոցի մոտ, իսկ նրա հարավային կողմում գտնվող լեռը ծովեզերքին է: Այստեղից ընկերներով նավով շենլենցիներ դեպի Ունիայի բերդը...

Կիրասուն բերդի բնութագիրը: Հիմնել է Ստամբուլի Կոստանդինը: Հետագայում թեև անցել է սուլթան Ուզուն Հասանի² ձեռքը, սակայն Ջենովայի ֆրենգները գրավել են այն: Ֆաթիհ³ սուլթանը այս բերդը գրավելու ժամանակ Մահմուդ փաշային ասում է. «Այս գիշերը բերդի տակը կմտնես»^{**} և ֆերման է տալիս. փաշան մտնելով բերդի տակը գրավում է այն. այդ պատճառով էլ [բերդը] Կիրասուն է կոչվել⁴: Գտնվում է 17-րդ կլիմայական գոտում: Տրապիզոնի էյալեթի սահմանակցերին՝ փաշայի խառ է: Խոսողը մյուսեյլիմ է: Ունի ենիչերիական օջախից սերդար, բերդի բերդակալ, բերդապահ զինվորներ, մաքսատան էմին, մյուֆթի և նագիր: Ընկած է ծովեզերքում՝ Ջանիկի և Տրապիզոնի միջև: Տրապիզոնը Կիրասունի արևմելքումն է: Ջենովայի ֆրենգների ձեռքում եղած ժամանակ բարեշեն և մեծ քաղաք է եղել: Երևում են այդ ժամանակաշրջանից մնա-

ցած շինությունների հետքերը և ավերակները: Սակայն Կիրասունը ներկայումս այնքան էլ մեծ քաղաք չէ: Շուկայի մեջ մզկիթներ, ջամիներ, խան, բաղնիք և բազարներ կան: Բերդը ծովեզերքումն է: Այգիներում և պարտեզներում պտուղները շատ են: Նավահանգիստը շատ լավ խարիսխ է բռնում: Սակայն քամու ազդեցության ենթակա է: Լիմանի արևմուտքում մի փոքր կղզի կա... Այս քաղաքը Տրապիզոնի էյալեթին է ենթակա: Օմար փաշայի զինվորներից շատերը՝ ծովից զգվելով, ցամաքով Տրապիզոն են գնում:

Այստեղից ծովով դուրս գալով դեպի հյուսիս՝ եկանք Փերփոլում բերդը, որը քառանկյունի մի ժայռի վրա հին և փոքր բերդ է ծովեզերքում: Ունի բերդակալ և զինվորներ: Նավահանգիստը լավն է: Գավառը այնքան էլ բարեշեն չէ: Տրապիզոնի նահիյեն է: Ժողովուրդը «չենգալան» հույներ են: Այդտեղից մեկնեցինք դեպի Գորելի բերդը... այնուհետև հասանք Փոփուլի մենզիլը... հետո Գելիյե բերդը... Փորոզ հրվանդանի բերդը... Այնտեղից Փոլթա-բազարը:

Փոլթա-բազարը: Սա ևս Տրապիզոնին ենթակա նահիյե և սուբաշիություն է: Շրջակայքում մոտ 100 բարեշեն գյուղեր կան և այս հովտում շաբաթը մի անգամ շուկա է կազմակերպվում, որտեղ մոտ 10 հազար մարդ է հավաքվում: Այստեղ գտնվող բարեշինությունը Տրապիզոնում Խաթունիյե անունով հայտնի, (սուլթան) Սելիմ խան I-ի մոր բարեգործական էվկաֆն է⁵: Այստեղ կա մի մեծ նավահանգիստ, որը Սև ծովի նավահանգիստների շրջանում հայտնի է Փոլթայի⁶ նավահանգիստ անունով: Ութ քամիներից պաշտպանված, խարիսխ բռնող, խոր մի նավահանգիստ է: Այստեղից ավելի առաջանալով հասանք Կալա Թիմանի գետակը, որը սկիզբ առնելով Տրապիզոնի լեռներից, Փոլթա նավահանգետի մոտ թափվում է Սև ծովը: Այստեղից շարժվելով, հասանք Սերե կոչված վայրը, որտեղ բարեշեն և գեղատեսիլ գյուղեր կան: Բնակիչները մենգեսելե կոչված նավակներով գնում են Տրապիզոն և գալիս են: Ժողովուրդը հույներ և իսլամներ են: Գյուղերը ընկնում են Տրապիզոնի հարավային կողմը:

(էջ 69—81)

ՄԵԾ ՔԱՂԱՔ ԵՎ ԼԵԶԳԻ ՎԻԼԱՅԵԹԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲԱՐԵՇԵՆ ԲԵՐԴԻ, ԱՅՍԻՆՔՆ ԹԱՐԵԹԻ-ԷՖԶՈՒՆԻ⁷ (ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ) ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Առաջին հիմնադիրը Մեծն Ալեքսանդրի դարի մի թագավոր է եղել: Հետագայում, երբ Ադրբեջանի իշխող Ուզուն Հասանը այս քաղաքը ջենովացիներից գրավեց՝ Թարեթի-գեմ⁸ անունը ստացավ,

* Թուրքերեն՝

** Թուրքերեն՝

توقاد صیجار، آماسیا ایچر
کیره سن

որովհետև այդ ժամանակաշրջանում քաղաքի իշխողը հաճոյասիր մի կին էր: Այնուհետև, Թիմուրի օրոք, երբ սուլթան Ուզուն Հասանը գնաց դեպի Միջագետք՝ Թիմուրին դիմավորելու, Ստամբուլի թեք-ֆուրը Ռում Կոստանդինը, նպաստավոր առիթ գտնելով, գրավեց այդ կողմերը: Հետո, 878 (1473) թվականին, Ֆաթիհ Մուհամմեդ խանը փաղիշահական նավատորմով Ստամբուլից եկավ Տրապիզոն և իր անթիվ զինվորներով շարժվեց Ուզուն Հասանի վրա: Թերջանի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմում սուլթան Հասանի մոտ 40 հազար զինվորներին սրի քաշեց: Իսկ պարտված սուլթան Հասանը փախավ Ադրբեջանի բերդը...

Օսմանցիները սուլթան Մուրադ I-ի մղած Քոստվայի պատերազմից ավելի մեծ պատերազմ չեն ունեցել: Այս նվիրական պատերազմից 13 տարի առաջ, Ֆաթիհը իր անթիվ զինվորներով Տրապիզոնը ծովից և ցամաքից 70 օր պաշարելուց հետո, 865 (1460) թվականին գրավեց հույներից: (Ֆաթիհը) շատ հավանելով քաղաքի օդն ու ջուրը, նրան Թարեբի-էֆզուն անունը տվեց: Իսկապես, որ հաճույքի և ուտել-խմելու վայր է: Քաղաքը կոչվում է նաև Ստորին Բաթում և Լեզգի քաղաք: Ոմանք էլ Թարեբի-էֆզուն են անվանում, բայց հասարակությունը (ավամ) Տրապիզոն է ասում: Մուհամմեդ խանը (Ֆաթիհը) այս քաղաքը գրավելուց հետո՝ մայրաքաղաքի վերածեց ու այնտեղ փող կտրել և խութբե կարդալ տվեց և երեք տարի այնտեղ ապրելով, նրա հյուսիսային կողմում գտնվող Վրաստանը, Մեգրելիստանը, Աբազիստանը իրեն հպատակեցրեց ու ենթարկեց, արքայորդի (չեհզադե) Բայազիդ խանին Տրապիզոնի իշխան նշանակեց և ինքը վերադարձավ Ստամբուլ: Իսկ երբ Բայազիդը փաղիշահ դարձավ, իր փոխարեն, Տրապիզոնի իշխան նշանակեց իր որդի Սելիմին: Ավելի ուշ, երբ սուլթան Բայազիդը մեռավ, Սելիմ I-ը ինքնուրույն փաղիշահ դարձավ: Սա եղել է աջեմների դեմ մղվող հայտնի Չըլդըրի պատերազմում, հետո գնացել է Բգիպտոսի նվիրական պատերազմին, որոնք առանձին պատմություններ են:

Շեհզադե (արքայորդի) Սուլեյմանն էլ Տրապիզոնում իշխանություն ստացավ: Տրապիզոնը հին քաղաք է և Այ-օսմաններից չորս փաղիշահի մայրաքաղաք է եղել: (Սուլթան) Սուլեյման խանը 926 (1519) թվականին փաղիշահ դառնալով իր մորը ուղարկեց Տրապիզոն: Քաղաքում աշխարհահամար կատարել տվեց և Բաթումի սանջաքն էլ նրան միացնելով՝ մի առանձին էյալեթ կազմեց: Երկու թուղով՝ միմյանից անջատվելով է: Մուրադ IV-ի և Իբրահիմ խանի իշխանու-

թյան ժամանակ մի շարք թուղավոր վեզիրների շնորհիվ է իբրև արփալըք¹⁰: Սուլեյման խանի օրենքով փաղիշահի կողմից սահմանված է 30 հազար [ակչեով] խաս: Սանջաքներում 11 սուբաշի կա: Ըստ արդարադատության, տարեկան 19 հազար ղուրուշի ընկույզի եկամուտ¹¹ ունի, իսկ երբ բռնություն գործ դրվի, 30 հազար ղուրուշի կհասնի:

Էյալեթը 5 սանջաքի է բաժանվում՝ Խանջա, Ստորին Բաթում, Վերին Բաթում, Գունիա և Տրապիզոն: Փաշան նստում է Տրապիզոնում: Ըստ օրենքի՝ թիմարի ղեֆթերդար, ղեֆթերի քեթխուդա, ղեֆթերի էմին, շավուշների քեթխուդա և շավուշների էմին ունի: Բաթումի լիվայի ղեֆթերդարի թիմարների խասերը՝ 42 299 ակչե է: Տրապիզոնի լիվայում կա 43 ղեհամեթ և 226 թիմար, Բաթումի լիվայում՝ 13 ղեհամեթ և 72 թիմար, Տրապիզոնում ընդամենը 454 միավոր է գրանցված¹²: Ըստ օրենքի՝ ջեբելունների հետ միասին, 1800 անվանի զինվոր ունի: Իսկ փաշայի ջեբելունները 1000 քաջերից են կազմված: Ալայի բեյի, շերիբուշիի և յուզբաշիների հետ միասին ընդամենը 3000 զինված զինվոր ունի: Պատերազմի ժամանակ այդ բոլոր զինվորները զինված հավաքվում են փաշայի և ալայի բեյի դրոշակի տակ: Չներկայացած զինվորի ղեհամեթը ուրիշին է տրվում: Բոլոր գյուղերը բարեշեն և հարուստ են:

(էջ 81—83)

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ ԿԱՆՈՒՆՆԵՐՈՎ ՏՐԱՊԵԶՈՆԻ ՀՊԱՏԱԿ ԵՎ ԵՆԹԱԿԱ ԲՈՅՅԵՅԻՆՆԵՐԸ¹³

Արագ աշիրեքներն են՝ Զաջլերը, Արլանը, Չանդալարչիլին, Մեծ Չանդաները (ծովեզերքումն են), Քեշները, Արթերը, Կամըշները, Սուջները, Բողոդոքը, Կուլթասը, Աշլըլին, Յուգարըլին, Զեմբեն, Սովուք-Սուն և այլն. մոտ 70 ցեղեր և աշիրեթներ, որոնք բուլոն էլ հպատակեցված են և հնազանդ: Մեգրելիստանի և Վրաստանի բեյերը ևս ենթարկված և հպատակեցված լինելով, ամեն տարի իրենց հպատակությունը և հաշտությունը վերանորոգելու համար՝ 40—50 ղուլամ (պատանի) և ստրկուհի, հազար զույգ բրդյա (թիֆ-թիկ) գուլպա, փաղիշահական խոհանոցի համար՝ հազար ղուլագ սրբիչ՝ աստառի բեզ և այլ բազմաթիվ նվերներ ուղարկելով՝ Տրա-

* Բնագրում՝ փաշավա (ջեռոց):

պիղոնի փաշաներին հպատակութիւն են հայտնում և պայմանագիր կնքում:

Տրապիզոնը 500 ակշեով մեկնիւթիւն է: Ունի 41 նահիյե, բայց շատերը ապստամբված են: Ունի շէյխ-ուլ-իսլամ, նվիրական նագիր, սերդարի փոխարեն՝ պատկառելի ենիշերիի շավուշ, սիփահիի քեթիսուգայի փոխարեն՝ քաղաքի սուբաշի, մյուսթեսիբ-աղա¹⁴, մաք-սապետ, ձկան էմին, ներկատան էմին, գինու էմին, մոմատան էմին և վերջապես 17-ի հասնող իշխանավոր պաշտոնյաներ, որոնք իրենց ձեռքում կայսերական հրամանագրեր ունեն: Վիլայեթի բոլոր ավագանիների (այսին) ձեռքում եղած փաղիշահական հրամանների մասին, եթե աստված կամեցավ, իր տեղում կգրենք: Այս քաղաքը 17-րդ կլիմայական լայնության մեջ է: Ռումի քաղաքներից է: Դրախտանման գեղեցիկ քաղաք է՝ Սե ծովի արևելյան ափին: Ստամբուլի նեղուցից մինչև Տրապիզոնի նավահանգիստը ընդամենը հազար մղոն է: Տրապիզոնի արևելքում գտնվող Գեզգի լեռան շուրջը ապրող ժողովուրդը կոչվում է Գեզգի ցեղ, որն աղավաղված ձևով լազգի (լեզգի) է կոչվում: Ոմանք թեթևացնելու համար գ և ի տառերը ջնջում և լազ¹⁵ են ասում: Ղազի սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհը այս բերդը գրավելիս տարբեր ժողովուրդների Տրապիզոն փոխադրելով՝ բնակեցրեց այնտեղ:

Անուները՝ Ալի Փեշե, Վելի Փեշե, Խեթավերթի Փեշե, Չաֆրը Փեշե, Փեշիր Փեշե, Ֆասիլի Փեշե, Մեծի Փեշե, Միսեր Փեշե, Ֆեխրադ Փեշե, Մեհմեթ Փեշե:

Ազգանունները՝ Յըրթուշ-օղլի, Յոդուլ-օղլի, Յեզարադ-օղլի, Կեշումբուր-օղլի, Կեթրադ-օղլի, Կալաֆաթ-օղլի, Կոսդեհ-օղլի, Փիփուլի, Կաշիդյարի, Սիամի, Ջորկալի, Հաջի Չեշք, Կոթուլ, Մեսլի, Ալի Բեշար, Քյունեկի, Ալի Փեշե:

Կանանց անունները (իրենց արտասանությամբ)՝ Ումխան, Իսմեխան, Ռափիյե, Ասիյե, Խանֆե, Աֆիֆե, Սանջե, Ֆաթմա, Խոֆեսթի, Թունթի, Գյուլ Շախի, Մեմերմահ, Խեա, Խումա, Ջախլա, Անֆե:

Ստուկների անունները՝ Ուսեֆ, Փետվան, Քանանեն, Ելախ, Կուլի, Ռուսթեմ, Ափարթի, Ջանսի, Խալի և այլ բազմաթիվ նման տարօրինակ անուններ: Բայց եթե ուշադրութեամբ դիտենք, կտեսնենք, որ այս անունները հայտնի խոսքեր են, սակայն լազերը համարեցնելով իրենց բարբառին՝ աղավաղել են դրանք:

Տրապիզոնի ժողովուրդը մաքուր վերարկուով և հագուստով կրթված մարդիկ են: Նրանց մեջ մի շարք բանաստեղծներ կան, որոնք արտասանում են և պարսկերեն ղազելներ ասում: Մեր օրե-

րում՝ իր ճարտասանությամբ նշանավոր Օկչի Զադեն գեղեցիկ լեզվի տեր բանաստեղծ է և 11 դիվան ունի...

Տրապիզոնի բերդի գովքը: Բող-թեփեյի լանջի և Սե ծովի եզերքի միջև ընկած երկու մեծ բերդից է կազմված: Բաժանվում է երեք մասի. մեկը կոչվում է Ստորին պարիսպ (Աշադի հիսար), մյուսը՝ Միջին պարիսպ (Օրթա հիսար), իսկ միջնաբերդը կոչվում է Աշտարակի պարիսպ (Կուլե հիսար): Բոլորից ավելի ամրակուռն ու անառիկը աշտարակի պարիսպի բերդն է, որովհետև գտնվում է Բող-թեփեյի վրա: Լեռան կողմից դժոխային անդունդի նմանվող մի խոր փոս (խենդեք) կա, որի մեջ 77 մարդ կտեղավորվի: Ամբողջապես կտրված ժայռ է: Սրա մեջ մի ջամի, բերդապահների տներ, մթերանոցներ և զինանոցներ կան: Հյուսիսային կողմի պարսպից մի դուռ է բացվում դեպի միջին պարիսպը, որը դուրս է գալիս քաղաք, սա է միակ դուռը: Թեև մի ուրիշ դուռ էլ ունի, սակայն այդ դուռը միշտ փակված է և բացվում է միայն անհրաժեշտության դեպքում: Միջին պարիսպը երկարածև ամրակուռ բերդապատ է: Նախկինում սրա արևելյան կողմի պարսպի մեջ Բերդ (կալա) անունով հայտնի և դեպի միջնաբերդը բացվող դռան մոտ նոր Զյումա քափուսի անունով մի դուռ կար: Երկրորդ դուռը նույնպես այդ պարսպի արևելյան վերջավորությունում է և բոլոր խաղախորդների գործարանները (դեպպաղխանե) այս դռնից դուրս են գտնվում: Այդ պատճառով էլ այս դուռը կոչվում է Դեպպաղների դուռ: Այդ դռան առջևից մի փոքրիկ գետ է հոսում: Արևելքում այս գետը լեզգիների լեռներից հավաքվելով, հոսում է խաղախորդների գործարանների մոտով և թափվում ծովը: Երբեմն վարարում է: Խաղախորդների շուկայում քարաշեն մի մեծ կամուրջ կա, որի հիմնադիրը Ուզուն Հասանն է: Ուզուն Հասանը էրզրումի արևելքում գտնվող Հասան Կալիի տերն է եղել, հետագայում տիրացել է նաև Տրապիզոնին: Երրորդ դուռը՝ բերդի արևմուտքում, Զինդանի դուռն է: Բոլոր ոճրագործները և պարտքերի մեջ թաղվածները այս դռան բերդում են բանտարկված: Այս դռնից դուրս՝ նույնպես քարաշեն կամուրջով, գնում են Զղանոս: Չորրորդ դուռը՝ պարսպի հյուսիսում է և բացվում է դեպի ստորին պարիսպը ու կոչվում Ստորին պարսպի դուռ:

Ստորին պարիսպ [բերդի]՝ հյուսիսային կողմի պատը ծովեզերքում է: Բերդը քառանկյունի է: Սա էլ չորս դուռ ունի: Առաջինը Զղանոսի դուռն է. սրա և Զինդանի դռան միջև ընկած, պարսպի պատին կպած երկար մի կամուրջ կա: Երկրորդը՝ Սյուլխանեի դուռն

է, որից դուրս՝ ծովեզերքում, քրիստոնյաների մի թաղամաս կա: Երրորդը Մոլոզի դուռն է: Փոքր խճաքարերը հունարեն մոլոզ են կոչվում: Այս թաղամասի ծովափը ամբողջապես մոլոզ քարերով ծածկված լինելու պատճառով, դուռը՝ Մոլոզի դուռ անունն է ստացել: Լազերի լեզվով խարխուլ և հենարաններով պահվող տներին մոլոզ են ասում: Այս դուռը բացվում է դեպի ծովը: Ստորին պարբսպի (բերդի) երկու կողմի պատերը կպած են ծովին: Ծովի մեջ՝ մեկ ծայրից մինչև մյուսը, պատեր են կառուցված, որպեսզի ժողովրդի և թշնամու մուտքը արգելվի: Այդ դուռն այնքան էլ բանուկ չէ:

Զորորդը Մումխանիս դուռն է: Տրապիզոնում մեղրամոմ և ճարպամոմ շատ կա: Մոմը այս դուռն մոտ է պատրաստվում, այլ տեղերում թույլ չի տրվում, որովհետև մոմի գործարանը պետական լինելով (միթի), առանձին էմին ունի: Այս բերդերի տարածությունը շուրջանակի 9 հազար քաջ է: Տրապիզոնի տների մեծ մասը նայում են դեպի հյուսիս և արևմուտք. բոլոր տները ծածկված են կարմրագույն կղմինդրով:

Այնուհետև էլ. Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Տրապիզոնի ջամիները, մեղրեսները, հոգևորական դպրոցները, բազնիքները, իսլամական բարեգործական շինությունները և այլն:

Տրապիզոնի շուկան: Շուկաներից ամենալավը Մումխանի դրոնից դուրս գտնվող էսնաֆներն են: Սրանք դուռն ուղղությամբ և ծովեզերքում ընկած հարուստ և ճոխ խանութներ ունեն: Բարեշեն մի բեդիստան կա, որի վաճառականները (խաջեգի) հարուստ, վեհանձն և պատկառելի բազիրգաններ են: Օրթա Հիսարում կան ամեն տեսակի էսնաֆներ, 70—80 խանութներ, որոնք փոքր շուկա (քյուշուք բազար) են կոչվում:

Տրապիզոնի ժողովրդի գույնն ու դիմագծերը: Տրապիզոնը գտնվում է հինգերորդ կլիմայում¹⁶, նրա օդն ու բնությունը գեղեցիկ են, այդ պատճառով էլ ամբողջ ժողովուրդը հաճոյասեր և զրոսասեր է, տրամադրված են խմելու և զվարճանալու, անհոգ են և անտարբեր, սիրահարվող են և հավատարիմ: Նրանց գույնն ու դիմագծերը վարմրավուն են: Կանայք՝ արագա, վրացի և չերեզ գեղեցկուհիներ սա, արապ մաշ լուսնի նման գեղեցկուհիներ կան:

Տրապիզոնի բնակչության աշխատանքն ու զբաղմունքը: Այս քաղաքի բնակչությունը վաղուց ի վեր բաժանվում է 7 դասի. առաջին դասը ալան և ազնվական դասերին պատկանող բեյեր ու բե-

յորդիներ են, որոնք պերճանքով սամույրի մուշտակ են հագնում: Երկրորդ դասը՝ ուլեմաները, բարեպաշտները և այլ բարեկեցիկ մարդիկ են: Ուլեմաները իրենց հատուկ համազգեստը ունեն և արժանի են հարգանքի: Երրորդը՝ վաճառականներն են, որոնք գնում են դեպի Ազաք (Ազով), Կազաք, Մեքքե (?), Աբազա, Չերքեզիստան ու Ղրիմ, առևտուր անում: Կերպասից վերարկու (ֆերաջե) և կոնթուշ, դոլմա և բաճկոնակ (ելեկ) են հագնում: Զորորդը՝ արհեստավորներն են, որոնք բոլորը կերպասից վերարկու և խալաթ են հագնում: Հինգերորդը՝ Սև ծովի նավաստիներն են, որոնք իրենց հատուկ համազգեստն ունեն, հագնում են շատ ուռած՝ դոլմա կոչված համազգեստը, փաթաթում են կտավից սարքենք, ծովի վրա առևտուր են անում և դրանով էլ ապրում: Վեցերորդը՝ պարտիզպաններն ու ազգեպաններն են: Այս քաղաքի Բոզ-թեփե բլուրը ամբողջովին այգիներով է ծածկված: Ըստ սիջիլի¹⁷ արձանագրության, 31 հազար այգի և պարտեզ կա: Յոթերորդը՝ ձկնորսներն են:

Տրապիզոնի նշանավոր արհեստները և նրանց բնութագիրը: Աշխարհում Տրապիզոնի ոսկերիչների նման կատարելագործված վարպետներ չկան: Մինչև անգամ (սուլթան) Սելիմ I ծնված լինելով այստեղ՝ իր պատանեկության տարիներին սովորում է ոսկերչոյմի արհեստը¹⁸ և իր հոր՝ Բայազիդ խանի անունով Տրապիզոնում գրոշմ¹⁹ փորագրել տալիս: Նվաստ տեսել է այդ գրոշմը: Այդ ժամանակից սկսած ոսկերիչները հուշակ են ստացել: Այնպիսի ձիուսանձեր, բուրվառներ, վարդաշրի ամաններ, սրեր, խոհանոցի դանակներ են պատրաստում, որ նմանները այլ երկրներում չեն գտնվի: Ղոր-ղոր-օլի անունով հայտնի մի տեսակ դանակ են պատրաստում: Տրապիզոնի կացին անունով հայտնի կացինը այլ երկրներում չկա: Շատ լավ ընդունելության արժանացած և գովված են նաև սադաֆից պատրաստված սնդուկը, սեղանատախտակը, դեաթը²⁰, ուրդանը²¹. որոնք միայն Հնդկաստանում և այստեղ են պատրաստում:

Տրապիզոնի ուտելիքներն ու խմիչքները: Գորշագույն լեռների խաղողի հյութը շատ համեղ է լինում և խմողներին բոլորովին չի հինուցնում: Երեք անգամ եռացված և թանձրացած կարանֆիլեն²², միսքեթը²³ շատ համեղ են: Ուտելիքներից մասնավորապես պտուղները՝ կեռասը, լեհիջան տանձը, բեյ արմուղին (տանձ), գյուլաբի տանձը, սինոբի խնձորը, համբը խաղողը, մյուլքի խաղողը, ֆրենգի խաղողը շատ ընտիր են: Բաղջան ինչիբի անունով հայտնի թուրը այնքան համեղ է, որ նմանը Նադիլիում²⁴ անգամ չի լինում:

Լիմոնը, նարինջը, նուռը, ձիթապտուղը ամենուրեք հայտնի են:

Յոթը տեսակ ձիթապտուղ ունի: Տրապիզոնի ձիթապտուղի մասնը տեսակը՝ դեռ չհասած ուտվում է և սև կեռասի նման է:

Տրապիզոնի խուրմա կոչվածը բնորոշ է այս շրջանի համար: Փոսում չորացնում և ուղարկում են մյուս վիլայեթները: Երկու-երեք կորիզով շատ համեղ պտուղ է: Տրապիզոնը ունի բազմատեսակ ծաղիկներ, մասնավորապես, կարմրագույն մի տեսակ մեխակ կա, որը բացված կարմիր վարդի նման նուրբ է և բուրմունքը հիացնում է մարդու: Ամեն մեկը 5—6 դիրհեմ ծանրութուն ունի:

Քաղաքի հիանալի եղանակի և կլիմայի հետևանքով լեռներում տուախի (շիմշիր), իսկ այգիներում սոճիի և հունական բնկույզի ծառեր են աճում: Տարօրինակ է և սքանչելիք. նրա (Տրապիզոնի) հարավում գտնվող էրզրումի լեռներում ձմռան սոսկալի սառնամանիքների ժամանակ այստեղ ծաղկում են վարդ, շահասպրամ և շեփորուկ: Չմեռ չի լինում, կամ շատ թեթև է անցնում: Բնակիչները լավ վարքի տեր, պանդուխտներին սիրող մարդիկ են: Սակայն չի՝ չո, չրղթան և լեզգի ցեղերի ռայաները վերին աստիճանի կոպիտ են և թշնամաբար տրամադրված: Այդ ցեղերը ունեն տարբեր բարբառ, խոսքեր ու բառեր, որը բուն Տրապիզոնի ժողովուրդն անգամ չի հասկանում: Թարգմանության կարիք է զգացվում...

Այստեղի մարդիկ մեծ մասամբ նավաստիներ են: Ծորոխ գետով գնում են Մեգրելիստան, գերիներ բերում և փող վաստակում: Այստեղ լավ խարխիս բռնող մի մեծ նավահանգիստ կա: Սակայն արևմուտքից բաց է: Եթե 300 մղոն դեպի արևմուտք գնանք, կհասնենք Ղրիմի Քեֆե²⁵ բերդի նավահանգստին:

Զկների լավ տեսակները: Շատ համեղ են լեռեր ձուկը և քեֆալ: Մեկ թղից ավելի երկար կարմրագույն թեքեր ձուկը, ուսկումը՝ ձուկը և այլ հազարավոր տեսակի ձկներ: Սակայն լազերը բոլոր այս ձկներից ամենից ավելի սիրում են խամսի ձուկը, որի առևտրի համար պայքարում ու կռվում են: Այս ձուկը խամսինում²⁶ երևալու պատճառով կոչվում է խամսի բալըղը: Խամսիի մասին այսպիսի մի ոտանավոր են ասում*:

* Այս ոտանավորը էլ. Չելերին գրի է առել Տրապիզոնի բարբառով՝ լազերին հասուկ արտասանությամբ.

طرابزو ندر یریمز، آخچا دوتمز الوموز
خامسی بالوق اولماسه، نیچه اولورتی حالوموز.

Տրապիզոնը երիմիզ,
Ախշա թութմազ էլումուզ,
Խամսի փալուք օլմասա՝
Նիջե օլուրթի հալումուզ:

Մեր տեղը Տրապիզոնն է:
Մեր ձեռքը փող չի բռնում:
Եթե խամսի ձուկը չլիներ,
Ի՞նչ կլիներ մեր վիճակը:

Խամսի ձուկը մի թիզ երկարությամբ, բարակ, կապտավուն և արծաթափայլ է: Այնքան օգտակար է, որ եթե մեկը 7 օր անընդհատ այս ձկնով սնվի, նրա սեռական ցանկությունը խիստ կավելանա: Շատ դյուրամարս է: Մանր հիվանդություն կրած մարդը, եթե այս ձուկը ուտի, կառողջանա: Տան մեջ օձ կամ կարիճ լինելու դեպքում խամսի ձկան գլուխը ծխացնում և փախցնում են նրան: Այս ձուկ ուտելը տրապիզոնցիների սովորությունն է: Նրանից 40 տեսակի կերակուր են պատրաստում՝ խորոված, սուպ, յախնի, բյուրեկ, բաքլավա և այլն: Բացի այդ փիլիքի անունով մի տեսակ կերակուր էլ են պատրաստում:

Տրապիզոնի զբոսավայրերը: Զղանոսի դռնից դուրս գտնվում է Կավաքի հրապարակը, որտեղ արձակուրդի օրերին փաշաները գին՝ վորների հետ տեղ (ջիրիտ)²⁷ են խաղում: Հրապարակը շատ ընդարձակ է, կենտրոնում երեք հարկանի իրար միացած նավակայմեր են տնկված, որի գագաթին մի ուկեզօժ գնդակ կա. խաղի սիրահար սիփահինները վազեցնում են իրենց ձիերը և այդ գնդակին նշան բռնում:

Խոշ Օղլան գետը սկիզբ առնելով էրզրումի էյալեթի Քերեքտե նահիյեի Յըլան Մեսջիդի անունով հայտնի լեռան ստորոտից, ոռոգում է մի շարք գյուղերի և գյուղաքաղաքների այգիներն ու պարտեզները և Տրապիզոնի մոտ՝ թափվում է Սև ծովը: Գետի ակունքի մոտ, մի լեռան վրա՝ Խոշ Օղլան անունով մի հովիվ բերդ է կառուցել, որը գտնվում է Տրապիզոնի հարավում, երկու մենզիլ հեռավորության վրա: Այդ բերդի տիրոջ անունով էլ գետը կոչվում է Խոշ Օղլանի գետ: Տրապիզոնցիները այդ լեռան Աղաջ բաշի են ասում: Տրապիզոնից Բայբուրդ գնացողները այս լեռով են անցնում. ուրիշ ճանապարհ չկա...

Այս քաղաքում մի քանի ամիս զբոսնելով ու զվարճանալով, բոլոր հայտնի ուլեմաների ու բարեպաշտների հետ սրտակից զրույցներ ունեցանք և ըստ մեր ցանկության ման եկանք ու դիտեցինք քաղաքը, հնարավորին չափ ծանոթացանք քաղաքի վիճակի հետ: Քեթենջի Օմեր փաշայի քեթխուդան՝ Օմեր աղան, իբրև պատգամավոր, Մեգրելիստանի վիլայեթին նվերներ էր տանելու: Նվաստս էլ նրան ընկերացավ:

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊՈՒ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ
ՄԵԳՐԵԼԻՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱՅԹՆԵՐԸ

Լազերի մենդեսելի կոչված 20 նավակներով, 200 հոգով՝ զինված վիճակում, դուրս եկանք Տրապիզոնից և աստուծուն ապավինելով, նավարկեցինք հյուսիս և հասանք Դեյիրման Դերե նավահանգիստը, որը Տրապիզոնից ոչ հեռու ընկած մեծ նավահանգիստ է։ Նորից դեպի հյուսիս շարժվելով, հասանք Շանա գյուղը։ Բոլոր լեռները և քարերը ծածկված են կաղնու անտառներով։ Շանայի կաղինը ամենուրեք հայտնի է։ Այստեղից գնացինք Սյուրմենե։

Սյուրմենե բերդի բնութագիրը։ Սա Տրապիզոնին ենթակա է։ Գրավել է Ֆաթիհ Ղազին։ Բերդը կառուցել են հույները, նրանցից գրավել է Հերսեք Ջադե Ահմեդ փաշան։ Ունի սուբաշի, 150 ակչի կաղի, բերդակալ և զինվորներ։ Սակայն ավագանի չունի։ Պաշտպանված է վեց քամիներից, լավ խարխալ է բռնում և շատ մեծ նավահանգիստ ունի։ Սակայն արեմտյան և հյուսիսային քամիներից այնքան էլ ապահով չէ, այնպես որ 3—4 խարխալ պետք է զցել։ Այստեղից առաջանալով հասանք Մահնուզ նահիյեն։ Սա էլ Տրապիզոնի սահմաններում է և 60 բարեշեն ու հարուստ գյուղեր ունի։ Լեռները ծածկված են պիստակի (ֆրսթըք) և տուսախի (շիմշիր) ծառերով։ Այստեղից դուրս գալով գնացինք Ֆենլի Փերեկի գյուղաքաղաքը։ Տրապիզոնին ենթակա մեծ նահիյե է, ժողովուրդն ամբողջապես չիչոներ են (ցեղ)։ Այստեղից մեկնեցինք դեպի Ռիզե և այնտեղից էլ Խուբան գյուղաքաղաքը։ Սա, Տրապիզոնի հողում, ծովեզերքում ընկած այգիներով ու սյարտեզներով գեղեցիկ մի վայր է։ Ժողովուրդը ամբողջովին չզրթալազեր են, մի մասն էլ հույներ։ Այստեղից առաջանալով հասանք Գունիայի բերդը։

Ամրակուտ Գունիա բերդի բնութագիրը։ Տրապիզոնի էյալեթում է և Բաթումի սանջարում։ Փաշան առանձին խասերի, 15 զեամեթի ու 53 թիմարի տեր է։ Ունի շերիքաշի և ալայի բեյ։ Ըստ օրենքի, պատերազմի ժամանակ՝ ջերելուների հետ միասին, 800 զինվոր է տալիս։ Բացի այդ, ինքը՝ փաշան, առանձին 300 զինվոր ունի։ Մեզ բելիստանի ծայրագույն սահմանը լինելով, այդ զինվորները արշավանքի համար չեն նախատեսված, նրանք պաշտպանում են բերդը։ Ունի բերդակալ և մոտ 500 բերդապահ՝ զինվոր, մեկ օդա բարձր Դերգահի ենիչերիներ. 800 զինվորներ և չորբաջիներ²⁸ գիշեր-ցերեկ պահակություն են անում։ 150 ակչի գավառ է (կազա). նահիյեներում ապրում են ապստամբ կիկո լազերը։ Կազին տարեկան 500

դուրուշի եկամուտ ունի, բեյը 700 դուրուշի։ Բերդը ծովեզերքում ընկած խիստ ամրակուտ շինություն է... Քաղաքը գտնվում է Ճորոխ գետի եզերքում։

Չորուխ (Ճորոխ) գետը։ Չորուխը աղավաղված ջուխ-ռուն բառն է, նշանակում է հոգու գետ։ Հավաքվում է էրզրումի արևմուտքում գտնվող Չաղնի Գյուլի-Հիսարի, Շաբին-Կարահիսարի լեռներից և անցնում Բայբուրդ քաղաքով։ Երկու կողմում բարեշեն տներ կան։ Այնուհետև հոսում է Բայբուրդի կողքով և Լազգե վիլայեթի սահմաններում ոռոգում մի շարք գյուղերի ու քաղաքների այգիներն ու պարտեզները և Գունիա բերդի մոտ թափվում Սև ծովը։ Այս մեծ գետը անանցանելի է և կամուրջ չի պահում։ Լազերը բազմաթիվ նավակներով այս գետով նավարկում են դեպի վեր՝ արեւելք ու դեպի Մեզրելիստանի սահմանները և աղ, երկաթ, գործիքներ, զենքեր են բերում և Մեզրելիստանում, Վրաստանում փոխանակում տոսախի (շիմշիր), մեղրի, զտված մեղրի, գեղեցիկ տղա ու աղջիկ ստրուկների հետ և առևտուր անում։

Քաղաքը դիտելուց հետո, Կեմրեք կոչված վայրից Չորուխ գետով մեկ օր դժվարությամբ նավարկելով հասանք Մեզրելիստանի սահմանը։ Այս վայրը Խոշ-Ադա անունով մի բեյի սահմանն է։ Լեռները ամբողջովին տոսախի ծառերով են ծածկված։ Բարեշեն և ընկուզենիների այգիներով հարուստ գյուղեր կան։ Մի գիշեր քնեցինք բեյի գյուղում։ Մեզ շատ մեծ հարգանք և պատիվ տրվեց։ Այստեղից առաջանալով, Մեզրելիստանի վիլայեթում դիտեցինք 70 քաղաքանման գյուղեր և նորից վերադարձանք Գունիա բերդը։ Այստեղից բոլոր ընկերների հետ միասին Տրապիզոն եկանք։ Նվաստս, Գունիայի աղայի՝ չիչեկչի բաշիի օդայի (զորամաս) հետ միասին նշանակվեցինք Ազաբի արշավանքին։

Ազաբի արշավանքի²⁹ գնալիս Աբազայի վիլայեթում մեր իջեվանած մենզիլները։ Տասը լազ մենդեսելի նավակներով 300-ի շուրջ հրացանաձիգ ենիչերիներ և նվաստս՝ 5 վրացի ղուլամների հետ միասին, ճանապարհ ընկանք։

Մենդեսելի նավակները։ Այս նավակները շինում են Չորուխ գետի եզերքին աճող կոպիտ կաղամախի ծառերի երեք կտորից։ Տախտակներից մեկը, իբրև տաշտ՝ տակի մասն է, մի-մի տախտակ էլ կողերին են։ Տախտակները շատ մեծ են։ Նավերի կողերը հյուսված են երկու մատի հաստություն ունեցող եղեգնից և խսիրի խոտերից։ Ծովում, փոթորիկի ժամանակ ջուրը այդ եղեգների արանքից նավի մեջ է լցվում, այնպես, որ այս նավերը փոթորիկի ժամանակ խցա-

նի նման լողում են Սև ծովի վրա: Առաջն ու հետևը միօրինակ, տաշտանման նավակներ են: Այս ծովերում այդ նավակները հայտնի են մենգեսելե անունով, հարյուր մարդու տարողությամբ ունեն: Մեր բոլոր գործերն աստծո կամքին հանձնելով, այս նավակներով, նպաստավոր եղանակին, հարավային քամու օգնությամբ անցանք Չորուխ գետը: Նորից վերադարձանք Մեզրեխտանի սահմանը և հասանք Սուկարի նավահանգիստը: Սիվրի-խքելե նավամատուցում մի ավերակ ջրաղաց կա: Կա նաև Եսվիսեն նավահանգիստ և մի ավերակ բերդ: Մեզրեխ Նովիվները իրենց ոչխարներովն ու այծերովը այս բերդում են ձմեռում: Այստեղից գնացինք Ռաբչե նավահանգիստը, որն ունի մեծ և ավերակ մի բերդ: Այս բոլոր հինգ նավահանգիստները գտնվում են Մեզրեխտանի սահմանում: Բարեշեն վայրեր չկան: Միայն հուլիսին և հնձի ժամանակ վաճառականների նավերը այստեղ են բերում աղ, ամանեղեն, զենքեր և փոխանակում են աղջիկների ու տղաների հետ: Լեռներում այգիներով և պարտեզներով բարեշեն, բայց անհնազանդ մեզրեխական գյուղեր կան: Անթիվ զինվորներ էլ որ լինեն, անհնար է բարձրանալ այդ լեռները: 40—50 հազարի չափ հրացանաձիգ ժողովուրդ ունի: Գոնիայից 100 մղոն հեռավորության վրա ընկած այս 5 նավահանգիստները մի ցերեկվա և զիշերվա ընթացքում անցնելով՝ հաջորդ օրը հասանք Ֆաշե³⁰ գետին:

Ֆաշե գետը: Սա Դանուբի պես լայն գետ է, որոշ տեղերում լայնությունը մի մղոնի է հասնում: Ամենանեղ տեղը կես մղոն է: Խորությունը հասնում է 8—10 գրկաչափի (կուլաջ): Մեզրեխտան և Աբազա վիլայեթներ գնացող նավերը այս գետով են նավարկում և 100 մղոնով վեր են բարձրանում: Գետաբերանը գտնվում է Սև ծովի հյուսիսային (փոյրազ) վերջավորության մի ծովախորշում: Ստամբուլից մինչև այստեղ 1380 մղոն է: Սև ծովի մի ծայրն այս գետն է: Գետը կազմվում է Էլբրուս (Էլբիզ), Օբոր, Սետեշե լեռներից հավաքվող գետակներից և անցնելով Մեզրեխտանի, Վրաստանի, Դաղստանի, Կաբարթայի և Չերքեզիստանի միջով ու հոսելով դեպի հարավ՝ Մեզրեխտանի և Աբազայի միջով, թափվում է ծովը: Գետի արևելքում գտնվում են մեզրեխական ապստամբ գյուղեր: Արևմուտքում՝ աբազաների շաշեր ցեղի երկիրն է: Երկու կողմումն էլ թփուտներ և անտառներ կան: Մեզրեխներից իրեն են գողանում և վաճառում առևտրականներին: Մի քանի պատմագիրներ Ֆաշե գետի մասին ասում են, որ այդ խաղերի ծովի, կամ Շիրվան, Գիլան, Դեմիր Կափու ծովերի ճյուղն է, որ թափվում է Սև ծովը:

Սակայն այս Ֆաշե գետը անմահական ջրի նման քաղցր է, իսկ Գիլանի ծովը Սև ծովից ավելի փոքր մի ծով է, որի ջուրը օձի թույնի նման աղի և լեղի է: Սև ծովի և խաղերի ծովի միջև եղած տարածությունը 15 կոնաք է: Սակայն հավանական է, որ խաղերի ծովը Էլբրուս լեռան տակից ճյուղավորվելով, ստորերկրյա անցնում և հոսում է Սև ծովը: Սակայն քաղցրության և աղիության տեսակետից այդ ենթադրությունը անհավանական է: Անցնելով այս գետից, ճանապարհ բռնեցինք դեպի արևմուտք: Ամբողջ մի օր Սև ծովի եզերքով գնալով, հասանք Աբազա³¹ վիլայեթը:

(Էջ 94—93)

Շահնազե վիլայեթի, այսինքն Աբազայի երկրի բնութագիրը: Ամբողջությամբ Սև ծովի հյուսիսային եզերքում ընկած Աբազայի երկիրը սկիզբ է առնում Ֆաշե գետից, իսկ վերջին սահմանը՝ արևմուտքում, 42 կոնաք հեռավորության վրա ընկած Քեֆեի էյալեթի սահմաններում գտնվող Թամանի կղզու (Թերակղզու) մոտի Անսապա բերդի լիմանն է:

Այնուհետև էվ. Չելեբին արխաղական ցեղի ծագումը բացատրելիս, մանրամասնորեն կանգ է առնում աղբերի և ցեղերի ծագման մասին գյուլթյուն ունեցող մի շարք ավանդությունների վրա: Վերջում ցույց է տալիս, որ արաղաները արաբական ծագում ունեն և կուրեյշական³² ցեղից են: ...Չերքեզները, աբազաները, լազերը, առնաուտները, Ումանի արաբները, Քիսի արաբները, բոլորը եղբոր զավակներ, կուրեյշիներ են», — եզրակացնում է էվ. Չելեբին:

(Էջ 98—102)

Աբազայի վիլայեթում ապրող բարեկեցիկ աշխրեթները: Այս հատվածում էվ. Չելեբին հիշատակում և նկարագրում է բոլոր արխաղական աշխրեթները՝ Չաշերը, Արլանը, Մեծ Չանգարը, Քեզլերը, Արթը, Սետեշեն, Կամըշը, Մուդիլերը, Ջումբերը, Բոզոտոկը, Օսովիշը, Աշդիլին, Սոդուք-սուն և Կութասը: Այս բոլոր աշխրեթները ծովեզերքում են: Բացի այդ, լեռներում էլ ապրում են «տասը ապստամբ աշխրեթներ», — գրում է Չելեբին: Այս հաշվով ծովեզերքում և լեռներում 25 արխաղական աշխրեթներ են եղել: Այնուհետև, ուղեգիրը նմուշներ է բերում արխաղական լեզվից:

Էվ. Չելեբին Արխաղայից գնում է Անսապայի բերդը, իսկ այնտեղից Ազաբի բերդը: Այստեղից գնում է Ղրիմ, որտեղից Սև ծովով դեպի Ստամբուլ նավարկելիս էվ. Չելեբին և իր ընկերները սոսկալի նավաբեկման են ենթարկվում. նավը ընկղզվում է և մի քանի հարյուր ուղևորներ խեղդվում են: Էվ. Չելեբին երեք զիշեր ու ջերեկ՝ մի տախտակի կպած մաքառում է փոթորիկի արհավիրքների զեմ և դուրս գալիս Սիլիսթրիի ծովափը: Այստեղից գնում է Ստամբուլ: Այնտեղ որոշ ժամանակ իմամի պաշտոն է վարում: 1050 թվականին մասնակցում է Մալթայի դեմ կաղամակերպված նվիրական պատերազմին: Նույն թվականին՝ մաքսատան քարտուղարի պաշտոնով, գնում է Էրզրում:

(Էջ 102—166)

1050 (1640) ԹՎԱԿԱՆԻ ՌԵՋԵՐ ԱՄՍԻՅՅՍԿԻՆ ԳԵՅԹԵՐԴԱՐ-ՉԱԳԵ
ՄՈՒՀԱՄՄԵԴ ՓԱՇԱՅԻ ՀԵՏ ՅԱՄԱՔՈՎ ԷՐՁՐՈՒՄԻ ԷՅԱԼԵԹԸ ԳՆԱԼԻՍ
ՄԵՐ ԴԻՏԱԾ ՄԵՆՋԻՆԵՐԸ, ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵԾ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Այս խորագրի տակ էլ. Չելեբին նկարագրում է իր ուղևորությունը Ստամբուլից էրզրում։ Նա անցնում է Սկյուդարով, Կեքրոզեով, Բուլուով, Օսմանջըրով և այլ վայրերով, որոնց մասին տալիս է պատմական և տեղագրական տեղեկություններ։ Այնուհետև կանգ է առնում նաև Ամասիա քաղաքում։

Ամասիա բերդի բնութագիրը։ Ասում են այս բերդը հնագույն ժամանակներում կառուցվել է Ամելեբե³⁴ ցեղի կողմից։ Հարյուրավոր մեկիքներին մնացած ուռմական (հունական) բերդ է։ Մի քանի պատմագիրներ ասում են, որ այս բերդը կառուցել է լեռներ խորտակող Ֆերհադը։ Հետագայում, 476 (1083) թվականին Ալ-Դանիշ-մենաներից՝ սուլթան Մելիք Ղազին, գրավել է ուռմերից։ Իրանի Ադրեբեջանի փառիշահները քանիցս պաշարել են այս բերդը, սակայն չեն կարողացել գրավել։ Հետո Դանիշմենաներից որոշ ժամանակով անցել է սելջուկների ձեռքը, իսկ այս վերջիններից՝ Թիմուրի օրոք, օսմանցիներին։ (Սուլթան) Յըլգըրըմ Բայազիդ խանը այս բերդը գրավելուց հետո, Թիմուրի շարագործություններից ապահով լինելու համար այնտեղ իշխող է նշանակում իր շահադեին՝ Իսա Չելեբիին։ Դար-ու-մեկի³⁵ և սուլթանների քաղաք լինելով, այստեղ խուժեհ է կարդացվել և փող է կտրվել³⁶, քանի որ շրջակա լեռներում և քաղաքում արծաթի հանքեր կան։ Այստեղ կառուցվել են փառիշահներին բնորոշ խաս սարայներ³⁷ և դրախտանման այգիներ։ Այսպիսով, նա եղել է Ալ-Օսմանի մայրաքաղաքներից։ Էբու-էլ-Ֆեթհի ժամանակ գրանցված է էյալեթի սահմաններում իբրև Ամասիայի բեյի կենտրոն։ Ամասիան խոշոր և կարևոր քաղաք լինելով, մի քանի անգամ արաբների կարգով շնորհվել է երեք թուղավոր վեզիրներին։ Փառիշահական կանոնով փաշայի կայսերական խասը 200.000 ալլե է։ Սանջաքում 19 զեամեթ և 42 թիմար կա։ Ունի ալայի բեյ և չերիբաշի, բոլորը պատերազմ գնացող զինված և ընտիր զինվորներ են։ 300 ալլեի աստիճանով կազա է։ Բարեշեն է։ Իյնե-բազարի, Ակ-գազ, Կեֆալե անուններով նահիլենները խիստ բարեշեն են։ Սանջաքում 10 կազա կա՝ Քյուփրյու, Սեմրե, Ջեյթուն, Գյումյուշ, Բուլուկ, Մերդիֆուն (Մարդվան), Քերեհազ, Լատիբ, Վերայ, Ջենուն-Արադ։ Ամասիայի կազին տարեկան 7000 ղուրուշի եկամուտ ունի, իսկ փաշան՝ արդարադատության կարգով, 70 հազար ղուրուշի եկամուտ։ Փաշայի խասը 6 սուբաշիություն է. դրանք

են՝ Բեյ-բազար, Վերայ, Իյնե-բազարի, Ակ-գազ, Սուլու, Օվա։ Ունի նաև խասերի սուբաշի, մյուֆթի, նագիր-ուլ-էշրեֆ, նիշերիների սերդար, սիփահիի քեթխուդա, այաններ և էշրաֆներ, ուլեմաներ և սյուլեհաներ³⁸, հարուստ վաճառականներ։ Ազնվականներից՝ 500 ալլեի բազմաթիվ մուլաներ, բեյեր, բեյզադեներ, փաշազադեներ կան։

Ամասիա բերդի գովաբանությունը։ [Ամասիայի բերդը] դեպի երկինքն է խոյացած. նրա բարձրագագաթ աշտարակներն ու պատնեշները մշտապես մխրճված են ամպերի մեջ։ Պարզ եղանակին, կեսօրին, երևում են բերդի ջամիների մինարները։ Բերդի շրջագծի երկարությունը 9060 քայլաչափ է։ Բերդը հնգանկյունի է, նրա անկյունները կապված են, քարաշեն է և ամրակուռ։ Ունի 41 աշտարակ և 800 պատնեշ։ Բերդում եղած տները ինձ հայտնի չեն, սակայն հնուց կառուցված պալատները, ռազմամթերանոցը, հացահատիկների պահեստը և ջրի ավազանները զեղեցիկ են։ Ջրի ճանապարհները իջնում են մինչև ներքևից հոսող գետը։ Քառակի երկաթե դուռը նայում է դեպի արևելք։ Բերդումն է գտնվում (սուլթան) Յըլգըրըմ խանի ջամին։ Ունի նաև ստորերկրյա դժոխանման մի բանտ (զընդան)։ Բերդում կան մոտ 70 մեծ և փոքր թնդանոթներ։ Երկրի ներքին մասում գտնվելու պատճառով բալլեմեզ թնդանոթներ չկան։ Բերդի տակը բազմաթիվ բարայրներ կան։ Ջելալինե³⁹ Կարա Յազըջիի և Կարա Սալիդի ժամանակ վիլայեթի այաններն ու էշրաֆները իրենց բոլոր թանկարժեք իրերն ու ապրանքները պահել են այս քարայրների մեջ։ Իրենք ևս՝ իրենց ընտանիքներով ու երեխաներով, ապահով կերպով թաքնվել են այստեղ։ Խավարյալ Թիմուրը այս բերդը 7 ամիս պաշարել և ուզել է գրավել, բայց չի հաջողվել։ Այս վայրը թեև երկրի ներքին մասումն է, սակայն որպեսզի ջելալիների կողմից պաշարման չենթարկվի, բերդակալ աղան և բերդապահ զինվորները մշտապես զինված և պատրաստ վիճակումն են։

Քաղաքի ճիշտ մեջտեղից հոսող Թուղանլի գետի ափին գտնվող ստորին բերդը ցածր պատերով բարաշեն բերդ է։ Տարածությունը ինձ հայտնի չէ։ Ունի երեք դուռ. դրանք են դեպի հարավ բացվող Կարանլըբ կափուսու [դուռը], նորից դեպի հարավ՝ Միտենուս կափուսուն, որը Բայազիդ խանի (սուլթան) կամրջի ճանապարհն է. արևմուտքում գտնվող Մեյդան կափուսուն գտնվում է մեծ և տախտակաշեն կամրջի դիմաց, որտեղից գնում են դեպի քաղաքի Կյոք Մեդրեսեն։ Արևելքում գտնվում է Սերկիշի կամրջի դուռ-

որ, որտեղից գնում են դեպի քաղաքի դարիբներին ջամին: Այս բերդի շրջակայքում բարեշեն պալատներ և 600 տուն կա, շուկան փոքր է, ունի նաև ջամի:

Բերդի կողքով հոսող Թուզանլի գետը, Թոքաթից վերև գտնվող նույն սանջաքի լեռներից՝ Թուզանլի սարից սկիզբ առնելով, անցնում է Թոքաթի բերդի կողքով և մի շարք այլ վայրերով, ապա Ամասիայով... Ամասիայից հետո այս գետը ստանում է Չարշենբե անունը և անցնելով մի շարք գյուղերով ու քաղաքներով, ոռոգում է այգիներ, պարտեզներ ու շարտեր և Սամսունի բերդի արևելքում թափվում Սև ծովը: Չարշենբե գյուղաքաղաքի մոտ այս գետին են խառնվում բազմաթիվ ջրեր: Նիքհիսար բերդի մոտով հոսող Կերքյոք⁴⁰ գետը Բողազքեսենում նույնպես միանում է այս մեծ գետին: Այդ գետի վրա կառուցված է սուլթան Բայազիդի մեծ և հոյակապ կամուրջը: Ամասիան՝ գետի երկու կողմում, շարք-շարք լեռների և ձորերի միջև ընկած մեծ քաղաք է: Գետը հարավից մտնում է քաղաք, ոռոգում հազարավոր այգիներ ու պարտեզներ, մի քանի ջրի անիվներ դարձնում և ապա հոսում դեպի հյուսիս: Օսմանյան երկրում նշանավոր են Համա, Ադանա և Ամասիա քաղաքների ջրի անիվները: Գետով երկու՝ արևելյան և արևմտյան, մասերի բաժանված Ամասիա քաղաքը ունի 48 իսլամական և 5 քրիստոնյա թաղամաս: Քաղաքում կան մեծ ու փոքր մոտ 5000 բարեշեն տներ և դղյակներ, որոնցից երկուսը բնորոշ են փաղիշահներին, այսինքն սուլթանական դղյակներ են: Այս դղյակները գտնվում են գետի եզերքին, գեղազարդված են դրախտանման այգիներով ու պարտեզներով, վարդերով ու շուշաններով: Բազմապիսի պողատու ծառերով հարուստ, անմասն դղյակներ են: Փաշայի դղյակը կցված է Մուհամմեդ փաշայի ջամիին: Միջնաբերդում են սուլթան Բայազիդի, Շեմսի փաշազադե Ահմեդ փաշայի, Խոջա Ահմեդ փաշայի, Կելտիք Քանլի Ալի փաշայի դղյակները: Բոլոր դղյակները ծածկված են կղմինդրներով: Բացի դրանցից այլ դղյակներ էլ կան, որոնց մասին կարիք չկա խոսել, որովհետև անկարևոր բաների մասին գրելն ու կարդալը ձանձրալի է:

Ամասիայի ջամիների մասին: Ամենից առաջ պետք է հիշել սուլթան Բայազիդ Վելիի ջամին: Բայազիդ խանը իր շեհզադեյություն ժամանակ առաջին անգամ Տրապիզոնում, այնուհետև Ամասիայում եղել է վալի: Այստեղից գնում է պետության մայրաքաղաքը, իր հոր Ֆաթիհ սուլթան Մուհամմեդ խանի մոտ: Վերջինիս Մալթեփեում մահանալուց հետո, փաղիշահ է դառնում: «Ամասիայում

ես իշխանություն վարեցի» ասելով, ժողովրդին ազատում է բոլոր տեսակի սովորական հարկերից և այս ջամին կառուցել տալիս: Շատ հիանալի ջամի է. երկարությունը և լայնությունը 100 քայլ է: Միհրաբն ու մինբերը, մյուսողիների վայրը շատ գեղարվեստական են: Միակտուր գմբեթը շատ մեծ չէ... կառուցվել է 893 (1487) թվականին:

Այնուհետև էլ. Չելեբին թվում է Ամասիայի բազմաթիվ ջամիներն ու մեսքիտները, մեդրեսները, գերմիշների թերթները, քարվանսարայները, խաները և բաղնիքները:

Շուկաներն ու բազարները: Մոտ 160 տարբեր տեսակի էսնաֆներ կան, որոնք ունեն 1060 խանութ: Շուկաները, ընդհանրապես, Բրուսայի շուկաների նման քարակերտ և ամուր են: Բերդանման, գեղեցիկ գմբեթներով և շորս երկաթյա դռներով բեդիստանը⁴¹ գտնվում է Բայազիդի ջամիի կողմը:

Թաղամասերը: Կա 48 թաղամաս. բերդի կողմից Ջամլարի թաղն է, դիմացից՝ Բայազիդ փաշայի, Մուհամմեդ փաշայի, Դղյակի և Սեաջեի թաղերն են: Վերջինիս բնակիչները հայեր են: Ապա Սոֆինների, Չոփլիջայի թաղերն են: Բերդի տակը՝ Սերգեզի Դերե և Կազիի կամրջի, Թեմնայի, Կըլջիի, Իկաջըքի թաղերն են և այլն:

Այնուհետև, էլ. Չելեբին թվում է քաղաքի նշանավոր մարդկանց անունները, այտները, էջրաֆները և այլն:

Քաղաքի բնակիչների դեմֆի գույնի և աշխատանքի մասին: Ժողովուրդը ընդհանրապես զբոսասեր և զվարթ լինելու պատճառով, դեմքի գույնը մշտապես կարմրավուն է: Բնակիչների մի մասը փաշա, բեյ, զեամեթի և թիմարի տերեր և պաշտոնյաներ են, մի մասն էլ՝ ուլեմաներ, կազիներ, շեյխեր, խաթիբներ, մի մասը՝ վաճառականներ ու արհեստավորներ:

Ուտելիքներն ու խմելիքները: Կազլե նահիյեից ստացվում է դաճտեք դեռ զիշի ցորենը, որից պատրաստում են սպիտակ լավաշ և այլ տեսակի հացեր: Կա 40 տեսակ տանձ, կարմիր կեռաս, 7 տեսակ խաղող, թուֆ, հայտնի է 7 տեսակ սերկեիլ: Ամբողջ աշխարհում հայտնի է լավ մշակված սերկեիլը, որից նվերներ են ուղարկում փաղիշահներին: Խմիչքներից հայտնի են անուշաբույր և համեղ փեքմեզի շերբեթը, սերկեիլի շերբեթը, որը շատ օգտակար է բաղնիքների տաքության ժամանակ: Խաղողի հյութը շատ ուժեղ է: Թթի գինին՝ յուլաբլի գինին իբրև նվեր ուղարկվում է մինչև Աջեմի երկիրը:

Արհեստները: Բոլոր էսնաֆներում բազմաթիվ հայտնի վարպետներ կան, բայց ամենից ավելի նշանավոր են դերձակները և քամբակ գողողները... երիտասարդ սափրիչները, հավաքիչները շատ հայտնի արհեստավորներ են:

Անցյալի հուշարձանը: Ամալեքեի ժամանակ Թուզանեի գետը այս քաղաքի կենտրոնով չի հոսել: Ֆերհադ անունով մի երիտասարդ, սիրահարովելով Շիրին անունով մի աղջկա, իր սիրուց մղված գետը հոսեցրել է քաղաքի կենտրոնով. այդ պատճառով էլ շրջակա լեռները կոչվում են Ֆերհադի լեռներ: Ֆերհադի բրիչների հետքերը, մինչև հիմա էլ պարզ երևում են քաղաքի արևելքում գտնվող ժայռերի վրա: Քաղաքի բոլոր աղբյուրների ջրերը այս ժայռից են հոսում:

Նղանակի և օղի մեղմությունը: Քաղաքը գտնվում է հինգերորդ կլիմայում, գետի եզերքին, բլուրների և ձորերի միջև, այդ պատճառով էլ նղանակն ու օղը այնքան մեղմ են, որ երկու կողմերի լեռները ամբողջովին այգիներով են ծածկված. շատ բերքատու վայր է: Տները պատշգամբները նայում են դեպի արևմուտք և հյուսիս. ձմեռը բավականին խիստ է լինում: Աղբյուրները, որոնք գալիս են վերին Ֆերհադի լեռներից, հիանալի ջրեր ունեն... Կան մոտ 70 զբոսավայրեր: Սրանցից ամենանշանավորը Քանլի փունարն է⁴²: Այստեղ մի կախարդ կին Ֆերհադին ասել է, թե «Շիրինը մեռավ, էլ ինչի՞ համար ես աշխատում» և տալիս է Շիրինի լուծման⁴³: Ֆերհադը իր ձեռքում եղած բրիչը վեր է գցում և գլուխը պահում տակը: Բրիչի պատճառած վերքից Ֆերհադը մեռնում է: Ահա այդ դեպքի կապակցությամբ էլ այս աղբյուրը կոչվել է Քանլի փունար (արյունոտ աղբյուր):

Այնուհետև էվ. Չելեբին նկարագրում է Ամասիայի սուլթանական և իսլամական ուխտատեղիները: Ամասիայից նա ուղևորվում է Նիքոմիդի բերդը, որտեղից գնում է Գյուլի Հիսար բերդը. այնուհետև Շարին Կարահիսարը չհասած, հիշատակում է էնտեր գյուղը, որը «Շարին Կարահիսարի սահմաններում, — գրում է էվ. Չելեբին, — Ակշարս գաղտում 150 բարեշեն տներով հայկական գյուղ և զենամեթ է»: Ծանապարհին հանդիպում է նաև իսլամ և հայ բնակիչներով Կադի Օղլի և Կարաջալար գյուղերին. այնուհետև անցնում է Սարիգեղեղ, Քերմիլ բարեշեն գյուղերով, որոնք նույնպես հայ ու իսլամ բնակիչներ են ունեցել:

Շարունակելով իր ուղևորությունը, էվ. Չելեբին անցնում է քաղմաթիվ գյուղերով և հասնում Թերջանի գաղտ: Նա գրում է.

Այս գաղտը պատերազմական վայր է եղել, ներկայումս գյուղացիները հողը հերկելիս, գետնից մարդկանց ոսկորներ են դուրս բերում, ինչպես նաև շատ իրեր և հարստություններ:

* էվ. Չելեբի, Ուղեգրություն, հատ. II, էջ 199—200:

Գյուղերի շարքում նա հիշատակում է նաև Թերջանի Ալի Աղա գյուղը, իրեն բարեշեն հայկական և իսլամական գյուղ: Այդտեղից մեկնում է և իջևանում Մամախաթուն գյուղում, որն «էրզրումի նահիլեում, ընդարձակ և բլրավոր գաղտում ընկած բարեշեն մուսուլման գյուղ է, ազատ է և Ալա աղայի զենամեթն է»: Այստեղից մեկնում ու անցնում է Հերսի անունով 150 տուն բնակչությամբ հայկական գյուղով, որը էրզրումի գաղտի արևմտյան վերջավորության վրա է գտնվում: Ապա գնում է Ըլըջա⁴⁴ գյուղը:

Ըլըջայի ջրի բնութագիրը: Էրզրումի կապայի արևմտյան կողմում արտակարգ մի ջերմուկ կա: Ամեն տարի այս ջերմուկում անպայման մի մարդ պետք է խեղդվի: Շատ օգտակար է: Զուրը տաք է, բայց երբ սառը ջուր են խառնում՝ բարեխառն է դառնում: Շատ օգտակար է բորոտություն հիվանդության դեմ: Նախորդ փաղիշահներից մեկը այս ջերմուկի վրա կառուցել է տվել մի մեծ կամար և ապակիներով ծածկված մի ավազան:

Օղն ու ջուրը հիանալի են:

Ինչպես վերևում նշվեց էվ. Չելեբին էրզրում էր եկել մաքսատան քարտուղարի ու նեղիմի⁴⁵ պաշտոնով: Այս առթիվ նա գրում է. «Ներքին նեղիմության և երբեմն էլ քարտուղարության պաշտոնով զբաղվելու հետ մեկտեղ, հնարավորին չափ, հետամուտ եղա էրզրումի վիճակի հետ ծանոթանալու և տեղեկություններ ձեռք բերելու գործին. աչքով անցկացրի բոլոր օրինագրքերը և զեֆթերխանեի տոմարները (սիջիլաթ)»⁴⁶:

(էջ 183—205)

ԲԱՆԵՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՅՐ, ԱՄՐԱԿՈՒԹ ԲԵՐԴԻ ԷՐԶԵՆԻ ՌՈՒՄ ՔԱՂԱՔԻ, ԱՅՍԻՆՔԸ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ոմանք անվանում են էրզրում⁴⁷: Աղբյուրներն սահմանակից մի ընդարձակ էյսլեթ է: Մի քանի պատմագիրների ասելով նեշիրվան Աղլին է կառուցել. սակայն ճիշտն այն է, որ կառուցվել է Ակշա-կոյունլի⁴⁸ փաղիշահներից մեկի՝ էրզեն Բայ բին-Սոկթար-բին Կյունդուզ Բայի կողմից: Սրա պապերը եկել են Մահանի երկրից, որոնք Վանա ծովի եզերքում կառուցել են Ախլաթի բերդը և այնտեղ բնակվել: Էրզեն Բայի բոլոր պապերը ներկայումս թաղված են Ախլաթում: Ալ-Օսմանի նվիրական նախնիները՝ էրթուղուրը և Սուլեյման Շահը, այս Ախլաթի փաղիշահների ցեղիցն են: Հետագայում

* էվ. Չելեբի, հատ. II, էջ 202:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 205:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 205:

էրզրում քաղաքը և Աղբեջանը անցել են Ուղուն Հասանի ձեռքը, որը կառուցել է իր ամրութեամբ հայտնի Հասան Կալեսին: Հետո, երբ Ֆաթիհը գրավում է Ստամբուլը, նա (Ուղուն Հասան) նախանձում է և տիրանալով Ալ-Օսմանի որոշ սահմաններին, սկսում է խաղաղությանը հակառակ քայլեր կատարել: Իսկ էբու-էլ-Ֆեթհը ունենալից գրավելով Տրապիզոնի բերդը և նավատորմով մեծ քանակությամբ զինվորներ բերելով, Թերջանի դաշտում, 866 (1561) թվականին իր 300 հազար զինվորներով Ուղուն Հասանին պարտության է մատնում:

Փաղիշահի կողմից էրզրումի վեզիրի խասը 1.914.600 աղչե է: Էյալեթը ունի 12 սանջաք, խազինեի դեֆթերդար, դեֆթերի քեթխուդա, թիմարի դեֆթերդար, շավուշների քեթխուդա, շավուշների էմին: Ունի նաև ալայի բեյ և շերիբաշի: Սանջաքներն են՝ Կարահիսար-ի Շարքի, Քղի, Բասեն, Իսպիր, Խնուա, Մալազկերտ, Թեքման, Կուզիջան, Թորթում, Մոնկերտ, Մամրուլան (Մամրվան), էրզրում: էրզրումը փաշայի սանջաքն է: Մալ դեֆթերդարի խասը 1.152.900 աղչե է, զեամեթի քեթխուդայի խասը՝ 50.000, թիմարի դեֆթերդարի խասը՝ 20.200 աղչե է: էրզրումի սանջաքում ընդամենը 56 զեամեթ, 2219 թիմար կա: Ամբողջ էյալեթում եղած զեամեթ և թիմարների կըլըջների թիվը 5269 է: (Սուլթան) Սուլեյմանի կանոնով ալայի բեյի՝ Հյուսեյին Աղա-զադեի գրոշակի տակ, ջերելուների հետ միասին 19 հազար զինվոր է հավաքվում, իսկ փաշան, կայսերական խասի կարգով, ջերելուների հետ միասին, 2000 զինվոր ունի: էրզրումի զինվորները ընտրյալ, սպառազեն, քաջ և կտրիճ, հերոս երիտասարդներ են: Նահիյեի հետիոտներից կան ենիչերիների աղա, 7 օղա բարձր Դերգահի ենիչերիներ, մեկ օղա թնդանթաձիգ, մեկ օղա ջերեջի, որոնք բոլորը ապրում են բերդում: Աբազա փաշան⁴⁷ պատահական կերպով էրզրումում ջերալի է դառնում և մի գիշեր հարձակվելով ներքին բերդի վրա բոլոր ենիչերիներին սրի քաշում: Բերդից դուրս մնալով ազատվում է միայն ենիչերիների աղան:

Աբազա փաշան տիրանալով էրզրումի բերդին, լրիվ 10 տարի (կառավարության դեմ) թշնամական դրություն մեջ մնաց: Սերդար Չերքես Մուհամմեդ փաշան, Դիշլենկ Հյուսեյին փաշան, Թիմուր Կազըք խալիլ փաշան և մի շարք այլ սերդարներ 7 անգամ հարձակվեցին նրա (Աբազա փաշայի) վրա, սակայն չկարողացան նրա ձեռքից առնել էրզրումը: Ահա այս աստիճան ամրակուռ, անառիկ և սոսկալի մի բերդ է էրզրումը: Ներքին բերդը և ամրակուռ է:

Հետագայում առյուծանման քաջ Խուսրև փաշան մեծ քանակությամբ զինվորներով եկավ Աբազա փաշայի վրա և նրան առանց շունչ տալու, իր հնարամիտ միջոցներով բերդը քանդեց թնդանթաներով և Աբազա փաշային ստիպեց անձնատուր լինել: Այնուհետև, Խուսրև փաշան Աբազային սուլթան Մուրադ IV-ի մոտ տարավ. սրա ոճիրների դեֆթերը (տոմարը) կրակի մեջ այրվեց և նրա հանցանքները ներվեցին: էրզրումում Աբազայի ապստամբությունից հետո Ալ-Օսմանի [կառավարությունը] հատուկ ուշադրության առարկա դարձրեց այս բերդը և այնտեղ անհաշիվ ռազմամթերք կենտրոնացրեց ու 6 վաշտ աղաներով զինվոր ավելացվեց: Կան 2500 կուլ, բերդապահ և 12 աղաներ: Միջնաբերդում՝ ցորենի ամբարներ, 180 թնդանթ, Թավրիզի դռան մոտ՝ երկու պարիսպների միջև (սուլթան) Մուրադ խանից մնացած 12 բալյեմեդ թնդանթ կան: Բերդը կառուցված է էյերլի լեռան ստորոտում, մի թնդանթ մենզլիի հեռավորության վրա, սեպաձև, ժայռոտ մի վայրում: Բերդի հյուսիսային և արևմտյան կողմերում էրզրումի դաշտն է, որը երկարությամբ և լայնությամբ երկուական փարսախ տարածության է հավասար, կանաչադարձ և բերքառատ մի դաշտ է և ունի հարյուրավոր բարեշեն գյուղեր:

Մեծ նփրատ գետի բնութագիրը: Հոսում է էրզրումի դաշտի ճիշտ կենտրոնից: Սկիզբ է առնում Վրաստանի արևելքում գտնվող Դումլի Բաբա անունով սուլթանական ուխտատեղիի ժայռի տակից և հոսում դեպի արևմուտք: էրզրումի դաշտում իր մեջ է ընդունում բազմաթիվ վտակներ... և Քան գյուղի կողքով հոսելով, երրորդ կոնաքում անցնում է Քեմախ բերդի մոտով, այնուհետև Իդուլի քուրդերի շրջանում նփրատ գետին է խառնվում Մուրադ չալը, որը գալիս է Բինգյուլ չալայից: Հետո ավելի ուժեղանալով հոսում է Մալաթիայի մոտով: Այնուհետև անցնում է Սմիսաթի⁴⁸, Կալայի-էլ-Ռումի⁴⁹, Բիրեջիկ բերդի, Բոմբուջա կամրջի տակով, Բալիսի*, Զաբերի, Ռաբվա բերդերի, Ռուհբեյի, Կըրկիսա, Անա, Հատիշ, Հիյի, Աբյար, Թակուկ, Խելե Քուֆե կոչված վայրերով, որից հետո Բաթայում, Կուրնե բերդի մոտ խառնվում է Շաթ-էլ-Արաբին: Մովանման, հակա գետ է: Հնդկաստանից գետի վրայով նավեր են գալիս մինչև Բասրա: Գետ չէ, ծով է: Այս գետի հունը աղունքն ու գետաբերանը 400 փարսախ տեղ են գրավում, անցնում է 400 քաղաքներով և գյուղաքաղաքներով. նրա սկզբնական հոսանքը էրզրումի դաշտում շատ հաճելի է. այդ մասին նվիրական ղուրանում այնթ է

* Բալիս—ներկայումս կոչվում է Մեսքենե (ժամթ. հրատարակի):

տրված: Բացի Եփրատից, էրզրումի լեռներից և Դիարբեքի լեռներից սկիզբ են առնում 72 մեծ գետեր, որոնք բոլորը հոսում են դեպի Արաքսական և Ռումի Իրաքը...

Տիգրիս գետը: Շաթ-էլ-Արաքի հիմքն է: Սկիզբ է առնում Դիարբեքի լեռներից, Թերջիլի և Միաֆարկինի միջև գտնվող վայրերից և բազմաթիվ վտակներ ընդունելով իր մեջ, անցնում է Հիսնի-Քիֆից և այնտեղից հոսում դեպի Զեդիբեի Մուսուլ: Այնտեղից իր մեջ առնելով Վերին Զարի և Ստորին Զարի* վտակները, հոսում է առաջ: Հայկական գյուղերից այս գետին բազմաթիվ աղբյուրներ են խառնվում. [գետը] երկնքի որոտին նման աղմուկ բարձրացնելով է հոսում, այդ պատճառով էլ Մեջնուն-Զար անունն է ստացել: Այստեղից Տիգրիսը անցնում է Թեքրիխով և հետո Բեթալի հում թափվում Շաթը...

Հնագույն Իրաքի ժողովուրդները ծանոթ էին Եփրատի բարիքներին և օգուտներին: Գետի երկու կողմում պատնեշներ, ջրամբարներ էին կառուցում և ջրի ողողած բարեբեր հողերը մշակում էին ինչպես հարկն է: Մի շարք հիվանդությունների դեմ այս գետի ջրի օգտակար լինելու մասին տարբեր ավանդություններ կան...

Եփրատ գետի մի ակունքը էրզրումի հյուսիսումն է, այդ պատճառով էլ ձմռանը սառչում է և նրա վրայով բազմաթիվ քարավաններ են անցնում: Իսկ Ռաքքայի հարավային մասի [կլիման] տաք լինելու պատճառով, Եփրատը այստեղ չի սառչում: Էրզրումի բերդի բնակիչների մեծ մասը Եփրատից է խմելու ջուր վերցնում: Էրզրումի բերդում Զեննեթ փունարի⁵⁰ անունով մի աղբյուր կա, որի ջուրը շատ վճիտ է ու կենսարար:

Էրզրումի բերդի ձևն ու մասերը: Քիչ թեք հարթության վրա, քառակուսաձև, շուրջը քարաշեն երկու կնիք պարիսպներ ունեցող բերդ է. այդ պարիսպների միջև ընկած տարածությունը 10 քաջաչափ է: Կոչվում է Հիսարիջն (Փոքր Հիսար): Շուրջը խրամներ կան: Խրամի լայնությունը 80 քաջ է, խորությունը 20 արշին: Գյուրջի և էրզինգան անունով դարպասների խրամները շատ խոր չեն: Նրանց վրայից կարելի է անցնել կամուրջով: Երկակի երկաթյա դռներ են: Այս երկու դռների միջև են գտնվում Երևանը զրավող 10 հատ բալյեմեզ թնդանոթները: Սակայն Թավրիզ անունով դարպասի կողմը բարձրադիր է և ներքին բերդին կցված պարիսպը թեև մի կարգի է, բայց խիստ ամրակուռ է: Պատերը ողնու փշերի նման ծածկված են

* Վերին Զարի, Ստորին Զարի—պետք է լինի Զարի-Քերիբ և Զարի-Սադիր՝ Մեծ Զարի և Փոքր Զարի գետերը (ծանոթ. հրատարակչի):

թնդանոթներով: Բոլոր թնդանոթներն ուղղված են դեպի Դար-Աղաջի թաղամասը՝ Գյումյուշլի գմբեթի կողմը: Դրսի բերդի վրա իշխող և երկինք սլացող մինարեի նման մի բարձր աշտարակ կա, որը հայտնի է Քեսիր-Կուլն անունով. ծածկված է տախտակով: Բարձրության վրա 10 թնդանոթ է դրված, որոնցից չի վրիպի անգամ բերդի շրջակայքում թռչող թռչունը: Աշտարակի բարձրությունը 100 արշին է, միջնաբերդի պարիսպների բարձրությունը 60 արշին է. մյուս պատերի բարձրությունը 50 արշին է: Բերդի երկակի պարիսպների վրա 210 ամուր աշտարակ և 2080 պատնեշներ կան, որոնք բոլորը կապարից որմնածակեր ունեն: Բերդում կա ընդամենը 1700 տուն, որոնք բոլորը հողածածկ և հին ձևի տներ են: Էրզրումի էյալեթի մեր դիտած գյուղերի և գյուղաքաղաքների բոլոր տները հողածածկ են:

Փաղամասեր: Ընդամենը 70 իսլամական և 7 հայկական թաղամասեր կան: Կըբտի և հրեաներ չկան: Բոլոր տները քար ու կրից են: Երկհարկանի տները շատ քիչ են, մեծ մասը միհարկանի է: Այստեղ ձմեռը շատ խստաշունչ է, հաճախ տարիներ են լինում, երբ 10—11 ամիս ձյուն է տեղում: Այդ պատճառով էլ տները միհարկանի են, տանիքների վրայի ծխնելույզները ծածկված են մոմլաթով (մուշամպա), դռները՝ թաղիքներով: Աղոթատեղերը բաղնիքի նման են (տաք են): Մի խոսքով այս երկիրը գիտություն ձեռք բերելու վայր է: Եղանակը այնքան էլ լավ չէ:

Էրզրումի պալատների և ջամիների մասին: Այս հատվածներում էլ. Չեկերին մանրամասնորեն կանգ է առնում Էրզրումի պալատների, ջամիների վրա, հիշում է նաև մեդրեսները:

Շուկան: Կա մոտ 80 խանութ: Քառակի դռնով, քարուկրե կամարով բեդիստանը բարեշեն է: Հայտնի են այստեղի թամբազորները, մետաքսագործները, ոսկերիչները, դերձակները: Սիփահիների շուկան և պարսպի ստորոտը գեղեցիկ են: Փողերանոցը (զարբխանե) Երզնկայի դռան մոտ է:

Բնակչության ղեմֆն ու գույնը: Բնակչությունը կազմված է թուրքերից, քրդերից, թուրքմեններից և հայերից: Կան նաև Գյուք-դուլաք աջեմներ: [Բնակիչները] առողջ, մարմնեղ, միջին հասակի աշխույժ մարդիկ են: Տարիքավորներն ու երիտասարդները բոլորը քաջ են և տեսքով: Ընդհանրապես շատ առողջակազմ են: Տասից մինչև քսան տարեկան պատանիները շատ գեղեցիկ են: Դրանից հետո երիտասարդները շուտով մորուքավորվում են և շատ մազոտ են լինում: Բայց բոլորը համեստ, մեղմ, ուղղամիտ, ուշիմ և խելացի մարդիկ են:

Բնակիչների հագուստները: Այսանները ասվի սամույր և բարձր որակի կերպասներ են հագնում. ուլեմաներն ու սյուլեհաները դարձյալ ասվի ֆերաջե և խաֆթան են հագնում: Հասարակ դասը, արհեստավորներ լինելով, արա և բեզից խալաթներ են հագնում:

Օղն ու ջուրը: Երեք ամիս շարունակ եղանակը շատ հիանալի է լինում և մարդ կենդանանում է: Ջուրը վճիտ է և շատ օգտակար կանանց և ձիերի համար: Հուլիս ամսին Զենեթ-փունարի ջրից խմողը առույգություն է ստանում: Քաղաքը գտնվում է 18-րդ լայնություն կլիմայում և 5-րդ բնական կլիմայում: Չմեռը խստաշունչ է. հացահատիկները հասունանում և հավաքվում են 60 օրվա ընթացքում: Մեկ քիլո⁵¹ սերմացուն 80 քիլո բերք է տալիս: 7 տեսակի ցորեն կա:

Արհեստները, ուտելիք և խմելիքները: Դերձակներն ու ռսկերիչները լավ վարպետներ են: Շիրեք և Միրեք անունով սուրերը հայտնի են աշխարհում: Ուտելիքներից հավի կարկանդակը (բյոբեք), չիրիշ կոչված բանջարեղենի կարկանդակը, շուկայում պատրաստված ընտիր, սպիտակ և յուղալի չյորեքը, մեկ գրկաչափ ընտիր հացը, գաթան, խաշը (փաշա), թոնիլի խորովածը, հարիսան, խմելիքներից՝ տեսակ-տեսակ շերբեթները, հասարակ մարդկանց հատուկ բոզան հայտնի են:

Ջրոսավայրերն են՝ Ջիրիտի հրապարակը, Բազարբաշի ջրաղացի մարգագետինը, Գյումյուշլի գմբեթի հրապարակը, Ումուտում գյուղը, Արգուրահման-դաղի թեքիցն, Գյուրջի-մեյդանի զբոսավայրերը:

Էրզրումի շրջակայքի բնութագիրը: Բերդի երեք դռներից դուրս՝ արևելքում, արևմուտքում և հյուսիսում, 3000-ից ավելի ռայաների վարոշի շորս կողմում պատեր չկան, սակայն գլխավոր ճանապարհի վրա Թյուրբեի դռներ կան: Բերդի հարավային կողմում՝ Թավրիզի դարպասից մինչև Երզնկայի դարպասը սկսել են մի կարգի պարիսպի կառուցումը և որոշ տեղերում հասել են մի մարդաբոյ բարձրության, սակայն վերջացնել չեն կարողացել: Այդ պարիսպների կառուցումը ավարտելուց հետո էրզրումը անառիկ բերդ կդառնա: Հարավային վարոշը 7 թաղամաս ունի. սրան է պատկանում նաև Բազարբաշի թաղամասը: Թավրիզի դարպասի վարոշը գտնվում է մի թեքության վրա. մեծ տարածության վրա՝ Աղաջի և Դուլուքների թաղամասերից մինչև Գյումյուշլի ընկած գմբեթը մի վարոշ է: Գյուրջի դարպասի վարոշը գտնվում է բերդի հյուսիսային կողմում: Այստեղ մի քանի հազար տներ, խանութներ և խաներ կան: Ներկա-

յումս բարեշինվում են: Բոլոր վաճառականները այստեղ են ապրում: Այստեղ է նաև մաքսատունը, ուր նվաստ քարտուղարություն պաշտոն էր վարում: Չորս կողմում արաբ, աջեմ, հնդիկ, չին վաճառականների տներ կան: Ստամբուլի և Իզմիրի մաքսատնից հետո ամենից ավելի բանուկ մաքսատունը էրզրումի մաքսատունն է, որովհետև վաճառականների հետ արդարացիորեն են վերաբերվում: Երզնկայի դարպասի վարոշը բերդի արևելքում է, որը Դեհ Զեյմեից մինչև Ալիի ջրաղացն ընկած ընդարձակ վարոշ է: Ընդհանրապես այս վարոշներում ապրում են հայ ռայաները, որոնք ունեն 13 եկեղեցի: Սրանց (հայերի) առաջավորները կրոնին համապատասխան հագնում են կապույտ ասվի և դիսներին սրբիչ են փաթաթում: Հասարակները հագնում են շալ հագուստ և ոտքերին բարակ տրեխ կրում: Վերին աստիճանի ռանչպար ռայաներ կան: Հայ կանայք ունեն տափակ գլուխ և ծածկվում են սպիտակ շարսավով: Իսլամ կանայք մետաքսե հագուստ, ռսկյա և արծաթյա թաքիչ են հագնում և ծածկվում սպիտակ շարսավով, իսկ ոտքերին գեղին չիզմե են կրում: Վերին աստիճանի գեղեցիկ են: Սրանց լեզուն ու բառերը շատ կանոնավոր են, ատամները միադույն ու խնամքով պահված, երկար կախված են անուշաբույր մազերը: Օղի (եղանակի) լավության պատճառով տղամարդիկ բարձրահասակ են և երկար են ապրում: Այսպիսի ասացվածք կա՝ «Պատկանելիությունը (հեյբեթ) անցել է, ուժը անցել է, հասակը հարյուրի է հասել»:

Այնուհետև, Էվ. Չելեբին էրզրումցիների խոսակցական լեզվից նմուշներ է բերում, (որոնք ավելի մոտ են ազրբեջանական բարբառին): Սակայն «Դիտության տեր մարդիկ,—գրում է Չելեբին,—խոսում են կատարյալ լեզվով ու ճարտասանությամբ»:

...Չնայած էրզրումում ձմեռները խիստ են և սառնամանիքային, սակայն այստեղ հիանալի բանջարանոցներ կան, սեխը, ձմերուկը, կաղամբն ու բադրիջանը, շրեշտը շատ առատ են: Հողը բարեբեր է: Վիլայեթը ընդարձակ է և հարուստ. հայտնի են ցորենն ու այլ հացահատիկները, ցանքսերը շատ են, բարիքները լիառատ. ապրուստի միջոցները լավ են և հեշտ: Այս բարեշեն քաղաքը հազարավոր աղբյուրներ և ջրեր ունի: Էժանությունը այն աստիճանի է, որ ուղտի ատամների չափ ցորենի 5 իշաբեռը արժե մեկ դուրուշ, 2 ձիու կերը՝ մեկ ակչե, մեկ օկկա ծանրությամբ 5 ընտիր սպիտակ հացը՝ մեկ ակչե, ոչխարի մսի օկկան՝ 2 ակչե, կովինը՝ մեկ ակչե, մեկ հավը՝ մեկ ակչե, 100 տիրհեմ յուղալի քաթմեր չյորեկը՝ մեկ

ակչե, 40 հավիկիթը մեկ ակչե: Այլ ուտելիքները նույնպես էժան են: Ձմեռվա խոտության պատճառով այգիներ և պարտեզներ չկան, սակայն հայտնի են փաշայի պալատի պարտեզը, Հաջի Մուրադի այգին և ծաղկաստանը, Քեֆին-Իյնեսի-օղլիի վարդաստանը, Պետրոսի այգու վարդաստանը և այլ այգիներ ու պարտեզներ: Նշանավոր են վերոհիշյալ պարտեզների մարքաֆ վարդերը: Շատ տարածված են ձմեռային խնձորը, Ախլաթի տանձը: Բայց այլ պտուղներ չկան: Զբոսավայրերում շատ առատ են ուռնիները և բարդիները: Ձմեռը երկարատև լինելու պատճառով ցանում, հնձում, կալսում և հավաքում են երկու ամսվա ընթացքում: Մեր այնտեղ [էրզրումում] եղած տարին, հուլիս ամսին մի սոսկալի փոթորիկ բարձրացավ, անձրև ու ձյուն տեղաց: Մեր ձիերը իրենց կապերը կտրելով փախան շրջակա գյուղերը և 5—10 օր անտեր թափառեցին: Ժողովրդի մեջ մի այսպիսի առած կա. մի դերվիշից հարցնում են՝ «որտե՞ղից ես գալիս». պատասխանում է՝ «ձյան բարիքի երկրից», «այդ ի՞նչ երկիր է», պատասխանում է՝ «ցրտից մարդու համար զուլում եղող էրզրումն է»: «Այնտեղ ամառվա հանդիպե՞ցիր», «ձիշտն ասած, տասնևեկ ամիս 29 օր այնտեղ ապրեցի. ժողովուրդը միշտ ասում էր, թե ամառը պիտի գա, իսկ ես շտեմա»: Կա նաև այսպիսի մի առած. մի կատու այս կտուրից մի այլ կտուր ցատկելիս, օդում սառել մնացել է. 8 ամիս անց, խեարիզմ Շահի Ներուզին⁵² սառույցը քանդվում է և [կատուն] մլավելով ընկնում է գետին: Իսկապես, և՛ թե մեկը թաց ձեռքով կպչի մի երկաթի կտորի, ձեռքը անմիջապես կսառչի և անհնարին կլինի ձեռքը երկաթից պոկել: Միայն ձեռքի կաշին պոկելով և ծանր ցավեր առաջացնելու դեռով կարելի է ձեռքը ազատել: Նվաստս Աղաքում և Կիչաքում անցկացրել եմ ձմեռվա ամենացուրտ ամիսները, բայց այսպիսի սաստիկ ձմեռ չեմ տեսել:

Պտուղներ այստեղ բերում են երկու կոնար հեռու վայրերից՝ Իսպիրից, Թորթումից և Երզնկայից: Դեղձը, ծիրանը, խաղողը ծախվում է օկկան մեկ ակչեով. մի սալլ ձմերուկն ու սխիբ ծախվում է 10 ակչեով: Մի խոսքով ուտելիքի կողմից աննման մի քաղաք է: Սակայն վառելափայտ չկա, բոլոր լեռները մերկ են (անտառազուրկ), բայց աստծո կամքով, փայտը էժան է: Երկու կոնար հեռավորության վրա գտնվող լեռներից նավի սյուների նման գետն անոնով փայտեր են բերում, որոնց երկարությունը 40 արշին է և ծախում են 40 ակչեով: Մաքսատուն եկող բոլոր քարավանների ուղտերը, ըստ օրենքի, փաշայի համար մեկական անգամ փայտ են բերում: Առանձին փայտի աղա [կառավարիչ] չկա: Մեկ ուղտի բեռ

փայտը կարելի է դնել 30 ակչեով: Բայց որովհետև տեղացիները մեծ թվով ոչխար և սևատավար ունեն, աղքատները աթար են վառում: Աղքատ ուսանների օջախները տան մեջտեղումն են, չորս կողմում անասուններ են ապրում, այդ պատճառով էլ նրանց տները բաղնիքի պես տաք է լինում: Հացն ու հարիսան թոնիրի մեջ են եփում...

Այնուհետև էվ. Չելեբին խոսում է իսլամական ուխտատեղիների և առասպելների մասին:

(էջ 205—218)

ՄԵՐ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԷՅԱԼԵԹԻ ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆԻ ՇՈՒՇԻՔ ԲԵՐԴԻ ՎՐԱ

Ալիխան-օղլի Գենչալի Երևանի խանը, հատուկ պատգամավորի և նամակի միջոցով հայտնել էր, որ Ասրեզ գետի հարավում ընկած լեռներում գտնվող Շուշիք բերդի բնյը ապստամբվել է և խաղաղությանը հակառակ՝ Աջեմի Երևան բերդի շրջակայքում կողոպտել ու թալանել է որոշ վայրեր: Դիվանի բոլոր անդամները խանի նամակը կարդացին և խորհրդակցելուց հետո որոշեցին արշավանք կազմակերպել: Էրզրումի բոլոր սանջաքների միրլիվանները, գեամեթների և թիմարների տերերը, բոլոր բերդերի զինվորների կեսը, Բարձրագույն հրամանով պատերազմի կանչվեցին:

Աստիճանաբար հավաքվում են ուղմական ուժերը և կազմվում է 70 հազարանոց մի բանակ: «Աջեմի դեսպանները,—գրում է էվ. Չելեբին,—տեսնելով այս մեծաքանակ բանակը, զղջացին Շուշիքի բերդի վերաբերյալ իրենց ներկայացրած զանգառի համար, վախենալով, որ [այդ բանակը] կարող է պաշարել Երևանը...»: Բանակը լրիվ կազմավորվելով անցնում է Դեռ Բոլունով [Բասենի գաշտի սկիզբն է] ու Հասան Արազ բերդի մոտով: Էվ. Չելեբին անձամբ մասնակցել է այս արշավանքին ու առիթից օգտվելով նկարագրել ճանապարհին ընկած վայրերը:

Հասան Արազ* բերդը: Աղբբեջանի իշխող Ուզուն Հասանը վախենալով Ֆաթիհից, վերակառուցել է այս բերդը: Այդ պատճառով էլ բերդը կոչվում է Հասան-Կալասի: Երկինք խոյացող բարձր բերդ

* Հասան Արազը Էրզրումի սանջաքի Բասեն գավառի վարչական կենտրոն Հասան-Կալան է (ժանոթ. հրատարակչի):

է Բասենի դաշտում: Հետագայում այս բերդը ուժով ու բռնությամբ գրավվել է Կարա Յուսուֆի քուրդ որդիներից: Էրզրումի էյալեթի Բասենի սանջաքում բնյի կենտրոնն է: (Սուլթան) Սուլեյմանի կանոնով բնյի խասը 12.400 ազն է. ունի 6 զեամեթ ու 225 թիմար: Ունի նաև ալայի բնյ, չերիբաշի և յուզբաշի: Նվիրական պատերազմի ժամանակ՝ ջեբելունների հետ միասին, 1500 զինվոր է տալիս, որի կեսը՝ փաշայի ֆերմանով, օգնության եկան բերդի զինվորների հետ միասին: Աստծո կամքով, երբ վեհաշուք փաշան կանգ առավ այս բերդի տակը, բերդից հրացանների և թնդանոթների համազարկ տվեցին, որից երկինքն ու երկիրը թնդացին, Հասան-Վալան սադամանդրի⁵³ նման թաղվեց կրակի մեջ: Աջեմի պատգամավորը դիտելով այս տեսարանը՝ համրացավ...

Այնուհետև, հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է փաշային և աջեմի պատգամավորին տրված զինվորական պատիվները, խնջույքը և այլն:

Հասան-Վալայի բնուրագիրը: Կառուցված է Բասենի դաշտի հյուսիսում, լեռան գագաթին, երկինք խոյացած սեպածե ժայռերի վրա: Մի այնպիսի միջնաբերդ ունի, որի արևելյան կողմից, Ջերմուկից ներքև նայելիս մարդ սարսափում է: Կուրծքը դեպի դաշտը դարձած այս հսկա և հոյակապ բերդը քարաշեն է և ամրակուռ: Բերդում բացի բերդակալից, իմամից և մյուսեղինից, ոչ ոք չկա: Այստեղ ձի և էշ չեն կարող բարձրանալ: Երևանի ֆաթիհ (սուլթան) Մուրադ խան IV-ի համար այստեղ փոքր, բայց գեղեցիկ մի պալատ կա: Մեր էֆենդին՝ Մելեք Ահմեդ փաշան, Երևան զնալիս, այս պալատում սիլահդար և նիշանջի է եղել... Մի գիշեր մոմի բոցից [սուլթան] Մուրադ խանի վերմակի այրվելու պատճառով, [փաշան] պաշտոնազուրկ է արվում...

Միջնաբերդը շուրջանակի 1000 քայլաչափ է. խրամ չունի: Մի դուռ ունի, որը նայում է դեպի արևմուտք: Միջնաբերդը իշխում է հյուսիսի վրա. նրանից ներքև ընկած վարոշը, ռաբաթի բերդը ցածր է, բայց կրկնապարիսպով մեծ բերդ է: Շուրջանակի երկարությունը 1000 քայլաչափ է: Քառանկյունի ձև ունի. քարաշեն է և կարծես սպիտակ կարապ լինի: Պատերը 18 արշին բարձրություն ունեն. կրկնակի են: Երեք կողմի խրամները խոր չեն: Թշնամուց երբեք վախ չկա, որովհետև տեղը ցածր և խոնավ լինելու պատճառով թշնամին չի կարող խրամատավորվել: Մի արշին խորությամբ փորելիս ջուր է դուրս տալիս: Էրզրումի դարպասը նայում է արևմուտք, երկաթյա փեղկերով մեծ դուռ է: Արևելքում Ըլըջայի դար-

պասն է: [Բերդը] ունի 700 կուլ [զինվոր], բերդակալ, շատ ռադմամթերք, 60 մեծ և փոքր թնդանոթներ: Նշանավոր Աբազա փաշան խորամանկությամբ ու անսպասելիորեն գրավելով այս բերդը՝ ապրատամբվել է: Հարավից Բասենի դաշտն է, որի երկարությունը 7 կոնաք է: Բերդում մոտ 590 հողածածկ, քարուկրե տներ կան: Բերդում կան 7 թաղամաս և 7 մեհրաբ:

Ջերմուկի բնուրագիրը: Ստորին ռաբաթի հարավում, պարիսպների տակը 7 ջերմուկներ կան, որոնց ջրերի տաքությունը չափավոր է: Այս ջերմուկները ծածկված են կամարներով: Բացի այդ, կան նաև բերանները բաց 8 եռացող ջերմուկներ, որոնցից յուրաքանչյուրը օգտակար է որևէ կենդանու համար, այսինքն ընտանի կենդանիները եթե որևէ հիվանդություն ունենան և այս ջերմուկներում լողանան՝ կառողջանան: Այս ջերմուկների ջուրը ուղտերով տանում են, խմեցնում բորոտության ախտով տառապողներին ու առողջացնում: Շատ նշանավոր ջերմուկներ են:

Այստեղից շարժվելով դեպի արևելք, 3 ժամից հասանք Սեֆեր-Աղա գյուղը, որը 100 տնից բաղկացած զեամեթ է: Վերջինից, դարձյալ դեպի արևելք 3 ժամ ճանապարհ զնալով՝ հասանք Չոբան Քյոփրյուսի⁵⁴ կոչված վայրը:

Չոբան Քյոփրյուսի: Կառուցել է Ալ-Չոբանյան իշխաններից մեկը և այդ պատճառով էլ կոչվում է Չոբան Քյոփրյուսի. Արդ՝ գետի վրա ընկած ծխածանանման, հոյակապ մի կամուրջ է: Արդ գետը սկիզբ առնելով Բինգյուլի յայլայից, հոսում է դեպի արևելք, անցնում Մալաղկերտի կողքով, այնուհետև էրթեֆ, Խնուս բերդերի առջևից, Հալկալի կամրջի տակով, ոռոգում է հարյուրավոր գյուղեր, ապա անցնում նաև այս Չոբանի կամրջի տակով և Երևան բերդի մոտ միանում Զանգի-Կուր գետին⁵⁵ և հետո թափվում Գիլանի Խազերի ծովը: Այդ գետը արագահոս է. Բինգյուլի յայլայի ձյունը հալելու ժամանակ վարարում է և ծովի նման բարձրանում:

Ամբողջ բանակը անցավ երեք օրվա ընթացքում: Չոբանի կամրջով փաշան նույնպես անցավ մեծ շքախմբով: Այնուհետև, անցանք Մեծ Արթեֆ գյուղով և կանգ առանք Խնուսի սանջաքի 150 տուն ունեցող հայկական Արթեֆ գյուղում: Այստեղից շարժվելով դեպի արևելք, 8 ժամից հասանք Կուզուլի-Բաբա գյուղը, որտեղ թաղված է Սուլթանը: Սա էլ է Խնուսի սահմանում, որտեղից դուրս եկանք և 6 ժամից հասանք Խնուսի բերդը:

* Արդը Արաս (Արազ) գետն է (ժանոթ. հրատարակչի):

Խնուսի բերդը: Կառուցվել է Ազրբեջանի իշխողներից մեկի՝ Ուզուն Հասանի հորեղբայր Շահ Շափուրի կողմից: Հետագայում քրդերը հպատակություն հայտնելով՝ բերդի բանալիները հանձնել են Սուլեյման Շահին: Ներկայումս սանջաքի բնյի կենտրոնն է էրզրումի էյալեթում: Փաղիշահի կողմից հաստատված բնյի խասը 484.000 ակչե է: Լիվայում 2 ղեամեթ և 425 թիմար կա: Զբերելունների հետ միասին 2000 ղինվոր ունի: Սրանք եկան բանակ և տեղավորվեցին իրենց վրաններում: Բոլորը Մահմուտի (ցեղի) քրդեր են...

Բերդի բնութագիրը: Ընկած է էրզրումից դեպի հարավ՝ երեք կունաք հեռավորության վրա: Ալթուն Հալքալի կամրջից դեպի բերդը ուղիղ ճանապարհ կա: Խնուսի պարիսպը (բերդը) բարձր ժայռի վրա, քառակուսաձև, ամրակուռ մի կառուցվածք է: Գտնվում է ընդարձակ դաշտի ճիշտ կենտրոնում և իշխում է շրջակայքի վրա: Ամեն կողմից շրջապատված է երկինք ցցված սեպ ժայռերով: Բերդի արևելյան կողմի ստորոտում վճիտ ջուր է հոսում: Բերդի պարիսպի տակը, ստորին մասում վարպետը երկաթյա մի ավազան է կառուցել. վերոհիշյալ ջուրը այդ վանդակի մեջ է լցվում և այնտեղից բաժանվում է ու բազմաթիվ բանջարանոցներ ոռոգում: Երկաթյա ավազանի մեջ միայն ջուր է լցվում: Բերդի դուռը այս ջրի ակունքի մոտ է: Այս բերդում 1200 տուն քրդեր են ապրում: Բոլոր տները ծածկված են հողով, կղմինդրներով տներ չկան: Բնակիչները անթիվ ոչխարներ և այծեր ունեն: Ժողովուրդը զենում է դեպի քաղաքի արևմուտքը՝ Բինգյուլի յալլաները ու այնտեղ կազդուրվում...

Այնուհետև. էվ. Զեյբրին տալիս է բանակի դասավորությունը և ապա պատմում, որ ինքը 200 հեծյալներով գնացել է դեպի Զիանդղինի բերդը, որը գտնվում է էրզրումի և Խնուսի սահմանի վրա: Այստեղ մի ջեթմուկի է հանդիպել, որը բազմատեսակ ջրեր ունի, աղբյուրներից ոմանք եռալու աստիճանի տաք են, իսկ մյուսները սառույցի նման սառը: Այնուհետև նկարագրում է Շուշիի բերդի պաշարման, կռիվների և բերդի անձնատուր լինելու մանրամասնությունները: Ապստամբ բուրդ բեյը գաղտնի փախչում է Իրան: Նրան հետապնդելու համար բանակ է ուղարկվում: Այդ կապակցությամբ էվ. Զեյբրին գնում է Մակու, այնտեղից էլ Նախիջևն: Այս ուղևորության ժամանակ էվ. Զեյբրին անցնում է նաև էյմիածնով: (էջ 219—230)

Ուլֆիլիսեի⁵⁶ սֆանչելիքը: Այս վանքի կենտրոնական մասը կառուցվել է Նեշիրվանի կողմից (?): Այստեղ ամեն տարի 40—50 հազար մարդ է հավաքվում: Մինչև անգամ գալիս են Ֆրանգստանից: Այստեղի լեռան ամենաբարձր գագաթի վրա, կանաչազարդ մարգագետնում, նրանք փռում են իրենց հնագույն գորգը: Այդտեղի

լեռներում աճող բոլոր ընտիր տեսակի ծաղիկները, բույսերը և խոտերը հավաքում և լցնում են մի մեծ կաթսայի մեջ: Մի եռոտանի են դնում գորգի վրա և շատ ուժեղ կրակ վառում: Այնուհետև այդ կերակուրը (?) բաժանում են իրար մեջ, շատերը՝ շնորհավորության համար, տանում են մինչև Ֆրանգիստան: Մյուսները տեղն ու տեղը ուտում են և հաճույք ստանում: Նվաստս վարդապետից հարցրեց նկարագրվածի գաղտնիքը: Նա ասաց. «Աստված վկա. Քրիստոսը մոր արգանդից բաժանվել է այս գորգի վրա: Իսրայելացիներից վախենալով թաքնվել են մի քարայրի մեջ, խոտեր հավաքել և սրա (գորգի) վրա մի մեռելի կենդանացրել: Իսրայելի բոլոր որդիներին հրաշք ցույց տալու համար, բաժանել է այս գորգի վրա եփված կերակուրը: Հետագայում այս գորգը ընկել է Բախթ Նասարի⁵⁷ ձեռքը*, նրանից էլ անցել է Նեշիրվան-Ադիլին. սա այս վանքը կառուցելիս [գորգի] վրա կերակուր է եփել տվել: Մենք ևս, նրա վրա կերակուր եփելուց հետո, այն մաքրում ու սրբում ենք և մեր գլխի նման պահպանում պատատների մեջ: (Սուլթան) Սուլեյման խանը Նախիջևնի արշավանքի ժամանակ այս գորգի վրա երկու անգամ նամազ է կատարել»: Ահա այսպիսի տարօրինակ բաներ պատմեց նա: Իբր թե [գորգը] մետաքսից է, բայց ոչ բամբակից է ոչ էլ բրդից. մի տեսակ մոխրագույն, խոշոր գորգ է և շատ ծանր է: Նվաստիս կարճ խելքովը այդ [գորգը] պատրաստվել է Կիպրոս կղզում գտնվող մի տեսակ քարից, այդ քարը թակնով (թոքմաք) ծեծելիս՝ քաթանի նման է դառնում: Հետո դրանից թել են մանում և թաշկինակներ, շապիկներ ու հագուստներ պատրաստում և իբրև նվեր ուղարկում Ստամբուլ՝ փաղիշահին և այսաններին: Մեր էֆենդիին՝ Կայա Սուլթանին, իր հայրը՝ սուլթան Մուրադ IV-ը ասաց, «Իմ Կայա, բեզ ժայռից պատրաստված մի շապիկ եմ տալիս», և մի շապիկ ու վարտիք շնորհեց: Կայա Սուլթանը որոշ ժամանակ հագնելուց հետո, երբ շապիկն ու վարտիքը կեղտոտվում են, կրակ է վառում ու զցում է մեջը. շապիկն ու վարտիքը բոյրոտվին մաքրվում և սպիտակում են: Փորձի համար շապիկը նորից է հագնում և տեսնում է, որ ընտիր ու մաքուր շապիկ է: Այդ շապիկից մեր այսաններն ու ազնվականները շատ ունեն: Կոփուդան Հասան-զադեն նվաստիս այդպիսի մի թաշկինակ նվիրեց. երբ կեղտոտվում էր, կրակի մեջ էի գցում: Մեկեք Ահմեդ փաշայի ներկայությամբ կրակի մեջ այնքան այրեցի, որ վարդակարմիր գույն ստացավ: Վերոհիշ-

* Բախթ Նասարը Քրիստոսից առաջ է ապրել (ժանոթ. հրատարակչի):

յալ գործն ևս, անտարակույս, Կիպրոսի այդ քարից է գործված, վնասելամ! նման հրաշք չի կարող լինել:

Այս վայրերը դիտելուց հետո, Ուշքիլիսեից գնացինք դեպի արևելք և անցանք շեն ու հարուստ գյուղերով, բերքառատ վայրերով, մշակված դաշտերով, ինչպես նաև շոր և աղային վայրերով: Հասանք Նախիջևանի սահմանի վրա գտնվող մի գյուղ, որն ընկած է Շելուկի լեռան ստորոտում: Այստեղ տասնմեկ միևարե տեսանք, բայց նվաստ, այդ պահին լավ վիճակում չլինելու պատճառով, չկարողացա ինչպես հարկն է դիտել այն... Հաջորդ օրը այստեղից մեկնեցինք. 12 ժամ ճանապարհ գնացինք և հասանք Զանգի գետի մենզիլը, որը գտնվում է դաշտի հարավում, մի կանաչադարձ վայրում: Մեր վրանները խփեցինք գետի եզերքին: Այս դաշտի շորս կողմի բնակիչները մեծ ուրախությամբ՝ «օսմանլին եկել է» ասելով, նվերներ, ուտելիք և խմելիք բերեցին և մեզ հյուրասիրեցին: Մեր ծառաները լիովի կշտացան: Մեր ձիերն էլ իրենց փորերը ուռեցրին ընտիր առվույտով: Զանգի գետը հարավից սկիզբ է առնում Խարան լեռներից և հոսում դեպի հյուսիս, ճանապարհին հարյուրավոր գյուղեր է ուռնում, Արազ գետն էլ առնում է իր մեջ և թափվում Գիլանի ծովը⁵⁸:

Շարունակելով իր ճանապարհը դեպի արևմուտք էլ. Չելերին անցնում է Սեդերկի գյուղով, որն Վիմամ Ալի Ռիզայի էվկաֆն է և ազատված է բոլոր տեսակի տուրքերից: 1000 տնից բաղկացած բարեշեն գյուղ է, ունի անթիվ այգիներ և պարտեզներ: Գյուղից դուրս հանդիպել է բարձր կամարներով ծածկված ջերմուկների: Այնուհետև անցել է մի քանի այլ գյուղերով և կանգ առել Կարաբաղլար մեծ քաղաքում:

Կարաբաղլար մեծ ֆաղափի բնութագիրը: Այս քաղաքը սկզբնադրել է Մենուշահը: Հնագույն քաղաք է: Ներկայումս Նախիջևանի հողում առանձին սուլթանություն է: Մահմուդ III-ի օրոք օսմանցիներին է պատկանել, բայց հետագայում անցել է աջեմներին: Խավարյալ Թիմուրը ևս ձմեռել է այդ Կարաբաղլարում և իր անթիվ զինվորներով հինգ ամիս այստեղ է մնացել: Վերին աստիճանի բարեբեր, բարեշեն և ընդարձակ մի դաշտում է գտնվում: Սուլեյման խանը և շատ սերդարներ բազմիցս այստեղ են ձմեռել: Ներկայումս նորից բարեշինվում և կառուցվում է: Այս քաղաքում մեր ծառաները մոտ 40 միևարե հաշվեցին: Գոհություն աստծո, այս քաղաքի հիանալի օդից և ջրից մենք մեծ բավականություն ստացանք: Ընկերներով ձիերին հեծած սկսեցինք քաղաքը դիտել: Մեզ հյուրընկալողի ասե-

լով, քաղաքում այգիներով և պարտեզներով մոտ 10 հազար տներ կան: 70 մեհրաբ կա, որոնցից 40-ը միևարեներով ջամիներ են: Կան նաև խաներ, բաղնիքներ և շուկաներ, որոնց թիվը ներկայումս ավելանում է: Ուտելիքների և խմելիքների տեսակետից հարուստ երկիր է:

Դեսպանի հետ մի պարտեզում զբոսնելիս, Յըզդան Կուլի անունով մի պարտիզպան մեզ 26 տեսակի ընտիր տանձեր բերեց. մելե-ջե, աբասի, օրդուբադի անունով տանձերը ուտողի բերանում վարդաջրի համ են թողնում: Վարդագույն նոնաժաղիկները, Երևանի բրինձը, փլավը և հարիսան շատ համեղ են: Խոհարարները շատ մաքուր են և բոլորը մուսուլմաններ են: Իսկապես Աջեմի [երկրում] ուտելիք վաճառողների մեջ բնավ հայ կամ հույն չկա: Այս կողմերում ընդհանրապես հույներ չկան, միայն առևտուր անողներն են գալիս ու գնում: Հրեաները, շիի բեթրիաները (?), կարաբիները շատ են: Հերետիկոսներ, ջեբիներ, ջաֆերիներ, կադերիներ, հուրուֆիներ, ջեմինիներ և այլ աղանդավորներ⁵⁹ նույնպես շատ շատ են:

Նախշևան, Նաֆշի շիհան⁶⁰ (Նախիջևան) բերդի բնութագիրը: Իսկապես, որ աշխարհի բութալեմուն⁶¹ նկարների քաղաք է: Ոմանք Նախշևան, ուրիշները՝ Նախշևան են անվանում: Իրանի քաղաքների պարծանքն է: Ներկայումս Ադրբեջանի տերիտորիայում ընկած առանձին խանություն է, որի խանը մեծ թիվով զինվորներ ունի: Ունի նաև պետության հավատարմատար, քալանթար, մյունշի⁶² և այլ պաշտոնյաներ, որոնք բոլորը պետական գործ են կատարում: Կանալ կադի և շեյխ-ուլ-խալամ:

Այս քաղաքը հնագույն ժամանակներում կառուցել է Շահ-էֆրասյաբը⁶³, որի նախահայրերի գերեզմանների կամարները ներկայումս էլ երևում են: Նրա իշխանության ժամանակ Նախիջևանը բարեշեն և հարուստ է եղել, դաշտերում և հարթավայրերում մի թիվ անմշակ հող անգամ չի մնացել: Հետո մոնղոլական ցեղերը, ազահուլունից դրդված, եկել են անթիվ զինվորներով և ավերել, քանդել այս քաղաքի նաֆշիջիհանները, բերդը հիմնահատակ կործանել և հողին են հավասարեցրել: Հետագայում օսմանցի սուլթան Մուհամմեդ խան III-ի օրոք, երբ քաղաքը օսմանցիների ձեռքում է եղել, «մոլորյալ շահ»⁶⁴ կողմից եկել է Զյուլֆիքար խանը և Նախիջևանը գրավել: Այնուհետև, սուլթան Մուրադ խան IV-ի զինվորները եկել և Դաբանի Յասը Մուհամմեդ փաշայի զլխավորությամբ գրավել են այս քաղաքը: Ահա այսպես են աշխարհի գործերը...

(Սուլթան) Մուրադ IV-ից հետո այս վայրը ավելի է բարեշին-

վել ու հարստացել: [Քաղաքում] 10 հազար 200 հողածածկ մեծ տներ, 70 ջամի և աղոթատեղիներ, 40 մզկիթ, 20 հյուրանոց, 7 գեղեցիկ բաղնիք և մոտ 1000 խանութներ կան: Շինությունների մեծ մասը գեղեցիկ է: Քաղաքը գտնվում է չորրորդ կլիմայի կենտրոնում, օդը բավականին խիստ է, այգիները և պարտեզները քիչ են և պտղատու ծառերն էլ սակավ: Ունի 7 տեսակի բամբակ՝ զադի, մոնլայի, զաֆերանի, լալի, խաս, սպիտակ: Յորենն ու գարին հայտնի են: Արհեստավորները լավ վարպետներ են. փորագրիչներից հայտնի են Բահրամ Յուրին և Դեսթե Խանին: Ամբողջ աշխարհում ճանաչում են գտել այդտեղի չթերը: Գարին շատ առատ է և ուժեղ. սև գարու չորս օկկան բավականացնում է մի ձիուն: Բանջարանոցներում ընտիր ձմերուկ և սեխ է լինում: Կանայք սպիտակ և բարեձև գեղեցկուհիներ են: Տղամարդիկ երկար գլխակապ են փաթաթում և գեղեցիկ զարդարուն փեշերով հագուստներ հագնում: Ոտքերին գույնզգույն թաղիքե կոշիկ, կանաչ, կարմիր և նարնջագույն շատեր են կրում: Կանայք սուր-սուր թաքիյեններ են դնում [գլխներին] և ծածկվում են սպիտակ սավանով, ոտքերին գույնզգույն չրզմաններ հագնում: Ընտրյալները բազմատեսակ, բարձրորակ Իսֆահանի մուշտակներ են հագնում, ծանրաբարո շարժ ու ձև ունեն, նուրբ ու գեղեցիկ են խոսում և ժողովրդի հետ մոտիկություն ցույց տալիս: Ժողովուրդը շաֆիներ⁶⁵ են:

«Մենք Շաֆիի դավանանքին ենք պատկանում»,—ասում են և պնդում նրանք, սակայն սուտ է, ջաֆերիներ են: Հետևում են էզանի հինգ որոշյալ ժամերին, սակայն միատեղ են նամազ առնում: Մեծ և հիանալի ջամիներ կան, ինչպես օրինակ՝ Ահմեդ փաշայի, Գյոզել Ալի փաշայի, Զղալ-օղլիի, Խատեմ Զաֆեր փաշայի ջամիները, որոնք նկարազարդ, ֆաղֆուրով և չինական ապակիներով զարդարված ջամիներ են: Շատ ջամիների կամարները հախճապակիով են ծածկված...

Նախիջևանի Ռիզա-էդդին խանը եկավ մեզ դիմավորելու և դեսպանին ու նվաստիս մի այգի տարավ: Այգում բոլոր այանների և ազնվականների ներկայությամբ նամակներ կարդաց: Կազմվեց մի մեծ մեջլիս: Խանը բարձրաստիճան, վեհանձն և գեղեցկախոս էր: Ծագումով վրացի փեշե⁶⁶ է եղել, որը սուլթան Մուրադ IV-ին Բաղդատը հանձնող Շահ-Մեֆիի գլխավոր խազինատարի պաշտոնից հասել է խանության և Արիստոյի (Արիստոտել) նման նախատեսող մի անձնավորություն էր: Ազգականը Դելեթ Միրզա խանն է: Այս անգամ, խնջույքից հետո, մեր փաշայի կողմից ուղարկված պատ-

դամավոր Ալաջա Աթլի Հասան աղային և նվաստիս մի մի պատվոխալաթ, տասական թուման բաղնիքի փող ու մի ձի նվիրեց և իր պատգամավորին էլ խալաթ հագցրեց:

Լուրջ և բարեսեր խան է, ունի 40—50 հեռատես մտքի տեր ուղեմաներ, նեղիմներ և զրուցակիցներ: Այս քաղաքի թեռայները և թե բերայաները դեհկանների լեզվով են խոսում, սակայն իմաստուն բանաստեղծներ են: Ուշիմ նեղիմները հիանալի խոսում են փեշլեիերեն և մոնղոլերեն...

Այնուհետև, էվ. Զելերին, ըստ իր սովորության, այդ լեզուներից բերում է մի շարք օրինակներ, թվեր, անուններ և գործածական խոսքեր:

...Այս նահիյեններում ապրող թերեքեմե-գյոքդուլաք և մոնղոլական ցեղերը տարբեր բարբառներ ունեն...

Նախիջևանի դաշտի նահիյեններում ապահով և ամրակուռ բերդեր կան: Մենք տեսանք միայն մի քանիսը, բայց որովհետև այդ ժամանակ ավելի շատ որսորդությամբ էինք զբաղված, չկարողացանք ինչպես հարկն է դիտել դրանք:

Բոլոր բերդերից ամենից ավելի ամուրը էլնեջար Վան բերդն է, որը կառուցել է Մոնլա Կութբեդդինը: Կան նաև Սերան, Սոսո-Մարուն անունով բերդեր: Այս վերջինը կառուցված լինելով Միրվան-էլ-Համարի կողմից՝ կոչվել է Սոսի-Միրվան:

(էջ 218—240)

էվ. Զելերին այնուհետև անցնելով Պարսկաստան, շարունակում է գրի առնել իր ուղևորությունը: Նա նկարագրում է բազմաթիվ քաղաքներ ու բերդեր:

8 ժամ դեպի հարավ գնալով, հասանք Քեսիքքենդ մենդիլը: Սա հազար տուն ունեցող, այգիներով և պարտեզներով, երեք ջամիով, խանով և բաղնիքով բարեշեն մի գյուղ է... Այստեղից 7 ժամ ճանապարհ գնալով հասանք մեծ Արաս գետին, որը սկիզբ է առնում Վանի էյալեթի Փիթանշի քրդերի լեռներից հոսում է դեպի հյուսիս և խառնվում Զանգի գետին (?): Անգամ ձիով անհնար է անցել այս գետը: Այստեղից շարժվելով, անցանք բարեշեն ու ծաղկազարդ գյուղերի միջով և մեկ ժամ հետո հասանք Կարաբաղ քաղաքը:

Կարաբաղ քաղաքի բնութագիրը: Փոքր Ադրբեջանի քաղաքներից է: Այս քաղաքը ավերել է էյրիյի ֆաթիհ սուլթան Մուհամմեդ խանի վեզիրներից մեկը՝ մեծ սերզար Կոջա Ֆերհատ փաշան: Հետագայում նորից բարեշինվել է, սակայն բնակչության անհնազան-

դուխյան պատճառով սուլթան Մուրադ IV-ը Նրեանը նվաճելուց հետո, վերադառնում է և դարձյալ ավերում այն: Ներկայումս աստիճանաբար նորից վերաշինվում է: Թավրիզի սահմաններում ընկած առանձին սուլթանություն է: Ունի հազար զինվոր, քալանթար, դարոզեշ, մյունշի, բինբաշի և դիզ-չեոքեն աղա: Ընդարձակ դաշտում ընկած, դրախտանման այգիներով, հազար տուն ունեցող մի քաղաք է: Ունի 7 ջամի, 7 բաղնիք, 3 խան և 600 խանութ: Այս բարեշեն քաղաքի մշակված դաշտերը շատ են, բարեգործական շինությունները բազմաթիվ: Օդն ու ջուրը հիանալի են, գետերը արագահոս, անուշահամ ու վճիտ: Այգիներն ու պարտեզները զարդարում են անսահման դաշտերը: Ուտելիքներից և խմիչքներից հայտնի են տասը տեսակի կարմրավուն և հյութեղ խաղողները, ընտիր զինին, 18 տեսակի համեղ ու հյութեղ նուր: Գետնի տակից ամեն կողմ են հոսում քեհրիզների ջրերը: Հնագույն ջամիների և մզկիթների սուր գմբեթները գեղազարդ են...

Այս քաղաքի բնակիչները, քաղաքը բարեշինելու պայմանով, ազատված են բոլոր տեսակի սովորական հարկերից: Միայն Պարսկաստանի շահին իբրև նվեր տանում են տարեկան հարյուր ուղտի բեռ օրդուբադի, մալաշա, աբասի տանձերի, ծիրանի, դեղձի, սերկևիլի չիր, շամիչ և այլ բազմաթիվ պտուղներ: Ադրբեջանում երեք կարաբաղ կա, որոնցից յուրաքանչյուրը դրախտանման այգիներ ունի:

Այս քաղաքից մեկնելով դեպի հարավ, մեկ ժամ քայլելուց հետո, Նրս գետը ժան գետակին խառնվելու վայրում հազարավոր դժվարություններով անցանք: Այս գետերը Վանի Փիթանշիի և Աբաղայի լեռներից հավաքվելով հոսում են այստեղից և Նախիջևանի դաշտից երեք մերհալե ներքև միանում են Արազ գետին, սա էլ Կուր գետին, իսկ Կուր գետը միանում է Թերեք գետին⁶⁷ և թափվում Խազերի Գիլանի ծովը:

Շարունակելով իր ուղևորությունը, էվ. Չելեբին իջևանում է Թավրիզի էյալեթի Գերգեզի, Զինուաի դյուղերում և հետո Թեմալի քաղաքում: Այստեղից մեկնում է Մերենտ և այնուհետև Թավրիզ:

Թավրիզում էվ. Չելեբին մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ ընդունում է Ալի խանը:

Էվ. Չելեբին խանին է հանձնում էրզրումի վեզիր ղեֆթերդար Զադե Մուհամմեդ փաշայի գրությունը և նվերները:

Մեծ ֆաղաֆ և հնագույն բերդ Թավրիզի բնութագիրը: Մոնղոլերեն Թիվրիս (تبریز) է կոչվում: Դրի լեզվով՝ Թիվրիզ, Դեհկանով՝

Թաբրիզ, բուն ֆարսերենով՝ Թաբրիզ (تبریز), որ նշանակում է տեղի քափող: Արդարև, որևէ դողացնող այլ երկրներից Թավրիզ գալուն պես, սրա ջրի շնորհիվ նոր հոգի է ստանում և տենդից ազատվում է: Եզրպտական Կահիրեում ևս տենդ չկա:

Թավրիզի հիմնադիրը Խալիֆա-Հարուն-էլ-Ռաշիդն է: Հիշյալի խաթունը՝ Զերիդեն, հաճելի համարելով այս վայրի օդն ու ջուրը, Մեմուն խալիֆայով հղի լինելով, ընտրում է այս անարատ հողը և մեծ ծախքեր անելով սկսում է կառուցել այս խոշոր քաղաքը, որը Աբասիների ֆարս ուլեմաների կողմից Թիբրիզ է անվանվել: Թավրիզի շուրջը կարելի է շրջանցել երեք օրվա ընթացքում: Հետագայում, Աբասյան խալիֆաներից մեկի՝ էլ-Մյուսթթեվեթիլ-Ուլալահի օրոք, տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժից Թավրիզ քաղաքը ավերվում է և 40 հազար մարդ մնում են ավերակների տակ: Մյուսթթեվեթիլ խալիֆան Բաղդատից մեծաթիվ զինվորներով գալիս է Թավրիզ, խոշոր գումար է ծախսում, քաղաքը նորից վերաշինում է և դառնում է նրա երկրորդ հիմնադիրը: Քաղաքի մի կողմը հասել է Ուջան լեռանը, մյուսը Սեհլան լեռանը, մի ծայրն էլ Սենջան լեռանը: Թավրիզի պարիսպը նախկինից ավելի ամուր և հաստատուն է:

Թավրիզի բերդի նկարագիրը: Շրջագիծը ընդամենը 600 քայլ է եղել: Հիմա էլ հետքերը երևում են: Ունի 300 աշտարակ, 300 պատնեշ, 6 դուռ: Դռներն են՝ Դերվազեի-Ուջանը, Բաբի-Սերվանը, Դերվազեի-Սերզուտը, Բաբի-Շամ Ղազանը, Բաբի-Սերուն, Բաբը-Թեբրիզի... Այս դռներից ամեն մեկում 500 զինվոր պահապանություն են անում: Հելաքու խանը այս Թավրիզում հաստատվելով, որպես նրա երրորդ հիմնադիրը, ձգտում էր իշխել բոլոր փաղիշահների վրա...

Հետագայում սուլթան Մուհամմեդ Շահ-Ղազանի արդարադատության և արդարության շնորհիվ այս վայրը բարեշինվում է այն աստիճան, որ Թավրիզը հասնում է մինչև Լիյան, Սենջան, Ուջան ու Սեհլան լեռները և աննման քաղաքի տեսք ստանում: Չորս կողմից պարիսպ է շինվում, որի շուրջը ոտքով շորս օրում հազիվ կարելի լինի շրջել: Աբասիների օրոք կառուցված բերդում ներքնաբերդ է լինում: Դրանից հետո Թավրիզը մի շարք մեխքների և փաղիշահների ձեռքն է անցնում, երբեմն ավերվում է, երբեմն բարեշինվում: 959 (1551) թվականին Սուլեյման խանը [սուլթան] այստեղի ժողովրդին հպատակեցնում և իշխանությունը հանձնում է Շահ էլկաս Միրզային: Սակայն 961 (1553) թվականին շիինները նորից գրավում են այն և, վերջապես, օսմանցի սուլթան Մուրադ III-ը իր վեզիրներից մեկին՝ էոզդեմիր-օղլի Օսման փաշային սերդար է նշա-

նակում ու անթիվ զինվորներով ուղարկում է աջեմների երկիրը... Սա գրավում է Թավրիզը և ամբողջ Ադրբեջանը ձեռք գցելու նպատակով Թավրիզի կենտրոնում 12.700 արշին շրջագծով մի ամրակուռ բերդ է կառուցում: Շահ-Ղազան անունով դարպասի վրա այսպիսի թվական է արձանագրված. «Թավրիզն առավ էոզգեմիր-զադեն, թվական 993 (1585)»: Մի այլ արձանագրություն մեջ ասվում է. «Աստծո օգնությամբ Թավրիզը վերակառուցելով՝ դարձավ նրա հինգերորդ հիմնադիրը: Զինվորներով 36 օրվա ընթացքում բերդն ապահովեց բոլոր կարիքներով և նրա պահպանություն համար 40 հազար կուլ (զինվոր) նշանակեց...»:

Այդ ժամանակ էոզգեմիր-զադեն մահանում է և նրան իբրև սերդար փոխարինում է Զալի-զադեն: Ստամբուլից ուղարկված նոր սերդար Զաֆեր փաշան գալիս է Թավրիզ, քաղաքը ավելի է բարելավում և ճոխացնում: Զաֆեր փաշայի մարդահամարով քաղաքում 300 հազար, էյալեթում 500 հազար բնակիչ է լինում: Սակայն հետագայում, երբ օսմանցի սիփահիները և ենիչերիներն ապստամբվում են, աջեմի շահը առիթից օգտվելով գրավում է Գենջեն, Շիրվանը, Շամախին, Դեմիր Կափուն, Երևանը (Ռևան), Նախիջևանը և Թավրիզը: Հետո մեր էֆենդին՝ սուլթան Մուրադ IV-ը, Շիրվանի, Շամախիի, Թիֆլիսի ու Թումանիսի բերդերը գրավելու համար գալիս է Աջեմի երկիրը: 7 օրվա ընթացքում ավերում է Երևանի բերդը, Նախիջևանը, Մերենտը և Կարադաղները, մի շարքով մնում է Թավրիզում և վերադառնում է Դարուսեհադեթ (Ստամբուլ): Մյուս կողմից Շահ Աբասը իր Իրանի և Թուրանի զինվորներով գալիս է Թավրիզ և քաղաքը վերաշինում: Այս քաղաքը աջեմների ձեռքումն է և Ադրբեջանի մայրաքաղաքն է: Խանություն է: Մի քանի անգամ խանություն է եղել: Ունի 10 հազար զինվոր, մյուսթի, շեյխ-ու-սադաթ, մոլլա, քալանթար, մունշի, դարուդա, կափուջի-բաշի, դիզեդոքեն-ադա, յասաուլի-ադա, էշիկի-ադա և միհմանդարներ⁶⁸: Այս բաղմաթիվ աղաները Թավրիզ քաղաքը կառավարում և արդարադատություն են անում: Ոչ ոք չի կարող ուրիշին պատկանող անգամ մի հատիկին ձեռք տալ:

Այնուհետև, էվ. Զելերին նկարագրում է Թավրիզի ջամիները, մեդրեսները, դարուսթանները և դերվիշների թերթները:

Աղբյուրներ և հոսող ջրեր: Վեց հոսող աղբյուրներ կան, որոնց ակունքները լեռներում են: Բացի դրանցից քաղաքի ներսում և քաղաքից դուրս 900 քահրիզներ կան: Ունի 1100 սերիլխաններ, որոնք գեղազարդ շենքեր ունեն...

Թաղամասեր: Այս երկրում թաղամասերը դերվազե են կոչվում: Կա մոտ 1070 դերվազե. նշանավորներն են՝ Դեմեշգիյեն, Փելբադը, Կամրջի թաղը, Մեյխուրան, Ռեզզոն, Շեթերբան, Խիյաբան, Սերխաբը և այլն:

Այանների դղյակներ: 1070 դղյակներ կան: Ամենանշանավորները՝ Ալլահվերդի, Ռյուսթեմ, Բենդ, Փիրիվդան խաների դղյակներն են և խաների հատուկ դղյակն է:

Իջևանատներ: 200 իջևանատուն կա: Նշանավորները Զերետեի, Շահ-Զիհանի, Շահ-Իսմայիլի, Փերթուդանի, Դուխտերշահի իջևանատներն են: Կան նաև 110 բեքյար-խաներ⁶⁹:

Շուկան և բեդիստան: Ընդամենը 7000 խանութ կա: Մեծ մասը Հալեպի ձևով քարուկրե ամուր շինություններ են: Բոլոր ապրանքները այս շուկայումն են վաճառվում: Մի մեծ բեդիստան կա, ուր առևտուր են անում բաղմաթիվ խոջաներ: Այս քարաշեն, մեկ կամարով մեծ բեդիստանի նմանը ոչ մի տեղ չկա: Ունի չորս երկաթյա դռներ, որոնք բացվում են դեպի շուկան:

Ժողովրդի դեմքն ու գույնը: Օդի և ջրի լավության շնորհիվ ծերերն ու երիտասարդները, ամբողջ ժողովուրդը, առողջ և բարեկազմ են, գեղեցիկների դեմքի գույնը ժպտացող վարդի նման կարմիր է, սիրունիկ բերանները փոքրիկ բուքալեմուն տուփի են նման: Իրենք սևիվի հասակով, կարմիր այտերով և սև, հաճելի դեմքով մարդիկ են, սակայն հպարտ են ու գոռոզ: Նրանց վարվելակերպը ազնիվ է, խոսեյաձևը քաղոր է և հաճելի:

Ազնվականները և այանները: Ազնվականները՝ էշրաֆները, այաններն են, բայց կան նաև բաղմաթիվ ցածր դասի մարդիկ: Շատ են նաև էվշարի, դումդումի, դումիվիլի, խելջանի, թերեքեմե և գեոքդուլաքի դասերը, որոնք զբաղված են առևտրով և խիստ հարուստ են: Բոլորը պատկանում են շիի դավանանքին:

Այնուհետև, էվ. Զելերին գրում է ուլեմաների, սյուլեհանների, գրողների և բանաստեղծների լեզվի և բարբառների մասին:

Բնակչության հագուստը: Այաններն ու էշրաֆներն իրենց գլխին կարմրավուն և կարմիր գլխակապեր են փաթաթում: Կրգըլ-բաշ անունը դրանից է առաջացել: Շատերը աջեմական սպիտակ մեհմեդիից սարք են փաթաթում: Սակայն սրանք իրենց գլխանոցի վրա անպայման կրում են թաշ կոչված սրածայր գլխարկը: Ուլեմաների թաշը երկու թիզից ավելի է: Այանները կապույտ սամույր, իսկ մնացածները ասվի են հագնում:

Նդանակը: Այս երկրում նեսիմ անունով մի քամի է փչում

առավոտյան, որն ամբողջ ժողովրդին նոր կենդանություն է շնորհում, այդ պատճառով այստեղ տեղի բռնություն չկա: Շեյխերն ու ծերերը ապրում են մինչև 170 տարեկան և Արիստոտելի նման մտածող մարդիկ են:

Զբոսըները: Թավրիզում 9 քահանայի ջրերից բացի, մոտ 7000 ջրհորներ կան: Քահանայի ջրերը հորերի ջրերից ավելի լավն են: Զբոսը հորերի խորությունը 30—40 արշին է: Ձմռանը ջրերը տաք, իսկ ամռանը սառն են լինում...

Հացահատիկներն ու բերքը: Այստեղի դաշտերում մշակված 7 տեսակի ցորենը շատ հատիկառատ է, դարին էլ առատ բերք է տալիս: Ունի 7 տեսակի բամբակ: Մյուս բերքերը նմանապես առատ են: Մի խոսքով հարուստ և բերքառատ երկիր է:

Արհեստները: Այստեղի ներկարարներն ու նկարիչները, ոսկերիչներն ու դերձակները կատարյալ վարպետներ են և ոչ մի երկրում չկան: Այս քաղաքում կան բոլոր տեսակի արհեստավորներ: Մասնավորապես, այստեղ գործված կերպասները, մետաքսյա հագուստները, թավիշը հայտնի են Թավրիզի դուռնալ անունով:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին խոսում է Թավրիզի բարեգործական հիմնարկությունների, հայտնի և ընտիր ուսուցիչների, պտուղների, խմիչքների և այլնի մասին:

ԹԱՎՐԻԶԻ ՍՐՏԱՌՈՒՋ ԳՈՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բոլոր առավելություններից մեկն այն է, որ հոսող ջրերը առատ են, գիշեր-ցերեկ մեծ ճանապարհները մաքրում են, ոչ մի փոշի չեն թողնում և հետո ջրում են: Շուկաները, փողոցները այնքան մաքուր և զով են լինում, որ անգամ հուլիս ամսին շուկաներում մարդիկ շոգից չեն նեղվում:

Երկրորդ առավելությունն այն է, որ Մուհամմեդի սերնդի ազնիվ կույսերին ծառա դասակարգին կնություն չեն տալիս...

Երրորդ առավելությունն այն է, որ Շեյխ Սեֆիի կանոնի համաձայն, բոլոր շուկաներում դնումն ու վաճառքը բեսի և աբասի ոսկով է կատարվում: Այս երկրում մյուս երկրների դրամները չեն անցնում: Իրամ կտրվում է 7 տեղում՝ էրդեբիլում, Համադանում, Բաղդատում, Իսֆահանում, Թիֆլիսում, Նեհավենդում և Թավրիզում: Իրամների մի երեսին գրված է՝ لا اله الا الله على ولي الله, մյուս երեսին՝ շահի անունն է: Օրինակ՝ Շահ-Աբասի Թավրիզում կտրած

դրամի վրա գրված է՝ قاعلام كلب على شاه عباسی Կաղիբի՝ դրամների վրա գրված է՝ ضرب في تفریس، ضرب في تبریز, իսկ մյուս նախընթաց կողմում, թվականն է փորագրված: Անցուկ դրամների և էնտադենների ծայրերին, քիլենիլի, գործածվող կերպասների վրա գրված է նվիրական նախադասությունը: Վայ այն մարդուն, որ այդ նվիրական խոսքին հակառակ առևտուր անի:

(էջ 240—276)

Այնուհետև, էվ. Չելեբին նկարագրում է Թավրիզի մեծ ուստատեղիները, ինչպիսիք են Կամշի բերդը, Մետաղե քաղաքը, հնագույն Ուջան բերդը, Իրանի հնագույն մայրաքաղաք Էրզերիլը և այլն:

Թավրիզի խանը էվ. Չելեբին տալիս է էրզրումի փաշային ուղղված նամակ և 10 ուղտաբեռ տարբեր նվերներ, որոնց թվում երկու վրացի զուլամ: Իրեն՝ էվ. Չելեբին, խանը այլ նվերների հետ միասին տալիս է մեկ վրացի զուլամ:

Վերջում էվ. Չելեբին գրում է. «Թավրիզում 42 հայկական եկեղեցի կա»:

(էջ 263)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԳՐԵՋԱՆԻ ԹԱՎՐԻԶ ՎԻՍՅԵԹԻՅ ԳԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Թավրիզից էվ. Չելեբին ուղևորվում է զեպի հյուսիս և անցնելով «Թավրիզի ծաղկազարդ դաշտերով և բարեշեն վայրերով», ճանապարհին իջևանում է Հաջի Հարամի, Սեֆյան գյուղերում, Մեղիտիսան մենդիլում, Քերեմիլ գյուղում և ապա հասնում է Խոյ բերդը:

Խոյ քաղաքի և բերդի բնութագիրը: Ազրբեջանի հողում առանձին սուլթանություն է, որը մոտ հազար նյութերներ ունի: Ունի նաև կադի և մյուսֆի, նագիբ և մյունշի, քալանթար և դարուդե, կուրուշի, դիդ-չեոքեն և միհմանդարի պաշտոնյաներ: Խոյ քաղաքը ընկած է Մենենտի արևմուտքում՝ 10 փարսախ հեռավորության վրա, հարթ դաշտում և քառանկյունի, ամրակուռ մի բերդ է: Շրջագիծը 20 հազար քալաչափ է: Չորս կողմում գտնվող խրամները շատ խոր չեն: Ունի երկու դարպաս, մեկը հարավում՝ Թավրիզի դարպասը, մյուսը արևմուտքում՝ Մենենտի դարպասը: Բերդի մեջ 100 տուն և մի ջամի կա:

Բերդի հիմնադիրը եղել է Ֆերհադ փաշան, իսկ հին քաղաքի հիմնադիրը Հաջար փաշան է եղել: Այս քաղաքը մի քանի անգամ ավերվել և վերաշինվել է: Քաղաքից դուրս 7000 տուն, 70 ջամի,

* Կաղիբի (قازيكي) պղնձյա դրամ, այսինքն՝ մանր (ծանոթ. հրատարակչի):

2 բաղնիք, 7 խան և մոտ հազար խանութ կա: Չորս կողմը դար-դարված է այգիներով և պարտեզներով: Այս քաղաքի շրջապատը 13 հազար քաջաչափ է: Մուրադ խան IV-ի ավերումից հետո աստի-ճանաբար վերաշինվում է:

Այս դաշտավայրը բրինձ է տալիս: Եղանակը տաք է: Հայտնի են նաև բամբակն ու հյութեղ խաղողը: Գետը Սալմասի լեռներից հավաքվելով խառնվում է Արազին: Հայտնի են այգիներն ու պարտեզները, վարդաստանները: Պտուղներից նշանավոր է փեյզամբե-րի տանձը:

Ժողովրդի դեմքն ու գույնը սպիտակ է: Գավառներում 180 բա-րեշեն գյուղեր կան: Բնակիչները մեծ մասը շաֆիի սյունիներ են:

Այստեղ խոյի խանին հասցեագրված նամակներ հանձնեցի, եր-կու օր հաճելի և ուրախ ժամանակ անց կացրինք, բազմաթիվ նվեր-ներ և 200 զինված ընկերներ առնելով ուղևորվեցինք և 9 ժամից հետո հասանք Բնհիստուն քաղաքը: Խոյ քաղաքից նշանակված ա-ռանձին քալանթար ունի: Նախկինում Թավրիզի նման քաղաք է եղել: Այս քաղաքը ավերել է հելաբու ցեղը: Ներկայումս 1000 տուն ունեցող փոքր քաղաք է... Այստեղից շարժվելով դեպի հյուսիս, հա-սանք Չորսի բերդը, որ Նախիջևանի տերիտորիայում ընկած առան-ձին խանութային է, ունի 2000 զինվոր ... Քաղաքից դուրս 7000 տուն կա... ունի նաև շատ բարեշեն պալատներ...

Այստեղից եկանք Մելլիի Ռիվան գյուղը, որը Երևանի տերի-տորիայում ընկած 500 տնով, այգիներով ու պարտեզներով գյուղ է: Ապա անցնելով կանաչադարձ դաշտերի միջով, հասանք Թուֆ-Ալիմի մենզիլը, որտեղից շարժվելով Արազի գետեզերքով և գետն անցնելով՝ իջևանեցինք Կուֆաջ գյուղում: Սա բրնձի բերքով հարուստ, բարեշեն և գեղեցիկ գյուղ է: Այստեղից գնացինք Օշար-լի գյուղը, որտեղ ապրում է թուրքմեն օշար ցեղը: Ապա, նորից Արազի եզերքով առաջ շարժվելով եկանք Շորագյալ քաղաքը, որը հնում մեծ քաղաք է եղել, սակայն ներկայումս այնքան էլ չեն չէ: Սուլթանություն է: Այստեղից եկանք Շարաբ-խանի մենզիլը, ապա Սեյֆեդդին գյուղը, որն ընկած է Երևանի տերիտորիայում, Արազի եզերքին և Երևանի խանի խասն է: Սուլթան Մուրադ IV-ը Երևանի պաշարման ժամանակ այս գյուղից 70 հազար մեծ ծառեր է կտրել, Երևան տարել և ամրություններ կառուցել: Այս գյուղից մարդիկ ուղարկեցինք Երևանի խանի մոտ և հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան շարժվեցինք դեպի Երևան:

Ադրբեջանի Երևան բերդի բնութագիրը: Երբ մենք քաղաք մտանք, 20 թնդանոթ արձակեցին և հանդիսավորությամբ տեղի ու-նեցավ: Շքերթով մտանք խանի պալատը: Պալատում ոչ ոք չկար, դատարկ էր: Պարզվեց, որ խանի քրոջը տվել են Խազերի ծովեզեր-քին գտնվող Բաբու բերդի խանին և տեղիս խանը հարսանիքի է գնացել: Քեթխուդան մեզ ընդունեց ղեյակում, ուտելիք ու խմելիք տվեց և մենք սկսեցինք հաճելի ու զվարճալի ժամանակ անցկաց-նել... Նվաստս, որ այստեղ պետք է քարավան հավաքելի, մեր կա-րելությունն սահմաններում, դիտեցի նշանավոր Երևան քաղաքը:

Երևան քաղաքի կառուցման մասին: 810 (1407) թվականին էմիր Թիմուրի վաճառականներից մեկը՝ Խոջա-խան Լեհազանին, ոտք է դնում Երևանի հողի վրա և ի՞նչ տեսնում. մի արգավանդ հող... Իր բոլոր մարդկանց հետ միասին անմիջապես հաստատվում է այստեղ: Զբաղվելով բրնձի մշակությամբ, օրեցօր հարստանում է և այդտեղ մի մեծ գյուղ է հիմնում: Այնուհետև, 815 (1412) թվա-կանին Իրանի Շահ Իսմայիլը իր վեզիրներից մեկին՝ Ռեվան Կուլի խանին, հրամայում է՝ այդտեղ մի բերդ կառուցել: Նա էլ 7 տարվա ընթացքում կառուցում և բերդին տալիս է իր անունը: Զանգի գետի արևելյան եզերքին ընկած, կղմինդրով և քարով շինված գեղեցիկ բերդ է, սակայն միհարկանի է: Հետագայում, 939 (1532) թվա-կանին Սուլեյման խանը (սուլթան) արշավում է Նախիջևանի վրա և զբաղվում այն: Այնուհետև, իսլամական զորքերի շնորհիվ զբաղվում է նաև Երևանը, նրա ամուր և փոքր բերդը ամբողջությամբ քանդել է տալիս և մեծ ավարով վերադառնում է իր մայրաքաղաքը: Հետա-գայում, Մուրադ III-ի օրոք, Աջեմի երկրի վրա սերդար է նշանակ-վում մեծ վեզիր Ֆերհադ փաշան, որը կողոպտում ու թալանում է Գենջեի, Շիրվանի, Շամախի, Երևանի և Նախիջևանի կողմերը, Շահի որդու և նրա ենթակաների ղեյակները ավերում և քարը քարի վրա չի թողնում: Հետո գալիս կանգ է առնում Երևանի բերդի տակը ու հանգստանում: Երևանը ամբողջությամբ ձեռք բերելու նպատա-կով խորհրդակցում է մարդկանց հետ և Զանգի գետի եզերքին, Թոք-մաք խանի Սարայ անունով դրախտանման այգին մեջ առնելով՝ ձեռ-նարկում է հարավից հյուսիս մի մեծ փոս փորելու աշխատանքին: 150 հազար իսլամական զինվորներ, 45 օրվա ընթացքում եռանդով կառուցում, վերջացնում են բերդը և 40 օրվա ընթացքում էլ լրաց-նում են բերդի ռազմամթերքներն ու այլ կարիքները: Առաջին մի-

միրանությունը՝ վեզիրության աստիճանով, տրվում է Սուլեյման խանի հարգելի ընտանիքում մեծացած ու դաստիարակված Ջղալե-զադե Յուսուֆ փաշային:

Ֆերհադ փաշան բերդի պաշտպանության համար այնտեղ 70 հազար զինվոր է թողնում և ինքը գնում է այդ շրջանում գտնվող Շորազյալի բերդը նորոգելու: Վերանորոգումից հետո այնտեղ ևս զինվորներ է թողնում: Այնուհետև նորոգում է նաև Կարսի բերդը և հավատացյալ զինվորներով լցնում: Գրավում է Արդահանը, նորոգում է Ախալցխայի սպիտակ մարգարիտի նման բերդը, մեջը 3000 զինվոր է թողնում: Թեմրիս խան-օղլին, վեզիրության աստիճանով, Ախալցխայի կառավարիչ է նշանակում և ինքը վերադառնում է Ստամբուլ:

Մյուս կողմից արդարադատ Ջղալե-զադե Յուսուֆ փաշան իշխում է Երևանի էյալեթում, քաղաքը նորից ձեռք է բերում Սուլեյման խանի ժամանակի բարեշինությունը և յուրաքանչյուր գյուղ վեր է ածվում մի խոշոր քաղաքի: Հետագայում, 1012 (1603) թվականին աջեմները գրավելով Գենջեն ու Շիրվանը, այնուհետև 7 օր անդադար զնդակոծում են Երևանը: Էրզրումից օժանդակություն չհասնելու պատճառով, բերդում գտնվող մուսուլման ղազիները սոված ու ծարավ են մնում և ստիպված բերդը հանձնում են Աջեմի սերգար Թոքմաք խանին: Այդտեղից նրանք դուրս են գալիս և հետիոտն հասնում Կարս, այնտեղից էլ էրզրում: Մինչև 1037 (1627) թվականը [Երևանը] աջեմների ձեռքումն է մնում, նախկինից ավելի բարեշին ու մարդաշատ է դառնում: Սակայն միևնույն ժամանակ [Երևանի] էմիր-Գյոն խանի զինվորները Կաղզվանի, Կարսի, Ախալցխայի և Արդահանի վրա ոտնձգություններ են կատարում:

Ախալցխայի և Վրաստանի բեյերի կողմից հավաքական խոշորագրեր և օգնություն խնդրող պատգամավորներ են ուղարկվում Ստամբուլ: Անմիջապես Աջեմի շահի մոտ դեսպաններ են ուղարկվում...

Անատոլիայի և Ռումելիի բոլոր միրմիրանները շարժվում են դեպի Երևան: 1044 (1634) թվականին սուլթան Մուրադ խան IV-ը իր անթիվ զինվորներով կանգ է առնում Սկյուտարի դրախտանման աչքու սուլեյմանական վրանում: Իրագործվում են օսմանյան կանոնները և արարողությունները, պատրաստվում ու լրացվում են բոլոր պատերազմական հանդերձանքները: [Փաղիշահը] 40 հազար ենիչերիների և 22 հազար սիփահիների շատ մեծ նվերներ տալով վերցնում է իր հետ: Իբրև տեղակալ Ստամբուլում թողնում է Բայ-

րամ փաշային: Նույն թվականի նվիրական շեվալ ամսի 5-ին նա Սկյուտարից շատ մեծ արագություն դալիս է Կոնիա, ապա Կեսարիա և այնտեղից Սվադ...

Այստեղից անցնելով մի շարք մենզիլներով, էրզրումի դաշտում երկու կողմից բանակին միանում են նոր զորամասեր և բանակի զինվորների ընդհանուր թիվը հասնում է 200 հազարի: Գալիս է նախ Ռումելիի էյալեթի մյուսասարթիֆ Ջանփուլադ-զադե Մուստաֆա փաշայի 30 հազարանոց զորամասը...

Էրզրումից երեք օրվա ընթացքում հասնում են Հասան Կալա, այնտեղից էլ՝ Կարսի-ճանապարհով, գալիս են Երևան: 21-րդ օրը [Ստամբուլից դուրս եկած օրից] 200 հազարանոց բանակով Երևանի էյալեթում վրաններ են խփում: Բերդից երկարաձև թնդանոթներով աջեմները զինվորներին նեղություն են պատճառում, սակայն [օսմանյան] զինվորները, ուշադրություն չդարձնելով թնդանոթաձգության վրա, անցնում են Ջանգի գետի մյուս ափը...

Գետն անցնելով, բոլոր ղազիները օր-ցերեկով, բոլորի աչքի առաջ, սկսում են խրամատներ փորել: Թավրիդի դարպասի կողմից Ռումելիի էյալեթի զինվորները, Ջանփուլադ-զադե Մուստաֆա փաշան իր էյալեթի զինվորներով և 20 օդա ենիչերիներով, խրամատների մեջն են մտնում: Այլ կողմից Անատոլիայի վեզիր Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան, իր էյալեթի զինվորներով և 20 օդա բարձր Գերգյահի ենիչերիներով, նույնպես խրամատներ են մտնում: Սադրազամ Դաբանի-Յասը Մուհամմեդ փաշան, իր կափու-կուլիի զինվորներով և 20 օդա ենիչերիներով, Ռումելիի և Անատոլիայի զորամասերի միջև ընկած տարածությունում, խրամատ են մտնում և սկսում են կռվել: Ենիչերիների աղանձ Կարա-Մուսթաֆա փաշան, ենիչերիների քեթխուդայի և 10 օդա ենիչերիների հետ միասին, Ջանգի գետի կողմից սկսում է բերդը զնդակոծել 20 թնդանոթով: Մի օր [սուլթան] Մուրադ խանը, անձամբ մտնում է Ռումելիի էյալեթի զինվորների խրամատը, Կարա-բալի կոչված թնդանոթով նշան է բռնում խանի պալատին և թնդանոթի մի արկ դիպչում է նշանին: 20 թնդանոթներ սկսում են որոտալ հինգ կողմից: Էրզրումի վալին՝ Քյուլջուկ Ահմեդ փաշան, հյուսիսային կողմից մի բարձր ամրության վրա կանգնած, 50 թնդանոթով աջեմներին թույլ չի տալիս գլուխ բարձրացնել և սկսում է քանդել բերդը: Երևանի բերդին նայող Մոհնադի բլուրից, քափուղան Դելի Հյուսեյին փաշան գիշեր-ցերեկ անդադար, շարունակում է զնդակոծել բերդը՝ դրսից և ներսից: Թնդանոթների հարվածներից բերդի ոչ միայն պատվարներում և որմնախորշերում, այլև գետնափորներում մնալն անկարելի է դառնում...

Մի խոսքով բերդի շուրս կողմը, հինգ ժամվա ընթացքում լցվում է մարդկային ծովով: Պահակները սկսում են կողոպտել ու թալանել վիլայեթը: Այլ ելք չունենալով սյուննի աշանները ամեն օր նվերներ էին բերում և աման էին խնդրում: Սակայն [օսմանյան բանակը] բոլոր ջանքերը գործ էր դնում, որ բերդը շունչ չկարողանա քաշել:

Իններորդ օրը, բերդի աշտարակների և պատնեշների վրա բարձրացած աջեմները՝ «աման, աման, ո՛վ դու ընտրյալ Ալ-Օսման» կանչելով, խանի միջոցով ուղարկում են բերդի բանալիները և աման են խնդրում: Հավատացյալ մարտիկները լցվում են բերդը: Հաջորդ օրը, Մազանդարանի հրացանաձիգների ազան՝ Միր Ֆեթթահը, դուրս է գալիս բերդից և փազիշահի ոտքերը համբուրելու շնորհին արժանանում: Պահապան զորամասերը ուղարկվում են դեպի Նախիջևան: Բերդում Մուհամմեդի էզան է կարդացվում և բերդի աշտարակներն ու պատնեշները 7 օր շարունակ զարդարվում են դրոշակներով:

Բերդը 40 օրվա ընթացքում նորից նորոգվում և վերակառուցվում է, Մյուրթեզա փաշան Երևանի իշխող է նշանակվում: Նա 40 հազար մուսուլման զազիներով մնում է բերդը պահպանելու:

Հետագայում, Աջեմի շահը 100 հազարանոց բանակով գալիս, սկսում է գնդակոծել Երևանի բերդը և մեծ նեղություն է պատճառում [օսմանցիներին]: Դաբանի-Յասը Մուհամմեդ փաշան թշնամացած լինելով Երևանում պաշարված Մյուրթեզա փաշային, Երևանին օգնության չի գալիս: 7 ամսյա պաշարումից հետո բերդում սննդամթերքներն ու վառոդը վերջանում են: Մյուրթեզա փաշան կուլ է տալիս իր ազամանդե մատանին և մահանում: Հաջորդ առավոտյան օսմանցի զինվորները աման կանչելով դուրս են գալիս բերդից և բերդը հանձնում են Շահին: Երբ զինվորները դուրս են գալիս, կրգլբաշները նրանց վրա են հարձակվում, մի մասին ոչնչացնում են, մյուսներն էլ իրենց գցում են Արազ գետը: Գետն ընկածների միայն մի մասն է ազատվում: Նրանք ապաստանում են Կարսի և Բայազիդի բերդերում:

Երբ Սուլթան Մուրադ խանը ստանում է այս գժբախտ լուրը, փութաջանությամբ գոտին երկու անգամ իր մեջքովն է փաթաթում⁷⁰ և ջանք է թափում աջեմների ձեռքից ազատել մեր մեծ Իմամի գերեզմանի քաղաքը՝ դրախտաշեն Բաղդատը:

1045 (1635) թվականից սկսած Երևանը աջեմների ձեռքումն է և բարեշինվել ու շենացել է: Սակայն որովհետև բերդը միայն մի պարիսպ ունի, ուժեղ հարձակումների չի կարող դիմանալ: Բերդը

գտնվում է Զանգի գետի եղերքին, ձգված է հարավից դեպի հյուսիս և շատ նեղ է: Մինչև հիմա էլ նրա պարիսպների և պատվարների վրա երևում են [սուլթան] Մուրադ IV-ի թնդանոթների հետքերը: Ֆերհադ փաշայի կառուցած մասի բարձրությունը 40 արշին է, իսկ Թոքմաթ խանի կառուցածը 50 արշին երկարություն ու 20 արշին լայնություն ունի և քարակրով է շինված: Զանգի գետի կողմից խրամներ չունի, բայց սրմնախորշերը շատ են: Հարավային, արևելյան և հյուսիսային կողմերում խրամներ կան, բայց որովհետև վայրը ջրառատ է, այնքան էլ խոր չեն: Խրամների որոշ տեղերի լայնությունը հասնում է 150 արշինի: Ունի երեք հաստատուն երկաթե դարպաս: Թավրիզի դարպասը բացվում է դեպի հարավ, Մեյդանի դուռը՝ դեպի հյուսիս: Վերջինս կոչվում է նաև Յալլայի դարպաս: Չորան Մեյդանին այս կողմումն է: Մի դուռն էլ աջեմների Դերվազի-փեյ կոչված կամրջի դարպասն է: Օսմանցիներից մնացած 100 մեծ ու փոքր թնդանոթներ կան: Այլ ռազմական հանգերձանքների և ռազմամթերքի բանակը անհաշիվ է:

Այս վայրը Ադրբեջանի սահմանում գտնվելով դժվարությամբ է բնկել աջեմների ձեռքը: Մոտ 3000 բերդապահ զինվորներ, 3000 խանի զինվորներ և 7000 էյալեթի զինվորներ ունի: Այս վայրը մի քանի անգամ խաների իշխանության ներքո է եղել: Ունի կադի, մոլլա, նվիրական շերիֆ, քալանթար, դարուղա, մյունշի, յասաուլի աղա, կորուշի-բաշի, էշիբի-աղա, դիզ-չոքեն-աղա, 7 միհմանդար և շահպենդեր:

Քաղաքում կան մոտ 2060 հողածածկ տներ: Ամենալավ շինությունը խանի դղյակն է, որը բարեշինվել է էմիր-Գյոնե խանի կողմից: Այս դղյակի մոտ, ձախ կողմից փողերանոցն է (զարբխանե), որտեղ աբասի և բեսի է կտրվում: Յալլայի դռնից դուրս գտնվող մեծ վարոշը կոչվում է էսքի շահիր⁷¹: Այս վարոշում կա խան, ջամի, շուկա, բազար: Խանի այգին գտնվում է կամրջի ծայրին: Այստեղ էլ ջամի, խան, բաղնիք և շուկաներ կան, կարծես քաղաք լինի: 1045 (1635) թվականին, Աջեմի ձեռքն անցնելուց հետո, արևելյան կողմից դեպի դուրս բերդի շուրջը ավելացվել են երեք շարք քարակրով լցված փոքր պարիսպներ:

(էջ 276—280)

Մեր դիտածները Երևանից Բաբու ուղևորվելիս: Երևանից հյուսիս, Զանգի-Կուր գետերի⁷² ափով, բրնձի դաշտերի միջով անցնելով հասանք Խոջա-բաղի գյուղը, որը Երևանի խանի խասն է: Գյուղն

ունի 500 տուն, ջամի, բաղնիք: Բարեշեն և մեծ գյուղ է: Այնտեղից դարձյալ շարժվեցինք դեպի հյուսիս և հասանք Գեմիրլի Հասան գյուղը: Սա հնագույն ժամանակներում թուրքմենական քաղաք է եղել. ներկայումս, ձմռան ամիսներին, թուրքմեն ցեղերի համար ծառայում է որպես յուրթ: Այստեղից նորից հյուսիս գնալով՝ եկանք Գենջե քաղաքը:

Գենջե մեծ ֆաղափի և բերդի բնութագիրը: Այս քաղաքը Իրանի Շահ Թահմասբ խանից 1014 (1605) թվականին ուժով գրավել է Ֆերհադ փաշան և իշխող է նշանակել Մուհամմեդ փաշային: Սակայն աջեմները մեծածիղձ զինվորներով վեց ամիս շարունակ պաշարել են քաղաքը: Մուսուլման ղազինները, օգնություն չստանալու պատճառով, ստիպված են եղել բերդը հանձնել և հեռանալ: Սակայն աջեմները բոլորին ոչնչացրել են: Էյրիի ֆաթիհ սուլթան Մուհամմեդ խանը տեղեկանալով այդ մասին, դիմում է որոշ նախաձեռնությունների, որոնք, սակայն անհետևանք են մնում: Ներկայումս [Գենջեն] աջեմների ձեռքումն է և մեծ քաղաք է: Շահը բերդը քանդել է տվել:

Քաղաքն ունի 6000 տուն, այգիներ ու պարտեզներ, ջամի, խան, բարեգործական շինություններ, բաղնիք, բեդիստան և բարեշեն շուկա: Քաղաքը գտնվում է այգիներով ու պարտեզներով հարուստ մի դաշտում, իսկ հարավից լեռներ են: Լեռները ևս ամբողջովին այգիներով են ծածկված: Գենջեի թթի մետաքսը հայտնի է ամենուրեք:

Դաշտերում չորս կողմից տարածվել են 7 նահիյեի գյուղերը, որոնք զբաղվում են բամբակի ու բրնձի մշակությամբ և մետաքսագործությամբ: Հայտնի են Գենջեի ձիու պայտը, երկաթը, ինչպես նաև մետաքսը: Այս քաղաքը իշխանության կենտրոնն է: Ունի 3000 նեոքեր, քարտուղար, քալանթար, դարուղա, կադի և դատավորներ...

Քաղաքում, խանի մոտ երեք օր հյուր մնալուց հետո, հիսուն ընկերներով Գենջեից շարժվեցինք դեպի հյուսիս: Մեզնից աջ, արեւելքում, Բորխստանի խանության վիլայեթն էր: Անցնելով նրա սահմանով, հասանք Քելիք Հեզար Ահմեդի մենզլիլը: Այս վայրում հնում քաղաք է եղել, ներկայումս 700 տնից բաղկացած, այգիներով ու պարտեզներով բարեշեն մեծ գյուղ է: Սա Գենջեի խանի խասն է, ունի ջամի, խան և բաղնիք: Հայտնի է այստեղի նուրբ մետաքսը: Այստեղից դարձյալ դեպի հյուսիս շարժվելով, 9 ժամից հետո հասանք Մեքուջրուտ⁷³ գյուղը: Կուր գետի եզերքին ընկած, 7000 տնից բաղկացած, ջամիով և բաղնիքով մուսուլմանական գյուղ է: Քյաֆիր բոլորովին չկա: Մետաքսը շատ ընտիր է: Կուր գետի մյուս ափին

Քենդերե անունով հայկական գյուղ կա, որտեղից նրանք [հայ գյուղացիները] նավակներով անցնում են Միքուջրուտ և ձեռնածություններ անում: Այս գյուղերը Գենջեի սահմանի վրա են: Այստեղից դուրս եկանք և Կոշլունջա կիրճից անցնելով, հասանք Արս բերդը:

Մեծ և նշանավոր Արս (Արշ-Արեշ) բերդի ու ֆաղափի բնութագիրը: Աջեմի երկրում, Շիրվանի էյալեթումն է: Հին ժամանակ կառուցվել է Քեյմուրաս Շահի կողմից: 995 (1586) թվականին գրավվել է Մուրադ խան III-ի վեզիրներից մեկի՝ Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշայի կողմից: Օգնության եկող 40 հազար աջեմի զինվորները բերդը գտել են օսմանցիների ձեռքում: Նրանք անմիջապես բերդը պաշարել են և մինչև կեսօր կռվել ու պատերազմել են: Մուսուլման ղազինները քաջ Լալա փաշայի գլխավորությամբ հարձակվում են նրանց վրա, 30 հազար աջեմներին անարգանքով գետնին են հավասարեցնում, իսկ սրից ազատված թուրքմեններին, վրացիներին... փախուստի են մատնում: Էոզդեմիր-օղլի Օսման փաշայի քեթխուդան, Շիրվանի զինվորներով, հանդիպում է փախչողներին և Կուր գետի եզերքին շատերին կոտորում: Մի մասն էլ, սարսափելով օսմանցիներից, հավաքվում են Կուր գետի կամրջի վրա: Կամուրջը խորտակվում է և զինվորները գետն են թափվում:

Նրբ մեծ սերդարը նկատում է, որ այս վայրը Գենջե քաղաքի և Շիրվանի ճանապարհին է ընկած ու խիստ կարևոր քաղաք կարող է դառնալ, հավաքում է բոլոր ղազիններին և քաղաքի այլ կառուցողներին: Այս քաղաքից դուրս, Շահ-Խեյաբանի անունով մի այգու շուրջը երեք դռնով, 17 ամրություններով պարիսպներ է կառուցել տալիս: Շրջագիծը 9000 քայլաչափ է: Սերդարը այս բերդի կառուցումը լրացնում է 40 օրում և միրմիրանություն աստիճանով նվիրում սուլթան Մուրադի ընտանիքում մեծացած ու դաստիարակված Կըլթասի բեյին և ինքը վերադառնում է Ասիթանե (Ստամբուլ): Ներկայումս այս գեղեցիկ քաղաքը ընկած է Ռանաշահ լեռան ստորոտում, Բրուսա քաղաքի նման հիանալի օդով, պարտեզներով ու այգիներով, ծաղկաստաններով մի վայր է: Ունի մոտ 10 հազար հողածածկ տուն, մոտ 40 ջամի, որոնցից նշանավորներն են Մուրադ III-ի, Ֆերհադ փաշայի, Կարա-Սինան փաշայի ջամիները և այլն:

Քաղաքի անունը Արս է, սակայն Աջեմի թուրքմենները և Դաղստանի կոմուքները Արշ են կոչում: Հետագայում, սուլթան Մուսթաֆա խանի գահակալության օրոք, աջեմները գրավում են այս վայրերը: [Քաղաքում] 40 փողոց և 40 մհհրաբ կա. ունի մեդրեսե, թե-

քիչ, 16 բաղնիք, 800 խանութ, 17 սրճարան և վաճառականների խան: Կանայք՝ վրացի, դադիանի, աչք-բաշի և շուշադի ցեղերի աղջիկներից են: Օղն ու ջուրը հիանալի է, այդ պատճառով էլ գեղեցիկները շատ են: Շրջակայքում կան 7 նահիյե, որոնցից յուրաքանչյուրում հարյուրավոր շեն գյուղեր կան: Այսպես, Արսի մոտի Լեննտի երկիրը⁷⁴, Սուլթանջըք գյուղը, էոզդեմիր-Ջադե-Օսման փաշայի անցած կամուրջի՝ Մեծ Փելունայի երկիրը, Շալի գյուղը բարեշեն են: Թուրքմեն ցեղերը յայլա բարձրանում են այս քաղաքի մոտ գտնվող լեռը: Այս շրջանի Շեքի բերդը նույնպես բարեշեն է: Դաղստանացիները երբեմն-երբեմն այս կողմերում ոտնձգություններ են կատարում, սակայն բերդը ներկայումս Արսի խանի իշխանության տակ է գտնվում: Արսի խանությունը Դաղստանի և Վրաստանի միջև ընկած բարձր խանություն է: Ունի 3020 նեոքեր, կադի և 12 դատավոր: Այս քաղաքում մնացինք երեք օր, խանից նվերներ ստացանք և մազանդարանցի 200 հրացանաձիգ ընկերներով շարժվեցինք դեպի հյուսիս և երկու մենզիլ անցնելով, հասանք Շեքի բերդը:

Շեքի բերդի բնութագիրը: Այս բերդը հնում կառուցել է Վրաստանի Շուշալեի մելիքներից մեկը՝ Ալեքսանդրը: Նրանից անցել է Դաղստանի բեյի ձեռքը, ապա աջեմներին: Սակայն սուլթան Մուրադ խան III-ի վեզիրը՝ Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշան, գրավելով այս բերդը, նվիրել է Լեննտ խան-օղլի էրքելադ բեյին: Հետագայում, սուլթան Մուսթաֆա խանի գահակալության ժամանակ, նորից աջեմների ձեռքն է անցել: Ներկայումս սուլթանություն է: Ունի մոտ հազար զինվոր: Շիրվանի էյալեթում գտնվող ժայռի վրա կառուցված քարաշեն ամուր բերդ է, ունի երկու դարպաս՝ Գենջեի և Շիրվանի դարպասներ անունով: Դաղստանի սահմանի վրա ընկած բավականաչափ շեն բերդ է, սակայն Վրաստանի մասն է համարվում, որովհետև հիմնադիրը վրացի է: Ունի 3000 տուն, 7 մեհրաբ-ջամի: Հայտնի են շուկայի Միրզա Ալի բեյի և բերդում գտնվող Լադոշ-օղլի Ահմեդ բեյի և Մուրադ խան III-ի ջամիները: Ունի նաև խան, բաղնիք և շուկա: Այգիներից և պարտեզներից անմասն մեծ տաքս է ստացվում: Այս բերդից մեկ օրագնաց դեպի արևելք գնացինք և հասանք Կնութ գետին: Այստեղից էլ շարժվելով դեպի հյուսիս, էոզդեմիր-Օսման փաշայի կամրջովը անցանք Կարոդ գետը և հասանք Քոյուն-Գեչլիտի կոչված վայրը: Այստեղ, գետնի վրա բլուրների նման մարդկային ոսկորներ էին կուտակված: «Այս ի՞նչ է», — հարցրինք մեր ընկերներից մեկից՝ Ալի Աղայից: Նա պատասխանեց. «Սա կույի դաշտ է. Մուրադ խան III-ի սերդար Լալա Մուս-

թաֆա փաշան շրջապատելով Իրանի Թավրիզ, Մուղան, Լորի, Նախիջևան, Կարաբաղ և Կազան քաղաքների խանների իշխանության տակ գտնվող 20 հազար զինվորներին, սրի է քաշել: Մի կողմից հարձակվել է էոզդեմիր-օղլին, մյուս թևից Հալեպի վալի Մուհամմեդ փաշան, մի այլ կողմից Մարաշի էյալեթի մյուսթասարիֆ Մուսթաֆա փաշան և մի վայրկյանում 10 հազար պարսկական զինվորներ են կոտորել: Մնացած 10 հազար զինվորները Քոյուն-Գեչլիտի կամրջից ոչխարի հոտի նման գետն են թափվել ու խեղդվել: Այդ մեծ պատերազմի ժամանակ 40 հազար շահսենների Լալա Մուսթաֆա փաշան է սրի քաշել: Օսմանցիները իրենց գերեզմաններում հանգիստ չմնա՞ն: Ահա այս ոսկորները դրանց նշաններն են»:

Մեռածների համար ֆաթիհե⁷⁵ կարդացինք և անցանք... Ընդարձակ դաշտերով շարժվելով դեպի հյուսիս, անցանք նաև Աք-Սուգետը, որին աջեմները Գիլան-չալի են ասում: Այն սկիզբ է առնում Արսի լեռներից և խառնվում Կուր գետին: Այստեղից երեք ժամ ճանապարհ գնացինք և հասանք Մահմուդաբադ նահիյե: Մի ընդարձակ դաշտում 200 շեն և հարուստ գյուղեր կան, որոնք տարեկան, ասում են, հազար ուղտի բեռ մետաքս են արտադրում:

Յուրաքանչյուր գյուղը մի առանձին կասաբա⁷⁶ է: Ունեն ջամիներ, բաղնիքներ և շուկաներ: Ռայաները՝ հայ, գեոք-դուլուք, թուրքմեն, մոնղոլ և կոմուք ցեղերիցն են. մի ցեղն էլ իթ-թիլ է կոչվում:

Իթ-թիլ ցեղի վիճակը: Մշտապես կույի մեջ եղող մի ցեղ է: Ապրում են սանջաքի լեռներում, Մարգին բերդի մոտ: ...Եթե նրանց հարցնես, կասեն՝ «Մենք վեհափառ Համզեի սերնդիցն ենք»: Սակայն չգիտեն, թե ի՞նչ է ծոմը, նամազը, հաջը, գեբաթը: 7—8 տղամարդ ամուսնանում են մի կնոջ հետ: Այդ կնոջից ծնված ապօրինի զավակի հայրը որոշելն որքա՞ն դժվար է: Սակայն կադիները դրա դյուրությունը գտել են. երեխային մի խնձոր են տալիս, տղան խընձորը հայրության թեկնածուներից որին որ նետի, նրան համարում են երեխայի հայրը: Դրանից հետո կինը այդ տղամարդու իշխանությանն է ենթարկվում և ոչ ոք դրան չի կարող խանգարել: Աջեմի երկրի մոմ-մարդներ անունով հայտնի ցեղը սա է: Այդպիսի բարքերի տեր ցեղ ոչ մի տեղում չենք տեսել: Սակայն իրենք խաներին և շահին վերին աստիճանի հնազանդ ու հպատակ են:

Կըլբաֆ ցեղի բնութագիրը: Այս երկրում կա նաև կըլբաֆ անունով մի ցեղ, որոնց թիվը հասնում է 20 հազարի: Ապրում են Դաղստանի տերիտորիայում: Երբեմն գնում են Արս և Շեքի քաղաքները՝ առևտուր անելու: Սրանք ևս վերին աստիճանի յուբօրինակ մարդիկ

են. գլուխները կաթսայի նման մեծ են, կոշտ մաշեր ունեն, երկու մատնաչափ լայնությամբ հոնքեր, խիստ լայն թիկունք և կուրծք, բարակ մեջք, հաստ սրունքներ, տափակ կրունկներ, կլոր աչքերով կարմրավուն մարդիկ են: Պատկանում են շաֆրի դավանանքին: Երբ նրանք գնում են Արսի և Շեքիի շուկաները, նախ հետիոտն իջնում են դաշտը, ապա նստում Շեքիի սալերը, որովհետև ձին ու ջորին չեն կարող տանել այդ փղանման մարմինները...

Այնուհետև էլ. Չելերին օրինակներ է բերում «Մոնղոլ ցեղի մեկ հյուղից» կըլթաքների լեզվից:

...Սրանք բնիկ Մահանի երկրից⁷⁷ եկած մոնղոլներ են, թուրքեր են, բայց խոսում են մոնղոլերեն. մոնղոլներեն նշանակում է թուրքերեն: Այդ ցեղը (մոնղոլ) մենք ուսումնասիրել ենք Մահմուդաբադ երկրում:

Այստեղից նորից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Գիլան-չա-յի եզերքին: Շիրվան վիլայեթի տերիտորիայում Գիլան-չայի եզերքին ընկած է 600 տնից բաղկացած Օղուզ անունով թուրքմենական գյուղը: Դաշտերի միջով անցնելով եկանք Նիյազաբադ քաղաքը:

Նիյազաբադ քաղաքի բնութագիրը: Գտնվում է Շիրվանի տերիտորիայում: Կառուցվել է Եզդ Ջիրտ շահի կողմից: Հնում մեծ քաղաք է եղել: Մինչև հիմա էլ պահպանվել են նրա շինությունների ավերակները, ծիածանանման բարձր կամարը: Հետագայում Դաղըստանի կոմուքները, կըլթաքները և այլ ցեղեր միացած ու միաբանված, հարձակվել են այս քաղաքի վրա, ավերել և կործանել են այն: Օսմանցիներից Մուրադ խան III-ի մեծ սերդարը՝ Կոջա Ֆերհադ փաշան, ձմեռել է այս քաղաքում: Այնուհետև, դեպի Շիրվան շարժվելուց առաջ՝ բերդը ավերել է: Ներկայումս Աջեմի և Դաղստանի միջև ընկած ձմեռանոց է: Ունի 40 մեհրաբ և 40 թաղամաս, ջամի, խան, բաղնիք, շուկա: Սուլթանություն է և ունի մոտ 1000 նեոքեր, 12 դատավոր, քալանթար: Այգիներով ու պարտեզներով 6000-ից ավել տուն կա, մեզ այգպես պատմեցին: Երկիրը ընդարձակ է և հարուստ, գեղեցիկները շատ են, բարիքն ու բերքը առատ է: Հոսող ջրերով հարուստ, բարեշեն քաղաք է: Սակայն քաղաքի կենտրոնում գտնվող բերդը ավերված է: Այսպիսի արգավանդ, հիանալի ջրով ու օգով վայրում թեև բերդը շատ անհրաժեշտ է, բայց ավերված է... քաղաքի բնակիչների մեծ մասը պատկանում են հանեֆի դավանանքին, որովհետև գտնվում են Շիրվանի էյալեթի տերիտորիայում, իսկ այդ էյալեթը 78 տարի օսմանցիների ձեռքումն է եղել:

Այս քաղաքից ուղեկիցներ վերցնելով, նորից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Ֆերեհ-զար, որն Շամախիի տերիտորիայում Աք-սուի եզերքին ընկած, 500 տնից բաղկացած մի փոքր քաղաք է: Ունի ջամի, բաղնիք, խան և փոքր շուկա: Այստեղից նորից դեպի հյուսիս շարժվելով, ճանապարհին ճաշեցինք Քեոր-Խուդաբենտե անունով շահի որսատեղում, որտեղից գնացինք Թիլ-չայի գյուղը, որը կոչվում է նաև Գյոք-սու: Գետը գալիս է Դաղստանից և թափվում Կուր գետի մեջ:

Ալբերգ (էլբրուս) լեռը: Այս լեռից բաղմաթիվ գետակներ են հոսում և խառնվում Կուր գետին: Էլբրուսից դեպի հյուսիս հոսող գետերը թափվում են Խազերի ծովը: Այս լեռան հարավից անցնող գետերը թափվում են Սև ծովը, իսկ հյուսիս-արևելքից հոսող վտակները, ընդհանրապես, խառնվում են Կուրան գետին: Կուրան գետը՝ Թամանի թերակղզու մոտ, թափվում է Սև ծովը: Էլբրուսը խիստ բարձր է, մեծ լեռ է: Չորս կողմում չորս փաղիշահներ կան, իսկ հարավում ապրում են աբազա ցեղերը: Երկարությունը 80 կոնաք է: Այս լեռան ստորոտում ապրում են Մեգրելիստանի, Վրաստանի, Աչք Բաշիի, Շուշատի, Գուրիելիի և Դաղիանիի ժողովուրդները: Այս ցեղերի գրաված տարածությունը և Վրաստանի երկարությունը 40 մենգիլ է: Վրաստանի ձմեռանոցի՝ Աջեմի սահմանի վրա գտնվող Թիֆլիսի վիլայեթի և Սերիլ էլլան քաղաքի սահմանները հասնում են Էլբրուս լեռան փեշերը, որոնց երկարությունը 19 կոնաք է: Այստեղից հյուսիս՝ Էլբրուս լեռից հյուսիս՝ շերքեզների երկիրն է, որտեղ ապրող շերքեզները բաժանվում են կաբարթայ, բեսի, բուլիֆայ, խեթուֆայ, մեմսուխ, բոզեդոք, թակա-կազանա, շեֆաքի և այլ ցեղերի և որոնք ապրում են այս լեռան լանջերին:

Երկարությունը 80 կոնաք է: Այս հաշվով լեռան երկարությունը 240 կոնաք կլինի: Խիստ մեծ լեռ է. 10 կոնաք հեռավորությունից պարզ երևում է բարձր գագաթը: Այս լեռը երկրի վրա եղած 148 լեռներից, ամենաբարձր 12 լեռներից մեկն է: Ոչ ոք չի կարողացել բարձրանալ նրա մինչև կեսը: Այս լեռան վրա ապրում են բաղմատեսակ մարդիկ:

(էջ 286—294)

Մենք կանգ էինք առել Գյոք-սու գյուղում: Սա խոշոր գյուղ է, ունի քալանթար և միհմանդար: Գյուղն ունի 700 տուն, այգիներ և պարտեզներ: Մետաքսը ընտիր է: Բնակիչները բոլորը սյունիներ են

Ա Շահ-Իսմայիլին մորուքի տուրք են վճարել: Սակայն ներկայումս, Շահ Աբբաս II-ի ժամանակից ազատված են բոլոր տեսակի արտակարգ տուրքերից: Սա, Շամախիի, իր բարեշինության հայտնի, գյուղերից մեկն է:

Այստեղից նորից դեպի հյուսիս շարժվելով, մի ժամ հետո հասանք Աք-սու, որը գտնվում է Շամախիի տերիտորիայում. 100 տնից բաղկացած ջամիով, խանով և բաղնիքով, այգիներով և պարտեզներով շեն գյուղաքաղաք է: Աք-սու գետը անցում է այստեղից և թափվում Կուր գետը: Գետի ակունքը Շիրվանի լեռներումն է: Այն Շամախիի դաշտում ոռոգում է բրնձի դաշտերը և հետո խառնվում է Կուր գետին: Այստեղից նորից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Շամախիի բերդը:

Շամախի բերդի բնութագիրը: Առաջին հիմնադիրը եղել է Իրանի շահ Եզդ Ջիրտը, հետո եղել է բազմաթիվ իշխողների կենտրոնը: Այս վիլայեթում 7 խանություն կա: Ոմանք ասում են, որ Շամախի անունը Շամի Ախիի կրճատված ձևն է և իբր թե առաջին բնակիչները եկել են Շամից: Դադստանցիները ասում են Շեմախի, գիլանցիները՝ Շամ-ակի, բայց ճիշտը՝ Շամախի-Շամակին է: 40 խանություն ու 48 կադիություն է, և ունի 40 նահիյե, 70 բերդ և մոտ 1300 շեն գյուղեր: Հին և բարեշեն քաղաք է: Սուլեյման խանի [սուլթան] վեզիրներից Ուլամա փաշան և Կարամանի վալի Փիրի փաշան Սուլեյման խանի հատուկ նամակով եկել են Շիրվան քաղաքը: Այսօր, խորհրդակցելուց հետո, բերդի բանալիները հանձնել են Փիրի փաշային և օսմանցիներին հպատակություն ու հնազանդություն են հայտնել: Երբ այս մասին հայտնել են [սուլթան] Սուլեյման խանին, նա բերդի իշխանությունը շնորհել է Փիրի փաշային: Հետագայում Շահ Թահմասբը 7 ամիս պաշարել է այս բերդը: Թեև բերդում գտնվողները աման կանչելով հանձնվել են, բայց [շահը] բոլորին հավաքել տարել է և բերդի իշխանությունը հանձնել իր եղբորը՝ էլկաս Միրզային: էլկաս Միրզան երեք տարի իշխել է այստեղ: Սակայն իր եղբոր վարվելակերպը նրա մեջ կասկածներ է արթնացրել և մահվան վախից, 954 (1548) թվականի մի գիշեր իր մարդկանց ու ծառաների հետ միասին թողել է Շիրվանը և փախել դեպի օսմանյան երկիրը: 40 օր Հեյհաթի դաշտով⁷⁸ քայլելուց հետո, հասնում է Քեֆե, այնտեղից էլ մի նավակով գալիս է Ստամբուլ, որտեղ ընդունվում է խիստ բացառիկ պատվով և հարգանքի արժանանում:

Միրզա էլկասի պատմությունը այս է. «Սուլեյմանի ժամանակ հպատակվեց Միրզա էլկասը, թվական 954»:

էլկաս Միրզան Ստամբուլում ապրել է Փերթե փաշայի պալատում: Այդ ժամանակ էդիրնեում գտնվող սուլթան Սուլեյման խանը մեծ շքերթով վերադառնում է Ստամբուլ և անցնում էդիրնեի դռնով: էլկաս Միրզան այդ շքերթը դիտում է Շահզադե ջամիի մոտից: Նա դիմելով իրեն պատիվ տվող փադիշահին ասում է. «Ո՛վ Ալ-Օսմանի ընտրյալ, դու այս փառքով և վեհությանմբ, ի՞նչպես է, որ դուրս չես գալիս Աջեմի շահ համարվող իմ եղբոր դեմ» և հիանում է տեսնելով փադիշահի զինվորների կարգն ու կանոնը: Հետագայում, Սուլեյման խանը, դեպի Վան և Ադրեբջան արշավելիս, էլկաս Միրզային էլ իր հետն է տանում... Լալա Մուսթաֆա փաշան Շիրվանի էյալեթի մեծ սերդար նշանակվելիս, էլկաս Միրզային՝ նախապես Շիրվանում իշխան լինելու կապակցությամբ, Թավրիզից տանում է իր հետ: Նրանք միասին քանդում և ավերում են Նախիջևանը, Երևանը, Գենջեն և Շիրվանը: Վերադարձին ստացվում է Թահմասբի մահվան լուրը: Հետո պաշարում է Շամախի բերդը, 7 օրվա ընթացքում Շահ Թահմասբի որդուց աման-ով գրավում է բերդը, վերանորոգում և բավականաչափ զինվորներով ու ռազմամթերքով ապահովում է այն: Շիրվանի էյալեթի տերիտորիայում գտնվող Մահ-մուղաբադի խանությունը տրվում է էլկաս Միրզային: Միրտը վառված էլկաս Միրզան շատ անգամներ Աջեմի երկրի վրա ասպատակություններ է անում և ավերում է նրանց երկիրը: Այնուհետև, Շիրվանում մի շարք վեճեր են առաջ գալիս: Ի վերջո, Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակ, էդդեմիր-Ջադե Օսման փաշան ամանով գրավում է Դեմիր Կափուն և այս վայրն ու բերդը նորոգել է տալիս: Դրանից հետո այն նորից աջեմների ձեռքն է անցել, սակայն ազատագրվել է Կոջա Ֆերհադ փաշայի ձեռքով:

Ի վերջո, Աջեմը նորից է գրավել այս վայրերը, որից հետո Դեմիր Կափուի փաշան և Խենդան Աղա-զադեների զերգաստանը եկել են Օսմանյան երկրի մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակից սկսած այն գտնվում է Աջեմի ձեռքում և ներկայումս խանություն է: Ունի կադի, 12 դատավոր: Բերդը գտնվում է Կուր գետի եզրերին, բարձր ժայռի վրա, քարաշեն է և շատ ամրակուռ: Ներկայումս ներքին բերդը շատ ամուր և բարեշեն է, իսկ ստորին բերդը շատ տեղերում քանդված է: Ունի բերդակալ, դիդ-չյոքեն աղա և մոտ 1000 բերդապահ զինվոր: Քաղաքում կա մոտ 7000 հողով ծածկված շեն տուն, ամեն տան առջևից ջուր է հոսում, այգիներն ու պարտեզներն անթիվ են: Ունի 26 թաղամաս, Մեյդանի և Սաբուրանի թաղերը քաղաքի ամենալավ մասումն են և ունեն շատ բարեզարդ տներ: Կա մոտ

70 մեհրար: Դիվ Ալիի ջամին հին շինություն է... Կան 44 քարուկրով կառուցված քարվանսարայներ, խաներ: Ամեն մի խանի մեջ, վաճառականը առանց փակելու իր սենյակը՝ իր ուզած ապրանքը վաճառում է շուկայում և բազարում. խանի մեջ ապրանքները թողնում է գորգի վրա թափված, որոնց վրա հսկողություն է կատարվում պահապանների կողմից: Շիրվանի երկիրը այս աստիճան ապահով և վստահելի վայր է: Կան մոտ 200 փոքր խանութներ, սակայն քարուկրից կառուցված բեղիստան չկա. կան թանկագին ապրանքներ: Սրճարանները խիստ մաքուր և հաճելի են: Բարերը հողում աճում են բրինձ, բամբակ, 7 տեսակի խաղող, աբասի և մալաշա տանձեր, ձմերուկ: Եղանակը բարեխառն տաք է, որովհետև քաղաքը գտնվում է 5-րդ կլիմայի վերջում: Գեղեցիկները հայտնի են աշխարհում: Բնակիչների մեծամասնությունը սյունների զավանանքին են պատկանում, կան շատ ուլեմաներ և սյուլեհաներ:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին շարունակելով իր ճանապարհը անցնում է մի շարք գյուղերով և մենզիլներով: Բաքու մտնելիս էվ. Չելեբին ականատես է լինում մեծ հանգիստավորությունների: Մոսկվայի թագավորի Ազգերխանի (Աստրախան), Սաբայ և Հեմեշդեք բերդերից պատգամավորներ էին եկել և հարսանիքի առթիվ նվերներ բերել: Այսպիսով, 1057 (1647) թվականի մուհարրեմ ամսի առաջին ուրբաթ օրը մտնում են Բաքվի բերդը:

Բաֆու բերդի բնութագիրը: Շիրվանի էյալեթումն է ու սահմանակից է Աջեմին: Այստեղ տրված խնջույքից հետո, էրզրումի վալի Մուհամմեդ փաշայի նամակը, նվերների հետ միասին, հանձնեցի խանին: Ուրախությամբ և սրտառուչ նա ասաց, «Բարի՛ եք եկել»: Թավրիզի ու Նախիջևանի խաների նամակներն էլ հանձնեցի և «Ձեր հարսանիքը շնորհավոր լինի» ասելով՝ բարեմաղթություններ արի...

Բաքվի բերդը, Մոսկվայի թագավորության դիմաց, խաղերի ծովի եզերքին, մի բարձր ժայռի վրա Դարա շահի կողմից քառակուսաձև կառուցված հիանալի բերդ է: Ներքնաբերդը դեպի արևմուտք բացվող մի դուռ ունի: Շինված է Նախիջևանի երկաթից: Շրջագիծը 700 քայլ է, ունի 70 աշտարակ և 600 պատվար: Պարսպի բարձրությունը 40 արշին է: Կառուցված լինելով ժայռի վրա՝ խրամներ չունի: Բերդում կան մոտ 70 հին և հողածածկ տներ: Հայդար փաշայի ջամին մինարե չունի, խան, բաղնիք և այլն՝ բոլորովին չկան: Սակայն ծովեզերքի մեծ ռաբաթը* բարեշեն քաղաք է և ունի մոտ

* Ռաբաթ—ընդհանրապես քարվանսարայի և հյուրանոցի իմաստ ունի, սակայն այստեղ վարոշ իմաստով է գործածվում (ծանոթ. հրատարակչի):

1000 տուն, այգիներ և պարտեզներ, ջամի, խան, բաղնիք, շուկա և բազար: Երեք կողմից պաշտպանված է պարիսպներով և ունի երեք դարպաս: Դիլանի դարպասը բացվում է դեպի հյուսիս, Բար-էլ-էբ-վաբի (Դերբենդ) դարպասը՝ դեպի հարավ, Լիմանի դարպասը՝ դեպի արևմուտք, ծովեզերքում է: Այս ռաբաթում 7 մինարե է երևում, ունի 3 բաղնիք: Միրզա խանի բաղնիքը հաճելի է: Շուկաներն ու բազարները այնքան էլ ճոխ չեն, բայց որովհետև Մոսկվայի սահմանագլխումն է գտնվում, ունի շահսեեն և դիլ-չյոքեն զինվորներ: Շիրվանի էյալեթում առանձին խանություն է: Ունի 3000 զինվոր և 12 դատավոր: Ունի նաև առանձին գաղի և 7 նահիյե... Դիմացում, 300 մղոն հեռավորության վրա, Մոսկվայի երկիրն է: Այն տարին, երբ էոզդեմիր-գազեն գրավել է այս բերդը և բերդում իշխել է օսմանցիների կողմից նշանակված Կուբար փաշան, աջեմների զորումով Մոսկվայի կազակները եկել և պաշարել են Բաքվի բերդը, սակայն նրանք և նրանց հետ նաև աջեմները սրի են քաշվել: Մինչև օրս էլ նրանց ոսկորները ծովեզերքի մի ժայռի վրա թափված մնում են:

Քաղաքի օդը տաք-բարեխառն է: Գավառներում բրինձ և քաթան է մշակվում և այգիներ ու պարտեզներ են աճում: Բամբակը շատ ընտիր է, սակայն ջուրը նավթի յուղի հոտ է արձակում: Քաղաքի մոտ, 7 տեղում, նավթահանքեր կան, որոնցից ամեն մեկը տարբեր գույն ունի՝ դեղին, կարմիր, սև և այլն: Միսբերի, Սեդանի, Ռինների նահիյեների բնակիչները մեղրամոմից կամ յուղից պատրաստված մոմեր չեն վառում, նրանք սև նավթի յուղ են վառում ճրագների մեջ: Ժողովուրդը վերին աստիճանի առողջակազմ և մարմնեղ է, բավականին գեղեցիկներ կան: Քաղաքը գտնվում է 18-րդ լայնության կլիմայի սահմանում: Ժողովրդի մեծ մասը սյունիներ են: Այս բերդի և Դեմիր բերդի (Դերբենդ) միջև ընկած տարածությունը՝ ծովեզերքով, 4 կոնաք է: Սրանց միջև գտնվող Միսբեր նահիյեն բարեշեն գյուղեր ունի, բնակիչները քոչվոր թուրք-մեններ են և քոչում են իրենց օբաների հետ միասին: Շաբուրան քաղաքն ընկած է Բաքվի արևելքում, 3 մենզիլ հեռավորության վրա: Շամախի բերդն էլ նմանապես արևելյան (?) կողմն է և 5 կոնաք է: Գիլանն էլ հյուսիսումն է: Բաքուն Շամախիի նավահանգիստն է: Չինաստանից, Խաթայից⁷⁹, Խուսթենից⁸⁰, Ֆաղֆուրի երկրից⁸¹, Կալմախի (Կալմըք) և Մոսկվայի երկրներից առևտրական ներկայացուցիչներ և քարավաններ ապրանք են բերում: Մոսկուները⁸² մշտապես Բաքու են գալիս և այստեղից աղ, նավթ, դաֆե-

րան ու մետաքս են գնում և տանում Մոսկով: Մոսկովի պատ-
գամավորները գալիս և մնում են իբրև պատանդ: Մոսկովայի երկ-
րից, ընդհանրապես Բաքվի միջով, մի մասն էլ Գիլանից՝ Աջեմի
երկրն է գնում սամույր, ձկան ատամ, սկյուռի մորթի, բուլղարա-
կան թելաթիին⁸³: Բաքվի նահիյեներում աղային վայրեր կան. մարդը
կամ ձին, եթե ոտքը գետին դնի և մի փոքր կանգնի տեղում, ոտքերը
կայրվեն: Քարավան թշուղները որոշ տեղերում գետինը փորում են և
կաթան դնում հողի մեջ. գետնի տաքությունից նրանց կերակուրը
մի վայրկյանում եփվում է: Տարօրինակ աստվածային իմաստու-
թյուն է:

Կուր գետը ծովն է թափվում քաղաքի հյուսիսից...⁸⁴ Գետի լայ-
նությունը հավասար է Դանուբի լայնությանը, բայց խորությունը
պակաս է...

Բաքվի բոլոր այսններին հրաժեշտ տալուց հետո ճանապարհ
ընկանք դեպի հարավ:

(էջ 286—302)

ԲԱՔՎԻ ԲԵՐԳԻՅ ՄԵԿԵՆՈՒՄ ԵՆՔ ՎՐԱՍՏԱՆ

Բաքվի և Երևանի խաներից 100 զինված նյութերն են վերցնելով,
անցանք Բաքվի հարավային ծովեզերքի աղոտ վայրերով և դիտե-
ցինք նավթի հանքերը:

Նավթի-յուղի հանքերը: Գետնի տակից ելալով նավթը դուրս է
գալիս մի մասը ծովեզերքում, մի մասն էլ Մեսքերի նահիյեում:
Ընդհանրապես, ջերմուկի ջրերի նման փոքր լճակ է կազմում. նավ-
թի յուղը սեր է կապում հեղուկի երեսին և մնում: Նավթը առանձին
էմանեթ⁸⁵ է և շահին տարեկան 7000 թյումեն եկամուտ է տալիս:
Նավթի էմինի մարդիկ մտնում են այդ լճակների մեջ, նավթը հա-
վաքում և լցնում են այծի տիկերի մեջ: Այնուհետև, վաճառականնե-
րը առնում և երկրե-երկիր են տանում: 8 գուլնի նավթ կա, սակայն
դեղին նավթը գերադասելի է:

Սև նավթը տանում են Աջեմի երկիրը, Ուզբեկստան, Հնդկաս-
տան, Իրաք, Քուրդիստան, Վրաստան, Դաղստան և Ալ-Օսմանի եր-
կիրը: Այդ երկրների բերդերում սև նավթը վառում են և լուսավո-
րում բերդի շրջակայքը: Երբ թշնամու զինվորների վրա են հարձակ-
վում, նրանց վրա և ոտքերի տակ նավթոտ վերմակներ ու հին շորեր
են նետում և այսպիսով կրակ առաջացնում: [Նավթը] շատ կարևոր է

բերդի և քաղաքի մթերքների համար: Մինչև անգամ շահի պալա-
տում, մայրաքաղաքում վառվող ջահերը Բաքվի նավթով են վառ-
վում: Նավթի վրա գիշեր-ցերեկ հսկող պահապաններ կան: Որով-
հետև եթե կրակ ընկնի, անընդհատ կայրվի և մարելը անհնար կլի-
նի: Այդ պատճառով նավթահանքերի շրջակայքում լեռնանման հո-
ղեր են կոտակված, դրանք պատրաստ պահվում են. եթե նավթի
հանքի մեջ մի կայծ է ընկնում, անմիջապես բոլոր ուսյաներն ու բե-
քայաները վազում են, կրակի վրա հող ածում ու մարում: Ուրիշ մի-
ջոց չկա...

Այստեղից ծովեզերքով նորից դեպի հարավ գնացինք և կանգ
առանք Մեսքերի թուրքմենական օբաներում: Այս դաշտերում ձմե-
ռանը իրենց օբաներով բնակվում և հանգստանում են մոնղոլները,
թուրքմենները և կոմուքները: Վերին աստիճանի բերքառատ վայր է:

Խազերի ծովի հսկա կոկորդիլոսի ականջը: Այստեղից շարժվե-
ցինք ծովեզերքով և ճանապարհին, ծովի ալեկոծության պատճա-
ռով, ծովեզերք նետված մի ձուկ տեսանք. երկարությունը լրիվ 100
քայլ էր, երկու գլուխ ուներ. մեկը պռչի մոտ էր և նման էր ձի
գլխի, մյուսը՝ մեծ գլուխը, բաղնիքի գմբեթի չափ կլիներ: Կարծես
առասպելների մեջ նկարագրված աժդահան էր: Վերին ծնոտի վրա
150 ատամ կար, ստորին ծնոտի վրա 140 ատամ: Ամեն մի ատամի
երկարությունը մի արշին էր և մարդու սրունքի հաստություն ուներ:
Ականջները փղի ականջների նման էին: Ամբողջ մարմինը ծածկված
էր կուղբի մազի նման մազով: Այս ձուկը իսկապես վերին աստի-
ճանի ահարկու և հսկա մի կենդանի էր: Ամբողջ Բաքվի, Շամախի,
Դեմիր Կափուի ժողովուրդն՝ այստեղ հավաքված, դիտում էին այդ
կենդանուն: Խազերի ծովի մի ուղևոր՝ խոջա Սատիխանը, այդ մա-
սին պատմեց. «Այս ձուկը հատկապես Խազերի ծովում հանդիպող
մի կոկորդիլոս է, որին ծովի նավաստիները նեհեց փիլ գլուշի⁸⁶
են անվանում: Բոլոր ձկները սրանից վախենում են: Այս Խազերի
ծովեզերքում եղած տարօրինակ պատյանները, դիակները իսկապես
ոչ մի ծովեզերքում չկան: Պատյաններից շատերը բոլորովին նման
չեն ծովային կենդանիներին. չորս անկյունանի, հնգաձև, կլոր և բա-
րակ պոչով կենդանիներ կան: Սակայն քեփի և մինա անունով ձրկ-
ները վերին աստիճանի գեղեցիկ են և մեկ արշին երկարությու-
ն են: Լիքաթե և սեբզ, սիհի և այլ տեսակի ձկները շատ համեղ են»:

Խազերի ծովը, ծովայինների ասելով, Սև ծովից ավելի մեծ
է, ոչ մի ծովի հետ կապ չունի և առանձին մեծ ծով է: Ալեկոծու-
թյունը Սև ծովից ուժեղ է: Երկարությունը վերջանում է Ֆաղֆուրի
երկրի սահմանի մոտ, որը յոթերորդ կլիմայի վերջն է:

Արևմտյան կողմում Մոսկովի երկիրն է, արևելքում՝ Աջեմի Գիլանը և էոզբեկ, Բուլղար, Կալմախ (Կալմիկ), Չին, Ֆաղֆուր և Կազակի երկրներն են։ Կազակների և Մոսկովայի երկրների միջև ընկած տարածությունը ձմռան սաստկություն պատճառով 7 ամիս սառած է մնում։ Կալմախ թափարներն անցնում են սառույցների վրայով և Մոսկովայի երկիրը կողոպտում ու թալանում են։ Վերցրած գերիները վաճառում են Չին, Խաթայ ու Խեթեն երկրներում և հարստանում։ Գիլանի, Բաքվի, Դեմիր Կափուի և Թերեքի բերդերի շրջանում Խազերի ծովը երբեք չի սառչում, որովհետև այս վայրերը տաք են։

Բաք-էլ-էբվար կոչված Դեմիր Կափուից դեպի հարավ մի ծոց կա։ Ծովը վերջանում է Դաղստանի սահմանի, Ավարի երկրի, Թերեքի գետաբերանի, մոսկովացիների Թերեք բերդի մոտ։ Ծովը տարածվում է հարավից դեպի հյուսիս, երկարությունը 4000 մղոն է, խորությունը 300 արշին։ Ծովի վրա մոտ հազար նավ կա...

Անցանք Խազերի ծովի եզերքի արևելյան դաշտերով և հասանք Շաբուրան մեծ քաղաքը։

Շաբուրանի բնութագիրը։ Շիրվանի վիլայեթի գեղեցիկ քաղաքներից է, սակայն գրանցված է Դեմիր Կափուի տերիտորիայում։ Հնում կառուցվել է Իսքենդեր շահի կողմից։ Հետագայում, մոնղոլ Հեկաթուն եկել, այս քաղաքը ավերել է և կործանել, բնակիչներին ոչնչացրել և տները հողին է հավասարեցրել։ Այնուհետև, նորից վերաշինվել և շենացել է։ Վերջապես Մուրադ խան III-ի վեզիրի՝ էոզգեմիր-զադե Օսման փաշայի կողմից Դեմիր Կափուի գրավման ժամանակ, իրենց հպատակությունն են հայտնել նաև Շաբուրան քաղաքի բնակիչները և քաղաքը սանջաքի բեյի կենտրոնն է դարձել։

Ավելի ուշ, Մուրադ խան IV-ի գահակալության ժամանակ, Շիրվանը գրավող աջեմները, իրենց իշխանությունն են ենթարկել նաև Շաբուրանը։ Ներկայումս Դեմիր Կափուի տերիտորիան սուլթանություն է։ Գտնվում է 5-րդ կլիմայի վերջում։ Իրանում, Թավրիզից հետո, իր օդովն ու ջրովը հայտնի քաղաք է։ Ունի 70 մեհրաբ և 70 թաղամաս։ Նշանավոր ջամիներն են՝ Թոքմաք խանի ջամին, Ուշար խանի ջամին, Ուզուն Հասանի ջամին, որի նմանը ոչ մի տեղում չկա։ Մինչև անգամ էոզգեմիր-օղլի Օսման փաշան ամեն ուրբաթ օրը, Դեմիր Կափուից մեծ հանդիսավորությամբ եկել և այս ջամիում աղոթք է արել։ Դիտելու արժանի հին աղոթավայր է, որի շորս պատերի վրա եղած նուրբ արվեստի բուկալեմուն նկարները, մարմարները ճարտարապետությունից հասկացողներին հիացմունք

են պատճառում։ Քաղաքը գտնվում է Մեսքերի հովտում, բարեբեր մի վայրում։ Ունի 7 նահիյե, որոնք կոչվում են 7 մուրակների անուններով։

Այստեղից քոչվորների միջով անցնելով, եկանք ծովից հեռու մի ընդարձակ դաշտում ընկած Չերզ գյուղը, որը գտնվում է Դեմիր Կափուի տերիտորիայում և Դաղստանի իշխող Միխալ Շահի խասն է։ Շահին այն նվիրել է էոզգեմիր-զադե Օսման փաշան։ Հետագայում, թեև աջեմների ձեռքն է անցել, սակայն նորից Միխալ Շահի իշխանության տակն է մնացել։ Ունի 500 տուն, ջամի, բազնիք, քարվանսարա, շուկա, քաղաք. փոքր քաղաք է։ Բնակիչների մեծ մասը Դաղստանի կոմուք ցեղիցն են, շատ լավ գրահներ են պատրաստում։ Այստեղից դեպի հարավ (?) գնացինք և եկանք Դեմիր Կափու բերդը։

Բենդեր-Բաք, այսինքն Իսֆենդեր-Ջուլկարնեյնի Բաք-էլ-էբվար քաղաքի, Դեմիր Կափու բերդի բնութագիրը։ Մի քանի պատմագիրների վկայությամբ այս քաղաքը կառուցել է արաբական իշխող (?) Իսքենդեր Ջուլկարնեյնը [Մեծ Ալեքսանդրը]։ Ալեքսանդրը պարսպը կառուցել տալուց հետո, եկել է այս Դեմիր Կափուի վայրը և ի՞նչ տեսնի, Դաղստանի տերիտորիայում, ծովեզերքում ընկած մի հիանալի վայր...

Իր իշխողների հետ խորհրդակցելով, չափել է տվել Դեմիր Կափուի դիրքի բարձրությունը և գտել, որ Խազերի ծովը Սև ծովից ավելի բարձր է (?)։ Այդ պատճառով մտադրվել է Խազերի ծովը միացնել Սև ծովին։ Գիտնական երկրաչափներ է ուղարկել երկու ծովերի միջև, որոնք երեք օրում հասել են Դաղստանի էլբրուս լեռան ստորոտով, Մեզրելիստանի սահմանով դեպի Սև ծովը հոսող Ֆաշե գետի վերջավորությունը։ Սրա [Սև ծովի] բարձրությունն էլ չափել են և գտել, որ Սև ծովը Խազերի ծովից 20 անգամ⁸⁷ ցածր է (?)⁸⁸։ Այնուհետև սկսել են անհրաժեշտ գործիքներ պատրաստել, սակայն իմաստունները առարկել են և ասել. «Ո՛վ Իսքենդեր, դու նշանակված էիր էջուջի պարսպը⁸⁹ կառուցելու. այս գործը շատ երկար աշխատանք է պահանջում։ Թեև այս երկու ծովերի միջև ընկած տարածությունը երեք օրվա ճանապարհ է, սակայն էլբրուս լեռան ստորոտի կալքարե ժայռերը ծակելու համար մեծ գումար և նոյի կյանք է պահանջվում։ Իսկ աստղագուշակություն գիտությունը տեղեկացնում է, որ դուք 32 տարի եք սուլթանություն անելու։ Կարծում ենք, ավելի կարևոր գործեր կան»։ Իսքենդերը այդ գիշեր մի սոսկալի երազ է տեսնում և այդ մտքից հրաժարվում է։ Հետո Դեմիր Կա-

փութից սկսած, Դաղստանի լեռների միջով, 7 կոնաք երկարությամբ, մինչև Սև ծովը, երեք կարգի ամրակուռ պարիսպներ է կառուցել տալիս՝ երեք կարգի խոր խրամներով: Այս պարիսպը Արևելքում գտնվող Իրանի և Թուրանի երկրների, Արևմուտքում՝ Կրփչաքի դաշտի ցեղերի՝ ղեղին ցեղի, Ղրիմի և ռուսական ցեղերի միջև սահման է հղել: Ներկայումս էլբրուսի, Դարլանի [Դարիալի] լեռներում երեք կարգի պարիսպ, երեք կարգի խրամ կա, որոնք նվաստս՝ էվլիյաս, տեսել է: Ղրիմից Կոմուքի երկիր գնացող մարդիկ, եթե ուշադրությամբ դիտեն, իրենք էլ կտեսնեն: Ոմանք ասում են, որ Իսքենդերի կառուցած էջուջի պարիսպը սա է: Սակայն անհավանական է: Իբնի-Իսհակի վկայությամբ Իսքենդերի ծնունդից մինչև ռեսուլուլահը [Մուհամմեդը] 882 տարի է անցել, հիջրեթից մինչև մեր ուղևորության ժամանակը 1057 տարի է անցել: Այդ դեպքում Իսքենդերից մինչև այս օրը 1939 տարի կլինի: Այդ պատճառով պարսպի շատ տեղեր քանդվել են և որոշ մասերումն էլ մնացել են միայն աշտարակներն ու պատվարները, իսկ խոր խրամները ավազով են լցվել: Այս մանրամասները դիտողների համար աննկատ չեն մնում: Թոհթեի պատմությունը ասում է. «Իսքենդերը գետնի խորքում, 70 օրվա ընթացքում, մի տեղում անցք փորել տվեց և այդպիսով հազերի ծովը թափել տվեց Ֆաշե գետի մեջ»⁹⁰: Սակայն նվաստս առարկում եմ: 1050 թվականին, երբ գնում էի դեպի Ազաքի բերդը, իջևանեցի Ֆաշե գետի եզերքին, որի ջուրը կենսատու աղբյուրի ջրի նման մաքուր և անուշ է, իսկ հազերի ծովի ջուրը մահացու թուլնից ավելի վատ է. եթե մեկը այս ջրով մաքրվի, իր ծածուկ տեղերը կրակի պես կայրվեն: Այդ ինչպե՞ս է, որ երկրի տակից Ֆաշե գետին խառնվելով հանդերձ, Ֆաշե գետի ջուրը շաքարից ավելի անուշահամ է մնում: Սխալ միտք է: Իսքենդերը իր պարիսպը կառուցել է հազերի ծովի ծայրից մինչև այս Դեմիր Կափուն: Դեմիր Կափուն լեռան ստորոտում, դեպի ծովն իջնող ամրակուռ մի բերդ է:

Դեմիր Կափու բերդի պատկերը: Առաջին հիմնադիրը հղել է Իսքենդեր Ջյուլկարնեյնը: Հետագայում, էմեհներին⁹¹ մեկը՝ Յեղիտբին Աբդել Մելեքը, գրավել է օտարների ձեռքից և Դաղստանի բոլոր ժողովուրդները իսլամություն են ընդունել: Այնուհետև, շատ անգամներ պաշարվել է, երբեմն քանդվել, երբեմն վերաշինվել է և վերջապես 986 (1578) թվականին Մուրադ III-ի վեզիր էոզդեմիր-զադե Օսման փաշան՝ սերդարության աստիճանով, իր անհաշիվ զինվորներով հեղել է այս բերդի վրա, նրա իշխողին՝ Չրադ խանին,

կապել ու կաշկանդել է, վիրայով գրավել և իբրև Շիրվանի էյալեթի բարձրապատիվ իշխող, նորոգել և լրացրել է այս բերդը: Մուսուլման ղազինները այս բերդից դուրս գալով զիշերային հարձակումներ են գործել Շիրվանի երկրի վրա և գրավել են 70 բերդ: Փաշան բերդում 1000 ենիշերի, 4 վաշտ սիփահի, 10 օդա ջեբեջի, 10 օդա Բարձր Դերգահի թնդանոթածիգ, 60 թնդանոթ, 500 սնդուկ ռազմամթերք ու այլ հանդերձանքներ է թողել և բերդի պահպանությունը ապահովել է 15 հազար զինվորով: Արդարության և իրավունքի շնորհիվ այս շրջանը շենացել և հարստացել է:

Դրանից հետո Կրփչաքի դաշտի, Չերքեզստանի և Դաղստանի կողմից ճանապարհներ են բացվում և Ղրիմից թաթար զինվորները ռազմամթերքներ և այլ հանդերձանքներ են բերում: Սակայն օգնություն չստանալու պատճառով աջեմները ամառով գրավում են բերթյուն շատանալու պատճառով աջեմները ամառով գրավում են բերդը: Մուսուլման ղազինները գնում են Դաղստան, ապա Չերքեզստան, իսկ այնտեղից էլ Ղրիմ:

Այս վայրը (Դեմիր Կափուն) շատ բարեբեր է և ներկայումս Աջեմի խանություններից է: Ունի 12 դատավոր, մյունշի, քալանթար, յասավուլ, դիդ-չոքեն և շիյ-իյեն աղաներ, 2000 դիդ-չոքեն թուլունգ և 9000 նյոքեր: Ես տեսնվեցի բերդի խանի հետ և նրան հանձնեցի Երևանի, Գիլանի ու Բաքվի խաների նամակները: Մովեզերքում, Կայթաք-խան հրվանդանի մոտ, մեզ ծովափնյա մի մեծ պալատ հատկացրին և լավ հյուրասիրեցին...

Դեմիր կոչվելու պատճառը: Իսքենդերը իր կառուցած պարսպի մեջ մի երկաթե դարպաս է դնում և այնտեղ պահապաններ կանգնեցնում: Մինչև Նեշիրվանի⁹² ժամանակներն այս երկաթե դարպասը հաստատ մնում էր իր տեղում, այդ պատճառով էլ բերդը Դեմիր Կափու է կոչվում: Երկրորդ հիմնադիրը Նեշիրվանն է, երրորդը՝ Յեզդ Ջերդ շահը, չորրորդը՝ Շահ Իսմայիլը, հինգերորդը՝ էոզդեմիր-օղլի Օսման փաշան:

Բերդի արևմտյան կողմը գտնվում է հազերի ծովեզերքում և ծովի ափերը հարվածում են նրա պարսպի հիմքին: Այս պարիսպները Յեզդ Ջերդ շահից հետո վերաշինվել է հազերի Շահի կողմից և այս մասին ծովեզերքի Իսքենդե Կափուսի վրա ֆարսերեն ոտանավորով թվական է գրված: Մովի կողմից երևում է նաև Իսքենդերի կառուցած պարիսպը: Որքա՞ն հսկա և լայն պարիսպ է: Իշխողները, եթե կամենան, այդ պարսպից մինչև բերդն ընկած վայրը կարող են նավահանգիստ շինել: Ներկայումս աշտարակներն ու պատ-

վարենքը ծովի մեջն են: Պարսպի երկարությունը ծովեզերքի վրա մեկ նետի մենզիլ է: Բերդը շինված է մի ժայռի վրա, հնգանկյունի ձևով: Նվաաստ, թեև շատ ուղևորություններ եմ կատարել, բայց այսպիսի ամրակուռ բերդ չեմ տեսել: Հեռատես վարպետ երկրաչափը այս բերդը կառուցել է երեք մասից և երեք ամուր ու պինդ եռհարկանի դարպաս է կանգնեցրել: Բերդի մի մասը արևելքից նայում է լեռան կողմը, երկրորդ դարպասը բացվում է դեպի քաղաք: Արդանայի պարսպի մեջ երկու դարպաս կա: Կան նաև երկու ամուր դարպասներ, որոնք բացվում են քաղաքի ստորին կողմի վրա: Մեկը Մեսքուրի դարպասն է, որը արևելքից բացվում է դեպի Մեսքերի նահիյեն: Այս դարպասից իրենց սալլերով ու ձիերով դուրս եկողները գնում են դեպի Շամախի բերդը: Իսկ մյուս՝ հարավային կողմի, դարպասից գնում են Կրփչաքի դաշտը, Ղրիմ և Չերքեսստան: Սակայն դեպի Դաղստան ձիու սալլ չի աշխատում, այն աշխատում է միայն մոսկովցիների Թերեք բերդի, Կազանի և Կրփչաքի դաշտի կողմերում: Բերդի երրորդ մասը ծովի կողմն է ընկած, որը այնքան էլ բարեշեն չէ: Վերջերս Կարչաքայ խանը բերդի պահապանների և զիզ-չոքենների համար տներ է շինել: Գիլանի և Բաքվի կողմից եկող վաճառականների ձիերն ու սալլերը բերդի այս մասից են ներս մտնում: Ծովի կողմից էլ այստեղ շատ նավեր են գալիս: Այդ պատճառով բերդը արժեքավոր և կարևոր է:

Բերդը քառակուսի ձև ունի, շրջագծի երկարությունը 11,060 քայլ է, ունի 70 խոշոր աշտարակներ, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա մեկ մզկիթ և մեկ մեզրեսե պիտի լինի: Աշակերտների համար Բաքվից սև նավթ են բերում ու ճրագներ վառում... Բերդի շրջապատում 7060 պատվար և որմնախորշ կա: Ամեն գիշեր բերդը լուսավորում են նավթի յուղով, որովհետև բերդը 7 ոխերիմ թշնամիներ ունի. մեկը կազակներն են... սրանք պարսպին չեն մոտենում, որովհետև ծովեզերքում 70 բալլեմեզ թնդանոթ կա: Այս թնդանոթները օսմանյան թնդանոթներ են. այնքան փայլուն են, որ մարդ իր դեմքը տեսնում է նրանց մեջ, ինչպես հայելիի մեջ: Մյուս թշնամիները օսմանցիներն ու Ղրիմի և Կալմեքի թաթարներն են: Հարավից թշնամին Չերքեսն է, հարավ արևելքից՝ Դաղստանի Կոմուքի ցեղը, արևելքից՝ Վրաստանի Թեմրիս խանի երկիրն է: Ահա այս պատճառով բերդում կանոնավոր պահպանություն կա, և հարձակում լինելու դեպքում կրակ են վառում և իմաց են տալիս բերդի բնակիչներին:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին մանրամասներն նկարագրում է Դեմիր Կափու բերդի շինությունները, նշում, որ բերդում կա 1200 հողածածկ տուն, պալատներ, ջամիներ, խանութներ և այլն: Վարդում՝ մոտ 1000 տուն, շրջապատում այգիներ և պարտեզներ կան: Նկարագրում է նաև խալմական ուխտատեղիները:

(էջ 302—312)

ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՄԻՐ ԿԱՓՈՒՅ ԴԵՊԻ ՎՐԱՍՏԱՆ

էվ. Չելեբին իր ուղևորությունը շարունակում է Դաղստանի միջով, կանգ է առնում Ավարների երկրում, Սերիր էլլան քաղաքում, Խեթենի երկրում և այլ վայրերում և ապա մտնում է Վրաստան:

Սահմանային Օտետի բերդը Աջեմի իշխանությանն է ենթարկվում: Մենք բերդը թողեցինք ձախ, անցանք Շեքիի բերդի սահմանով և հասանք Ձոխուրիի գյուղը, որը գտնվում է Վրաստանում, Թեմրիս խանի տերիտորիայում: Թիֆլիսի խանին ենթակա մեծ գյուղ է: Ռայաները վրացի ազնավորներ, հայեր և գյուղ-գուլաքներ [աջեմ] են: Այստեղից շարունակելով ճանապարհը, եկանք Կախեթ քաղաքը, որը Վրաստանում է, սակայն Աջեմի իշխանությանն է ենթակա: Առաջին հիմնադիրը Նեշիրվանն է: Ժամանակի ընթացքում բերդի որոշ մասերը քանդվել են. շրջագծի երկարությունը 14 հազար քայլ է: Ունի 170 աշտարակ և 3 դարպաս: Բերդում 2000 բարեշեն տուն կա: Ունի նաև ավերված ջամիներ, խան և բաղնիքներ, շուկա և բազար: Զուրը հիանալի է: Գետը սկիզբ է առնում էլբրուս լեռան 9-րդ շերտի ստորոտից և, Կախեթի այգիներն ու պարտեզները ջրելուց հետո, խառնվում Կուր գետին: Օղը քիչ սառը լինելու պատճառով մետաքսը ընտիր չէ: Բնակիչները հայեր, գյուղ-գուլաքներ և վրացիներ են: Իշխողն առանձին սուլթանն է. ունի հազար նյոքեր, 12 դատավոր և կազի:

Շահ Իսմայիլը [սուլթան] Սելիմ խանի հետ ունեցած Չըլդերի պատերազմից առաջ, հավանելով այստեղի կլիման, 3 տարի ապրում է այս քաղաքում: Բերդից դուրս, սաթրանջաձև փողոցներում մի մեծ վարոշ է կառուցել տալիս, որը նման է Միջին Մաջարիստանի⁹³ Կաշե քաղաքին: Պատերազմի ժամանակ Շահի 100 հազար զինվորները սրի քաշվեցին և միայն ինքը կարողացավ փախչել Ադրբեջանի երկիրը: Այնուհետև, օսմանցի և վրացի զինվորները գալիս են այս քաղաքը և կողոպտում ու թալանում են: Հետագայում այնքան էլ չի բարեշինվել... Ֆերհադ փաշան էրս [Արեշ] բերդը վերականգնելիս, սրա քարերը սալլերով փոխադրել է տալիս այնտեղ:

Սուլթանը նվաստիս, իբրև պատիվ, մի օրագնացի համար ուղեկիցներ տվեց: Շարժվելով դեպի հարավ, իջևանեցինք Խուտերաջխանի գյուղում: Կուր գետի եզերքին, 1000' տնից բաղկացած, ջամի, խան և բաղնիքով մի գյուղ է: Այստեղից էլ եկանք Թիֆլիսի բերդը:

Թիֆլիսի բնութագիրը: Իրանի երկրի պատմագիր «Շեքեֆնամեհ»⁹⁴ հեղինակի վկայությամբ այս քաղաքը հիմնել է Իսքենդեր Ջյուլկարնեյնի խազինեդար Բիթլիսը, որը միաժամանակ կառուցել է նաև Վանի էյալեթի Բիթլիսը: Հետագայում, այն պաշարել են հարյուրավոր ավազակներ, թագավորից թագավորի է անցել և, ի վերջո, անցել է Վրաստանի իշխող Դավիթ խանի իշխանությանը: Դավիթը, վախենալով օսմանցիներից, ապաստանում է Աջեմի շահի մոտ, թագ է հագնում և իր երկրի վրա խան նշանակվում: Բավական երկար ժամանակ իշխում է և ներքինի նման արդարադատ է լինում, [երկիրը] բարեշինում և հարստացնում է:

Վերջապես, սուլթան Մուրադ III-ի օրոք Լալա Ֆերհադ փաշան, անհամար զինվորներով Վրաստանի վրա է գալիս և գրավում Չըլդերի բերդը ու 70 այլ բերդեր: Երբ Դավիթ խանը լսում է, որ մեծ սերդարը գալիս է Թիֆլիսի վրա, Թիֆլիսում իբրև պաշտպան 40 հազար զինվոր թողնելով՝ պատրաստվում է կռվի: Մյուս կողմից [օսմանցի] զինվորները մենզիլից մենզիլ անցնելով իջևանում են Շիրվանի դաշտում: Սերդարը նախապես նամակ է ուղարկում Թիֆլիս և առաջարկում է հավատացյալ դառնալ՝ «կամ իսլամական կրոնը ընդունեցեք, կամ բերդը փաղիշահին հանձնեցեք և բերդից դուրս խարջ վճարող ռայաներ դարձեք: Հակառակ դեպքում, նվիրական կրոնի անունով, ձեզ բոլորիդ սրի կանցկացնեմ, ձեր ընտանիքներին ու երեխաներին գերի կտանեմ»: Նամակը ստանում, ծանոթանում են բովանդակության հետ և բոլորը հավաքվում են խորհրդակցության: «Օսմանյուն թող իր ուզածից ետ չկանգնի» ասելով՝ պատգամավորին վճռում են և փակվում բերդում: Սակայն նախազգալով հետևանքները, նորից են խորհրդակցում և համոզվելով, որ օսմանյան բանակի հարձակմանը չեն դիմանա, բոլորը հեռանում են երկրից և բերդը ամայի թողնում: Երբ մեծ սերդարը իմանում է այդ մասին, իսլամական բանակով հետապնդում է նրանց: Թիֆլիսի մոտ անցնում է Կուր գետը և մի գիշեր ու ցերեկ արագ գնալով, Ջեքեմ բերդի մոտ հասնում է Թիֆլիսի խանին: Նրանք իրենց ընտանիքներով ու երեխաներով ապաստանել էին անտառում: Մուսուլման ղազինները հարձակվելով՝ վրացի կղզրբաշների գլուխները բաժանում են նրանց մարմիններից: Մեծ հարստություն են ձեռք գցում, զին-

վորներից ամենահետինը մի վահան լիքը ոսկու է տիրանում: Հաղթական սերդարը անմիջապես ենիչերիների աղային՝ 7 օդա ենիչերիներով, ուղարկում է Թիֆլիսի բերդը գրավելու, իսկ ինքը իսլամական բանակով գնում է Ջեքեմի բերդը գրավելու: Բերդը գրավում է ամառով և մեջը զինվորներ թողնում: Այդտեղից շարժվելով դեպի հյուսիս, պաշարում է Քերիմ բերդը: Բերդը չդիմանալով օսմանյան հարձակմանը, ամառով հանձնվում է մեծ սերդարին: Բերդում եղողները փախչում են իրենց դժոխքը:

Նվաստս Ջեքեմի բերդը շտեմա: Սակայն երբ անցնում էի Կախեթի բերդի դաշտով, Քերիմի բերդը տեսա, բայց ներս չմտա: Օսման փաշան, որսի ելած առյուծի նման, 27 մեծ ու փոքր բերդ գրավեց այս էյալեթում և բոլորի մեջ զինվորներ ու պահապաններ թողեց: Հետո մենզիլները անցնելով մտավ Թիֆլիսի բերդը, որտեղ մեծ հանդիսավորություններ տեղի ունեցան: Ապա մեծ սերդարը բերդը ամրացրեց և էյալեթում աշխարհահամար կատարեց: Միրմիրանության կարգով կառավարությունը հանձնեց Կասթեմունի էյալեթի մյուսսարիֆ Սուլաք Ֆերհատ փաշա-զադե Մուհամմեդ փաշային: Այլ կարիքների ու ռազմամթերքի հետ թողեց նաև 20 օդա ենիչերի, 5 օդա թոփչի՝ 170 ավերված բերդերից...⁹⁵ Վրաստանի մյուս շրջաններն էլ կարգի բերելուց հետո, զնաց պետության մայրաքաղաքը:

Մյուս կողմից, աջեմներն ու Վրաստանի քյաֆիրները 7 ամիս պաշարում են Թիֆլիսի բերդը: Բոլոր մուսուլման ղազինները անոթության ու սովի են մատնվում և վերին աստիճանի տանջվում: Ստիպված ուտում են իրենց ձիերին, շներին և մինչև անգամ իրենց նահատակվածների դիակները: 7000 ակչեով գնում են Սու-բաշի անունով մեկի շունը և ուտում: Չնայած այդ վիճակին՝ քաջաբար դիմադրում են թշնամու մի շարք տեղերում կատարած հարձակումներին: Աստվածային կամեցողություն: Երբ էրզրումի վալին՝ Մուսթաֆա փաշան, իր անթիվ զինվորներով շտապ կերպով գալիս է, բերդը պաշարող սերդարը՝ Իմամ-Կուլի խանը, փախչում է և անսահման քանակությամբ հարստություն, ավար և պաշարեղեն է թողնում պատերազմի վայրում: Բերդում պաշարված ղազինները հարստանում են շատ առատ բարիքներով: Երբ Մուսթաֆա փաշան մոտենում է բերդին, հավատացյալ զինվորները նորից ոգևորվում են: Երկրորդ անգամ մեծ վեզիրի որդին՝ Հյուսնի փաշան, 3000 ուղտի բեռ ցորեն և այլ հացահատիկներ է պահում բերդի ամբարներում: Ներկայումս էլ փոքր բերդում (Քյուչուք Կալա) ամբարներ կան:

Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակից մինչև սուլթան Մուսթաֆայի գահակալությունը այս բերդը [Թիֆլիս] Ալ-Օսմանի ձեռքումն է եղել: Հետո վրացի քյաֆիրները աջեմների հետ միանալով, անսպասելիորեն հարձակվել են և բերդում եղած մուսուլման զազիները աման կանչելով բերդը շահին են հանձնել և դուրս են եկել այնտեղից: Այդ ժամանակից սկսած [Թիֆլիսը] Աջեմի ձեռքումն է, շատ բարեշինվել ու շենացել է:

Թիֆլիսի բերդի նկարագիրը: Կուր գետի եզերքին, սեպ ժայռի վրա, մեկը մյուսի դիմաց կառուցված երկու բերդ կա, որը Բիթլիսի (?) Թիֆլիս է կոչվում: Կուր գետը հոսում է [բերդերի] միջով: Մի ժայռից դեպի մյուս ժայռը խոշոր կամուրջ է գցված, այնպես, որ հեշտությամբ մի բերդից կարելի է անցնել մյուս բերդը: Մեծ բերդը [Կալայի բերդը] Կուր գետի հարավումն է, փոքր բերդը [Քյուշուք կալա] հյուսիսումն է:

Կուր գետը: Մեծ բերդի դաշտահայաց կողմից, բախվելով պարսպի պատերին, հոսում է Փոքր բերդի դռան առջևից և յոթերորդ կոնաքում, Բաքու բերդի և Գիլան քաղաքի միջև ընկած վայրում, թափվում է Խազերի ծովը: Չրղըրի վիլայեթի լեռներից սկիզբ առնելով, անցնում է Կարա Արղահանից, դիպչում Ախալցխա և Ազդուր բերդերին, ապա հոսում է Թիֆլիսի միջով և թափվում Խազերի ծովը: Շատ մեծ գետ է: Իրանի պատմագիրները ասում են, որ սրա մեջ մոտ 1060 հոսող ջրեր են թափվում: Այս գետի եզերքին, սեպաձև ժայռի վրա Բիթլիսի կառուցած Մեծ բերդի շրջագծի երկարությունը 6000 քայլ է: Սակայն հին շինություն է: Պարսպի բարձրությունը 60 արշին է, ունի 70 աշտարակ, 3000 պատնեշներ և մի կամրջով դուռ, խրամ շուկա: Կուր գետի վրա կա ջրի աշտարակ, պաշարման ժամանակ այնտեղից ջուր են խմում: Պարիսպների միջև 600 հողածածկ տուն կա: Խանի պալատը այս բերդումն է: Ունի նաև ջամի, խան, բաղնիք և փոքրիկ շուկա: Փոքր բերդը կառուցվել է ավելի ուշ՝ Յեզդ Ջըրդ շահի կողմից, որը սեպաձև մի ժայռի վրա, քառակուսաձև փոքրիկ բերդ է: Կամրջի ծայրին մի փոքր դուռ ունի: Բերդում 300 տուն և ջամի կա, սակայն բեղիստան և այլ շինություններ չկան: Այս բերդը ընկած է Մեծ բերդի հյուսիսում: Բայց Փոքր բերդի պարիսպները ավելի ամուր են: Աշտարակների վրա 3000 պահապաններ են լինում: Ամեն գիշեր, մթնով, պահապանները Խուդա-խուր⁹⁶ են ասում և կանչում: Բնակիչների մեծամասնությունը օսմանցիների ժամանակից մնացած սյունիներ են և հանեֆի ու շաֆիի դավանանքներին⁹⁷ են պատկանում: Ուլեմաները շատ են:

Բարիքներից հայտնի են հատիկ-հատիկ ցորենը, ընտիր Թիֆլիսի սպիտակ հացը, սպիտակ և կարմրավուն դեղձը, բամբակն ու բուրդը, խաղողը: Կուր գետը բերքատվությանը ոչ մի օգուտ չի տալիս: Բերքը հասունանում է անձրևով: Կուր գետը իր ակունքից սկսած, շնայած անցնում է 150 գյուղաքաղաքներով, ոչ մեկին օգուտ չի տալիս, այդ պատճառով Քյոթր (կույր) է կոչվել: Մոնղոլները այս գետին Օուր (عور) են կոչում, որ նշանակում է անօգուտ: Ջուրը անուշահամ է, բայց որովհետև շատ ցածրից է հոսում, բարձր տեղերը չի ոռոգում: Բաղնիքները լավը չեն, որովհետև քաղաքում ջերմուկ կա:

Թիֆլիսի ջերմուկի բնութագիրը: Մեծ բերդի արևելյան կողմում բնական հոսող տաք ջուր կա, որի մեջ կարելի է ոչխարի գլուխն ու ոտները եփել: Կամարածածկ, օգտակար ջերմուկ է:

Ուխտատեղիներից հայտնի են Իմամ Հեսամ էֆենդիի, Ֆերհադ փաշայի քեթխուդա՝ Ռիդվան աղայի և Ջեմ Ալի էֆենդիի ուխտատեղիները:

Թիֆլիսը Կախեթի բերդից 5 մենզիլ հեռու է, Արսի բերդից՝ 4 կոնաք, Գենջևի բերդից՝ 4 կոնաք:

Այստեղից 200 ընկերներով 3 թյումեն ճանապարհածախս վերցրինք և նեղ ճանապարհով դեպի հարավ 4 ժամ ճանապարհ գնալուց հետո հասանք Քոսխեթի [Կվիշխեթի] բերդը:

Սեպաձև ժայռի վրա կառուցված քառակուսաձև փոքր բերդ է: Աջեմի իշխանության տակ է, Թիֆլիսի նահիյեն է: Մեզանից աչ, մի բարձր ժայռի վրա երևաց Լորի բերդը: Բերդին մոտ շգնացինք, միայն ետևից դիտեցինք ու անցանք: Այստեղից եկանք Սուրան [Սուրամ] բերդը: Թիֆլիսի խանի իշխանությանն է ենթակա, գտնվում է մի ժայռի վրա և փոքրիկ բերդ է, սակայն վերին աստիճանի անմատչելի, ամրակուռ բերդ է, որի աշտարակներն ու պատնեշները վերասլաց են: Առաջին հիմնադիրը նեշիրվանն է եղել: Վրաստանի հնագույն բերդերից է: Բնակիչների մեծ մասը վրացիներ, գյոթղուլաքներ և հայեր են: Այստեղից դուրս եկանք և 4 ժամ դեպի արևմուտք գնալուց հետո հասանք Ազդուր բերդը:

Հնագույն Ազդուր բերդի բնութագիրը: Կոչվում է Ալեխանդրի Դուր: «Շերեֆնամե»-ի պատմության վկայությամբ Վրաստանում կառուցված առաջին բերդը սա է: Կառուցվել է Մեծ Իսքենդերի կողմից: Մարմար քարերով կառուցված այս մեծ և չորս անկյունանի բերդը ցույց է տալիս, որ Իսքենդերի կառույցներից է: Քառակուսի, հին բերդ է: Վրաստանում, Ախալցխայի տերիտորիայում ընկած

նայիբություն է⁹⁸: Դեպի հարավ նայող մի դուռ ունի: Աղան է իշխում: Ունի մոտ 200 զինվոր, նաև ջամի, խան, բաղնիք և 40—50 խանութ: Այգիներն ու պարտեզները շատ են: Այս վայրը գտնվում է Վրաստանի շեշատ ցեղի տերիտորիայում, բնակիչները վրացներն են խոսում:

Այնուհետև եվ. Չելերին մի քանի օրինակներ է բերում շեշատցի վրացիների լեզվից, տալիս է գործածական իրերի անունները:

Վրաստանի քաղաքներին սերունդը: Նեմրուդին⁹⁹ հակառակվող ազգերից առաջինը եղել են հրեաները, հետո վրացիների գաղիանի և շեշատ ցեղերը: Ավելի ուշ գուրիելի, աչք-բաշի, մեզրեի ցեղերը: Սրանք բոլորն առաջացել են հրեաներից՝ Դավիթի ժողովրդից, սակայն հետագայում ընդունելով քրիստոնեությունը առաջնորդվել են Ավետարանով: Այս ցեղերը 12 լեզվով են խոսում, բարբառները հատուկ են իրենց և չեն հասկացվում: Իրենց սխալ կարծիքով շեշատ և գաղիանի ցեղերի լեզուները ամենաուղիղ լեզուներից են: Մոսկվացիների [արքայական] գերդաստանը վերջանալու դեպքում, Վրաստանից տանում են մեկին և թագավոր նշանակում: Ազնվական ցեղ է: Վրացի վարդապետները իրենց նախահայրերին հասցրնում են մինչև Քեյքավուսը և նրա միջոցով՝ մինչև վեհափառ Դավիթը: Այդ մասին պատմում են այսպիսի մի տարօրինակ ավանդություն: Վրաստանում մի թագավոր է լինում, որին իբրև թագավոր հաջորդում է իր աղջիկը՝ Թեմրեզը (تيمرز): Սա սկսում է կառավարել հորից ժառանգած երկիրը: Թագուհին իր աղջկան, արքունիի հասնելուց հետո, տալիս է Բեյդիվան անունով իշխանազունին: Այդ աղջիկը երեք որդի է ունենում, որոնք մեծանալով՝ Վրաստանը բաժանում են իրենց մեջ: Մարալի անունով մեծ բեյ-զադեն վերցնում է Քութայիսի երկիրը, որի իսկական անունը Աչք-բաշիի վիլայեթ է: Այս աչք-բաշի ցեղի սերունդը սկիզբ է առնում վերոհիշյալ բեյ-զադեից: Միջնակ որդուն՝ Սիմոնին, տալիս են Թավրիզի երկիրը, փոքր որդուն՝ Դադիանին՝ տալիս են Բաղթի (باغت) վիլայեթը: Դադիանի ցեղի սերունդը սկսվում է այս Դադիանիից: Դադիանի բեյը աշխարհաշեն, արդարադատ մի արքա լինելով՝ ամբողջ Վրաստանը հպատակվում է նրան: Ներկայումս Վրաստանում բոլոր վրացիները Դադիանի և Աչք-բաշի բեյերին, ինչպես իրենց գլխավոր վարդապետների, հարգանք են մատուցում: Երբ թագավորները գահ են բարձրանում, նրանց սրերը այս Դադիանի և Աչք-բաշի բեյերի ձեռքով են կապվում:

Սուլթան Սելիմ առաջինը, Տրապիզոնում եղած ժամանակ, լավ հարաբերության մեջ է եղել Քութայիսի բերդի Աչք-բաշի բեյի հետ, և փաղիշահ եղած ժամանակ Աչք-բաշի երկիրը ազատել է խարաջից և սուլթանական տուրքերից: Մինչև այսօր էլ ազատված են: Միայն ամեն տարի պետության մայրաքաղաքն են ուղարկում գերիներ, րացառիկ գեղեցիկ վրացուհիներ, բաղն և սպունգ:

Այստեղից [Ազդուրից] դուրս եկանք և անցնելով բերքառատ վայրերով՝ հասանք Ախալցխա: Այս վայրի անունը Ախասխա է, սակայն նրա չորս կողմում բնակվող ցեղերը իրենց բարբառով են կոչում: Օրինակ, Ախսկա, Ախրկասե, Ակասկա: Սակայն փաղիշահական դեֆթերիսանեում գրվում է՝ «Չելզերի էյալեթի մյուլասարիֆ այսինչ փաշան»:

Բերդի առաջին հիմնադիրը Նեշիրվանն է: Նեշիրվանը ամեն տարի՝ վեց ամիս, յալլայի օրերն անց է կացրել Ախալցխայում: Հետագայում շատերի ձեռքն է անցել: «Շերեֆնամեի» պատմության վկայությամբ, էմեի Հեշամ-բին Աբդուլ Մելիքը Շամից եկել է բազմաթիվ զինվորներով, և գրավելով Հալեպի, Այնթաբի, Մարաշի, Մալաթիայի, Դիարբեքի, Էրզրումի և այլ բերդեր, անցել է Վրաստան և գրավել է նաև Ախալցխայի բերդը: Թիֆլիսը և Վրաստանի ու Դաղստանի քաղաքները հպատակեցնելուց հետո, վերադարձել է իր մայրաքաղաքը՝ Շամը: Հետո վրացիները ապստամբվել են ամբողջովին հրաժարվել են իսլամությունից ու հպատակությունից: Հետագայում, Ադրեբեջանի թագավոր Կարա Կոչունի¹⁰⁰ Կարա-Յուսուֆը գրավել է այս վայրերը, սակայն երբ հանդես է եկել Թիմուրը, Կարա-Յուսուֆը չի կարողացել դիմանալ և ապաստանել Սել-Օսման Յելզերըմ Բայազիդ խանի մոտ: Հետո այս բերդը անցել է Ուզուն Հասանի ձեռքը: Թիմուրը շարժվել է Ուզուն Հասանի վրա, սակայն Ուզուն Հասանը խելացիությամբ համբուրել է նրա ասպանդակը և այդպիսով իր վիլայեթը ազատել է կողոպուտից ու թալանից: Դրանից հետո անցել է Ադրեբեջանի պետության Շեյխ Սեֆիի որդի, Իրանի Շահ Իսմայիլի ձեռքը: Սա Ախալցխան յալլայի վերածելով, ամբողջ Վրաստանի ցեղերը հպատակեցնում և ենթարկում է իրեն: Բայազիդ խանի օրոք նա ավերելով ու քանդելով Ալ-Օսմանի վիլայեթը [երկիրը], հասնում է մինչև Արփա Չուբուրի (Սվազ) և 7 էյալեթ առնում է իր տիրապետության տակ: Այդ ժամանակ Սելիմ խան առաջինը Տրապիզոնի իշխողն էր: Սա, առյուծի նման հասնում է այս շարագործ շահի բանակի հետևից և բոլորին սրի քաշում: Իսկ երբ փաղիշահ է դառնում՝ նվիրական պատերազմի

հերթը [հասել է] ասելով, իր բազմաթիվ զինվորներով գնում է Շահ Իսմայիլի վրա և Զըլգըրի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմում Աջեմի 100 հազար զինվորներին սրի է քաշում: Ահա Շահ Իսմայիլի անհնոատես կերպով մինչև Սվազ հարձակվելու արդյունքը: Այդ պատերազմում շահը հաղթել կարողացավ իր անձն ազատել և Աղբը-բեջան փախչել: Այս պատերազմից հետո Սելիմ խանը ամբողջ Վրաստանը իրեն հպատակեցրեց և իր հրամաններին ենթարկեց: Հետագայում սուլթան Սելիմ խանը [Ախալցխան] մի մեծ էյալեթի վերածեց և շնորհեց իր վեզիրներին մեկին:

Զըլգըրի էյալեթը 13 սանջաք ունի. ունի նաև մալ և թիմարի գեֆթերդար, գեֆթերի շավուշների էմիններ, շավուշների քեթխուզա և շավուշների քարտուղար:

Սանջաֆներն են՝ Օլթի, Խերթիշ [Խերթվիս], Արտանշ [Արտանուշ], Հաջրեք, Արդահան, Փոսխով, Մախչիլ, Ախալցխա (փաշայի սանջաքն է): Փերթքերք, Լիվանե, Նրսֆ-Լիվանե և Շեշատ սանջաքները յուրթլուք ու օջաքլըք են և ժառանգվում են իբրև սեփականություն:

Խաւերը [ակշնով]. Օլթի — 910.017, Փերթքերք — 462.190, Արտանուշ 260.000, Արդահան — 300.000, Շեշատ — 65.000, Լիվանե — 565.000, Խերթվիս — 200.500, Հաջրեք — 365.000, Փոսխով — 206.500, Մախչիլ — 20.322, Աջարա — 200.000, Փեթեք — 400.000:

Բոլոր սանջաֆներում եղած զեամբները և թիմարները: Ընդամենը 656 զեամբեթ և թիմար կա: Օրենքով, ջեբելուների հետ միասին 800 զինվոր ունի: Փաշայի զինվորների հետ միասին՝ 1500 զինվոր: Օլթիում 3 զեամբեթ և 123 թիմար կա, Մեծ Արդահանում՝ 8 զեամբեթ և 87 թիմար, Արտանուշում՝ 4 զեամբեթ և 42 թիմար, Հաջրեքում՝ 2 զեամբեթ և 72 թիմար, Խերթվիսում՝ 13 զեամբեթ և 35 թիմար, Փոսխովում՝ 12 զեամբեթ և 68 թիմար, Փեթեքում՝ 8 զեամբեթ և 54 թիմար, Սասինում՝ 7 զեամբեթ և 4 թիմար, Լորիում՝ 9 զեամբեթ ու 10 թիմար, Ախալցխայում՝ 10 զեամբեթ և 17 թիմար, Չաքլեքում՝ 11 զեամբեթ և 32 թիմար, Խաթլեում՝ 18 զեամբեթ և 7 թիմար, Իսպիրում՝ 4 զեամբեթ և թիմար: Պատերազմի գնալու դեպքում 1060 գյուղից տարեկան 320 քիսե կկամուտ է ստացվում, որը ստանում են զեամբեթի և թիմարի տերերը: Սուլթան Սելիմը փառավոր թուրքացով այս էյալեթը շնորհեց իր սանջաքի փաշային և նրան էրզրումի, Սվազի, Մարաշի, Ադանայի էյալեթների և Զըլգըրի վալիների վրա հրամանակատար [ֆերմանբեր] նշանակեց: Օրենքով նրանք ամեն տարի պարտավոր են դիմել նրա պաշտպանությանը: Նախա-

պես 500 ակշնով մեկի թվամբ գավառը շնորհվեց էսքիլի Ռամազան էֆենդիին: Ներկայումս 300 ակշնով շերիֆի կազա է: Կադին, ըստ օրենքի, տարեկան 7 քիսե կկամուտ է ստանում, փաշան՝ 80 քիսե: Ունի սուբաշիություն: Զըլգըրի միմիբանի փաղիշահական խասը 400.000 ակշն է: Ունի մոտ 2000 կուլ զինվորներ, բերդի աղաներ և 7 օդա փաղիշահական դերգահի ենիչերիների, ջեբեջիների և թոֆչիների աղաներ:

Այն ժամանակ, երբ [էյալեթը] ամեն տեսակեղից բարեշեն վիճակումն էր, 1044 (1634) թվականին կըզըլբաշը, առիթը գտնելով, գրավեց [այս էյալեթը]: Հետագայում, սուլթան Մուրադ IV-ը, Երևվանը Աջեմից գրավելուց հետո, Ախալցխան էլ գրավեց: Ներկայումս վերաշինվում և բարեշինվում է:

Ախալցխա բերդի նկարագիրը: Սեպածե ժայռի վրա կառուցված քարաշեն, ամրակուռ և հաճելի բերդ է: Երկու դարպաս ունի: Բերդում մոտ 1100 հողածածկ, առանց այգիների ու պարտեզի տներ կան: Մի դարպասը բացվում է դեպի արևելք, մյուսը՝ արևմուտք: Ունի 28 մեհրաբ: Վերին բերդում կառուցված սուլթան Սելիմ I-ի ջամին հողածածկ հնագույն շինություն է: Այս քաղաքում կապարով ծածկված շինություններ չկան: Այդ գեղեցիկ ջամիի մինարեն խորտակվել է: Քունքեթ-օղլիի ջամին հողածածկ է և առանց մինարեի: Ստորին բերդում գտնվող Խալիլ Աղայի ջամին նույնպես հին շինություն է, մեծ թվով հասարակություն ունի. սրտառուշ և զվարթ ջամի է:

Վիլայեթի ժողովուրդը իսլամ է, բոլորը հավատացյալ, կրոնասեր մարդիկ են: Օրվա հինգ ժամից բացի, յուրաքանչյուր ջամիում Դուրան և այլ գիտություններ են կարդացվում: Առանձին դարուլ-թեդրիս, դար-ուլ-հադիս և դար-ուլ-կուրաներ¹⁰¹ չկան, բայց գիտության ծարավ մարդիկ շատ են:

Բերդից դուրս գտնվող վարոշը նմանապես շատ բարեշեն է: Խաներից նշանավորներն են՝ Դելի Մուհամմեդ խանը, էքմեքչի և Իսա Աղա-օղլի խաները: Գեղեցիկ բանջարանոցները շատ են, այգեգործությունն ու բերքը առատ է: Վճիտ գետը սկիզբ է առնում Օղե լեռներից և քաղաքի ցանքատարածությունները ջրելուց հետո, հոսում է դեպի էրզրում բերդը և ապա Քոսխեթ բերդի մոտ՝ խառնվում Արազ գետին: Այս բերդից դուրս գտնվող խրամը կամրջով են անցնում: Դրսի վարոշի շուրջը պարիսպներ չկան: Այս վարոշում մոտ 300 փոքր խանութ կա: Բեդիստան չկա: Եղանակը բավականին խիստ լինելու պատճառով ժողովուրդը առողջակազմ է, քաջ և ան-

վանի: Մասնավորապես վիլայեթի վալի՝ վեզիր Սեֆեր փաշան, որ ծագումով վրացի է, խելացի, հնարամիտ և քաջ անձնավորություն է: Նրա քեթխուդան՝ Դերվիշ-Աղան, նմանապես վրացական ծագումով, բարեսեր և պատվասեր անձ է: Սեյֆի և մյուս ազնվականները հնարագետ և վեհանձն մարդիկ են:

Ախալցխայից դեպի արևելք 6 կոնաք հեռավորության վրա ընկած է Երևանը: Նրանց միջև Կարսի բերդն է: Ախալցխայից մինչև Թիֆլիս 6 մենզիլ է և կարելի է այնտեղ գնալ թե արևելքից և թե արևմուտքից: Այստեղից մինչև Գենջե դարձյալ 6 մենզիլ է:

ԶԸԼԴԵՐԻ ԷՅԱԼԵԹԻ ԶՈՐՍ ԿՈՂՄՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀՊԱՏԱԿ ԵՎ ՀՆԱԶԱՆԴ ԲԵՐԴԵՐԸ

Զըլգերի մոտ գտնվող հերթվիս բերդը 986 (1578) թվականին գրավել է Լալա Մուսթաֆա փաշան: հերթվիսի մոտի Ախալքալաքի բերդը նույնպես Լալա Մուսթաֆա փաշան է գրավել: Փերքանի և Մեծ Վալե բերդերը ընկած են երկու բարձր լեռների արանքում: Բարձր ժայռի վրա կառուցված փոքրիկ բերդեր են: Բուն վրաստանում գտնվող Քուսթայիսի բերդը Զըլգերից 2 մենզիլ հեռավորության վրա է և Աշք-բաշ վիլայեթի մայրաքաղաքն է: Սա Իրիրաթ լեռան մոտ է և բարեշեն է: Վրաստանի արքայանիստ քաղաքն է: Սելիմ խանի խալիֆայության ժամանակ այս վայրը օջաքլքի կարգով հյուսիս-մեծ է եղել: Խասը 606.000 աղան է: Հաջրեքի բերդը ընկած է Ախալցխայի ու Արդահանի միջև և Զըլգերի էյալեթի բարեշեն լիվաններից է. միրիվայի կենտրոնն է: Գրավել է Լալա փաշայի կողմից: Բեյի խասը 365.000 աղան է: Ունի ալայի բեյ և կադի: 500 զինվոր է տալիս: Շեյթանի բերդը 990 (1582) թվականին գրավել է Ֆերհադ փաշան, որը Զըլգերի մոտ, մի ժայռի վրա կառուցված ամուր բերդ է: Կըզլար կալասին նույնպես Զըլգերի մոտ, Զաղ դետի եզերքին, սեպածե ժայռի վրա կանգնած աննման բերդ է: Ալթուն կալասին քարակերտ է և Կըզլար կալասիից 3 ժամ հեռավորության վրա է: Օդուրիա բերդը Ախալցխայից ոչ հեռու ընկած մի փոքրիկ բերդ է: Ալ բերդը Ախալցխային մոտ է: Փոսխով բերդը Ախալցխայի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է. խասերը, զեամեթները և թիմարները վերևում հիշվեցին: Լալա Մուսթաֆա փաշան այն գրավել է 986 (1578) թվականին: 150 աղանով կազմ է: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի: Նախկինում Շեշատի երկրում 2 թուղով միրմիրանություն է եղել: Զըլգերից 7 ժամ տևող հեռավորության վրա է:

Շեշատի բերդը օջաքլքի կարգով հյուսիս-մեծ է, կադի չունի: Շեշատի երկիրը ապստամբների վայր է: Խարբերի բերդը՝ Արտանուշի բերդի մոտ, մի ձորի եզերքին ընկած անառիկ բերդ է: Արտանուշի բերդը գտնվում է Զըլգերի էյալեթում և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասն ու զեամեթը վերևում հիշվեց: Ավխեթի բերդը սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Դեֆթերի-խաքանիում¹⁰² արձանագրվում է որպես Մախշիլ: Անառիկ բերդ է: Բեյի խասը հիշվեց վերևում: Զաղիսմանի բերդը Զըլգերի մոտ գտնվող անառիկ բերդ է: Ուրիշ բերդեր էլ կան:

Ախալցխայից մինչև Էրզրում ընկած վայրերը: Ախալցխայից վաղար յայլայով անցանք և 4 ժամից հետո եկանք Քինավա բերդը: Նորից դժվարին ճանապարհով շարժվեցինք դեպի արևմուտք և հասանք Կարա Արդահան բերդը:

Կարա Արդահանի բերդը գրավել է Սելիմ խան I-ի կողմից: Զըլգերի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը 300.000 աղան է: Սանջաքում 8 թիմար և 87 զեամեթ կա: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, բերդապալ և 200 բերդապալ՝ զինվոր: Բեյը, ջեբելունների հետ միասին, մոտ 1000 զինվոր կարող է տալ: 150 աղանով շերիֆ կազմ է: Նագիր չունի, մյուսօրին Ախալցխայումն է: Բերդն անառիկ մի ժայռի վրա է. ունի քառակուսի ձև և ամրակուտ է: Ասիթանի կողմից մեկ օդա ջեբեջիներ ունի: Այս քաղաքում հայտնի է Կիյա փաշայի խրամը:

Արդահանի մոտ եղած բերդերը: Վալեի բերդը 987 (1579) թվականին գրավել է Լալա Մուսթաֆա փաշան: Ախարիսի բերդը մոտ է Օլթիին: Փերթեքի բերդը, Հեմադարի բերդը, Մամրվանի բերդը, Նեզերբար բերդը, Ղազի Սեֆեր փաշայի բերդը, Քենդեի բերդը, Կեզանի բերդը և այլ բերդեր, բոլորը գրավել է Լալա Մուսթաֆա փաշան:

Այս [Արդահանի] բերդը ցուրտ կլիմա ունի և այդ պատճառով այգիներ ու պարտեզներ չկան: Պտուղները ստացվում են Աջարա բերդից և Թորթումից: Արդահանի բնակիչները հավատացյալ մուսուլմաններ են: Կրոնասեր և պանդխտասեր մարդիկ են: Մեծ մասը զբաղվում են երկրագործությամբ, մի մասն էլ վաճառականներ են: Լեռներում աճում է ֆյուֆեմ կոչված հիանալի պտուղը: Այս բերդը էրզրումի հյուսիսումն է և նրանից հեռու է 5 մերհալեով: Արդահանից մինչև Կարա մեկ կոնաք է:

Այստեղից քարքարոտ վայրերով նորից դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Քուլե բերդը: Ախալցխայի տերիտորիայումն է և

կառուցել է Վրաստանի բեյ Լեւնդ խանը: Չըլդըրի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Փաղիշահական կանոնով բեյի խասը 300.000 ալչն է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, բերդակալ և բերդապահ՝ զինվորներ: Բերդը գրավվել է Սելիմ խանի կողմից: Գտնվում է անմատույց ժայռի վրա: 150 ալչնով կազա է: Ունի ջամի, խան և բաղնիք:

Այստեղից նորից դեպի արևմուտք գնացինք և 8 ժամից հետո հասանք Ինեքի բերդը: Կառուցվել է այդ անունով վրացի իշխանի կողմից:

Չըլդըրը սանջաքի բեյություն է: Բեյի խասը 400.000 ալչն է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի: Ըստ օրենքի, ջեբելունների հետ միասին, 1000 զինվոր է տալիս: Բնակիչները բարեպաշտ մարդիկ են, ապրում են երկրագործությամբ և խնայողությամբ: Զուրը շատ լավ է, կան հայ, գյոթ-դուլաք և վրացի ռայաներ:

Այստեղից շարժվեցինք դեպի հյուսիս-արևմուտք և 2 ժամից հետո հասանք Մամրվան բերդը: Կառուցվել է վրացի բեյերի կողմից: Գրավել է Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշան: Նախկինում սանջաքի բեյի կենտրոնն է եղել: Ներկայումս էրզրումի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը 203.000 ալչն է: Ունի շերիբաշի և ալայի բեյ: Բեյը, ջեբելունների հետ միասին, 500 զինվոր ունի, 150 ալչնով շերիֆ կազա է: Ունի բերդակալ, ազաբ-ազասի և բերդապահ՝ զինվորներ: Բերդը ամրակուռ և քառակուսի ձևով է կառուցված: Դեպի հարավ նայող մի դարպաս ունի: Ընդամենը 800 տուն կա: Բնակիչները մուսուլմաններ են և Նակշբենդի¹⁰³ միաբանությանը պատկանող կրոնասեր մարդիկ: Ունի ջամիներ, բաղնիք, խան և փոքր շուկա:

Այստեղից դարձյալ դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք էյդ գյուղը, որը Մամրվանի նահիյեում ընկած մուսուլմանական և հայկական գյուղ է: Այս շարժվեցինք դեպի արևմուտք և հասանք Կարա Գյունեք գյուղը, որը էրզրումի էյալեթի նահիյեներից է: Բարեշեն գյուղ և զեամեթ է: Անցնելով Վրաստանի լեռնանցքով, եկանք կանաչազարդ Ումուդում-Դեղե գյուղը: Մի բարձր լեռան ստորոտում, 100 տնից բաղկացած բարեշեն գյուղ է: Գտնվում է Եփրատ գետի ափին: Նշանավոր Եփրատ գետը բխում է այս գյուղի մոտի մի մեծ քարայրից: Գետում մի արշին երկարությամբ ձկներ կան, որոնք վերին աստիճանի համեղ են: Այստեղ է թաղված Ումուդում-Դեղեն, որի գերեզմանը հայտնի և կարևոր ուխտատեղի է: Այդ պատճառով ոչ ոք չի համարձակվում այդտեղ ձկներ որսալ:

Սակայն մի փարսախ ներքև որսում են: Մարդ այս ձուլը ուտելիս նրա համեղությունից ու անուշահոտությունից հիանում է: Որքան էլ ուտես, ոչ տաքություն կունենաս և ոչ էլ ծանրություն կզգաս:

Ումուդում-Դեղեի ուխտատեղին նվիրական վայր է. շեյխը՝ Իբրահիմ էֆենդին, նույնպես նվիրական և բարձր անձնավորություն է:

Այստեղից նորից էրզրումի դաշտով գնացինք և ողջ ու ապահով հասանք էրզրումի բերդը: Առանց մեր հագուստը փոխելու, մեր փաշա էֆենդին ներկայացանք և Երևանի խանի նամակն ու նվերները հանձնեցինք... Այստեղ մի շաբաթ մնացինք: Այդ ժամանակ Երևանի խանից նամակներ ստացվեցին: Խանը գրում էր. «Ձեր Կարսի կուլերը մեր զորականներին նեղություն են պատճառում: Խնդրում ենք ձեր կուլերից մի աղա ուղարկեք, որ զա այստեղ և բարավանները էրզրում տանի»: Տասներորդ օրը նվաստիս նորից Աջեմի երկիրը ուղարկեցին:

(էջ 325—328)

1057 (1647) ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ՌԻՉԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

Էրզրումից արևելք 11 ժամ ղնալուց հետո հասանք Հասան Կալա բերդը, որը նախապես նկարագրել ենք: Բասենի դաշտով նորից դեպի արևելք գնացինք և եկանք Բատելչանլի գյուղը, որ հայկական գյուղ և զեամեթ է: Այս, 9 ժամ հետո կանգ առանք Մեյտանջեքում, որը Բասենի դաշտում ընկած շեն գյուղ է: 10 ժամից հետո հասանք Մժնկերտ բերդը: Էրզրումի էյալեթում է և Խերասան բեյի իշխանության տակ: Բերդը կառուցված է սեպածե ժայռի վրա, ունի բերդակալ, 150 բերդապահ՝ զինվոր և 200 տուն: Բասենի կազայում նայիրություն է: ...Այստեղից դեպի արևելք գնալով, անցանք էրզրումի սահմանի վրա գտնվող Խանի ձորը և մտանք Կարսի էյալեթի տերիտորիան: Եդի-Քիլիսի ավերակ վանքը և լեռնանցքը անցնելով, 6 ժամից հետո հասանք Բարդուզ բերդը:

Բարդուզի բերդը Կարսի իշխանության մեջ է. կառուցվել է Ակ Կոյունլի էլ-Մելիք Իզզեդդինի կողմից...

Այստեղից գնացինք Քեջկվան-դուղման բերդը:

Քեջկվան-դուղման¹⁰⁴ նկարագիրը: Փիժենի, Սեֆաքի, էֆրեսյաքի պատերազմների պատմության մեջ մի քանի պատմագիրների կողմից հիշված այս բերդը, Աբբասի խալիֆ էլ-Մուսթենսեր Բալ-

լահի իշխանության օրոք, եկել է մոնղոլ ցեղի Հելաքու խանը, քաղաքը ավերել է և ժողովրդին սրի ու կրակի մատնել: Հետագայում այս բերդը Կարա-Կոյունլի Կարա-Յուսուֆի շնորհիվ վերաշինվել ու շենացել է, սակայն Թիմուրի ձեռքով նորից ավերվել է: Սուլթան Սուլեյմանի նախնիական ուղևորվելու ժամանակ, օսմանյան բանակի առաջապահի հրամանատար Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշան գրավել է նաև այս վայրերը: Ներկայումս Կարսի էյալեթի իշխանության մեջ առանձին սանջաքի բեյի կենտրոն է: Բեյի խասը 153.300 ակչե է...

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Ալ-Օսմանի սահմանի ծայրամասը կազմող Կարսի բերդը:

Կարսի բերդի նկարագիրը: Օսմանյան երկրում Կարս անունով երեք սանջաք կա. մեկը Կարա Դաշլեքի Կարսն է՝ Սեկեֆեում, երկրորդը՝ Մարաշի Կարսը, երրորդն էլ այս Կարսն է:

Սուլթան Մուրադ III-ի օրոք, Լալա փաշան որպես սերդար, իր հետ վերցնելով Անատոլիայի վեզիր Ջաֆեր փաշային, Շամի վեզիր Թոփալ Մուհամմեդ փաշա-ղաղե Հասան փաշային և Բլանլի Ալի փաշային, 100 հազարանոց բանակով գալիս է և կանգ առնում Կարսի հողում: Նա անհրաժեշտ է համարում վերաշինել ու շենացնել աջմենների ավերած Կարսի բերդը և ձեռնարկում է այդ աշխատանքներին: Ռումելիի փաշան, Մահմուդ փաշայի ձեռքով, քառանկյունի ապիտակ մարմարի վրա արաբերեն լեզվով ու ջելի տառերով գրել է տալիս հետևյալ գրությունը և ամրացնում ստորին վարդից դեպի հարավ նայող դարպասի վրա. «Հիմնեց այս նվիրական բերդը թագավորների մեծը՝ Յիրուզ Ազալը: Մեծն Աստված օգնի նրան: Մեր տերը՝ սուլթան Մեհմեդ-Իզեդդին Իյզուլլահի իշխանության օրոք, անվանի Սուլթան Քերիմ-էզեդինի աղջկա օժանդակությամբ կառուցեց: Աստուծո լույսը նրա գերեզմանի վրա լինի»:

(էջ 330)

Երկրորդ հիմնադիր Լալա փաշան այս հնագույն հուշարձանը մեծ խնամքով իր տեղն է դնում և ցույց է տալիս բարեգործ մարդ-

انشاءهذه القلعة المباركة آصف الملوك فيروز آقاي اعزالله *
انصاره في ايام مولانا السلطان الملك عزالدين ايدالله دولة
باعناية بنت السلطان كريم الدين المعركة نورالله قبرها و مرقدھا.

կանց: Բերդը 70 օրվա ընթացքում վերակառուցում և հոգում է բոլոր ռազմամթերքների և այլ հանդերձանքների կարիքը...

Այնուհետև, էվ. Չելերին պատմում է մի առասպելական սրբի գերեզմանի մասին, որի վրա կառուցված է Հասան-Հերգանիի ջամին:

...Կարսի էյալեթում աշխարհահամար է կատարվում: Ներկայումս օսմանցիների ձեռքումն է և փաղիշահական հրամանները գրվում են այսպես. «Կարսի էյալեթի մյուսասարրիֆ իմ վեզիր այսին-չին»: Աջմի սահմանի վրա է: Քանիցս արփալքի կարգով վեզիրներին է շնորհվել: Ներկայումս փաշան 600.000 ակչեի փաղիշահական խաս ունի: Նախկինում եղել է էրզրումի սանջաքը: Դեֆթերի քեթխուդա, դեֆթերի էմին և այլ պաշտոնյաներ չկան: Սանջաքները հետևյալներն են՝ Փոքր Արդահան, Խոջուջան, Զարեշատ, Քեջվան, Վրիշան: Կարսը փաշայի կենտրոնն է: 7 զեամեթ և 102 թիմար կա: Զեբելունների և փաշայի զինվորների թիվը 3000 ընտիր զինվորների է հասնում: Քանիցս դուրս է եկել Աջմի 7—8 խանությունների դեմ: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի, 300 ակչեով կադա, բերդակալ, 7 աղաբի աղաներ, 3 օդա ենիչերի, մեկ օդա ջեբեջի և մեկ օդա թոփջի: Զորբաջիները իրենց մարդկանցով միասին էրզրումումն են մնում: Կա 1500 բերդապահ զինվոր: Վանի, Կարսի և Ախալցխայի կուլերը (զինվորները) սահմանի վրա են գտնվում և հայտնի են իրենց քաջությամբ ու համարձակությամբ:

Եփրատ գետի ափին, Բիրեջիկի բերդի առաջ գտնվող գետանցքի նավերի եկամուտը, ինչպես նաև Հալեպի էյալեթի Սրուշ և Մենբեջ գյուղերի եկամուտները արձանագրված են իբրև Կարսի բերդի զինվորների օջաքը: Այնպես, որ այդ տեղերից տարեկան 70 բեռ ակչե ռոճիկ են ստանում: Կարսի էյալեթը 10 կազա ունի: Իսկ ամեն մեկ կազան՝ 8 նահիյե: Ունի նաև շեյխ-ուլ-իսլամ, նազիր, այաններ և էշրաֆներ:

Կարսի բերդի նկարագիրը: Կառուցված է հյուսիսային կողմում, մի թնդանոթի մենզիլի հեռավորության վրա գտնվող բարձր լեռան դագաթին: Այս բերդի միջնաբերդը գտնվում է լեռան ստորոտում, մի ժայռի վրա: Ստորին պարիսպը գտնվում է մի հարթության վրա: Ընդամենը հինգ կարգի ամուր պարիսպներ ունի: Բերդի դարպասը նայում է դեպի արևելք: Վերին բերդ կոչված միջնաբերդի դարպասը բացվում է դեպի արևմուտք և երկաթե ամուր դարպաս է: Պարիսպների միջև բերդակալի տուն և 200 լեներների տներ կան: Ռազմամթերքը առատ է և կանոնավոր: Միջնաբերդում շուկա, բազար, խան

լահի իշխանության օրոք, եկել է մոնղոլ ցեղի Հելաքու խանը, քաղաքը ավերել է և ժողովրդին սրի ու կրակի մատնել: Հետագայում այս բերդը Կարա-Կոյունլի Կարա-Յուսուֆի շնորհիվ վերաշինվել ու շենացել է, սակայն Թիմուրի ձեռքով նորից ավերվել է: Սուլթան Սուլեյմանի նախնիական ուղեորովելու ժամանակ, օսմանյան բանակի առաջապահի հրամանատար Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշան գրավել է նաև այս վայրերը: Ներկայումս Կարսի էյալեթի իշխանության մեջ առանձին սանջաքի բեյի կենտրոն է: Բեյի խասը 153.300 ակչե է...

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Ալ-Օսմանի առհմանի ծայրամասը կազմող Կարսի բերդը:

Կարսի բերդի նկարագիրը: Օսմանյան երկրում Կարս անունով չերեք սանջաք կա. մեկը Կարա Դաշլըքի Կարսն է՝ Սելեֆքեում, երկրորդը՝ Մարաշի Կարսը, երրորդն էլ այս Կարսն է:

Սուլթան Մուրադ III-ի օրոք, Լալա փաշան որպես սերդար, իր հետ վերցնելով Անատոլիայի վեզիր Ջաֆեր փաշային, Շամի վեզիր Թուփալ Մուհամմեդ փաշա-զադե Հասան փաշային և Բլանլի Ալի փաշային, 100 հազարանոց բանակով գալիս է և կանգ առնում Կարսի հողում: Նա անհրաժեշտ է համարում վերաշինել ու շենացնել աջեմների ավերած Կարսի բերդը և ձեռնարկում է այդ աշխատանքներին: Ռումելիի փաշան, Մահմուդ փաշայի ձեռքով, քառանկյունի սպիտակ մարմարի վրա արաբերեն լեզվով ու ջելլի տառերով գրել է տալիս հետևյալ գրությունը և ամրացնում ստորին վարոշից դեպի հարավ նայող դարպասի վրա. «Հիմենց այս նվիրական բերդը թագավորների մեծը՝ Ֆիրուզ Ազալը: Մեծն Աստված օգնի նրան: Մեր տերը՝ սուլթան Մելիք-Իզեդդին Իյդուլլահի իշխանության օրոք, անվանի Սուլթան Քերիմ-էդդինի աղջկա օժանդակությամբ կառուցեց: Աստուծո լույսը նրա գերեզմանի վրա լինի»:

(էջ 330)

Երկրորդ հիմնադիր Լալա փաշան այս հնագույն հուշարձանը մեծ խնամքով իր տեղն է դնում և ցույց է տալիս բարեգործ մարդ-

انشاءهذه القثعه المباركة آصف الملوك فيروز آفای اعزالله *
انصاره في ايام مولانا السلطان الملك عزالدين ايدالله دولة
باعناية بنت السلطان كريم الدين المعركة نورالله قبرها و مرقدھا.

կանց: Բերդը 70 օրվա ընթացքում վերակառուցում և հոգում է բոլոր ռազմամթերքների և այլ հանդերձանքների կարիքը...

Այնուհետև, էվ. Ջելերին պատմում է մի առասպելական սրբի գերեզմանի մասին, որի վրա կառուցված է Հասան-Հերզանի ջամին:

...Կարսի էյալեթում աշխարհահամար է կատարվում: Ներկայումս օսմանցիների ձեռքումն է և փաղիշահական հրամանները գրվում են այսպես. «Կարսի էյալեթի մյուսասարրիֆ իմ վեզիր այսինչին»: Աջեմի սահմանի վրա է: Քանիցս արփալքի կարգով վեզիրներին է շնորհվել: Ներկայումս փաշան 600.000 ակչեի փաղիշահական խաս ունի: Նախկինում եղել է էրզրումի սանջաքը: Դեֆթերի քեթխուդա, դեֆթերի էմին և այլ պաշտոնյաներ չկան: Սանջաքները հետևյալներն են՝ Փոքր Արդահան, Խոջուջան, Զարեշատ, Քեջվան, Վրիշան: Կարսը փաշայի կենտրոնն է: 7 զեամեթ և 102 թիմար կա: Զեբելունների և փաշայի զինվորների թիվը 3000 ընտիր զինվորների է հասնում: Քանիցս դուրս է եկել Աջեմի 7—8 խանությունների դեմ: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի, 300 ակչեով կազա, բերդակալ, 7 ազարի աղաներ, 3 օդա ենիչերի, մեկ օդա ջեբեջի և մեկ օդա թուփջի: Զորբաջիները իրենց մարդկանցով միասին էրզրումումն են մնում: Կա 1500 բերդապահ զինվոր: Վանի, Կարսի և Ախալցխայի կուլերը (զինվորները) սահմանի վրա են գտնվում և հայտնի են իրենց քաջությամբ ու համարձակությամբ:

Եփրատ գետի ափին, Բիրեջիկի բերդի առաջ գտնվող գետանցքի նավերի եկամուտը, ինչպես նաև Հալեպի էյալեթի Սրուշ և Մենբեջ գյուղերի եկամուտները արձանագրված են իբրև Կարսի բերդի զինվորների օջաքը: Այնպես, որ այդ տեղերից տարեկան 70 բեռ ակչե ռոճիկ են ստանում: Կարսի էյալեթը 10 կազա ունի: Իսկ ամեն մեկ կազան՝ 8 նահիյե: Ունի նաև շեյխ-ուլ-իսլամ, նազիր, այաններ և էշրաֆներ:

Կարսի բերդի նկարագիրը: Կառուցված է հյուսիսային կողմում, մի թնդանոթի մենզիլի հեռավորության վրա գտնվող բարձր լեռան դագաթին: Այս բերդի միջնաբերդը գտնվում է լեռան ստորոտում, մի ժայռի վրա: Ստորին պարիսպը գտնվում է մի հարթության վրա: Ընդամենը հինգ կարգի ամուր պարիսպներ ունի: Բերդի դարպասը նայում է դեպի արևելք: Վերին բերդ կոչված միջնաբերդի դարպասը բացվում է դեպի արևմուտք և երկաթե ամուր դարպաս է: Պարիսպների միջև բերդակալի տուն և 200 լեներների տներ կան: Ռազմամթերքը առատ է և կանոնավոր: Միջնաբերդում շուկա, բազար, խան

և բաղնիք չկան: Այս բերդից ցած գտնվող վարոշը պարսպի նման է: Երկու կարգի ամրակուռ պատեր կան: Երկաթե երեք դարպասներ ունի: Դարպասներից ներս լիքը հրացաններ և բազմատեսակ ուղմական գործիքներ կան: Դռնապաններն ու հսկողները միշտ պատրաստ են: Այս դարպասներից մեկը բացվում է դեպի արևմուտք՝ էրզրումի կողմը և կոչվում է Սու-Կափուսու, մյուս դարպասը բացվում է դեպի Կաղզման և կոչվում է Օրթա-Կափու: Երրորդը բացվում է դեպի արևելք՝ Երևանի կողմը և կոչվում է Բահրամ փաշա-Կափուսու: Բերդի պատերի վրայի պահակատներից բերդապահները գիշեր-ցերեկ պահակություն են անում և մուկ գիշերներին ջահերով լուսավորում են բերդի պարիսպներն ու դարպասները: Վարոշի պատերը աչքան էլ բարձր չեն, բայց շատ ամուր են և քարաշեն: Սադրին բերդի շրջապատի խրամի տեղում լին է: Այն գրավում է Բահրամ փաշայի տնից մինչև Օրթա-Կափուն ընկած տարածությունը: Զուրը հիանալի է: Այս կողմից բերդին տիրանալը անհնարին է: Բերդի շրջապատում 220 խիստ ամրակուռ աշտարակներ կան, ինչպես նաև 2080 պատնեշ և պատվարներ: Այս մեծ ուժեղացի շրջագծի երկարությունը 5700 քայլ է:

Շինությունները: Այս բերդում մոտ 3000 ալանի, էշրաֆի և արհեստավորների տներ, 47 մեհարա, ջամի և մզկիթներ կան: Դրանցից միայն ութի մեջ ուրբաթի սալավաթ է կարդացվում: Ամենահինը լալա փաշայի կողմից կառուցված Շեյխ Հասան-Հերգանի ջամին է... հետո Վալիդ էֆենդիի ջամին է՝ ջրի դռան մոտ, Սուլեյման էֆենդիի ջամին է... Հյուսիսից քեթխուդայի ջամին, որը Կըզըլ Քիլիսե անունով մի մեծ վանք է եղել, և փաղիշահի ֆերմանով ջամի է վերածվել ու խավարից ազատվել:

Հողը բարեբեր է և բերքառատ: Քարուկրից կառուցված բեդիստան չկա, բայց 200 խանութ կա: Հինգերորդ կլիմայի կենտրոնում գտնվելու պատճառով ձմեռը շատ խստաշունչ է լինում. այդ պատճառով էլ ալգիներ ու պարտեզներ չկան: Սակայն բերքը, հացահատիկը շատ առատ է: Բնակիչները շատ առողջ են և վաճառականությունյամբ ու երկրագործությամբ են ապրում: «Հոշակը փորձանք է» ասելով, բնակվում են հասարակ, միահարկանի, փայտաշեն տներում: Ուլու ջամիի մոտի փաշայի պալատը բարեզարդ է. այս պալատի մոտ մի շարիաթի դատարան կա...

Էվ. Չելեբին Կարսից գնում է Ախալցխա և այստեղ էրզրումի փաշայից իր բերած նամակը հանձնում է տեղի փաշային: Փաշան և իր ալանները հերքում են աշխատների քարավանների կողոպտելու մասին Երևանի խանի զանգատը և այդ հա-

մարում աշխատների ու կաղզմանցիների կողմից կաղզմակերպված դրպարտություն: Այստեղից էվ. Չելեբին մի կոնաք ճանապարհ գնալուց հետո, անցնում է Արազ գետը և կանգ առնում Կաղզմանում:

Կաղզման բերդի բնութագիրը: Գտնվում է Արազ գետի հարավային կողմում, որը համարվում է Ադրբեջանի տերիտորիան: Արազ գետը սկիզբ առնելով արևմուտքից՝ Բինգյուլի լեռներից, անցնում է բազմաթիվ քաղաքներով ու բերդերով և հոսում դեպի արևելք: Արփա-շայը Փիլիսաղզի լեռան մոտ միանում է Արազ գետին:

Կաղզման բերդը թեև գտնվում է Ադրբեջանի տերիտորիայում, սակայն Ալ-Օսմանի էյալեթն է: Կառուցված լինելով նեշիրվանի աղջիկներից մի անարատ կույսի կողմից, կոչվել է նրա անունով: Շատ արքաների ձեռքն անցնելուց հետո, անցել է Ուզուն Հասան շահին, նրանից էլ գրավել է Շահ Իսմայիլը: Հետագայում [սուլթան] Սուլեյման անշաք է եղել: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, 900 զինվոր: 150 աղջեով կազա է: Ունի նաև բերդակալ և 300 բերդի զինվորներ: Սահմանված ոռճիկները ստացվում են աղահանքից:

Բերդի արևմտյան կողմում կա մի մեծ և հարուստ աղահանք: Կա նաև հազվագյուտ ջրաղացի քարի հանքավայր, որտեղից ջրաղացի քարեր են տանում Աջեմի երկիրը, էրզրում և այլ երկրներ: Այդ քարը Կաղզմանի լեռներից է ստացվում:

Այս լեռներից է ստացվում նաև վիռե քարը, որը վիրաբույժները մեհհեմի¹⁰⁵ են վերածում և վիրքերի վրա դնում: Այս լեռներից են ստացվում և պատրաստվում նաև ոսկերիչների խողովակ, սափրիչների սրելու քար և այլ տեսակի քարեր: Երկու տեղում ոսկու և արծաթի հանքեր կան: Բայց որովհետև ծախսը եկամտից ալիլի է, առաջժ չեն շահագործում:

Բերդը կառուցված է մի հարթավայրում, բայց ամրակուռ, քառակուսի ձևով փոքրիկ բերդ է: Վերևում և ներքևում 700 տուն կա... Թեև առևտրական քաղաք չէ, բայց սահմանի վրա է: Երևանի արևմուտքում գտնվող և երևացող Ադրի-դաղը Կաղզմանի մոտ է: Աշխարհում նշանավոր և բարձր լեռներից մեկն էլ այս է: Թուրքմենների յայլան է:

Արազի եզրին գտնվելու պատճառով Կաղզմանի կլիման տաք է: Ամենուրեք ալգիներ ու պարտեզներ կան: Բնակիչները ուղղամիտ, հանդարտ, հնազանդ մարդիկ են, գեղեցիկները շատ գրավիչ են: Հաճույասերները ընդհանրապես աջեմի երգեր են երգում, լավ ձայն ունեն, հաճելի բնավորությամբ մարդիկ են:

(էջ 323—325)

Մաղազ բերդը Վրաստանի տերիտորիայում է: Կարսի էյալեթի իշխանության մեջ, ըստ հին օրենքի, մերլիվայի կենտրոն է եղել: Ներկայումս Կարսի նահիյեներից է: Բերդը կառուցել է Իրանի շահ Մուղազ խանը: Հետո անցել է Ակ Կոյունլի սուլթանների ձեռքը: Նրանցից գրավել է Շահ Իսմայիլը: Հետագայում գրավել է սուլթան Սուլեյման խանը: Բերդակալը բերդի իշխողն է, ունի 150 բերդապահներ...

Բերդի կողքով հոսում է Արփա-չայը: Այս գետը հոսելով Վրաստանից, անցնում է այստեղից և Թեքելի գյուղի մոտ խառնվում է Արազին: Այս Մաղազբերդը սահմանակից է Աջեմի Շորագյալ բերդին: Սակայն Շորագյալ բերդը Աջեմի ձեռքում է, իսկ Շորագյալի բոլոր նահիյեները մնացել են Կարսի իշխանության տերիտորիայում: Երկուսի միջև Արփա-չայը սահման է կազմում: Դիմացի՝ արեւելքան, կողմը Աջեմին է պատկանում, իսկ արեւմտյան կողմը Կարսի հողումն է: Այս բերդի ետեւում, մի մենզիլ հեռավորության վրա, գտնվում է Ան [Անի] բերդը, որը Կարսի իշխանության մեջ է: Մի ժայռի վրա ընկած, քառանկյունի, ավերված փոքրիկ մի բերդ է: Ասում են, որ նեշիրվանն է կառուցել: Բերդի ներքեւում բարեխն մի գյուղ կա, որը զեամեթ է: Ռայաները հայեր են: Այս Ան բերդի ու Կարսի միջև է գտնվում Իքի-Նեխի լեռը, որը Կարսի ետեւումն է և նրանից մի կոնաք հեռու է:

Այս բերդից դուրս գալով, անցանք ընդարձակ, կանաչադարձ վայրերով և հասանք Զարիշադ բերդը:

Զարիշադ բերդի բնութագիրը: Կառուցվել է Իրանի շահերի կողմից: Այստեղ մեծ թվով աջեմներ խիստ մեծ դառնություն* են անցկացրել, այդ պատճառով էլ այս բերդը կոչվել է Զարիշադ: Ներկայումս Կարսի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Ունի ավայի բեյ և շերիբաշի: Նվիրական պատերազմի ժամանակ 1200 զինված զինվոր կհավաքի... Բերդը գտնվում է մի բարձր ժայռի վրա, քառանկյուն, ամրակուռ բերդ է: Ներսում և դրսում ունի 300 տուն... Ընկած է Կարսից արեւելք, Երևանի ճանապարհի վրա և մի կոնաք հեռու է:

Այստեղից նորից դեպի արեւելք շարժվեցինք և 9 ժամ ճանապարհ գնալուց հետո հասանք Թալըշ գյուղը, որը Աջեմի տերիտորիայում և Երևանի իշխանության տակ է գտնվում: Այստեղից գնա-

ցինք Կարա-Թիրի գյուղը, ապա 12 ժամ ճանապարհ գնալուց հետո հասանք Ուլքիլիսի մենզիլը: Ասում են, որ Ռումի կայսրն է կառուցել: Այս երեք վանքերից մեկում հայ աղջիկներ [կույսեր], մյուսներումն էլ հույներ և հայերն են ապրում: Աջեմի երկրի այս Ուլքիլիսի հնագույն վանքը, մեկ էլ Նախիջևանի ճանապարհի վրա գրեթե ձեռք ձեռքի-Քիլիսի տաճարը նշանավոր են: Սակայն սրանում [Ուլքիլիսեում] երեւելի հուշարձաններ չատ կան: Այս վանքումն է պատրաստվում միրուն-յաղը (մեռոն), որն իսկապես տարօրինակ է: Մի մետաքսյա գորգի վրա դնում են կաթսան, տակը կրակ են վառում և եփում են կաթսայի մեջ լցված բույսերն ու ծաղիկները: Կրակը գորգի վրա չի ազդում և նույնությամբ մնում է: Հետո այս բույսերի ջուրը, այսինքն յուղը լցնում են հատուկ ամանների՝ կումկումների (գյուզյում) մեջ և իբրև շնորհավորանք տանում են Ֆրենգիստան, իսկ այնտեղից ուխտի են գալիս այս վանքը: Այդ յուղը գործ են ածում տարբեր հիվանդությունների, վերքերի համար: Նրանց սխալ կարծիքով ունենում է ազդեցություն:

Տարօրինակ բան: Այս վանքի բակում, բարձր կամարի տակ, օդում կախված մի հաստ երկաթ կա: Միշտ այդպես մնում է պարապության մեջ և ոչ մի կողմից ոչ մի բանի չի կաշում ու ոչնչի վրա չի հենվում: Քրիստոնյաների սխալ կարծիքով այդ ուղղահայաց երկաթը մնում է [օդում] առաքյալ Շմավունի հրաշքի շնորհիվ: Որոշ մուսուլմաններ տեսնելով այդ հավատում են դրան, որովհետև այդ ուղղահայաց երկաթը սոսկալի քամիների ժամանակ տատանվում է: Որպեսզի ոչ ոք դրան ձեռք չտա, վարդապետները նրա շուրջը ծառի ճյուղերից ամուր ցանկապատ են շինել: Նվաստիս կարծիքով սա հրաշք չէ, այլ հնարագիտություն:

Ուղղահայաց երկաթի հնարագիտությունը: Շենքը կառուցող վարպետը այս երկաթե փոքրիկ սյունի վրա նախապես բարձր կամար է կապել: Ամենաբարձր զագաթի կենտրոնում մի մեծ մագնիսական քար է դրել: Մի ուրիշ մագնիսի քար էլ՝ երկրաչափական հաշվով, դրել է այդ զագաթի վրա և դիմացը: Այս փոքր երկաթե սյունը երկուսի միջև է գտնվում: Երկու մագնիսական ուժեր հավասարազոր են, այդ պատճառով էլ սյունը այդպես օդի մեջ կախված է մնում: Այնպես, որ այստեղ ոչ առաքյալների, ոչ Շմավունի հրաշքը կա և ոչ էլ թիլիսման: Բոլոր դիտողները հիանում ու ապշում են: Ես՝ նվաստս, իմ կարճ խելքով, այդպես մտածեցի: Ասածով, կարծում եմ, որ չեմ սխալվել:

Վանքը ունի մոտ 500 վարդապետներ: Աջեմի և Ալ-Օսմանի

* Քուրբերեն — (زارشديد) — զարի շեդիդ:

կողմից ամեն գիշեր 500—600 ձիավորներ են գալիս այստեղ իջևանելու: Վարդապետները կարպետներ ու պարկեր են հանում և հյուրասիրում են եկվորներին: Յուրօրինակ բրիստոնեական մեծ վանք է:

Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք, Արազ և Զանգի գետերն անցանք և երկրորդ անգամ եկանք Երևան:

...Երևանի բերդի խանից նամակներ վերցնելով նորից ուղևորվեցինք դեպի էրզրում:

ՄԵՐ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԵՐԵՎԱՆԻՑ ԷՐԶՐՈՒՄ

Երևանից դուրս եկանք 700 մարդուց կազմված բարավանով և 5 ժամ հետո հասանք Արզալար գյուղը, որը 100 տնից բաղկացած, այգիներով ու պարտեզներով աջեմական գյուղ է: Գրավման ժամանակ Կարսի տերիտորիայում էր, ներկայումս ենթակա է Աջեմին: Այգտեղից 4 ժամ դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Աբարան գյուղը: 500 տնից բաղկացած Գյոքդուլաքի գյուղն է: Այգտեղից կանաչադարձ վայրերով դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Շարաբ-խանե գյուղը, որը մի ժայռի վրա գտնվող, ուխտատեղիով, 300 տնից բաղկացած, անթիվ այգիներով ու պարտեզներով բարեշեն գյուղ է: Կարսի տերիտորիայում զեամեթ է: Այգտեղից դարձյալ դեպի արևմուտք գնացինք, 4 ժամ լեռան ստորոտով ճանապարհ անցանք և հասանք Բեքեմ գյուղը: Հնում Ուզուն Հասան շահի աղջկա գյուղն է եղել և նրա անունով էլ Բեքեմ է կոչվել, որովհետև աջեմները շահերի աղջկան Բեքեմ են ասում: Կարսի տերիտորիայում գտնվող 300 տնից բաղկացած գյուղ է, բնակիչները հայեր և վրացի ազնավուրներ են: Բուն մեծ քաղաքը խավարյալ Թիմուրը ավերել է և ներկայումս Արփա-չայի եզերքին պարզ երևում են շինության հետքերը: Այդ շինությունների մեջ 7 բարձր գմբեթներ կան, որոնց մեջ են նաև Ակ-Կոյունլի շահեր՝ Մեջենդի խանի, Ուշար խանի, Օթֆիբայ խանի, Գյունդուզ-բայ խանի արձանները իրենց գահերով. որը պառկած է, որը նստած, կարծես կենդանի լինեն: Յուրաքանչյուր գերեզմանաքարի վերևում փորագրված է անունն ու պատկերը, մահվան պատճառը և թվականը: Այս ավերակ քաղաքի շրջապատում մեծ յայլաներ կան: Այստեղից նորից դեպի արևմուտք գնացինք, անցանք մացառոտ, ճահճոտ և աղոտ վայրերով և հասանք Շորագյալ բերդը:

Շորագյալ բերդի բնութագիրը: Սուլթան Հյուսեյին Բայկարան¹⁰⁶ այս քաղաքի կողքով հոսող Արփա-չայի շրջանի օդը շատ է հավա-

նել և իմաստուն Շորագերի խորհրդով կառուցել ու բարեշինել է այս բերդը: Հետագայում, Կարա-Յուսուֆի տիրապետության օրոք, Թիմուրը ավերել է այն: Հետո նորից վերաշինվել է, սակայն Նախիջևանի վրա արշավելիս սուլթան Սուլեյման խանի բանակի առաջապահները ավերել են այս բերդը: Ներկայումս Արփա-չայի եզերքին երևում են Թիմուրի կողմից ավերված բազմաթիվ կամարների և մեծ գմբեթների հետքերը:

Ինչպես պատմագիր Թոհթեն է գրում, երաժշտական գիտության 48 բարդություններից մեկը՝ շորագերի թերթիբը, այդ գիտականը հորինել է քաղաքը բարեշինելու ժամանակ և իր անունով Շորագեր¹⁰⁷ անվանել:

Այս քաղաքի ամբողջ ժողովուրդը, մեծ թե փոքր, իսկապես զրոսասեր և հաճույասեր մարդիկ են, աջեմի ձևով շորագեր և սրտառուլ երգեր են երգում:

Քաղաքը այնքան էլ բարեշեն չէ, բերդը ավերված է: Ունի 300 տուն: Նահիյեների մեծ մասը ընկած լինելով Արփա-չայի մյուս ափին, մտնում են Երևանի խանության մեջ, իսկ այս ափինը՝ Կարսի: Այստեղ ևս Վրաստան է համարվում, քանի որ Արազ և Զանգի գետերից հյուսիս՝ 40 կոնաք տարածությամբ [երկիրը], սկսած էլբրուսից մինչև Խազերի ծովը, Դադաստան և Վրաստան է համարվում: Արևմուտքից սահմանակից է էրզրումին:

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևմուտք և 5 ժամվա ընթացքում 6 գետ անցանք: Բոլորը փոքր գետեր են, որոնցից մի քանիսը Վրաստանից, մի քանիսն էլ բխում են Աղդուրի լեռներից, անցնում են այս գյուղերով և թափվում Արազ գետի մեջ: Ճանապարհների մի մասը ճահճոտ է: Մենք հասանք Քեչդի նահիյեն: Ունի մի գետ, որի անունը հայտնի չէ: Սուլթան Մուրադ խանը Երևան գնալիս, անցել է այս գետով և իր փաղեղահական տաղավարի մոտ մի սոֆա¹⁰⁸ է կառուցել տվել, որի հետքերը մինչև հիմա երևում են: Կարսի այանները նրա շորս կողմը լավ ծառեր են տնկել և վեր են ածել նամազավայրի: Ճանապարհորդների իջևանելու համար կանաչադարձ մի վայր է: Այստեղից դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Բուլաք գյուղը, որը Կարսի զեամեթի տերերից մեկի՝ Զալք Սեֆի աղայի ազատ զեամեթն է: Ունի 300 տուն: Այստեղից եկանք Կարսի բերդը: Մի գիշեր դիզտար Ալի Աղայի մոտ հյուր մնացինք և առավոտյան բոլոր բարեկամներին հրաժեշտ տալով շարժվեցինք դեպի արևմուտք և անցնելով բերքառատ վայրերով՝ հասանք Դուշ Կիյա մենդիլը, որը Կարսի տերիտորիայում է և 800 տնից բաղկացած զեամեթ

գյուղ է: Այդտեղից անցանք վերելքներով ու վայրէջքներով, եղևնու անտառներով ծածկված բարձր վայրերով և եկանք Վերնիշան մեն-
զիլը, որը Կարսի տերիտորիայում է, անցյալում սանջաք է եղել: Գրանցված է Արազ գետի դիմացի ափի, Վանի էյալեթի Բայազիդ-
բերդի տերիտորիայում: Ներկայումս Կարսի ալայ-բեյը այստեղ է
նստում: Գյուղը 300 տուն ունի: Այստեղից դեպի Հյուսիս, երկու
մենզիլ հեռավորության վրա Ախալցխան է:

Այստեղից դաշտերի միջով դեպի արևմուտք գնացինք և եկանք
Ջինխան բերդը: Կարսի տերիտորիայում 200 տնից բաղկացած
գյուղ է: Այստեղից անցնող թիմարատերերից տուրք են առնում:
Կարսի փաշայի սուբաշիույթունն է: Բերդը քառանկյունի է, հիմնա-
դիրը ինձ հայտնի չէ: Հարցրի բերդի բնակիչներին, նրանք էլ չգի-
տեին: Փոքր բերդ է: Բնակիչները շատ համառ մարդիկ են:

Դարձյալ դեպի արևմուտք գնացինք, անցանք եղևնու ծառերով
պատված ճանապարհներով և հասանք Սողանլի-Բելի անունով մեծ
դերբենդը: Ռումում, Աջեմում, Բելխում և Բուխարայում հայտնի մի
քաղաք է, որտեղից անցնող վաճառականների և ուրիշների մեջքը
կոտրվում է: Հազար ու մի տանջանքով այստեղից էլ անցանք և
եկանք Կոմի-Դամի գյուղը: Բասենի սանջաքի տերիտորիայում, Ա-
րազ գետի եզրերին ընկած 150 տուն ունեցող գյուղ է: Այգի ու
պարտեզ չունի: Այստեղից դաշտերով նորից դեպի արևմուտք գնա-
ցինք և հասանք Բասեն գյուղը: Ունի 300 տուն, էրզրումի վիլայեթի
գրանցողի՝ Ջաֆեր էֆենդիի գիամեթն է: Այստեղից առաջացանք,
անցանք Արազի վրայի Չոբան-Քյոփրյու կոչված կամրջով և հարթ
դաշտերով շարունակելով մեր ճանապարհը, նորից եկանք Հասան-
Կալա բերդը: Այստեղից դեպի արևմուտք գնացինք և ապահով կեր-
պով էրզրում մտանք...

Այնուհետև, էվ. Չելեբին պատմում է, որ որոշ ժամանակ անց էրզրումի վալին
փաղիշահական հրովարտակ է ստանում, որով հրամայվում է բոլոր զինվորական ու-
ժերը հավաքել և Կարսի դաշտում պատրաստ լինել պատերազմի: Այս կապակցու-
թյամբ փաշան էվ. Չելեբին ուղարկում է Ջանջայի և Թորթումի սանջաքները:

(էջ 338—348)

ՓԱԴԻՇԱՀԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՈՒՆԸ
ԴԵՊԻ ԲԱՅԲՈՒՐԴ, ԶԱՆԶԱ, ԻՍՊԻՐ, ԹՈՐԹՈՒՄ
ԵՎ ԱԿՉԱ-ԿԱԼԱ

Մեր փաշա էֆենդիից վերցնելով փաղիշահական հրամանը և
բերդերի աղաներին հասցեագրված նամակները, 9 ժառանգողներով
գնացինք զինվոր հավաքելու:

էվ. Չելեբին, իր սովորությանը համաձայն, հիշում է իր անցած բոլոր գյուղերն
ու վայրերը: Նշում է նաև, որ «էրզրումի էյալեթի Քզի սանջաքի լեռներում երկա-
թի հանքեր կան, որից թնդանոթի գնդակներ են ձուլում: Այդ բարձր լեռնով հարյու-
րավոր հոսող ջրեր են անցնում երկաթի հանքերի միջով և թափվում Եփրատ գետը:
Այդ պատճառով այդտեղից հետո Եփրատի ջրի համը փոխվում է»:

Չելեբին կանգ է առնում Ակշա-Կալայում:

(էջ 324)

Ակշա-Կալայի բնութագիրը: Թորթումի սանջաքում է և Վրաս-
տանի հողում: Վրաստանը իր իշխանության տակն առնելու համար
կառուցել է Ուլամե փաշան: Սակայն ժամանակի ընթացքում բերդը
ավերվել է: Բերդակալ և բերդապահներ չունի: Գտնվում է Թորթու-
մի հյուսիսում: Ունի 600 տուն, ջամի, խան, բաղնիք, փոքր շուկա:
Բայազիդ-Վելին իր շահագրեթյան շրջանում, Տրապիզոնում վալի
եղած ժամանակ պաշարել է այս բերդը և գրավելիս դժվարություն-
ներ է կրել: Գրավելուց հետո որոշ տեղեր ավերել է...

Այստեղից եկանք Ջաթջա՝ Գյումյուշխանե, քաղաքը... Վիլայեթի
բոլոր այսանները հավաքվեցին և փաղիշահի հրամանը կարդացին:
«Լսում ու հնազանդվում ենք», ասացին բոլոր կուլերը: Բերաթով
ապահարկ մյուսելիմները (տապարակիրներ) պատրաստվեցին
Երևանի արշավանքին: Մենք էլ սկսեցինք քաղաքը դիտել: Այս քա-
ղաքում Մեծ Իսքենդերի իմաստուն Ֆիլկոս-Յունանին արծաթի հան-
քեր է գտել և Իսքենդերին խորհուրդ է տվել քաղաքը բարեշինել: Հե-
տո քաղաքը անցել է վրացիների ձեռքը: Ավելի ուշ Ադրբեջանի ար-
քայի՝ Ուզուն Հասանի ձեռքն է անցել: Ուզուն Հասան շահը էբու-
էլ-Ֆեթհի¹⁰⁹ հետ Թերջանի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմում
պարտության է մատնվում և բերդը անցնում է սուլթան Մուհամմեդ
Ֆաթիհի ձեռքը: Այդ ժամանակ այստեղ գտնված արծաթի հանքի
նմանը ոչ մի երկրում չկար: Քաղաքը այդ ժամանակ կոչվել է
Գյումյուշ-խանե, սակայն Ալ-Օսմանի արքունական դեֆթերում
գրանցված է որպես Ջաթջա: Ամբողջ բնակչությունը ազատված է
ամեն տեսակի տուրքերից: Փոխարենը պարտավոր են արծաթի
հանքերը մշակել: Քաղաքը ներկայումս օսմանցիների ձեռքում է,
ունի մոտ 70 արծաթի հանքավայր, որոնց մի մասը մշակվում է, մի
մասն էլ անգործության է մատնված: Օսմանյան երկրի արծաթի
հանք ունեցող մյուս վայրերն են՝ Անատոլիայում՝ Կադզմանը, Հե-
քարին, Բինգյուլը, Սենչակը, Աքարը, Եգիպտոսը, Շամի երկրում՝
Ջեբել-Լիբնան, Մուան-օղլի լեռը, Մերզիֆուն (Մարզվան) քաղաքը
և այլն: Ռումիլիում՝ Բոսնայի տերիտորիայում գտնվող Սերբերե-
նիչեն է, Իսկյուրի մոտ՝ Կարաթովեն է, Փերշեթենի մոտ՝ Նովեբուր-

դեն է և Սելանիկի մոտ՝ Սիտերկիփսին է և այլն: Սակայն Գյումուշ-խանեի հանքի շերտերը մարդու բազուկի հաստությամբ 7 շերտից են բաղկացած և ամբողջն առանց կապարի մաքուր մետաղ է: Քաղաքում, էմինի թաղում փողերանոց (զարբ-խանե) կա, որը ներկայումս չի աշխատում: Ջաթջայում կտրված մի քանի ակշե պահում են ինձ մոտ...

ԱՅՍՏԵՂԻՑ ԳՆԱՅԻՆՔ ԲԱՅՐՈՒՐԹ ԲԵՐԴԷ

Հնագույն Բայբուրք բերդի բնութագիրը: Այլ-ժամանի մեծ նախահայրերը և Մահանի երկրից եկած Ակ-Կոյունլիները ապրել են այս քաղաքում: Յայլաները բարձրանալու ժամանակ, գտել են Գյումուշխանեի մեծ հարստություն պարունակող հանքերը և հարստացել են, որի պատճառով էլ այս քաղաքը Բայբուրթ* է կոչվել: Հետո աղավաղվել և Բայբուրտ է դարձել: Ուզուն Հասանի ձեռքից գրավել է Ֆաթիհի վեզիր Մահմուդ փաշա-Աթիկը: Ներկայումս, համաձայն Սուլեյման խանի աշխարհահամարի, էրզրումի վեզիրի փառիշահական խասից անջատված սուբաշիություն է: 150 ակշեով կազա է: Կադին տարեկան 6 քիսե եկամուտ ունի...

Բայբուրք բերդի նկարագիրը: Բարձր ժայռի վրա, հնգանկյունի ամրակուռ մի բերդ է: Պարիսպների բարձրությունը 40 արշին է: Խրամ չունի: Պարիսպներից ներս հնում կառուցված մոտ 300 տներ կան, շուկա, խան, բաղնիք չունի: Երկու դարպաս ունի... Գարպասից ներքև մոտ 1000 հողածածկ տներ կան: Քաղաքում 19 մուսուլմանական և 7 հայկական թաղեր կան: Հրեաներ և գնչուներ չկան: Ծովեզերքը 3 մենզիլ հեռավորության վրա է, որտեղ շատ հույներ կան: Բնակչության մեծ մասը թուրքմեններ և քրդեր են: Ֆաթիհը Թիրե քաղաքը գրավելուց հետո, այնտեղից մոտ 3000 մարդ է փոխադրել այստեղ: Բնակիչների մեծ մասը այդ թիրեցիների սերունդն են: Կրոնասեր և բարեպաշտ մարդիկ են...

Այնուհետև, էվ. Չելեբին նկարագրում է Բայբուրթի ջամիները, մեզրեսները, բաղնիքները, շուկաները և բեդիստանը:

...Գործվածքներից հայտնի են Բայբուրթի կարպետները, սեջադենները, որոնք շատ ընտիր են և տարվում են շատ երկրներ:

Քաղաքի կլիման սառն է և պտուղները առատ չեն... Ծերերը ապրում են մինչև 150 տարեկան հասակը... Կանայք վերին աստի-

* Բայ՝ թուրքերեն հարուստ է նշանակում, բուրթ՝ տեղ, վայր իմաստն ունի, այստեղից էլ Բայբուրթ՝ հարուստ վայր է նշանակում (ծանոթ. հրատարակչի):

ճանի համեստ, բարեկիրթ, գեղեցկախոս են: Քաղաքը էրզրումի հյուսիսում է և 2 կոնաք հեռավորության վրա է: Տրապիզոնը գտնվում է հյուսիսում, ճանապարհը դժվարին է:

Ճարդիս [Չորուխ] գետը սկիզբ է առնում էրզրումի լեռներից, ոռոգում է բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր և հոսելով Բայբուրթի բերդի կողքով՝ Գունիայի մոտ թափվում է Սև ծովը: Ոմանք ասում են, որ Ճորդիս անունը Ջուի-ռուհի աղավաղված ձևն է: Այդ դեպքում իմաստը կլինի՝ հոգու գետ: Բայբուրթցիները լեռների վրայի անտառներից փայտեր են կտրում և Ճորդիս գետն են նետում:

Հետո քաղաքում գանվող թմբի մոտ ամեն մարդ գտնում է իր նշան արած փայտը և տուն տանում...

Այնուհետև, էվ. Չելեբին նկարագրում է Բայբուրթի իսլամական ուխտատեղիները:

Թորքում բերդը հիմնել է վրաստանի շահ Մարուրը: Հետո անցել է Ուզուն Հասանին և սրանից էլ՝ Ֆաթիհին: Ավելի ուշ վրացիները նորից գրավել են: Երբ Սուլեյման խանը իմանում է [Թորթումի] գրավման մասին, անմիջապես երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշային սերդար է նշանակում և ուղարկում բավականաչափ զինվորներով: [Ահմեդ փաշան] գալիս մտնում է խրամատները և յոթ օր ու յոթ ժամ պատերազմելուց հետո, բերդը գրավում է: Բերդում անհրաժեշտ պատերազմյալ հետո, բերդը գրավում է: Բերդում անհրաժեշտ քանակությամբ պահապաններ, ռազմամթերք, թնդանոթ, պաշարեղեն և այլ հանդերձանքներ թողնելուց հետո, իր զինվորներով հարձակվում և ամառով գրավում է նեջախ և էմիր-Ախոր բերդերը: Այդ բերդերումն էլ բավականաչափ զինվորներ է թողնում: Այդտեղից շարժվում է Ակշա-Կալայի վրա ու 7 օրվա ընթացքում գրավում է այն և նրա աշտարակի վրա կարգալ է տալիս Մուհամմեդի էզանը: Դրանից հետո գնում է Նիքերդ, Աշերդ, Քյուչուք-Ակշե բերդերի վրա, որոնց բեյերը ամառով հպատակություն և հնազանդություն են հայտնում: Ապա գնում է Դատանլի նահիյեի վրա, որի 60 գյուղերից 15-ը հպատակվում են, մնացածները ավերվում: Թեքհիս, Ակշա Կալա, Դիվանե Դերեսի բերդերը գրավելուց հետո, բանակը գալիս է Թորթում: Թորթումը գրանցվում է իբրև սանջաքի կենտրոն: Ներկայումս էլ այդպես է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի: Պատերազմի ժամանակ ջեբելունների և բեյի զինվորների հետ միասին 60 հազար¹¹⁰ (?) ընտիր զինվոր է տալիս: Ըստ օրենքի փաշան տարեկան 12—13 հազար ղուրուշի եկամուտ ունի: Մեր արշավանքի գնացած տարին, հազար ղուրուշի եկամուտը հասցրեց 24 հազար ղուրուշի: Երբ մի սանջաքի եկամուտը հասցրեց 24 հազար ղուրուշի: Երբ նվաստ, կայսերական հրամանով փաշայի մոտ էի, սանջաքի

դեմամբների և թիմարների տերերից բացի, մինչև անգամ ձեռքում բերաթ ունեցող իմամներին և խաթիբներին՝ «Դուք էլ պարտավոր եք պատերազմի գնալ» ասելով՝ նրանց վրա ճնշում դործադրեց և 10 հազար ղուրուշ առավ: Նվաստիս էլ բնակեցրեց իր պալատում և քաղաքը դիտել տվեց: 150 ակչեով կազա է և 9 նահիյի ունի: Նշանավորներն են՝ Յուվանե, Դատանլի, Իսպիր: Այս նահիյաներից կադին տարեկան 3000 ղուրուշ եկամուտ ունի: Ունի շեյխուլ-իսլամ, նագիր, այան և էշրաֆ, բերդակալ, բերդապահ զինվորներ, ենիչերիների սերգար և քաղաքի սուբաշի:

Թուրքում բերդի նկարագիրը: Բարձր ժայռի վրա է, կառուցված է քառակուսի ձևով և մի երկաթյա դարպաս ունի: Պարիսպների ներսում 18 տուն և փոքր ջամի կա: Ունի նաև մի ամբար: Ստորին վարոշը բարեշեն և գեղեցիկ շենքեր ունի, որոնց թիվը հասնում է 700-ի: Ունի 7 թաղամաս և 7 մեհարա... դանազան տեսակի էսնաֆների հատուկ խանութներ... բոլոր տներն ունեն այգիներ և պարտեզներ, օդը լավ լինելու պատճառով պտուղները խիստ առատ են. հայտնի են խաղողը, տանձը, կարմրավուն դեղձը: Քաղաքը էրզրումից 2 կոնաք հեռավորության վրա է և վաճառական դասը իրենց պտուղները սնդուկներով էրզրում են տանում: Էրզրումի էյալեթում, Ծրզնկայից հետո իր դրախտանման այգիներով նշանավոր և բարեզարդ քաղաքը Թորթումն է: Ժողովուրդը անկեղծ, պարկեշտ և պանդուխտներին սիրող մարդիկ են: Թորթումում բորակ է ստացվում: Քաղաքը ձորամիջումն է:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին նկարագրում է, թե ինչպես կազակները հանկարծակի հարձակվել են Գունիա բերդի վրա և գրավել այն: Սեյդի Ահմեդ փաշան բանակով օգնության է գնում բերդին: Չելեբին ևս մասնակցում է այդ արշավանքին: Այս առթիվ նա գրում է.

«...Գունիայի սահմանին մոտ մի վայրում հանդիպեցինք Մեդրելիստանի զինվորներին: Սրանք ներկայացան Սեյդի Ահմեդ փաշային. բոլորին պատիվներ տրվեցին: Եկան նաև մոտ 3000 զինված, երկաթի մեջ թաղված, նժույգներով, դատաստանի օրվա տաբբեթ¹¹³ կենդանուն նամանվող մեզբել ազնվականները և մոտ հազար հետիոտն հրացանաձիգներ և վրացի առաջավորներ: Սրանք դեմքով էլ իրար նման չէին. ոմանք խառն մազերով էին, ոմանք էլ պատուգլխաձև մազերով: 40—50 տարեկանները ածիված էին և տարօրինակ դիմագծերով մարդիկ էին: Սեյդի Ահմեդ փաշան նրանցից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին խոստումներ տվեց և խոսքեր ասաց: Այդ գիշեր մենզիլները անցնելով, առավոտյան վաղ հասանք Սև ծովի եզերքին ընկած Գունիա բերդը»:

էվ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է բերդի վրա ցամաքից, ծովից կատարված հարձակումը: Նշում է նույնպես, որ այդ կռիվներին մասնակցել են նաև Վրաստանի և Մեզբելիստանի ազնավորները: Բերդի շուրջը կռիվը խիստ կատաղի է լինում: Ի վերջո օսմանցիները հաղթում են կազակներին, կոտորում և նորից տիրանում բերդին: Այս արշավանքի կապակցությամբ Անատոլիայի տարբեր մասերից հսկայական թվով զինվորներ են հավաքվում Գունիայի շրջանում: Այլ մանրամասնություններից բացի էվ. Չելեբին հիշում է, որ հաղթանակից հետո, ծովի կողմից 40—50 լազ՝ մենզեսիլե նավակներով և վրացի «ապստամբ» ազնավորները գալիս են կազակներին օգնության: Նրանք տեսնելով մեծաթիվ օսմանյան բանակը, փորձում են ետ դառնալ ու փախչել: Բայց օսմանցիների ուժեղ կրակից ստիպված հանձնվում են: Նավերը գրավվում են, իսկ ազնավորներին գերի են վերցնում:

Հաջորդ օրը գալիս է նաև Չելեբրի էյալեթի մյուսներին փախչող Կոչա-Սեֆեր փաշան, որը էրզրումի վալիի հրամանով, 6000 կտրիճ վրացի զինվորներով և Թեմրես խան-օղլի, Լենես խան-օղլի, Ալեքսանդր խան-օղլի վրացի գլխավորներով Ախալցխայից շտապ կերպով մեկնում է Գունիային օգնության: Սրանց դիմավորում են բացառիկ հանդիսավորությամբ: Վրաստանից, Մեզբելիստանից, Բաթումից, Լազիստանի սանջաքներից բանակի համար սկսում են հացահատիկ ուղարկել:

Այնուհետև, փաշան Գունիա բերդը վերանորոգելու համար շրջակայքից ճարտարապետներ և վարպետներ է բերել տալիս: Խրամները մաքրում և պարիսպները ամրացնում են: Բերդի պահպանության համար 6000 զինվոր է թողնվում:

Էրզրումի ճանապարհին Սեյդի Ահմեդ-փաշան մուսուլման ղազիներին խորհրդակցության է հրավիրում: Նա հայտնում է, որ «Մեզբելիստանը Տրապիզոնի էյալեթի իշխանությանն է ենթարկվում և փոխանակ մեզ օգնելու, կազակներին է օգնել և այդպիսով ապստամբել է փաղիշահի դեմ... Մեզբել քաղաքներից ի՞նչ կերպ վրեժ լուծենք, որ այսքան սոսկալի տանջանքներ կրող հավատացյալ զինվորները ապրանք և հարստություն ձեռք բերեն»: Խորհրդակցությունը որոշում է արշավանք հաղմակերպել:

(էջ 341—356)

ՄԵՐ ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՎԻՂԱՅԵԹԻ ՎՐԱ

Բանակը պատրաստվում է արշավանքի: Տասնյակ հազարավոր զինվորներ, իրենց պարազուլս փաշաներով և բեյերով, գնում են Մեզբելիստանը թալանելու, աղերելու և գերելու:

...Այդ օրը 10 ժամ ճանապարհ գնալուց հետո իջևանեցինք Բաթումի սանջաքի և Մեզբելիստանի միջև ընկած Զար-չայիբի վայրում: Վաղ առավոտյան անցանք ճորոխ գետի գետանցքով: Սեֆեր փաշան Վրաստանի զինվորներով կողոպտեց ու թալանեց Մեզբելիստանի Դերանիյե նահիյեն: Այս բանը տեսնող մեզբելները սկսեցին փախչել դեպի լեռները: Մեր էֆենդին՝ Դեֆթերդար-դահեն, իր մարտիկներով մտնելով անմատչելի լեռների մեջ, պաշարեց

մեզրեկների Բեջնեն*: Համազարկ կրակով Բեջնեում գտնվողների հետ ուժեղ կռիվ բռնվեցին: Կեսօրից հետո Բեջնեն գրավվեց և այնտեղից 700 գերի վերցրին: Զինվորները մեծ ավարի տիրացան ու հարստացան: Այս կռիվում ղազիններից 7 կտրիճ նահատակվեցին: Բակը փաշան մեծ ավար ձեռք բերեց, հարստացավ և միացավ իսլամական բանակին: Մուսուլման ղազիններին ազատություն տրվեց: Նրանք խումբ-խումբ շտապեցին դեպի լեռները, ձորերը և հասան մինչև Մերվե բերդը:

Այս բերդի շուրջը մեծ կռիվներ են տեղի ունենում և ի վերջո բերդը գրավվում է, 300 մենգրել սպանվում և 300-ը գերի են ընկնում:

...Օսմանցի զինվորները թաղվեցին ավարի և բարիքների մեջ: Կռիվ ժամանակ գերի վերցված ղուլամներին և ստրկուհիներին հանձնեցին հաղթական սերդարին: Այստեղից անցանք անտառներով և հասանք Բողտա դաշտը: Մուսուլման ղազինները գիշերային հարձակումներ գործեցին շրջակայքի վրա... Հետո մտանք Թեմրիս խանի երկիրը: Պարզվեց, որ այս վայրը ենթակա է Ախալցխայի վեզիր Սեֆեր փաշային: Թեմրիս խան-օղլին 3000 վրացի կտրիճներով և 2000 հետիոտն հրացանաձիգներով եկավ և կանգնեց բանակի մի կողմում: Իր նվերները հանձնեց սերդար Ղազի Սեյդի Ահմեդ փաշային:

Այս Թեմրիս խան-օղլին մի շարք վրացական աշիրեթներից վշտացած էր: Առաջնորդելով օսմանյան զինվորներին՝ գրավեց Փերնաք, Կումլե, Սեմարգե նահիյաները:

Երեք օր հետո կանգ առանք Ախար բերդի առաջ, այս բերդն էլ հպատակվեց: Քեթֆուջ փաշայի զորամասը երկու գեղեցիկ կույս աղջիկ էր վերցրել, որոնց նմանը չի ճարվում անգամ Շամի շրջակայքի հուրիների մեջ... Սեյդի Ահմեդ փաշան այս [գեղեցկուհիներին] հազարական ղուրուշով գնեց Քեթֆուջ փաշայից և 20 ուրիշ աղջիկների հետ ուղարկեց սուլթան Իբրահիմ խանին:

Այդ ժամանակ Մեզրեկիստանի բեյի հորեղբորորդին գերի էր բնկել: 100 գերի, 1000 գլուխ կենդանի, մի քանի բեռ ասեղնագործ իրեր և մի քանի բեռ կտորեղեն տալով ազատվեց: Այս հաղթական արշավանքի ժամանակ մի կովը կես ղուրուշով, մի ոչխարը՝ 5 ալաչեով վաճառվեց: Աչք-Բաշի բեյը սերդարին 5 ստրուկ և 5 ստրկու-

* بچه — հավանաբար բերդի անունն է:

հի նվեր ուղարկեց, նվաստիս էլ մի ստրուկ, մի ստրկուհի նվերեց...¹¹²:

Այստեղից հաղթական բանակով գնացինք դեպի արևմուտք, արշավեցինք Նախաջի, Ակչա-Կալա, Զիքի, Նիքերդի, Քյուչուք-Կալա բերդերի վրա...

Վերջապես Վրաստանը և Մեզրեկիստանը ամբողջովին հպատակություն հայտնեցին: Բեյերը նվերներով ներկայացան Ղազի Սեյդի Ահմեդ փաշային: Մեր բանակը ծայր աստիճան հարստացավ գերիներով և ավարով: Յուրաքանչյուրի ուժերից վեր էր տանել ձեռք գցածը: Այսպես անցանք Ճորոխ գետի եզերքով և նորից իջևանեցինք Գունիա բերդի մոտ: Ավարը տարան Տրապիզոն և օգուտով վաճառեցին:

(էջ 356—359)

Այնուհետև, էվ. Չելերին մեզրեկական լեզվից բերում է նմուշներ:

...Մեզրեկիստանում յուրաքանչյուր ցեղ (աշիրեթ) յուրօրինակ առանձին բարբառ ունի: Մեծ երկիր է: 70 տեսակի բերք ունի: Շատ է ոչխարը, այծը, խոզը, լեռներում՝ վայրի եզր, վայրի այծը: Ունեն նժույզներ: Սակայն Թաթարիստանում, Վրաստանում և Մեզրեկիստանում ջորիներ բուրդովին չկան: Այս երկրներում շատ է սկյուռը, ինչպես նաև աղվեսը, վայրի կատուն, գայլը, հավը: Յորեն ու գարի քիչ են ցանում և բերքը քիչ է: Եգիպտացորենը շատ առատ է: Բարձր լեռների վրա աճում են ընկույզի, սամշիտի, եղևնու ծառեր: Գյուղերը հաստատաբնակ են, չեն քոչում: Գյուղերն ու բերդերը ունեն այգիներ ու պարտեզներ, եկեղեցիները բարեշեն են: Որովհետև սրանք հնագույն ազգ են և նրանց երկիրը մեծ երկիր է:

Այնուհետև, էվ. Չելերին մանրամասն նկարագրում է իր ուղևորությունը դեպի էրզրում: Էրզրումում հաղթական բանակին դիմավորում են մեծ հանդիսավորությամբ: Չմեովա սառնամանիքների պատճառով մեծաթիվ բանակը ցրվում է:

(էջ 359—361)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷՐԶՐՈՒՄԻՑ ՍՏԱՄԲՈՒԼ 1057 (1647) ԹՎԱԿԱՆԻ ԶԻԿԱՏԵ ԱՄՍԻ 18-ԻՆ՝ ՉՄԵՌՎԱ ՍՍԱՍԻԿ ՅՐՏԻՆ

Էվլիյա Չելերին վերագառնալով էրզրում, շարունակում է քարտուղարություն անել մարաստանը: Քիչ ժամանակ անց իր էֆենդի վեզիր Մուհամմեդ փաշայի հետ մեկնում է Ստամբուլ: Այս ուղևորության ժամանակ էվ. Չելերին նկարագրում է այն վայրերը, որոնք չէին նկարագրվել նախորդ ուղևորության ընթացքում:

էրգրումից նա գնում է Ըլլըշա, Խնուա, Մամա-Խաթուն, Քեթուր: Այստեղից փաշան նրան ուղարկում է Քեմախի բերդը:

Դարի-Ֆելլանի¹¹³, այսինքն Քեմախ բերդի բնութագիրը: Բերդը հին կայսրերից մեկն է կառուցել: Հետո անցել է Ուզուն Հասանի ձեռքը: Թեև Թիմուրը պաշարել է, բայց բերդը դիմադրություն է ցույց տվել: Հետո սուլթան Սելիմ I-ը, Տրապիզոնում իր շեհզադեության ժամանակ, մի կերպ այս բերդը գրավել և մեջը զինվորներ է թողել: Այնուհետև այս բերդը իր իշխանությանն է ենթարկել Շահ Իսմայիլը: Հետո սուլթան Սելիմը փաղիշահ դառնալով, Աջեմին առաջին անգամ նվիրական պատերազմ հայտարարելով, իր անթիվ զինվորներով եկել է Անատոլիայից և պաշարել այս Քեմախ բերդը: Բերդը Բըլբլի Մուհամմեդ փաշայի միջոցով գրավելուց հետո, գրավել է նաև ուրիշ շատ բերդեր և ուղղակի շարժվել Աջեմի երկրի վրա:

Բերդն ըստ Սուլեյմանի աշխարհահամարի էրգրումի տերիտորիայում է և Կուրու-չայի վոյեվոդության իշխանության տակ է: Էրգրումի փաշայի խասն ու սուբաշիությունը 300 ակչեով նայիրություն է: Քերջաս, Կուրու-չայ և Շեհեր անունով նահիյեներից կազին տարեկան ստանում է 3000 ղուրուշ: Ժողովուրդը նվիրական շարիաթին հպատակ և հնազանդ է: Բերդի դիզդարը նույնպես իշխողներից է: Բերդն ունի 500 բերդապահ, որոնք աղահանքից որոշ հատկացումներ են ստանում: Ունի ենիչերիների սերդար, սիփահիի քեթիուդա, նագիր, այաններ և էշրաֆներ: Եփրատ գետի դիմացի ափին, մեկ ժամյա հեռավորության վրա ընկած, 700 տնից բաղկացած Քյոմուր գյուղում նստող աղահանքի էմիրը նույնպես իշխողներից է համարվում: Շատ հայտնի է ձյունից սպիտակ և Կըրշեհիրի աղից ավելի համեղ աղը: Ամբողջ Քուրդիստանից և Թուրքմենիստանից Բինգյուլի յայլանները բարձրացող ցեղերը իրենց անհրաժեշտ աղը Քեմախ քաղաքից են գնում: Այս քաղաքի հայտնի արտադրությունից մեկն էլ այստեղ պատրաստվող նուրբ և ամուր վրանի բեզն է, որի նմանը ոչ մի երկրում չի կարելի գտնել... Ժողովրդի բերանում առած է դարձել. «Քեմախի բեզը, Երզնկայի ընկուզը և Բալբուրթի աղչիկը»: Քյոմուր գյուղի կողքով այգիների միջից հոսող Քյոմուրի գետակը սկիզբ է առնում Բերջասի լեռներից, անցնում Քեմախի բերդի մոտով, մեկ օրյա հեռավորություն կտրելով՝ սուլթան Սելիմ Դադի թեթիյեի մոտ, խառնվում է Եփրատ գե-

տին: Սրա դիմացը Մյուբարեք գյուղն է, որը բարեշեն է և էրգրումի կուլերի խասն է:

Աստվածային իմաստություն: Այս Մյուբարեք գյուղի քարայրների միջով հոսող վճիտ ջրերը հուլիսին սառնում և սառույց են դառնում, իսկ ձմռան օրերին բաղնիքի ջրերից ավելի տաք են լինում: Տարօրինակ աստվածային իմաստություն է: Ամբողջ վիլայեթի բնակչությունը կաթրֆ-փեմիրի անունով պանիրը պահում է այս քարայրներում. լավ սառնարան է...

Քեմախ բերդի նկարագիրը: Հնգանկյունաձև ամրակուռ բերդ է: Աշտարակներն ու պատվարները կառուցված են մեծ քարերով: Էրգրումի տերիտորիայում նման բերդ չկա... Երեք ամուր երկաթյա դարպասներ ունի: Առաջին դարպասի մոտ և ձախ կողմում երկուական թնդանոթ կա, որոնց երկարությունը 27 թզաչափ է և 3 կանթար ծանրությամբ զնդակներ են արձակում: Չարմանալին այն է, որ թե՛ վերցնելու և թե՛ իջեցնելու համար խիստ դժվար եղող այսպիսի սոսկալի ծանր թնդանոթները ի՞նչպես են բարձրացրել ու դրել այս անմատչելի ժայռի վրա...

Ներքին բերդում 600 հողածածկ տուն կա, որոնք ընկած են նեղ փողոցների վրա և այգիներ ու պարտեզներ չունեն: Բերդի մեջ անմշակ և ազատ հողեր շատ կան: Այդ ազատ հողերում հինգ ցորենի ամբար կա, որոնք [սուլթան] Սելիմ խանի ժամանակից լիքն են բրնձով և կորեկով: Տեսնողը կարծում է, թե հենց նոր են կալսել և լցրել ամբարը: Պաշարման ժամանակ զինվորները սնվում են այս հացահատիկով: Դարպասից ցած, ժայռի մեջ փորված ջրի ճամփա կա, որը իջնում է մինչև գետը: Պաշարման ժամանակ այդտեղից ջուր են բերում ու խմում: Ներքևում, իրար կողքի երեք ջրամբար կա...

Այս քաղաքի գեղեցիկները շատ հայտնի են: Քաղաքը գտնվում է էրգրումի տերիտորիայում: Բնակիչները թուրք են:

Այնուհետև, էվ. Չելերին անցնում է մի շարք վայրերով և գալիս է Երզնկայի բերդը:

Երզնկայի [Էրզինջան] բերդը էրգրումին է պատկանում: Այս դրախտանման վայրը ձեռք բերելու համար հազարավոր իշխողներ մեծ ջանքեր են գործադրել: Վերջապես 855 (1451) թվականին սրա փաղիշահ՝ սուլթան Ջահրեդդինը, տեսնելով, որ սուլթան Յըլգըրմ Բալազդի խանը կայծակի նման հաղթում է իր շորս կողմի թշնամիներին, Ամասիայի բերդի գրավման օրը գալիս է Ամասիա և իր Երզնկա բերդի բանալիները հանձնում է Յըլգըրմ Բալազդիին:

کماخ بزى، ارزنجان قوزى، بایبورت قیزی*

Վեհափառ փառիշահը մեծ վեհանձնություն հանդես բերելով, Երզնկայի գահը շնորհում է նորից սուլթան Ջահրեզդինին: Սակայն խութրեն կարդացվում է Յըլզըրմ Բայազիդի անունով և փողը կտրվում է նրա անունով: Այս դեպքից երեք տարի անց սուլթան Ջահրեզդինը մեռնում է և նրա երկիրը անցնում է Կարա-Կոյունլի շահ Կարա Յուսուֆի ձեռքը: Սա 7 տարի իշխելուց հետո՝ երևան է գալիս խավարյալ Թիմուրը: Կարա Յուսուֆը վախից իր գահն ու հանգստությունը թողնում և փախչում է Բաղդատի իշխող սուլթան Ահմեդ Ջելայիրի ու Յըլզըրմ Բայազիդ խանի մոտ և ապավինում նրանց հովանավորությանը: Թիմուրը Յըլզըրմից պահանջում է Կարա Յուսուֆին, սակայն մերժում է ստանում: Թիմուրը ասում է՝ «Քաղաքից դու երկրիցդ հրաժարվիր»: Սակայն Յըլզըրմ Բայազիդ խանը Թիմուրի այդ խոսքին կարևորություն չի տալիս: Այս դեպքը պատճառ է դառնում գժտության Թիմուրի և օսմանցիների միջև: Երբ Թիմուրը իր անթիվ զինվորներով գալիս է Յըլզըրմ Բայազիդ խանի վրա, Կարա Յուսուֆը և սուլթան Ահմեդ Ջելայիրը Ատալիայից նավով փախչում են Եգիպտոս և ապաստանում սուլթան Բերկոկի մոտ: Մյուս կողմից Ուլուն Հասանը տիրանում է Երզնկային և այստեղ խութրենի և փողի դրոշմի տեր է դառնում: Նրա փողերանոցը ներկայումս էլ Մեկեխանեի մոտ է: Յըլզըրմ Բայազիդը մահանում է և Ուլուն Հասանը Երզնկայում անկախություն է ձեռք բերում: Յըլզըրմ խանից հետո, նրա շահզադենների՝ Մուսա, Իսա, Սուլեյման և Շահզադե Մուհամմեդ Չելեբիների օրոք Անատոլիան խառնակ դրություն մեջ է ընկնում և ի վերջո Չելեբի Մուհամմեդը անկախ փառիշահ է դառնում: Այն ժամանակ Ուլուն Հասանով զբաղվելու հնարավորություն չլինելու պատճառով, Ուլուն Հասանը մինչև Ֆաթիհի ժամանակը ոտնձգություններ է կատարում օսմանյան պետության դեմ: Վերջապես 878 (1473) թվականի հայտնի կովում Ֆաթիհը Ուլուն Հասանին պարտության է մատնում և ամբողջությամբ զրավում է էրզրումի և Երզնկայի շրջանները և այս վայրերի երկրորդ ֆաթիհն (նվաճող) է դառնում: Ավելի վաղ, Բայազիդ խանի օրոք, երբ սուլթան Սելիմը իբրև շահզադե Տրապիզոնում վալի է լինում, Շահ Իսմայիլը զրավում է Երզնկան: Հետագայում, երբ սուլթան Սելիմը փառքով և պատվով բարձրանում է օսմանյան գահը, բանակով գնում է Երզնկայի դաշտը՝ Շահ Իսմայիլի վրա: 921 (1515) թվականին առանց պատերազմի՝ ամանով, զրավում է Երզնկան, որով Երզնկայի երրորդ ֆաթիհն է դառնում:

Երզնկան ըստ Սուլեյման խանի աշխարհահամարի էրզրումի տերիտորիայում է, փաշայի խասից անջատված է և իշխողը սուրաշի է: 150 ակչեով շերիֆ կազա է: Ունի նահիյեններ և գյուղեր: Կաղին 6 քիսե եկամուտ է ստանում: Հյուրումեթ է: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիր, սիփահիի քեթխուդա, ենիշերիների սերզար, 150 բերդապահներ: Սրանք առևտրական են: Բերդը գտնվում է մի ընդարձակ և բաց դաշտի կենտրոնում: Քառանկյունի ձևով փոքր բերդ է: Չորս պատերը շատ ցածր են և շրջապատի աշտարակները ամուր չեն և բերդը հին է: Շրջապատի խրամներն էլ ցածր են: Երբ Աբազա փաշան ապստամբում է էրզրումում, Երզնկայի խրամները, աշտարակներն ու պատվարները նորոգում և ամրացնում են: Սակայն չկարողանալով ազատվել Աբազայից, ստիպված են լինում բերդը նրան հանձնել: Ունի երկաթյա դարպաս: Դրսի վարոշից կարելի է քաղաք մտնել խրամի վրայի կամրջով: Բերդում 200 տուն կա, որոնք այգի ու պարտեզ չունեն: Կա նաև մի ջամի, այլ շինություններ չկան, որովհետև բերդի ներսը նեղ է: Դրսի վարոշում 1800 տուն կա, երկհարկանի տները հազվադեպ են: Կա մոտ 70 մեհրաբ, 7 ջամի, 7 դերվիշական թեքիյեններ...

Գեղեցիկները շատ են, կանայք վերին աստիճանի պարկեշտ են և ամբողջովին ծածկվում են... Քաղաքում քարուկրից կառուցված փոքրիկ բեդիստան կա, որտեղ ամեն տեսակ թանկագին ապրանքներ են վաճառում: Շուկայում 50—100 փոքր խանութներ կան: Քաղաքի կլիման բավականին տաք է: Արևելքից էրզրումն է և լեռներով անցնելու դեպքում՝ երկու կոնաք հեռավորության վրա է: Այստեղ ձյուն տեղում է, բայց երեք օրից ավելի չի մնում: Ամառ ու ձմեռ բանջարեղենը անպակաս է: Հացահատիկների բոլոր տեսակները շատ առատ են: 70 տեսակի հայտնի տանձեր կան: Փաշային այստեղ 7 տեսակի հայտնի տանձեր տվեցին: Օնեք անունով խաղողը պահվում է մինչև նոր խաղողի հասունանալը: Հայտնի են ծիրանի, տանձի, սպիտակ և դեղին թթի չիրը, ինչպես նաև սև թուֆը: Շուկաներում և բազարներում չոր թուֆը վաճառում և բեռներով այլ երկրներ են ուղարկում, համեմունքներով տեսակ-տեսակ թթի պեքմեզներ են պատրաստում: Մի բաժակ խմողը նորից կյանք է ստանում: Երկու օրվա ընթացքում պտուղները էրզրում են հասցնում: Այս քաղաքն է էրզրումին պտուղ մատակարարում:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին նկարագրում է Երզնկայի իսլամական ուխտատեղիները: Երզնկայից նա գնում է Շեքին-Կարահիսար:

Շերին-Կարահիսարի բնութագիրը: Կարահիսար-ի Շարքին կոչ-
վում է նաև Շերին-Կարահիսար: Երկու Կարահիսար կա՝ մեկը այս
էրզրումի Կարահիսար-ի Շարքին է, մյուսը՝ Անատոլիայի Աֆրոն-
Կարահիսարն է, որը Կարահիսար-ի Սահիր էլ է կոչվում: Կարահի-
սար կոչվելու պատճառը բերդի պատերի քարերի սև լինելն է: Առա-
ջին իշխողը եղել է Հալկանի (Հալկազյան) մյուլուք Կիամեկերը*,
հետո անցել է Տրապիզոնի հայերի ձեռքը:

Հետագայում գրավել է Ֆաթիհը: Սելիմ խանի օրոք աշխարհա-
համար է կատարվել և առանձին սանջարի բելի կենտրոն է եղել:
Բելի խասը 13.000 ալկ է: Լիվայում 32 զեամեթ և 94 թիմար կա:
Փաշայի զինվորների հետ միասին 1000 զինվոր ունի: Փաշան տա-
րեկան 40 քիսե եկամուտ ունի: Մի քանի անգամ արփալըքի կարգով
շնորհվել է երեք թուղավորի [փաշայի]: Այս վայրը շնորհվել է նաև
Ախալցխայի վեզիր Սեֆեր փաշային և ասում են, որ մյուսեղիմը՝
Դերվիշ Աղան, այստեղից 50 հազար դուրուշ է ստացել: 150 ալկեով
շերիֆ կազա է:

Կադին տարեկան 4000 զուրուշ եկամուտ է ստանում: Ունի
շեյխ-ուլ-խսլամ, նագիր, այաններ և էշրաֆներ: Սիփահիի քեթխու-
դան Թեփան Ահմեդ Աղան է: Ունի նաև ենիշերիի սերդար, սուբաշի,
մյուֆթի, կափանի էմին, բերդակալ և 150 թիմարով բերդապահներ:

Շերին-Կարահիսար բերդի բնութագիրը: Դեպի երկինք վեր խո-
յացած, մի բարձր լեռան ամենաբարձր գագաթին կառուցված յոթ-
անկյունաձև մի բերդ է: Առաջին հայացքից կարծես առանց կայ-
մերի կալիուն նավ լինի: Յոթ կողմից պատերի բարձրությունը
70 արշին է: Ունի 70 աշտարակ և 100 պատվար: Շրջագիծը 3600
քայլ է: Զորս կողմում դժոխանման խոր ձորեր կան, այդ պատճա-
ռով խրամի կարիք չի զգացվում: Ունի եռակի ամուր երկաթյա դար-
պասներ: Գիշեր-ցերեկ հսկում են պահապանները, որովհետև Սև
ծովի մոտի գյուղերի բնակիչները վախենալով կազակներից, իրենց
թանկագին ապրանքները այս բերդում են պահում: Բերդի ներսում
մոտ 70 նեղ տներ կան: Զրի պակասության պատճառով ժողովուր-
դը նեղվում է ծարավությունից: Զուրը էշերի միջոցով բերում են
ներքևի գետից: Զրի ճանապարհներ կան, որոնք գործում են միայն
պաշարման ժամանակ: Բերդի մեջ ջրամբարներ և ցորենի ամբար-
ներ կան: Այս ամբարներում հարյուրամյա կորեկ, բրինձ է պահ-
վում: [Բերդը] երկրի ներքին մասումն է, այդ պատճառով էլ ռազ-

մամթերքը և մեծ ու փոքր 50 թնդանոթները, բերդի համեմատու-
թյամբ քիչ չեն:

Բերդապահ զինվորների կեսը մեր էֆենդի Դեֆթերդար-զադեի
թիմարի հետ միասին տարվեց Գունիա բերդը: Բերդում կա էբու-
էլ-ֆեթհի փոքր ջամին: Մյուս շինությունները ստորին վարո-
շումն են:

Վարոշը: 9 թաղում 1600 հողածածկ տուն կա: Տներն ու պատըշ-
գամքները նայում են դեպի հյուսիս: Ընդամենը 42 մեհրաբ կա,
3 թեքիյե, 2 բազնիք, 4 խան, 7 կրոնական դպրոց և մոտ 750 խա-
նութ: Շուկան այնքան էլ բարեկարգ չէ, սակայն Թափան Ահմեդ
Աղան քարուկրից բեդիստան է կառուցել: Խանութներ կան: Կեն-
տրոնում լայն, վերևից ծածկված ճանապարհ կա: Երկու կողմից ա-
մուր դռներ ունի, որոնք գիշերները փակվում են. ունի պահապան-
ներ:

Մի առյուծ: Բեդիստանի քաղաքին նայող դռան ներքին մա-
սում, խոշոր տախտի վրա մի առյուծ է դրված, մորթին լցված է
բամբակով, աշքերի փոխարեն խոշոր նարինջներ են դրված, բերա-
նը բացված է յոթ գլխանի աժդահայի նման և լեզվի փոխարեն
կարմիր թաղիքի կտոր են դրել: Ատամները շատ խոշոր են. ամեն
մեկը նման է թուրքմենական դաշույնի: Քթից մինչև պոչի ծայրը
45 թղաչափ է: Այս առյուծը շատ կատաղի է եղել: 7 տարի ապրել է
լեռներում, ուխարներ, այծեր և եղներ է ունշացրել: Այդ կենդանի-
ները ուտելով ուտել է: Երբեմն գյուղերի վրա է հարձակվել, ջորիներ,
էշեր, ուղտեր և մինչև անգամ մարդիկ որսացել: Վերջապես ուժեղ
բազուկով մեկը երկճյուղ գնդակով այս առյուծին գլխից խփել
սատկեցրել է: Առյուծի կաշին հանել և տարել են Թափան Ահմեդ
Աղային: Նա էլ բոլորին ցույց տալու նպատակով, բեդիստանի դռան
մոտ, տախտի վրա է դնել տվել: Աստված վկա՝ այդ առյուծը տես-
նողը կարծում է, թե կենդանի է... Սակայն այս առյուծը Բաղդատի,
Հալեպի, Կարնայի առյուծների նման սրտառու չէ... Այս լեռներում
նման առյուծ բոլորովին չի հանդիպել... Կարահիսարի անմատչե-
լի լեռներում շատ կան վագր, վայրի ուխար, նապաստակ, վայրի
եղ, գայլ, աղվես, շախկալ, բորենի և կուզ:

Կարահիսարի շիրք: Լեռներում մի տեսակ կարմիր շիր կա: Ա-
սում են, որ ոսկերիչներն են օգտագործում: Տանում են տարբեր եր-
կրներ: Լեռներից հանվում է քառակուսի, հնգանկյունի, վեցանկյու-
նի ձեռքով: Ոսկերիչները այս շիրով սպիտակացնում են արծաթը:

* Բնագրում՝ ملوك هايكاني دن قيامه لر

Վերաբույժները սպեղանի պատրաստելու համար են գործածում։ Ուրիշ մի շարք հատկություններ էլ ունի...

Այստեղից էլ. Չելերին շարունակում է իր ուղեորությունը։ Հատկապես նկատարարում է Հաջի-Մուրադ, Նիրսար, Հատիր և Մերգիֆուն [Մարզվան] բերդերը։ Հաջի-Մուրադ բերդից հետո հիշում է Ջավդար հայկական գյուղը, որը զնամեթ է։

Հատիքը հնագույն քաղաք է և բերդ — գրում է էլ. Չելերին — Ալլահի վակֆ լինելով չի ավերվել... էյալեթի վալիից բացի ոչ ոք չի կարող միջամտել այս քաղաքի գործերին։ Բնակիչները տուրքերից ազատված են... Քաղաքում կղմինդրով ծածկված, այգիներով և պարտեզներով 3020 տուն կա... վեզիրների և ալանների 41 պալատ։ Միջին դասի մարդիկ վաճառականներ և արհեստավորներ են... Հատիքից մեկուկես ժամ հեռավորության վրա, փոքր գետի եզերքին խելեզ անունով մի ջերմուկ կա... Բոլոր նահիյեներից հազարավոր մարդիկ սալներով զալիս են ջերմուկում լողանում և ազատվում են բորոտություն ու քոս հիվանդություններից։ Ջերմուկին [Ըլըջա] արաբները համամ են ասում, աջեմները գերմաք, Հատիքում և Ամասիայում՝ կոզե, Թաթարիստանում՝ իլիսի, մոնղոլների լեզվով՝ Բերեմաես, Թուրքեստանում՝ իլիջե, ռումերի կողմերում՝ կայնարջա, Բոսնայում և Ռումելիի որոշ վայրերում՝ յանար են ասում*։

Հատիքի լիճը գտնվում է Հատիքի արևելյան կողմում։ Նրա շուրջը կարելի է շրջել մեկ օրում։ Ջուրը հիանալի է։ Լճում 11 տեսակ ձկներ կան, որոնք բոլորն էլ շատ համեղ են...

Մարզվան [Մերգիֆուն] բերդի բնութագիրը։ Հիմնվել է Դանըլ-մենդիների կողմից։ Հետագայում, Յըլգըրմի օրոք գրավել են օսմանցիները։ Ներկայումս Սվազի էյալեթում, Ամասիա սանջաքի տեղիտորիայում ընկած, կղմինդրով կառուցված բերդ է։ Քաղաքը Փիր Դետե-Սուլթանի էվկաֆն է։ Ներկայումս իշխողը Կըզլար աղասին է¹¹⁴։ 300 աղչեով շերիֆ կազա է։ Կադին տարեկան 6 քիսե եկամուտ ունի։ Բերդը հողաշեն է և բերդապահներ ու բերդակալ չունի։ Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիր, սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար, մյուհթեսիր, նայիր։ Մոտ 300 բարձր աստիճանավոր կադի-էֆենդիներ, սյուլեհաներ, էշրաֆներ, աղաներ և փաշայության արժանի քեթխուդաներ կան։ Բնակիչները վերին աստիճանի բարեպաշտ և ուղղամիտ մարդիկ են։ Քաղաքը բարեշեն է և հայտնի է իր բեր-

* Անատոլիայի որոշ շրջաններում՝ կափլըջա և կուտեք համամի են ասում (ժանոթ. հրատարակչի)։

քառասունթյամբ և էժանությամբ։ Գտնվում է Դեշան լեռան ստորոտին և ունի կղմինդրով ու հողով ծածկված 4000 տուն։ 44 թաղ և 74 մեհրաբ կա...

Այնուհետև հիշատակվում են Մարզվանի ջամիները, թեքիները, մեդրեսները, բաղնիքները և այլն։

Քաղաքի օդն ու ջուրը լավ են, բնակիչները առողջակազմ։ Բազմաթիվ բեյեր իրենց ընտանիքներով գնում են Մարզվանի ետևում գտնվող Դեշան լեռը և այնտեղ ամառը 6 ամիս անցկացնում թուրքմեն ցեղերի հետ։ Այս յայլան Մահանի երկրից եկած Դեշան-օղլիներին են տվել Դանիշմենդիներն ու օսմանցիները և այդ պատճառով էլ մինչև հիմա ժառանգական մյուլք է...

Այս քաղաքով բազմաթիվ վճիտ ջրեր են հոսում և նրանց մի մասը ոռոգում է Մարզվանի այգիներն ու պարտեզները։ Որքան անձրև տեղա, միևնույն է, այս հովիտը առանց ոռոգման բերք չի տալիս։ Ցանված մի քելե սերմից 80 քելե բերք է ստացվում։ Այս հովիտը ոռոգելու համար ջրերի միջի-աղա կա։ Դեշան-օղլիները նրան բաժին են տալիս իրենց առատ եկամտից։ Լավ աղայություն է։ Եթե գետը հսկող աղաներ չլինեն, Մարզվանի ժողովուրդը միմյանց կկոտորի։ Հիմա էլ շատ կռիվներ են տեղի ունենում։ Ջրի մի մասն էլ հոսում է դեպի Հատիք քաղաքի հովտում ընկած Կավզե կազիուլթյան նահիյեները։ Մյուս մասը հոսում է դեպի Օսմանջիքի դաշտերը և ոռոգում է այգիներն ու պարտեզները։ Մարզվան քաղաքը գտնվում է Դեշան լեռան ստորոտում։ Ամասիան այս քաղաքի հարավումն է և 15 ժամյա հեռավորության վրա է։ Հատիքը՝ 12 ժամյա հեռավորության վրա է, Օսմանջիքը՝ 16 ժամյա, Գյումյուշ քաղաքը՝ 10 ժամյա, Քերքերան կազան՝ 8 ժամյա։ Դեշան լեռան հյուսիսային կողմի ստորոտում, դեպի Քյուփրյու քաղաքը ընկած է Կոջա-Կալափին։ Այստեղից երեք մենդիլ հեռավորության վրա է Սամսունի բերդը, որը սրա նավահանգիստն է։ Լինում են Սինոբի, նավահանգիստ գնացողներ, բայց Սամսունը ավելի մոտ է։

Ուտեյիֆներ, խմիչֆներ և առհեստներ։ Հայտնի են Այնթապի ուրբի (բեքմեզ) նման լավ ուրբը, համեղ խաղողը։ Փիր-դետե թեքիյեի շրջակայքում և այլ վայրերում 600 խանութ կա։ Շատ են ներկարարների խանութները, որտեղ ավելի լավ են ներկում, քան Աջե-ի ներկարարները։ Հայտնի է կապույտ ներկը։ Վաճառականները ամեն տարի այստեղից հազարավոր թոփ բամբակի բեզ են Ղրիմ տանում և գերիների հետ փոխանակում։ Ղրիմի ժողովրդի ֆարաջ-

ներն ու հագուստները կարվում են Մարզվանի բեզից: Հայտնի է նաև բամբակի թելը: Աչքի են ընկնում չեթի բեզից պատրաստված ներքնակները, գույնզգույն բարձերը, ծաղկավոր ու գեղեցիկ վերմակի երեսները, վարագույրները: Ամենուրեք ճանաչված են այստեղի գեղեցիկները:

Այնուհետև էվ. Չելերին նկարագրում է Մարզվանի իսլամական ուխտատեղիները:

(էջ 373—398):

Իր «Ուղեգրության» II հատորի հետագա էջերում էվ. Չելերին նկարագրում է ճանապարհին Մարզվանից մինչև Ստամբուլ պատահած քաղաքները և բերդերը: Առանձնապես կանգ է առնում Չորուսի, էնդյուրիի [Անկարա] վրա: 1058 (1648) թվականի Ջեմադիլ-ախրին վերադառնում է Ստամբուլ:

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

(1057—1060 pp. = 1647—1650 pp.)

Ստամբուլից Շամ (Դամասկոս) — Ադանա — Մսիս — Իսքենդերուն — Անթարիա — Մարաշ — Ջուլկադերիեի Կարս — Կեսարիա — Սվազ — Դիվրիկի — Էդին (Ակն) — Խարբերդ — Փերթեք — Չմշկածագ — Փալու — Չեպաքչուր — Գենչ — Աթակ — Մուշի գաշտ — Մուշ — Մշո սուրբ Կարապետի վանքը — Բինգյուլի յայլան — Սվազ — Ստամբուլ:

1057 (1647) թվականին էվլիյա Չելերին Սկյուդարից դեպի Շամ (Դամասկոս) ուղևորվելիս կանգ է առնում մի շարք քաղաքներում, որոնց թվում նաև Ադանայում:

Ադանա բերդի նկարագրությունը: Առաջին հիմնադիրը հավատացյալներին գլխավորող Մեհմեդ-Բին Ռիշարն է, որը իմամ եղած ժամանակ, Սիհուն գետի եզերքին կառուցել է քարաշեն մի փոքր բերդ և անվանել Դարհեմա...

Այստեղ մնացինք երկու օր: Երրորդ օրը այստեղից դուրս գալով անցանք Սիհուն գետի 16 աչքանի մեծ կամուրջով և շարժվեցինք դեպի հարավ, հասանք Մսիս բերդը, որը կառուցել է Ջաֆեր էլ-Մեսուրը: Հետագայում անցել է իսպանացիների* ձեռքը և վերածվել մեծ քաղաքի: Ունեցել է հազար շուխայլ՝ արհեստանոցներ: Գտնվելով հաջիության գնացողների ճանապարհի վրա, այս վայրի ապահովության համար, Բայազիդ-Վելին գրավել է այն և բերդում մեծ քանակությամբ զինվորներ թողել: Հետագայում իսպանացիները նավերով եկել և ավերել են ծովեզերքի օսմանյան բերդերը: Նրանք ավերել են նաև Մսիս բերդը...

(էջ 41)

* Պետք է լինի վենետիկցիներ (ծանոթ. հրատարակչի):

Չեկերին Աղանայից մեկնում է Փիլաս, Իսքենդերուն (Ալեքսանդրեթ), Անթա-
քիա, Համա, Հոմա և Շամ (Դամասկոս) քաղաքները:

1059 (1648) թվականին էվ. Չեկերին միանալով Դուրդիստանի երկրի վրա ար-
շավանքի զնացող Դամասկոսի էյալեթի բանակին, լինում է մի շարք քաղաքնե-
րում, որոնց թվում նաև Մարաշում:

Մարաշի նկարագրությունը: Նոր Մարաշի հարավային, ներկա-
յումս այգիներով ծածկված, կողմում են գտնվում Հին Մարաշ մեծ
քաղաքի ավերակները... Ավերման պատճառն այն է, որ նորին վսե-
մություն Օմերը, իր խալիֆայության ժամանակ, ինքը անձամբ
նվաճելով Երուսաղեմը, գալիս է դեպի Հալեպ, Այնթափ և Մարաշ:
Մարաշի կայսր Ջեմիշիմին և բնակիչներին գրում է. «Այս նամակը
ստանալուն պես, դուք պետք է ընդունեք նվիրական [խալիֆայության]
կրոնը, բերդը հանձնեք և խարաջը ընդունեք»: Երբ նամակը կար-
դում են, Մարաշի բնակիչները թողնում են քաղաքը և փախչում Շիրի
լեռները: Ահա այս պատճառով է ավերվել հին Մարաշը: Հետագա-
յում Ալ-Ջուլկադեր Ալա-Ուդդեյին տիրանալով Մարաշին, քաղաքը
բարեշինել է և ինքը իշխել է այնտեղ:

Շիր լեռներից դեպի քաղաք հոսում է մի աղբյուր, որը կոչվում
է Փինար-բաշը: Այստեղ զբոսավայր է. քաղաքի բոլոր երեւելիները
այստեղ են զբոսնում: Այս ջուրը մտնելով քաղաք աշխատեցնում է
16 ջրաղաց... Քաղաքի մի կողմում կա մի բարձր սար, որը հիա-
նալի յայլա է: Այս յայլայի ամենաբարձր մասում Կարա-գյուլ անու-
նով ծովանման մեծ ավազան կա, որի մոտ կա նաև մի մեծ ջրամ-
բար: Սրա երկարությունն ու լայնությունը 400-ական քալաշափ է:

Հին ժամանակներում Ջեմիշիմե կայսրը վերոհիշյալ յայլայում
և Քյոքսեն յայլայում ունեցել է 70 հազար զուլա ոչխար և այծ, դո-
մեշ և կով: Նրա հովիվները այս կենդանիներին կթել ու կաթը լցրել
են այդ ավազանի մեջ: Կաթը այդ ավազանից գետնի տակով սպի-
տակ մարմարից կառուցված անցքով երեք ժամյա ճանապարհ է
անցել և հոսել է դեպի Ջեմիշիմեի պալատը ու այնտեղ լցվել է ավա-
զանների մեջ, իսկ ավազաններից՝ բաժանվել է ժողովրդին: Կաթի
մնացած մասն էլ գործածվել է խոհանոցում և կաթնապուրը բաժան-
վել է անցորդներին: Այս Ջեմիշիմե կայսրը այնքան հարստության
տեր է եղել, որ մեկ օրում նրա խոհանոցում, այլ կարիքների և ոչ-
խարենրի համար իբրև թե 70 ջորու բեռ աղ է գործածվել... Նրա
օրոք Մարաշը այնքան է բարեշինվել, որ աքաղաղը քաղաքի մի
ծայրից մինչև մյուսը տանիքից-տանիք է ցատկոտել... Ներկայումս
էլ [Մարաշը] բարեշին ու գեղեցիկ քաղաք է¹:

Քաղաքի արևելքում գտնվող լեռների ետևում էլբիստանի դաշ-
տըն է: Այդ դաշտով հոսում է Ակ-սու գետը: Մարաշի ու Այնթափի
բամբակի և բրնձի բերքը ստացվում է այս գետի եզրերին տարած-
ված հողից: Գետի մի կողմում Մարաշն է, մյուսում՝ Այնթափը...
Քաղաքների միջև Շիր լեռների շղթան է, որը հասնում է մինչև Ար-
ֆաթե լեռները: Այս լեռներում և քաղաքներում ապրում են թուրքմեն
ցեղերը: Նրանք եկել են Բուխարայի երկրից և իրենց հետ բերել են
իրենց լեզուն: Թուրքմեն [ցեղերը] խոսում են 12 լեզուներով: Այս
ցեղերը դուրս գալով Մավերախնեհից², Դանիշմենդի, Ակ-կոչուն-
լու և սելջուկ անուններով, առանձին-առանձին եկել են Ռումի երկի-
րը և յուրաքանչյուրը գրավել է առանձին տարածություն: Լեզուները
տարբեր են. թուրքմենական լեզուն առաջացել է թաթարական
լեզվից:

Մարաշ քաղաքը լավ դիտելուց հետո, շարժվեցինք դեպի արև-
մուտք և հասանք Մարաշի կամ Ջյուլկադերիեի Կարսը: Օսմանյան
երկրում երեք Կարս կա. մեկը՝ էրզրումի մոտի Կարսն է, մյուսը՝ Սե-
լեֆկեի սանջաքի Կարա-Թաշըքի Կարսն է, որն ավերակ է, երրոր-
դը՝ Մարաշի Կարսն է, որը Մարաշի շրջանում սանջաքի բնյի կեն-
տրոնն է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի: Նվիրական պատերազմի ժա-
մանակ փաշան արշավանքի է գնում իր 800 զինվորներով: 150 ալ-
շեով կազա է: Ունի սիփահիի քեթխուդա, ենիշերիի սերդար, մուհ-
թեսիր:

Բերդը քառանկյունի է, քարաշեն և ամուր: Բերդում տներ,
ջամի, շուկա և բազար չկա, ստորին մասը այգիներով ու պարտեզ-
ներով, դրախտանման ջրերով բարեշեն քենդ է³: Բնակչության մե-
ծամասնությունը թուրքմեն մշակներ են:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Գյոքսուի յայլայի լեռները:

Այս լեռների մասին էվլիյա Չեկերին տալիս է շատ հետաքրքիր տեղեկություն-
ներ, որոնցից համառոտակի բերվում են մի քանիսը:

Էվ. Չեկերին կրկնում է երկրագնդի վրա 140 բարձր լեռների մասին իր «Ուղե-
գրության» մեջ ասածները: Նրա կարծիքով այս Գյոքսուի յայլայի լեռները ևս այդ
բարձր լեռներից են:

Այնպիսի բարձր յայլա է, որի վրա ապրում են 12 անգամ 100
հազար մարդիկ և 100 անգամ 100 հազար կենդանիներ: Կոնիայի և
Մարաշի էյալեթների ժողովուրդները և բազմաթիվ Բոյ բեյի թուրք-
մենները իրարից անտեղյակ ապրում են այս յայլայում: Այս բարձր
լեռները շատ հարուստ են բազմաթիվ խոտերով և զեղաբույսե-
րով:

Էվլիյա Չեկերին այս յայլան նմանեցնում է Բինգյուլի յայլային...

Ապա շարժվելով դեպի արևմուտք անցնում են Դեյրեման-Բողազի անունով 500 տուն և մի վանք ունեցող հայկական գյուղով և հասնում են Կեսարիա քաղաքը:

Նորին վսեմություն Զաքարիայի օրոք առաջին հիմնադիրը եղել է կայսր էրջիշենն: Շատերի ձեռքն է անցել: Օմերի խալիֆայության օրոք խեղճի կայսրը նորոգել և երբեմն այնտեղ է ապրել: Սկզբնական շրջանում Կեսարիան ավելի բարեշեն ու բարեզարդ է եղել, քան Մարաշն ու Սվազը: Ունեցել է անթիվ զինվորներ, որոնք բոլորը հույներ են եղել: Նորին վսեմություն Օմերը անձամբ գրավելով Երուսաղեմը մեծ սերդար է նշանակել խալիֆ-Իբնի-Վելիտին, 80 հազարանոց բանակով գրավել է Կեսարիան ու այնտեղ զինվորներ թողել...

Կայսրը իմանալով այդ, բերդը պաշարում է և նրանում գտնվող մուսուլման ղազիններին ոչնչացնում: Այն պահին, երբ բերդը լրիվ պետք է գրավվեր, բերդի ետևից մեծ քանակությամբ զինվորներ են երևում և կոտորում են բոլոր քյաֆիրներին... Դրանից հետո ոչ ոք չի համարձակվել վերականգնել Կեսարիան և մինչև օրս էլ մնացել է ավերված վիճակում...

Երբ խեղճի կայսեր որդին Հունաստանի կայսր է դառնում, բոլոր խալիֆական երկրները նվաճելու անմիտ նպատակով, գրավում է նաև Կեսարիայի շրջանը և սկսում է վերանորոգել նրա բերդը: Շամում իշխող էմիր գերիշխողներից մեկը՝ Մուավիյեն, 80 հազարանոց բանակով բռնությամբ գրավում է այս բերդը: Հետագայում Կեսարիան ձեռքից-ձեռք է անցել և ի վերջո Ալ-Օսմանի տիրապետությանը ենթարկվել...

[Մուլթան] Սուլեյմանի գրանցումով Կեսարիան փաշայի սանձաքի կենտրոնն է: Ունի ալայի բեյ, չերիբաշի: Փաշան ընդամենը ունի 1500 լավ զինված զինվորներ: Փաշայի տարեկան եկամուտը 40 հազար դուրուշ է: Մի քանի անգամ իբրև արփալըք շնորհված է երեք թուղով վեպիրներին... Բոլոր նահիյեները բարեշեն են: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիր, մյուհթեբի, շահբենդեր, բարձր Դերգյահի ենիչերիների սերդար, բերդապահ ու բերդի զինվորներ:

Կեսարիա բերդի նկարագիրը: Քաղաքի հյուսիսային կողմում գտնվող էրջիս⁴ լեռան ստորոտում, բարձր ժայռի վրա այս փղանման ամուր բերդը քարերով կառուցել են ում մելիքները: Հետագայում վերանորոգել է Ալ-Դանըշմենդը⁵: Սակայն մեր նկարագրած հին Կեսարիայից 8 հազար քալաշափ հեռու գտնվող Նոր Կեսարիան ներկայումս էլ բարեշեն և մարդաբնակ մի քաղաք է: Այս բերդը հին

և գեղեցկակերտ ամրություն է: Նրա արևելքում, հինգ մենզիլ հեռավորության վրա, գտնվում է Սվազը [Սեբաստիան]:

Դարպասի [բերդի] կամարի վրա, դեմ-դիմաց ու կողք-կողքի մի առյուծի և մի վագրի քանդակ կա: Դարպասից ներս հացահատիկների ամբարներ կան, որոնք նվաճման օրից սկսած լիքն են ցորենով, կորեկով, բրինձով և պաքսիմատով: Կան նաև անհաշիվ զենքեր և ռազմամթերք: [Բերդի] ներսում վեց հարյուր տուն կա: Հայտնի են Մուլա-խանեի, Կազանջիլերի, Կըզ-կափուի փողոցները: Բերդից դուրս փերեզակաների, սափրիչների, հին կոշիկի խանութներ կան: Բերդակալի դռան առաջնամասը բարեզարդված է պարտեզներով ու շատրվաններով:

Բուն քաղաքի գովաբանությունը: Ստորին քաղաքը հարթ և ընդարձակ տարածության վրա ընկած, քառանկյունի, սրբատաշ քարերով շինված, հին բերդով մի մեծ վարոշ է: Քաղաքի կողքով հոսող գետը կոչվում է Դեզերլեր-սուլու: Վարոշում կղմինդրով ծածկված մոտ հազար երկհարկանի և միհարկանի լավ կառուցված տներ կան: Շրջապատված է հին պարսպով: Ունի հինգ դարպաս: Քոյաջի կափուաին⁶ և Քեչի կափուաին⁷ նայում են դեպի հարավ: Դատարանի մոտի Ասար-էոնի դարպասը բացվում է դեպի արևելք: Ժողուն-բազարի դարպասը նայում է հյուսիս: Աթ-բազարի դարպասը բացվում է դեպի հյուսիս և գտնվում է փաշայի ապարանքի մոտ: Պարսպի շուրջը խրամ է փռված: Ձմռանը այս խրամը լցվում է մեծ քանակությամբ ջրով, իսկ գարնանը խրամում բանջարեղեն են ցանում: Լավ բանջարեղեն է ստացվում:

Փողոցները: Նշանավորներն են՝ Բյույուք-չեշմեն և Քյուլչուկ-չեշմեն [գտնվում են մյուֆթիի բաղնիքի դիմացը], Իսհակ Չելեբին, Սայեջին, Կաթրըշի-զադեն, Օդունջին, Ֆրունջին, Թեքյե-Օվասի-բազարին, Հյուսեյնին, Քյուրդլիբը, Հաջիֆելեջը, Հասիրը, Դաբաղ-լարը և Հաջի Ավեղլիբը:

Ապարանքներն են՝ Աթ-բազարի մոտի Փաշա-սարային, որն ավելի մեծ է, քան խանը. սրա բակը ջրիղի հրապարակի շափ ընդարձակ է, ունի բազմաթիվ ուռենիներ, այստեղ դրախտանման աղբյուրներ կան: Այնուհետև, Դելավեր փաշա սարային, Քերս փաշա սարային, Քյուլչուք Հասան փաշա սարային, Ալի Չավուշ սարային, Չիք Դելի-զադե սարային:

Ջամիները: Ուլու Ջամին Կեսարիայի ամենահին և մեծ ջամին է: Այնուհետև գալիս են Շեյխ էմիր սուլթանի, Լալա փաշայի, Օսման փաշայի և Հաջի փաշայի ջամիները: Այս վերջին երեք ջամի-

ները Սուլեյման խանի վեզիրների ջամիներն են և կառուցվել են հայտնի (ճարտարապետ) Միմար Սինանի⁸ կողմից:

Էվ. Չելերին նկարագրում է նաև այլ բազմաթիվ ջամիներ, մեզրեսներ, թեփյեներ, աղբյուրներ և խաներ, որոնց վրա կանգ չենք առնի:

Շուկաները (շարշը) և բազարները: Ինչպես Բրուսան և Էդիրենն, Կեսարիան էլ երկու տեղում բարաշեն բեդիստան ունի, մեկը ոսկերիչների վաճառանոցն է, որտեղ կարելի է գտնել աշխարհի թանկագին ու շքեղ գոհարեղենները, կան նաև ուշագրավ ու գեղեցիկ ամանեղեններ: Գոհարավաճառ ոսկերիչները պատրաստում են գոհարեղեններ:

Մեծ բեդիստանում խիստ հարուստ խոջաները առևտուր են անում քիսեներով⁹ և վաճառում են բազմատեսակ թանկագին կերպասներ: Գլխավոր շուկաներից շատ բարեկարգ է Ուզուն շարշըն, որը գտնվում է Աթ բազարի մոտ և ամբողջովին հագուստեղեն վաճառողների շուկա է: Սրա աջ կողմում գտնվում է ալյուրի շուկան, որտեղ վաճառվում է սպիտակ և նուրբ ալյուր: Զարմանալին այն է, որ այս քաղաքում ալյուրը պարկի մեջ լցնելուց հետո, եթե տասր տարի էլ պահվի՝ բոլորովին չի փշանա: Այդ ալյուրից կարելի է ընտիր և սպիտակ հաց թխել:

Ներքնաբերդի դարպասից դուրս գտնվում է փերեզակների շուկան: Այստեղից անցնողները բազմատեսակ համեմունքների անուշահոտ բույր են առնում: Փերեզակներից ցած, հաճելի և մաքուր սափրիչների խանութներում աշխատում են մաքրասեր երիտասարդ սափրիչները: Սրանցից ներքև գտնվում են կոշիկներ և հողաթափներ նորոգողների խանութները: Դրանցից հետո, գլխավոր փողոցի երկու կողմերում, մինչև Կարա Բեզիրի խանութը՝ դերձակների խանութներ են: Այդ խանութներից հետո գալիս են նպարավաճառների մաքուր խանութները: Այստեղ է գտնվում նաև մյուսթեսիրի¹⁰ խանութը, բոլոր վաճառականները սուլթանական կշիռից մեկ դիրհեմ անգամ պակաս չեն կարող տալ: Սրանից հետո գալիս են մսավաճառների խանութները... Ավելի ներքև գտնվում են ընտիր հացի և կարկանդակի խանութները: Այստեղ թխվում են տեսակ-տեսակ, նշով ու սուսամով (կնջութ) հացեր և սերով կարկանդակներ: Մյուսթեսիր Աղայի խանութից հետո սկսվում է Արփաշըլար շարշըսին, Կազանջիլեր բազարին, որից հետո արդեն ներքին բերդն է: Զախ կողմում Մեկինների¹¹ պարտեզի դուռն է. այս պարտեզը հասնում է մինչև Ուզուն շարշըն...

Հասակավորների և երիտասարդների դեմքն ու գույնը: Այս հնագույն քաղաքը գտնվում է էրջիս լեռան ստորոտում: Օդը բավականին ցուրտ է, բնակիչները ընդհանրապես առողջ են: Ոմանք մեռնում են հարյուր, ոմանք էլ հարյուր վաթսուն և հարյուր յոթանասուն տարեկան հասակում: Սև ցրված պիսակներով ցորենագույն դեմք ունեն: Ընդհանրապես, թե՛ երիտասարդները և թե՛ հասակավորները շատ քաջ են ու արի: Տղաները շուտ են մորուքավորվում, հակամետ են որսորդության ու ձկնորսության:

Ավագանին և պառլամենտը անձինք: Հայտնի են Դիլավեր փաշազադե Մուրադ փաշան, Մյուսթի էֆենդին, Նագիր էֆենդին, Ալի շավուշը, Չելի-զադեն, Ակ-Բաշ աղան և այլն:

Վարպետ բժիշկները և վիրաճատները (շերրահ): Շատ կարող բժիշկ և վարպետ արյուն առնող է էլ կայրրան-օղլին, որն մասնավորապես պուսի արվեստում հայտնի է: Այս քաղաքի թուրքերը բժշկին էլ-կայրահ են ասում:

Հագուստները և լեզուն: Ավագանին հագնում է սայա կոշված ասլի, սամուրի, աղվեսի մորթուց պատրաստված մուշտակներ և ատլասից կաֆթաններ: Միջակ դիրքի մարդիկ հագնում են Սկյուտարի և Լոնդոնի կերպասից կառված կաֆթաններ: Կանայք սուր գդակ են կրում և փաթաթվում են մի տեսակ ղենջակով: Քաղաքի կրթված մարդիկ խոսում են արաբերեն և պարսկերեն: Բայց ժողովրդական լեզուն թուրքերենն է: Քրդերեն և հունարեն չգիտեն:

Քաղաքը էրջիսի ստորոտում գտնվելու պատճառով տների ճակատները դարձած են դեպի հյուսիս, այնպես, որ վաղ առավոտյան օդ ներշնչողները, կարծես թե դրախտային ղեփյուռ են շնչում: Ըստ Բեթլեմյոսի [Պաղոմեսոսի] քաղաքը գտնվում է երրորդ կլիմայում և 17-րդ սովորական կլիմայական գոտու կենտրոնում... Այդ պատճառով էլ ամեն տարի շատ առատ բերք և բանջարեղեն է ստացվում: [Քաղաքում] երեք հազար ջրհոր կա, ամեն մի տուն անպայման՝ մեկ կամ երկու ջրհոր ունի: Քաղաքի շուրս կողմում 117 գետեր և գետակներ կան, որոնց մեծ մասը սկիզբ են առնում էրջիսի յայլաններից: Այս գետակները քաղաքի այգիները և պարտեզները ջրելուց հետո թափվում են Կըզըլ Ըրմաք գետը:

Կըզըլ Ըրմաք գետը Բաֆրա գավառի մոտ թափվում է Սև ծովը: Կըզըլ Ըրմաք գետով, քաղաքի արևմտյան կողմից մի ժամ հեռավորության վրա, երկու ժայռի միջև Գյոզ-Քյոփրու անունով աննման մի կամուրջ է գցված, որը սուլթան Սուլեյմանի օրոք կառուցել է ճարտարապետ Սինանը: Վարպետ-ճարտարապետը իր կյանքի քա-

նի թանկագին տարիներն այստեղ է անցկացրել և իր ամբողջ կարողությունը գործադրել է ծիածանանման այս աննման կամուրջը կառուցելու համար: Ամեն մի ուղևոր ակամա և մեծ հիացմունքով է դիտում այս կամուրջը և վարպետին գովաբանում...

էվ. Չելեբին այնուհետև հիշատակում է Կեսարիայի բազմաթիվ բաղնիքները, այդ թվում միջնաբերդում գտնվող Դյուրջի համամին. այնուհետև, ճարտարապետ Սինանի կառուցումներից՝ Հյուսնյին փաշայի բաղնիքը և այլն: Դուան առաջ երկու հնագույն վանք կա՝ Մելկի խանեի մոտի հունական մի վանքը: Այնուհետև, նշվում է, որ կաթոլիկական (ֆրենկ) եկեղեցի չկա, իսկ հրեաները ունեն մի տաճար...

Արհեստներն ու արտադրությունը: Աշխարհի արարչի շնորհիվ այս քաղաքում ձմռանը առատ ձյուն է տեղում և հողը ոռոգում այնպես, որ 77 օրվա ընթացքում աճում են 77 տեսակի բանջարեղեն և բուսականություն: Մասնավորապես հայտնի են ցորենն ու գարին: Այս քաղաքում բոլոր տեսակի արհեստները զարգացած են և նրանց արտադրանքը հայտնի է:

Լեռներում առատ է գխտորը. խաղախորդները այծի կաշին մշակում են գխտորով. ոսկու նման փայլուն դեղին կաշի է ստացվում: Ժողովրդի մեջ ասացվածք է դարձել՝ «Կեսարիայի կաշվի նրման կըջրը-կըջրը երգում է»: Այդ կաշվից կարված կոշիկները, հողաթափները և դեղին ջիզմենները ոչ մի տեղ չկան: Դրանցից նվեր են ուղարկվում բոլոր վեզիրներին:

Ուտելիքները: Ընտիր և սպիտակ հացը, լավաշը, ծալ-ծալ չոքերը, համեմունքներով պատրաստված կարկանդակը, համեմունքներով ու քեմոնով կովի մսից պատրաստված Լահմի-կատիտ անուշով հայտնի բաստրման և անուշահամ սուջուղը (երշիկը) ոչ մի տեղում չկան: Այս բոլորից իբրև նվեր ուղարկվում է Ստամբուլ: Հնում այս քաղաքում 40 բարեգործական հիմնարկություններ են եղել, որոնք օգնել են հարուստներին և աղքատներին հավասարապես: Դրանցից հիմա էլ մնում է Խունդի խանըմի իմարեթը:

Այնուհետև էվ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է Կեսարիայի 103 զբոսավայրերը:

Էրջիս [էրջիաս] լեռան տարօրինակ հատկությունները: Այս լեռան վրա օձ, կարիճ և այլ թունավոր սողուններ չկան: Ասում են, թե այս բարձր լեռը անհայտ ազնվականների բնակավայր լինելու հետևանքով է, որ այստեղ սողուններ չեն եղել: Մի ուրիշ ավանդություն համաձայն, ընտրյալ նվիրական անձերից մեկը՝ Բաբարթեն

Հինդին, այստեղ շատ երկարատև կյանք է անցկացրել և այս լեռան վրա սողունների բացակայությունը նրա աղոթքների շնորհիվ է: Այս լեռան վրա ներկայումս էլ Բաբարթեն-բաղի անունով մի այգի կա, որտեղ զանազան տեսակի ինքնաբույս ծառեր են աճում և պտուղ տալիս: Այս Բաբարթենը այգեպանների փիրն է եղել: Նրա նվիրական անունը էբու-Ջենդ Հինդի է: Նա ճգնավորական կյանք է անցկացրել. գերեզմանը Հնդկաստանումն է:

Մի ուրիշ ավանդության համաձայն, նվիրական Յահյայի օրոք, երբ էրջեշ կայսրը այս քաղաքը կառուցելիս է լինում, հին իմաստուններից մեկը՝ Ֆելասեկե անունով իմաստունը, բարձրանում է այս բարձր լեռը, ուղղահայաց ձևով 70 տեսակ սողուններ փորագրում, յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին թալիսման է անում և դրա համար էլ այս լեռան վրա թունավոր կենդանիներ չկան: Այս լեռան վրա ամառ-ձմեռ սառույցն ու ձյունը անպակաս են: Ասում են, որ գայլ կա, բայց մենք չտեսանք:

Այնուհետև էվ. Չելեբին նկարագրում է Կեսարիայում գտնվող շենքերի և այլ անձանց գերեզմանները և այդ կապակցությամբ պատմում է մի շարք առասպելական դեպքեր: Ուղևորությունը շարունակելով նա անցնում է Բոր քաղաքով ու բերդով, ապա Ակսարայով և մի շարք այլ վայրերով, հետո վերադառնում է Կեսարիա: Այստեղից գալիս է Մարաշի տերիտորիայում գտնվող էլբիստանի գավառը և այնտեղից էլ Սվազ:

(Էջ 177—195)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՍՎԱՋ (ՍԵՐԱՍՏԻԱ)

Հնագույն և բարեշեն Սվազի բնութագիրը: Նվիրական Զեքերիյեի օրոք Մարաշի կայսր Զեմիշիմեն կառուցել է Մարաշը, իսկ նրա եղբայրը՝ Սվազը: Մի քանի պատմագիրներ ասում են, որ այս քաղաքը կառուցել է Քեյմուրաս Շահ¹², իսկ մի քանիսն էլ՝ Զեհակ Մարիին¹³ են վերագրում: Քեյմուրասը թաղված է Սվազում: Նրա օրոք Սվազում շինակված տեղ չի մնացել: Մինչև Կըզըլ Ըրմաթի գետեզերքը եղել է բարեշեն ու մշակված: Հետագայում [Սվազը] անցել է մի շարք մելիքների ձեռքը: Ի վերջո, Բաղդատի խալիֆա Հարուն-էլ-Ռաշիդի օրոք, Սեյդ Ջաֆեր-Ղազիի շնորհիվ անցել է իսլամների ձեռքը: Ավելի ուշ, Ալ-Դանըշմենդներից Նիկհիսարի նվաճող սուլթան Մելիք-Ղազին Ալ-Սելջուկների օգնությամբ նորից գրավում է այն: Իսկ հետագայում, թուրքմեններից խել է Ալ-Օսման Յըլդըրըմ Բայազիդ խանը: Սակայն Թիմուրի արշավանքի ժամանակ, առա-

ջինը Սվազն է նրա դեմ ելել: Բնակիչներից հազարավոր պատանի աշակերտներ նվիրական դուրանը կրծքներին դրած, դուրս են եկել Թիմուրին դիմավորելու, սակայն այդ երկաթասիրտ ու խավարյալ զզվելի կատաղած ձիերը նրանց ոտնատակ են արել: [Թիմուրը] յոթը օր մնացել է այստեղ ու բնակիչներից և ուլեմաններից 70 հազար մարդ է սրի քաշել, բերդը ավերել է և քանդել: Այդ ավերակները հիմա էլ երևում են: Ժողովրդի մեջ առած է դարձել՝ «Քեզ հետ այնպիսի բան պիտի անեմ, որ Թիմուր-Լենգը Սվազին չի արել»: Թիմուրի և Նասրեդդին խոջայի տեսակցության ժամանակ, խոջան Թիմուրին հարցրել է. «Ինչու Սվազում 40 հազար երեխաների և դեռահասների թափարական ձիերի ոտքերի տակ զցեցիր և 70 հազար աստծո ստեղծածներին կոտորեցիր»: Թիմուրը պատասխանել է. «Աստված վկա, սվազիները նվիրական դուրանը ստեղծված է (սարքված) ասելով, մերժված (չնշված) այնքանին սարքովի խոսքեր հարմարեցնելով, դուրանը դուրանությունից դուրս են բերել [աղավաղել են]: Նրանց երեխաները՝ ապօրինի երեխաներ են [պոռնկորդիներ], ծերերը՝ ընդունել են շիի, հուրուֆի, ջեբրի, կադերի դավանանքները: Աշխարհը կարգի բերելու համար նրանց վրա շարժվեցի և նրանց քաղաքը ավերեցի, բայց քո սիրու համար քաղաքը քեզ պարգևեցի: Մի վախենա, չեմ ավերի»: Այնուհետև նա կոպել է Յըլդըրըմ խանի դեմ, որի մանրամասնությունները տրված են 2-րդ հատորում*:

Հետագայում, երբ Չելեբի սուլթան Մուհամմեդը¹⁴ փաղիշահ է դառնում, ձեռնարկում է Սվազի նորոգմանը և բարեկարգմանը: Նա երկու բերդ է կառուցում: Այնուհետև, Բայազիդի¹⁵ օրոք, Աջեմի շահը, էրզրումի, Քեմախի, Սվազի և Թոքաթի շրջանները իր ժառանգական կալվածները համարելով գրավում է: Ավելի ուշ, 921 (1515) թվականին այս վայրերը ետ են խլվում Աջեմի ձեռքից:

Երբ վեզիրության աստիճանով Սվազը տրվեց մեր էֆենդիին՝ Մյուրթեզա փաշային, չորս ամսվա ընթացքում նվաստ ուղևորություն կատարեց Ուրֆայի, Ռաքայի, Հարանի, Մարաշի և Կեսարիայի շրջաններում և Սվազ գալով նրա քաղցր խոսակցությանն արժանացավ:

Սվազի իշխանությունները: Սուլեյմանի օրենսդրքով Սվազի վեզիրի փաղիշահական խասը 9 անգամ 100 հազար աֆլակ է: 48 զեհմեթ և 928 թիմար ունի: Սվազի էյալեթում կան հետևյալ սան-

ջաքները՝ Ամասիա, Չորում, Բոզոք, Դիվրիկի, Ջանիկ, Արաբկիր և Սվազ: Սվազը սանջաքի փաշայի կենտրոնն է: Գանձարանի զեֆթերդար չունի: Դեֆթերի քեթիսուդայի խասը 80200 աֆլակ է: Թիմարի զեֆթերդարի խասը՝ 62550 աֆլակ է: Ունի չավուշների քեթիսուդա և չավուշների պետ:

Բոլոր սանջաքների զինվորները 3133 կըլըջ են: Ջեմեթների և թիմարների տերերի զինված զինվորների թիվը, օրենքով, 10 հազար զինված և ընտրյալ զինվոր պետք է լինի: Բոլոր այս զինվորների տարեկան եկամուտը 131 անգամ 100 հազար 7327 աֆլակ է: Նահիյեներից՝ մոլլայի եկամուտը 6 հազար դուրուշ է: Վեզիրը օրենքով 40 հազար դուրուշ ունի: Հանեֆի դավանանքից կա շեյխու-խալամ: Ունի նաև սիփահիների քեթիսուդա, ենիչերիների սերդար, քաղաքի նայիր, մուհթեսիբ, բաջտար և կափանջի:

Սվազ բերդի նկարագիրը: Քաղաքի հյուսիսային կողմի լեռները կոչվում են Սիբ-Նիշան¹⁶ և Թուզ-Ասար: Այդ բարձր լեռների լանջերին է գտնվում այս մեծ քաղաքը: Բոլոր տների ճակատները նայում են դեպի հարավ՝ Սվազի դաշտում գտնվող էյրի կամուրջի կողմը:

Թիմուրի ավերած ստորին բերդը գտնվում է հարթության վրա, որը 10 հազար հինգ հարյուր քաչլ տարածություն է զբաղում: Ավերակ բերդի վրա կա 803 (1400) թվականի հիշատակությունը: Բերդը թեև ավերակ, բայց շատ ամրակուռ է, քարուկրով է լրացված: Խորասանի քարերով կառուցված մի մեծ բերդ է: Ամեն կողմից ունի պարիսպներ և աշտարակներ: Բայց որոշ տեղեր քանդված են, որոնք սակայն հեշտությամբ կարող են վերանորոգվել: Այս քանդված բերդը հինգ դարպաս ունի: Արևմուտքից Կայսերիի դարպասն է, արևելքից՝ Փալաշի դարպասը, նորից արևելքից՝ Թոքմաքի դարպասն է, հյուսիսից՝ Ջան-Ջունի դարպասը, հարավից՝ Սիլփորի դարպասը: Այս բերդը դուռն կարիք չունի, սալեր կարող են ներս մտնել: Ստորին բերդի վարոշում առանց այգիների ու պարտեզների ընդամենը 4800 տուն կա: Սրանք դրախտանման ջրեր ունեն: Քառասուն փողոց կա: Կայսերիի դարպասի թաղամասը հայկական է. սա նոր թաղամաս է: Կա նաև հույների թաղամաս: Նշանավոր թաղամասերն են՝ Աղջա-Յուքե, էորթյուլու, Փեյքար, Քյոհնե-Ջիվան, Չարշր Մեյդան, Օղլան Չավուշ, Աղա դեյիրմանի, Բերգեջի-Թարլասի, Բալդըր Բաղայը, Սըք-չորան, Կալեարդը, Հաջի Ջահիդ, Ուլու ջամի, Փուլուր-Թեփե: Երկու բերդերը իրարից հեռու են մի նեղ թուխքի տարածությամբ: Մեկը հարա-

* Տե՛ս II հատ., էջ 40 (ծանոթ. հեղինակի):

վային կողմի վերին բերդն է, որ Չելեբի սուլթան Մուհամմեդն է կառուցել: Քառակուսի ձևով է, առանց խրամի, միհարկանի, երկու դարպասով և գտնվում է մի հողաբլրի վրա: Գործող դարպասը հարավում է, ստորին քաղաքին է նայում: Իսկ դեպի արևելք բացվող դարպասը միշտ փակ է մնում: Այստեղ երկու հարյուր բերդապահի համար բնակարաններ, մի ջամի, պաշարեղենի ամբար, ջրի ավազաններ, ռազմամթերանոց և 40 փոքր շահի թնդանոթ կան: Այս բերդը նայում է ամբողջ քաղաքին: Ավելի բարձր է, քան փաշայի բերդը: Միջնաբերդը փաշայի բնակավայրն է: Ամբողջ Ալ-Օսմանի երկրում միմիկաններն ու վեզիրները մշտապես միջնաբերդում են ապրել: Սակայն Դիարբեքիրում և Սվազում փաշաների միջնաբերդում ապրելը սահմանված է օրենքով: Սվազում փաշայի կողմից բնակեցված ստորին բերդը նայում է վերին բերդին: Եթե փաշան ապստամբվի, վերին պարսպի թնդանոթներն, առանց ամաց տալու, փաշայի պարսպը քարուքանդ կանեն: Փաշայի այս բերդը, Թիմուրի կողմից ավերվելուց առաջ, 586 (1190) թվականին նորոգել էր սուլթան Ալանդդին Քեյկուբադ Սելջուկին: Երկու հարկանի սրբատաշ քարերով կառուցված մի ամուր բերդ է: Շրջագիծը 1500 քայլաչափ է: Ունի խոր խանդակ, որ շրջապատում է բերդը: Ունի ընդամենը 20 աշտարակ և 600 ատամնավոր պարսպատ: Պարիսպների բարձրությունը 27 արմունկաչափ է: Ունի միայն 2 դարպաս, մեկը՝ դեպի հյուսիս, որ դուրս է գալիս դեպի լեռնային ճանապարհը և Շեհզադեների գերեզմանատունը: Երկու շերտ երկաթյա դարպաս է: Դարպասի ներսից պահպանություն են անում բերդակալ աղան և բերդապահ հսկիչները: Մյուս դարպասը նայում է դեպի հարավ և ուղղված է դեպի ստորին քաղաքը: Այս բերդի մեջ անպարտեղ և անայգի, բայց լավ շինված ընդամենը 300 հողածածկ տուն կա: Փաշայի պալատը այստեղ է: Նախկինում սա մի հասարակ դղյակ է եղել: Մեր էֆենդին, Մյուրթեզա փաշան բազմաթիվ սենյակներ, դիվան-խանե, ներքին դուլամների համար սենյակներ ու բաղնիք շինեց և դղյակը բարեզարդեց: Բերդում կանակ մի բաղնիք, մի ջամի և մի մեդրեսե: Կա մոտ 10 խանութ:

Ստորին բերդը, վերին և ներքին բերդերից ավելի բարեշեն և զարդարված է: Քանի որ փաշան այստեղ է ապրում, շաքաթական չորս անգամ մեծ դիվան է լինում և շատ մարդիկ են հավաքվում: Այս բերդը գտնվելով լեռան լանջին, ունի դրախտանման ջրեր: Սակայն վերին բերդը մարդկանց ճանապարհից դուրս է և ոչ ոք

այնտեղ չի գնում: Սակայն ջելալիների և ջեմալիների վախից, քաղաքի ավազանիք իրենց ունեցած բոլոր թանկագին իրերը պահում են այդ վերին բերդում: Սվազ քաղաքը իր երկու ներքին բերդերով, ստորին՝ Թիմուրի ավերած բերդով և վարոշով, ներսում և դրսում ընդամենը 6060 տուն ունի:

Սվազի ջամիները: Ստորին վարոշի բեդիստանի մոտի Ուլու ջամին՝ երկարությամբ և լայնությամբ, երկու հարյուր ոտնաչափ է: Հնագույն ջամի է: Կառուցել է սուլթան Կըլըջ Արսլանը: Ունի մեկ մինարե, որը հողածածկ և լավ կառուցված շինություն է: Կան նաև Կըլըջ ջամին, Սիվաս էֆենդի ջամին, Մուսա էֆենդի ջամին, Քիլիսե ջամին և այլն...

Դար-ուլ-բեդրիսի բնութագիրը¹⁷: Այս մեդրեսեն հայտնի է Կըլըջ Մեդրեսե անունով: Իսլամական երկրներում գիտություն այսպիսի վայր ո՛չ կառուցվել է և ո՛չ էլ կկառուցվի: Երբ Թիմուրը տեսել է այդ հոյակապ շենքը՝ հիացել է: Բերդի դարպասի նման մի բարձր դուռ ունի, որը տեսողին հիացմունք է պատճառում: Այս դռան աջ և ձախ կողմերի աստիճանների վրա վարպետը բարձրյալն Աստծո ամենակարող ձեռքով ստեղծված այնպիսի ծաղիկներ է նկարել, որ նայողին թվում է, թե այդ ծաղիկները քամելիոնի նման տարբեր գույներ ունեն: Դռան վրա գրված է [կառուցման] թվականը. «Բին-Կըլըջ Արսլան-բին Մեսուդ, տարի 569» (1173—1174): Ժամանակի ընթացքում մի քանի տեղեր ավերվել են: Այս մեդրեսեն արժանի է դիտման և բոլոր ուղևորները նրա մասին գովասանքներ են գրել: Մեդրեսեի վերնահարկում և ստորին հարկում 80 խցիկ կա: Գիտություն ձեռք բերող էֆենդիները ձմռանը ստորին հարկում, իսկ ամռանը վերնահարկում են սովորում: Ժամանակին այնպիսի հարուստ կալվածներ է ունեցել, որ իր վագֆների շնորհիվ ուսանողներին օրեկան երկու անգամ ճենապակյա պնակներով ընտիր կերակուրներ են տվել: Սակայն ներկայումս ուսանողները զրկանքներով ապրող խեղճ մարդիկ են...

Այնուհետև էլ. Չելեբին նկարագրում է Սվազում եղած 140 դպրոցները, դերվիշական թեքիները¹⁸ և փոքր խաները, հարյուրից ավելի բաղնիքներ և մոտ 45 աղբյուրները:

Շուկան և բազարը: Ուլու ջամիի մոտի բարեշեն և հարուստ բեդիստանը ունի հազարի չափ խանութներ: Ունի խաղախորդարան, ոսկերիչների և կոշկակարների արհեստանոցներ:

էվ. Չելերին Սվազից մեկնում է դեպի Դիարքեքիր և նկարագրում այդ ճանապարհին պատահած վայրերը:

Դիվրիկի բերդի բնութագիրը: Ըստ ինվանի պատմության, առաջին հիմնադիրը եղել է վեհափառ Սուլեյմանը: Դիվրիկ անունով մի դե է եղել: Բյուզնյանն Այդընջը քաղաքում մի մեծ պալատ կառուցելու ժամանակ, այս Դիվրիկը շի ցանկանում ծառայել և Դիվրիկ կոչված ժայռի մի քարայրում կապկպված վիճակում տարիներով բանտարկված է մնում: Հետագայում, վեհափառ Զեքերիայի օրոք Սվազի բերդի տերը այստեղ բերդ է կառուցում և Սուլեյմանի բանտարկած դևի անունով կոչում է Դիվրիկ: Այնուհետև մի մեծիքից մի այլ մեծիքի ձեռք է անցնում և ի վերջո, Ալ-Դանըշ-մենդիի օգնությամբ վեհափառ Օմարի որդիները և Մալաթիան նվաճող էմիր Ումրան-Լոկմանը գրավում են վերջին մեծիքի ձեռքից: Հետագայում, թեև նորից նրանց ձեռքն է անցնում, սակայն 487 (1094) թվականին ենթարկվում է Ալ-Սելջուկիների տիրապետությանը: Ավելի ուշ Ալ-Օսմանի Չելերի սուլթան Մուհամմեդ խանը իր ուժեղ բազուկով գրավում է այս շրջանները և իր իշխանության տակն առնում: Սակայն Բայազիդ Վելիի օրոք Աջեմի շահը նվաճում է մինչև Սվազ և Թոքաթ ընկած վայրերը: Ի վերջո, Չըլդըրի ճակատամարտից վերադարձող Սելիմ խանը [այս վայրերի] բնակչությանը իրեն ենթակա և հպատակ է դարձրել:

[Դիվրիկը] Սվազի վիլայեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Փաշայի զինվորների հետ միասին ընդամենը երկու հազար զինվոր ունի: Ունի ալայի բեյ, չերիբաշի, յուզբաշի, շեյխ-ուլ իսլամ, նագիր-ուլ էշրեֆ: Փաշաներից և բեյերից բաղկացած ավագանին շատ է: Ունի սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար, քաղաքի նայիր և բազմաթիվ ուլեմաներ և սյուլեհաներ: Կադին գյուղերից տարեկան վեց բիսե, իսկ փաշան, օրենքի համաձայն, 30 բիսե եկամուտ ունեն: Ժողովուրդը վերին աստիճանի հնազանդ և հպատակ է:

Դիվրիկի բերդի նկարագիրը: Եփրատ գետի եզերքին, դեպի երկինք սլացած սեպաձև ժայռի վրա հնուց կառուցված մի աննման բերդ է: Վանի, Մակուի, Շինի, Մարզինի բերդերից հետո [իր ամբողջությամբ] գալիս է այս Դիվրիկի բերդը: Այնպիսի բարձր մի բերդ է, որ պաշարելիս՝ միայն աման խնդրել տալով կարելի է գրավել: Այլ ձեռով, մի կողմից ականապատելով կամ ստորերկրյա անցքեր փորելով՝ անկարելի է գրավել: Միակ միջոցը բերդում սով ստեղծելն է: Սակայն ինչ էլ լինի, բնակչությունը ջրի կարիք չի զգա,

Սվազի կլիման հիանալի է: Բնակիչները ցորենագույն են և մարմնապարար: Ավագանին հագնում է թանկագին հագուստներ: Միջակ կարողության տերերը՝ Լոնդոնի կերպասից և գույնզգույն բեզերից հագուստներ: Խոսում են քրդերեն և թուրքերեն: Տղամարդիկ շուտ են ծերանում: Աղջիկները շատ գեղեցիկ են և բարեկազմ: Զուրը շատ ընտիր է: Օղը շատ խիստ լինելու պատճառով այգիներ և պարտեզներ չկան: Լեռները ծառազուրկ են և մերկ: Քաղաքը գտնվում է շորրորդ գոտում և 17-րդ սովորական կլիմայում: Բերքերից շատ առատ են ցորենը, գարին, սիսեռն ու ոսպը: Մեկ քիլոն¹⁹ 40 քիլո բերք է տալիս: Մեկ օկկա²⁰ հացը, վեց օկկա կշռող մի ձիու կերը արժե մեկ ակչե: Շատ կան վանդակաձև բանջարանոցներ: Տնայնագործական արտադրությունից կարևոր է շատ նուրբ և սպիտակ բամբակի կտավը: Մի գույզ հողաթափը և շուտը արժե 15 ակչե: Պատրաստվում են շատ լավ վերմակի երեսներ, շիթ գեղեցիկ վարագույրներ:

Ուտելիքներից և խմելիքներից ընտիր և սպիտակ հացը, գաթան, հավի մսից պատրաստված կարկանդակը ոչ մի տեղ չկան: Նուրբ գալիս է Մարաշից, ուրբը [դոշաբ]՝ Այնթափից, խաղողի շիրեն՝ Ամասիայից:

Այս քաղաքը փաղիշահին ամեն տարի հազար հարյուր բիսե եկամուտ է տալիս, երկու հարյուր բիսե էլ վեզիրի եկամուտն է: Բոլոր պատմագիրները Սվազ քաղաքն անվանել են Մայր-քաղաք: Արդարև մայր-քաղաք է: Եթե Արաբիայում կամ Ռումի երկրում և Հունաստանում սով լինի, այս քաղաքի հացահատիկը բոլորին կբավարարի: Կարիքի դեպքում նրա հացահատիկը Մակեդոնիային էլ կփրկի: Ամբողջ ժողովուրդն ուրախ է, երկիրը հարուստ և բարեշեն, ցանքսերը շատ առատ, բերքն ու առատությունն անհաշիվ, ժողովուրդն էլ շնորհալի: Բնակչությունը վերին աստիճանի հյուրասեր է: Պանդոկներում ապրող պանդուխտներին ամեն գիշեր հրավիրում են իրենց մոտ և պատվում: Այս քաղաքն ամեն տեսակներից գովասանքի արժանի մի սրտաբաց քաղաք է: Սվազ քաղաքի արևելքում գտնվում է էրզրում քաղաքը, որը Նիկսարի կողմից 8 կոնաք հեռավորության վրա է: Հյուսիսում՝ Ամասիան է, Մերզիֆունը (Մարզվանը) և Լադիկը շորս կոնաք հեռու են: Արևմուտքում գրտնրվում է Թոքաթ բերդը, որը 3 կոնաք հեռու է:

Այնուհետև, էվ. Չելերին երկար նկարագրում է իսլամական ուխտատեղիները, նվիրական գերեզմանները և այդ առթիվ պատմում մի շարք առասպելներ:

որովհետև վերին միջնաբերդի ժայռի գագաթից մինչև Եփրատ գետը իջնող մի ջրի ճանապարհ կա, երկու հազար աստիճան ունեցող, քարից կտրված արհեստական սանդուղքով, որը չի կարելի լեզվով բացատրել և զրիչով նկարագրել: Ջրի գնացողների և ջուր բերողների համար առանձին-առանձին ճանապարհներ կան: Բացի այդ, բերդում կան անձրևի ջրի համար ջրամբար, ցորենի շտեմարաններ, ռազմամթերանոցներ, 300 հողածածկ տուն և մի ջամի: Բերդը դեպի արևմուտք նայող և դեպի ստորին քաղաքը բացվող երկաթյա մի դարպաս ունի: Բերդը քառանկյունի է և քարաշեն: Աշտարակներն ու պարիսպներն ամրակուռ են: Ենիշերիական օջախից բերդակալ և բերդապահ զինվորներ կան: Չնայած երկրի ներսումն է և սահմանի վրա չգտնվելու պատճառով ապահով վայր է, բայց ջելալիների և ջեմալիների վախից, բավականաչափ ռազմամթերք և շահի լավ թնդանոթներ ունի: Տոնական և նվիրական օրերին թընդանոթներ են արձակում և քաղաքն աղմկում է: Բերդի ներսում շինությունների հետք անգամ չկա: Պարսպի տակով ջիբիդի հրապարակից կամուրջով անցնում ենք Եփրատ գետը և գալիս ենք Դիվրիկի պարսպի մոտ գտնվող Քեսթիֆան բերդը, որը Դիվրիկին հավասար կարևոր և ամուր բերդ է: Կառուցել է կայսրի աղջիկներից Քեսթիֆան անունով մատաղ մի կույս: Գտնվում է Եփրատ գետի մյուս ափին, արգավանդ և մաքուր հողի վրա: Դիվրիկի և այս բերդի արանքով հոսում է գետը, որը Եփրատի վտակն է: Այստեղից հոսում է դեպի էգին բերդը, այնտեղից դեպի Արաբկիրի ու Չըմըշ-կածագի բերդերը, ապա՝ Չաթ անունով վայրում, խառնվում է Եփրատին: Դեռ այնքան էլ մեծ չէ, հուլիս ամսին կարելի է ձիով անցնել: Դիվրիկի բնակիչները խմում են այդ գետի ջուրը:

Ստորին վարդը: Բերդից դուրս բոլոր տները դարձած են դեպի արևմուտք: Եփրատի եզերքին ընկած այգիներով ու պարտեզներով և 46 փողոցով մի քաղաք է: Նշանավոր փողոցներն են՝ Ալի փաշա, Խամսի աղա, Բեքիր շավուշ, Գիվան և այլն: Ապարանքներն են փաշայի շուկայի ծայրում գտնվող, ձորի դիմացը՝ Ալի փաշայի, շուկայի մյուս ծայրում՝ Մուհամմեդ աղայի ապարանքները: Դատարանը գտնվում է Ուլու Ջամիի մոտ:

Ջամիները: Ամենահինը Ուլու ջամին է, որն ունի երեք դուռ և մեկ հիանալի մինարե. կառուցել է Ալ-Սելջուկներից սուլթան Ալանդդինը: Այս ջամիի պատի վրա գրված է այսպիսի պատմություն. «Նրա շինություն համար ծախսվել է 7 ոսմի խարաջ»²¹: Վարպետն այս ջամիի վրա այնպիսի աշխատանք է թափել, պատերի

վրա այնպիսի բուքալեմուն նկարներ է նկարել, որ այս ջամիին չի կարող հավասարվել ոչ Այա-Սոֆիան, ոչ Բրուսայի Ուլու-ջամին, ոչ Սինոպի նախշուն մինարերը²², ոչ Հունաստանի Աթենքի էրու-էլ-Ֆեթհի²³ ջամին և ոչ էլ Բուդինի²⁴ տերիտորիայում գտնվող էսթերզան բերդի ջամին: Մի խոսքով լեզուն անկարող է տալ այս ջամիի գովաբանությունը: Այս աղոթարանում գիշեր-ցերեկ հոծ բազմություն է լինում...

Բնակիչները: Այաններն ու ազնվականները շատ են: Առհասարակ բնակիչները հյուրասեր են: Ոչ մի գիշեր առանց հյուրի չեն կարող մնալ: Ժողովուրդը բաղկացած է ուսում ուսյաններից, թուրք-մեններից, քրդերից և այլն:

Մալաթիան գտնվում է Դիվրիկի հարավում՝ մեկ մենզիլ հեռավորության վրա: Դիվրիկի շրջապատում ապրող ուսյանների և բերայայի²⁵ սովորական հարկերը²⁶ ամբողջովին հավաքում է Մալաթիայի հարկահավաքը: Դիվրիկը գտնվում է Եփրատ գետի եզերքին: Յուզա անունով մի տեսակ կարճ և հաստ փայտ կա, որը կտրում և պատրաստում են վերին Եփրատի լեռների վրա: Ամեն մարդ իր նշանն է դնում այդ փայտերի վրա և ապա փոխադրում են Եփրատ գետով: Քաղաքի ծայրամասում գտնվող թմբերի մոտ այդ փայտերը կանգնեցնում են և ամեն մարդ իր նշանով փայտը վերցնում է և փոխադրում:

Քարե բերդի, այսինքն էգին [Ակն] փաղափ բնութագիրը: Այս քաղաքը էգին է կոչվում, որովհետև կառուցվել է Կասրոսին (?) կայսրի էգին (կամ էկին) անունով աղջկա կողմից: Այս քաղաքը գրավել է վեհափառ Օմերի որդիներից էմին Օմեր Բին-Լոկմանը: Հետագայում քաղաքն անցել է քաֆիրների ձեռքը, բայց Հարուն-էլ-Ռաշիդի օրոք Սելյուքաֆեր Բաթալ Ղադին նորից գրավել է այն: Ավելի ուշ քաֆիրները նորից են նվաճել: Ի վերջո այս քաղաքը գրավել է Ալ-Սելջուկ սուլթան Ալանդդինը: Սելջուկների իշխանության վերջում, նորից անցել է քաֆիրների ձեռքը: Թիմուրի դեպից հետո սուլթան Չելեբին քաֆիրներից գրավել է ամառով:

Մինչև հիմա մոտ 300 քրիստոնյաներ ազատված են սովորական տուրքերից: Բերդը գտնվում է Եփրատ գետի եզերքի մի ժայռի վրա և կառուցված է քառակուսի ձևով: Գտնվելով երկրի ներսում՝ այնքան էլ բարեկարգ չէ: Դեպի Եփրատ ջրի ճանապարհ ունի: Կան բավականաչափ ամրություններ: Քաղաքը, [սուլթան] Սուլեյման խանի աշխարհագրով մտնում է Սվադի էյալեթի մեջ: Ունի սիփահիի քեթխուդա, ենիշերի սերդար, բերդակալ և բերդապահ զինվորներ, մյուս՝ Քեսիբ և քաղաքի նայիր:

Մալաթիան այստեղից մեկ կոնաք հեռավորության վրա է և գյուղերում ապրող ուսանողների սովորական տուրքերը գանձում է Մալաթիայի հարկահավաքը: Քաղաքի շինությունների մեծ մասը ժայռերի վրա է, իսկ այգիները ցածում են՝ Եփրատ գետի եզերքին: Քաղաքի մոտ, Եփրատ գետի վրա մի կամուրջ կա, որ կոչվում է Բուրմա-Քյոփրյու: Բերդում և ստորին քաղաքում հողածածկ, բայց լավ շինված մոտ 1000 տուն կա: Կան նաև բավականաչափ ջամի-ներ, մզկիթներ, 3 մեդրեսե և 40 դպրոց: Արտադրանքից հայտնի է էգինի աղեղը, բազարում լիքն են աղեղնագործները: Բնակիչներն ընդհանրապես նետածիգ լինելու պատճառով՝ այս քաղաքը ստացել է նետածիգների վայր անունը: Բոլոր զինվորները լավ աղեղածիգ-ներ և զուռոզ ու ըմբոստ քաջեր են:

Այստեղից շեն վայրերով շարժվեցինք դեպի արևելք և 7 ժամ հետո հասանք Արաբկիր քաղաքը:

Արաբկիր քաղաքի բնութագիրը: Առաջին հիմնագիրը հայտնի չէ: Երբ վեհափառ Մարգարեն 7 տարեկան է լինում, արաբ Հաթեմ-Դային ձանձրացած Նեշիրվանի հոգսից, Մեդինեից գալիս է Մեքքա, տեսնվում իր պապի՝ Աբդուլ Մեթալիբի հետ, և նրա տված արտո-նություններով գալիս է և բնակություն հաստատում Արաբկիրում: Այստեղ զինվորներ է հավաքում և հաղթելով Նեշիրվանին, իր ձեռք բերած ավարով բարեշինում է այս քաղաքը: Այդ պատճառով էլ քաղաքը կոչվել է Արաբկիր²⁷: Մի շարք իշխողների ձեռքից-ձեռք անցնելով, ի վերջո անցնում է սելջուկներին, իսկ ամենից հետո գրավում է Չելեբի սուլթան Մուհամմեդ խանը:

Ըստ սուլթան Սուլեյմանի աշխարհահամարի Սվազի էյալեթում սանջաքի կենտրոն է: Ունի ալայի բեյ և չեքիբաշի: Նվիրա-կան պատերազմի ժամանակ 2 հազար զինված զինվոր կտա: Փա-շան, օրենքի համաձայն, 10 հազար զուրուշ, իսկ կադին՝ տարեկան 2 հազար զուրուշ եկամուտ ունեն: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիր-ուլ-շերիֆ, քեթխուդա, ենիչերիի սերդար, բերդակալ և բերդապահ զինվորներ, մյուհթեսիր և քաղաքի սուբաշի:

Արաբկիրի բերդի բնութագիրը: Բերդը շենացրել է Հաթեմ-Դա-յին, որն իշխել է 7 տարի: Սա հարստացրել է երկրի ժողովրդին, ապահովել շնորհներով ու բարեքններով, բանակով նորից զուրս է եկել Նեշիրվանի դեմ: Երբ հասել է Շամի մոտի Մեզիրեբ գյուղը, լուր է ստացել, որ Նեշիրվանը և Աբդուլ Մեթալիբը Մեքքայում մա-հացել են: Ինքն էլ մահանում է Մեզիրեբի մոտ: Աբդուլ Մեթա-

լիբի, Նեշիրվանի և Հաթեմի մահը տեղի է ունեցել մի շաբաթվա ընթացքում:

Եփրատ գետը հոսելով Արաբկիրի մոտով, ամբողջապես ոռո-գում է այդ դաշտը, որի շնորհիվ էլ շեն ու հարուստ է դարձել:

* * *

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևելք և իջևանեցինք Դուբլիշե գյուղում: Եփրատի եզերքին ընկած շեն գյուղ է: Այստեղից այն կողմ սկսվում է Դիարբեքի լեյալեթը և Չմշկեղեթի [Չմշկածաղի] տերիտորիան: Այդտեղից հարթ դաշտավայրով դարձյալ դեպի արևելք գնացինք, նավակներով անցանք Մուրադ գետը և դիմա-ցի ափին նորից եկանք Դիարբեքի լեյալեթի Իշիվան բերդը:

Խարփութի [խարբեղ] տերիտորիայի մի վայրում Եփրատ և Մուրադ գետերը իրարից մոտ են հոսում և մեկ մենզիլ հեռավորու-թյուն անցնելով, Չաթ կոչված վայրում միանում են: Այդ պատ-ճառով, մեկ օրվա ընթացքում անցանք Եփրատն ու Մուրադը: Անց-նելով Բադինկ գյուղով, 8 ժամից հետո հասանք Խարփութի [խար-բեղ] բերդը:

(էջ 214—216)

Խար-բիդ, այսինքն՝ Խարփութի [խարբեղի] բերդի բնութագիրը: Ըստ Մուկադդեսի²⁸ պատմության, վեհափառ Զեքերիյեի դարում կառուցել է Բախտ-ուլ-նասրը²⁹: Մի քանի քրիստոնյա ազգեր էշի պաշտամունք են ունեցել, որի համար այս քաղաքը պարսկերեն լեզվով կոչվել է Դար-ի Խարփութ³⁰: Մի ուրիշ ավանդությունով այս-տեղ աշակերտների վրա ստվեր գցող մի փշոտ ուռենի է եղել և այդ պատճառով էլ կոչվել է Խարփութ³¹: Մի ուրիշ բացատրությամբ՝ հո-ղում փշեր աճելու պատճառով Խար-բեքիդ (այսինքն՝ փուշ աճեց-նող) է կոչվել: Ալ-Օսմանի դեֆթերխանեում արձանագրված է Հա-սան-Զիյադ էուֆեսի³² [Հասան Զիյադի երկիր]:

Կայսերական արշավանքի ժամանակ, հսկա բազմությամբ բա-նակի մեջ, որևէ քաղաքի բնակչի նկատի ունենալով կանչում են պայմանական անուններով, օրինակ՝ Հալիպի քաղաքացիներին՝ կանչում են ով էհեդ, սվազցիներին՝ ռումուում, դիարբեքիցիներին՝ ամեդ-ամեդ, իսկ խարփութցիներին՝ հասան-գադե:

Այս բերդը ժամանակի ընթացքում մի մելիքի ձեռքից անցել է մյուս մելիքին, և ի վերջո, Չըլդըրի գրավումից հետո, սուլթան Սե-լիմի բարձր վեզիրը՝ Բըլբըլի վեզիր Մուհամմեդ-փաշան, սերդար

Նշանակվելուց հետո, Դիարբեքիրը դրավելու ժամանակ խարփուքն էլ է նրան հպատակվել և բերդը ամառնով հանձնվել է: Ներկայումս Դիարբեքիրի էյալեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի և յուզբաշի: Պատերազմի ժամանակ, բեյի զինվորներին հետ միասին, ընդամենը 2 հազար 200 զինված զինվոր է տալիս: Կադին նահիյեներից տարեկան 6 քիսե եկամուտ է ստանում: Սանջաքի բեյը 20 կազայից 18 հազար զուրուշ եկամուտ է ստանում: Ունի մյուֆթի, նագիր-ուլ-էշրեֆ, սիփահիի քեթխուդա, ենիշերիի սերդար, քաղաքի սուբաշի և մյուհթեսիր:

Խարբերդի բերդի նկարագիրը: Ներքին բերդը դեպի երկինք խոյացող մի տարօրինակ սեպածև ժայռի վրա կառուցված քառանկյունի բարաշեն և ամրակուռ մի բերդ է: Ունի մի դարպաս: Բերդում մաքուր հողով ծածկված մոտ հազար տուն կա: Ունի նաև հին, մեկ մինարեով ջամի: Զրամբարները և հացահատիկի շտեմարանները նմանապես այստեղ են: Ունի բերդակալ, քեթխուդա, բերդապահ զինվորներ, նվազախումբ, բավականաչափ ռազմամթերք, շահի լավ թնդանոթներ: Թիմուրն առաջին անգամ չի կարողացել գրավել, բայց հետո վերադարձի ժամանակ պաշարել է և ամառնով գրավել: Վերին աստիճանի ամուր և բարձր մի բերդ է: Թեև շրջակայքում բարձր լեռներ կան, սակայն դրանից վնաս չի կրում, որովհետև միջնաբերդը կառուցված է սեպ ժայռի վրա և շրջապատում խրամներ ունի: Բերդի դարպասի մոտի բաղնիքի շենքը մաքուր և գրավիչ է:

Արտաֆին բերդը: Սա ներքին բերդի համար հանդիսանում է վարոշ, որը հին ժամանակ նույնպես ամրակուռ բերդ է եղել: Ներկայումս վերանորոգման կարիք ունի: Երկու դարպաս ունի, մեկը դեպի արևմուտք, մյուսը դեպի հարավ: Բերդում գտնվող ավազանու տները խիստ բարեշեն և ճոխ են: Բերդում աչքի են ընկնում Մենզեր-զադեի, Քյոսե-զադեի ապարանքները:

Այնուհետև էլ. Չելեքին նկարագրում է Խարբերդի ջամիները, մեդրեսները և բաղնիքները:

Շուկան և բազարը: Աճուրդի բազարում ընդամենը 600 խանութ կա, որոնք շատ ճոխ և բարեկարգ են: Ամենից լավ թամբազորձների խանութներն են, որտեղ շատ գեղեցիկ թամբեր են պատրաստում: Քաղաքը գտնվում է Քուրդիստանի մոտ: Օդի և եղանակի լավ լինելու պատճառով մարդիկ երիտասարդ են մնում: Ժողովուրդը խոսում է քրդերեն և թուրքերեն: Ռայաների մեծամասնությունը քրդեր և թուրքեր են:

Ուեյլիֆներ և խմիչֆներ: Հայտնի են այստեղի սպիտակ և ընտիր հացը, շյորեքը և կարկանդակը: Այգիներում հեղարի անունով խնձոր է աճում, որ շատ հայտնի է և Ստամբուլի մոտի Կոջա-էլի սանջաքի մեսֆեթ խնձորի նման անուշաբույր և կլոր խնձոր է: Խաղողի այգիներում աճող էղերքի խաղողը Շամի զինի խաղողից ավելի համեղ է:

Խարբերդի լճի հատկանիշները: Քաղաքի արևմտյան կողմում, քաղաքից երկու ժամվա հեռավորության վրա այգիներով և պատեղներով շրջապատված մի լիճ կա: Երկու մարդ մեկ օրում կարող են արագորեն անցնել նրա շրջապատը: Օձի թույնի նման դառը ջուր ունի: Մի քանի պատմագիրներ ասում են, որ այս լճի ակունքը Վանա ծովն է [լիճը], որտեղից ջուրը հողի տակից հոսելով թափվում է այստեղ: Եվ իսկապես, Վանա ծովի ձկներից այս լճումն էլ կան... Այս լճում մի կղզի կա և կղզու վրա՝ մի գյուղ: Մոտավորապես 300 տնից բաղկացած այս գյուղի բոլոր բնակիչները ներկարարներ և դերձակներ են: Հիշյալ լճի շրջակայքի Հաբուս և այլ գյուղերից ժողովուրդը նավակներով գալիս և դիտում է այս կղզին: Կղզու վրա մի վանք կա: Պաշտամունքի արժանացած էշը այստեղ է մեռել և պատրիարքն ու վարդապետները էշի դիակը մուսիա են դարձրել և գաղտնի պահել վանքում՝ գետնի տակ: Այդ մասին վանքի ծառայողներն անգամ չգիտեն:

Մեզ ասացին՝ «Չորքոտանին իր ամբողջ մարմնով մինչև հիմա կենդանի է, աչքերը փայլում են գիշերային ճրագի նման: Ոսկեփայլ քուրձով մի ավանակ է»: Բայց նվաստս շտեսա: Պատմում են, որ հնում քրիստոնյա ազգերը այդ ավանակին պաշտել են:

Տարօրինակ սֆանջելիֆ: Խարբերդի հարավային կողմում, այգիների մեջ, սեպածև ժայռերի վրա մեծ քարայրներ կան: Հույիս ամսին այստեղից հոսող ջրերը սառչում և սառույց են կապում: Սաստիկ շոգի ժամանակ ժողովուրդը այդ սառույցը օգտագործում է և սրտերը հովացնում, իսկ երբ ամառվա ամիսները անցնում են և սկսվում են ձմռան սառնամանիքները, այդ սառույցը ամբողջովին հալվում է և ջուրը բաղնիքի ջրի պես տաք է լինում: Քարայրների ներսում այնքան տաք է լինում, որ բազմաթիվ օտարականներ գնում են այնտեղ և բաղնիքի նման օրինական դուլ³³ կատարում: Տարօրինակն այն է, որ սաստիկ շոգերի ժամանակ սառն, իսկ ձմռանը տաք է լինում...

Մի այլ սֆանջելիֆ: Քաղաքի մոտ գտնվող դաշտով մի աղբյուր է հոսում: Ամեն տարի, մոտ և հեռու տեղերից հարուստներ, պան-

դուխտներ են գալիս և ապրում են այս դաշտում, իրենց վրաններին մեջ: Սկզբում, երեք օր աղի և ծանր կերակուրներ չեն ուտում, և պաս են պահում: Չորրորդ օրը, վաղ առավոտյան երբ մի փոքր բաժակ խմում են այդ աղբյուրի ջրից, երեք անգամ փորները բշտում է: Մի փոքր բաժակ էլ են խմում՝ նորից փորները 3 անգամ բշտում է: Այսպես տասը բաժակ խմող ամուր կազմվածք ունեցող մարդիկ անգամ 30 անգամ դուրս են գնում: Մի քանիսը սիրտ են թափում և ամեն տեսակ ցավից, ախտից ու զանազան հիվանդություններից բոլորովին ազատվում են: Այս պատճառով հարբեբերդի ժողովուրդը առողջակազմ, կարմրագեղմ և փահլեանի նման առողջ մարդիկ են: Շնորհիվ այդ ջրի, նրանք բժիշկների կարիք բոլորովին չեն զգում:

Խարբեբերդ քաղաքից մեկնեցինք դեպի արևելք և բարեշեն գյուղերով ու քարքարոտ վայրերով, Մուրադ գետն էլ նավակով անցնելով, հասանք Փերթեբ հնագույն քաղաքը (Պերտեբ):

(էջ 216—220)

Փերթեբ քաղաքի պատկերը: Փերթեբ է կոչվել, որովհետև մոնղոլական լեզվով արծիվը կոչվում է Փերթեբ: Այս քաղաքի բերդի վրա մի բռնկածույլ արծիվ է եղել: Ամեն տարի ներուզին արծիվը երգել է և ամբողջ քուրդ ժողովրդին բազարում հավաքվելու նշան տվել: Այս պատճառով էլ քաղաքը կոչվել է Փերթեբ: Մարգարեի հիշրեթի 9-րդ դարում հալիդ բին-Վելիդը գրավելով այս բերդն ու Դիարբեքի շրջանը, այդ թուրանի քանդակը խորտակել է: Մինչև հիմա էլ հայտնի է այդ կախարդական թուրանի տեղը բերդի գագաթին: Առաջին հիմնադիրը Աբասերեսենն է եղել: Հետագայում, մի մելիքի ձեռքից անցել է մյուս մելիքին: Մուլա Իգրիս-ի Բիթլիսիի օժանդակությամբ Փերթեբի իշխանը Սելիմ խանին սկզբում հպատակություն է հայտնել և բերդը Բըյբլի Մուհամմեդ փաշային հանձնելուց հետո, նորից մշտապես տրվել է իշխանին, որպես յուրքլուֆ և օջաֆլուֆ: Ներկայումս բեյի սեփականությունն է: Երջանիկ Ասիթանից ուղարկված փաղիշահական հրամանագրերում բեյին մեծաշուֆ ջեմ³⁴ տիտղոսն է տրվում և միրլիվա չի գրվում, որովհետև հյուրումեթ է: Բերքից ստացված եկամուտները նրան են հատկացվում իբրև խաս և խասերի համաձայն՝ զինվոր հավաքելով, պատերազմի է գնում: Երբ բեյի գերդաստանը վերանում է, Օսմանյան պետության կողմից սանջաքը ուրիշին է շնորհվում: Սուլեյմանի օրենքով խասը 380.000 ալլահ է: Նվիրական պատերազմի ժամանակ բեյը 800 զինվոր է ունենում: Օրենքի համաձայն բեյի

տարեկան եկամուտը 10 քիսե է: Ունի բեթխուդա, սերդար, մյուֆթի, նագիր և այլն շունի, բայց քաղաքի սուբաշի ունի: Բերդը գտնվում է Մուրադ գետի եզերքին, սեպածև ժայռի վրա և քառակուսի փոքր բերդ է: Բերդակալը և բերդապահ զինվորները, ուղամթերքը փաղիշահի կողմից չեն նշանակվում, բեյն է տնօրինում: Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք և քարքարոտ, դժվարին ճանապարհներով մի մենզիլ տարածություն անցնելով, հասանք Սաղմանի բերդը:

Սաղմանի բերդի նկարագիրը: Խալիֆ Իգրիսի ասելով Աբբասիների օրոք Կարա Ահմեդը, այսինքն՝ Դիարբեքի մելիքը, այս ժայռերի վրա կաքավ որսալիս, մի ժայռի կողմից կովի (սաղմալ) ձայն է լսել: Մելիքն այդ ժայռի վրա զոհեր է մատուցել և ժայռը երկու մասի է բաժանվել: Մի օր և մի ցերեկ Թալիանոսի ոսկիներ են հոսել և մելիքն այդ հարստությամբ կառուցել է այս բերդը և անունը Սաղման է դրել (այս բառը սաղմալ բառի աղավաղված ձևն է): Իսկ Բիթլիսի Աբդալ խանի ասելով այս բերդը կառուցել է Սաղման անունով մի քուրդ բեյ: Աբդալ խանի պապերից մեկը՝ Շերեֆ խանը, այստեղ խանություն է արել: Այդ մասին ավանդություն կա:

Այս բերդը նվաճել է Խալիդ բին-Վելիդը և 922 (1516) թվականին Մուլա Իգրիսի և Բըյբլի Մուհամմեդ փաշայի ձեռքով հպատակվել է Սելիմ խանին: Այս բերդը նմանապես Դիարբեքի էյալեթում է և իբրև յուրքլուֆ և օջաֆլուֆ գտնվում է սանջաքի բեյի իշխանության տակ: Թիմարներ և ղեկավարներ չունի: Օրենքով բեյի խասը 367.057 ալլահ է: Ունի 850 զինվոր, մյուֆթի, նագիր, բեթխուդա, ենիչերիի սերդար: Բոլորը Դիարբեքիումն են: 150 ալլահի աստիճանով կաղի և քաղաքային մյուհթեսիբ ունի: Բերդապահը նշանակվում է բեյի կողմից: Պարիսպը գտնվում է Մուրադ գետի եզերքին, սեպածև ժայռի վրա:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Չմշկեզեք [Չմշկածաղ] բերդը:

Չմշկիդի ղուլամներից մեկը փախչում և ապաստանում է այս անտիկ երկրում ու մեծ քանակությամբ հարստություն է ձեռք բերում: Չմշկիդի վախից նա կառուցում է այս բերդը և անվանում Չմշկեզեք, որը Չմշկիդ Քենդեքի (?) աղավաղված ձևն է:

Հետագայում անցել է մի շարք մելիքների ձեռքը: Ի վերջո բնակիչները հպատակվել են Սելիմ խանին:

Դիարբեքի էյալեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը 334.223 ալլահ է. ունի երկու ղեկավար և 8 թիմար, ալալի բեյ

և չերիբաշի: Պատերազմի ժամանակ բեյի դրոշակի տակ ընդամենը հավաքվում է 100 հազար³⁵ զինված զինվոր: 150 ակնով կազա է: Ունի մյուսթի, նագիր և մյուսթեսիր, ինչպես նաև բերդակալ և բերդապահ զինվորներ: Մուրադից [գետից] հեռու ընկած Օաջըք նահիյեի Մենզեր Բաբա-Ազիզի լեռներից սկիզբ առնող մի փոքր գետ խառնվում է Մուրադ գետին: Այս գետն ամեն տարի, սկսած օգոստոսից, 40 օր դառն և 40 օր անուշահամ ջրով է հոսում: Գետում կա շատ համեղ կարմրախայտ ձուկ: Զկնորսները՝ ուխտատեղիից ցած, որսում են այդ ձուկը: Իսկ եթե ուխտատեղիից վերև որսան, այդ ձկները չեն եփվի: Գետի հյուսիսում մի լեռ կա, որի վրա Մենզեր Բաբան մի ծառ է տնկել. ով այդ ծառը կտրի, կվնասվի...

Այստեղից դուրս գալով եկանք Փալուի բերդը:

Փալուի բերդի նկարագիրը: Սրա բեյը 921 (1515) թվականին հպատակվելով Սելիմ խանի վեզիրին՝ Բեյբլի Մուհամմեդ փաշային, երկիրը նորից շնորհվել է նրան: Ներկայումս Դիարբեքիրի էյալեթում մշտական հյուրումեթ է: Հրամաններում սրանց էլ մեծաշուք ջեմ տիտղոսն է արվում: Էյալեթի եկամուտը նրանց հատկացված է իբրև կայսերական խաս: Այս իշխանության մեջ թիմար, գեամեթ, ալայի բեյ և չերիբաշի չկա: Նվիրական պատերազմի ժամանակ իշխողը պատերազմի է գնում 2000 զինվորով: Զինվորները զինված են: Մազոտ գլուխ և կարմրավուն մորուք ունեն: Այ գույնի գլխակապով, յուրօրինակ գեմքով կտրիճ տղամարդիկ են: Նրանք կովի են գնում կանոնավոր խմբերով, տասնյակներով, հարյուրակներով և հազարակներով: Ուրիշ պաշտոններ չկան, բացի մյուսթեսիրից և քաղաքի վոյեվոդայից³⁶:

Փալուի բերդը գտնվում է Մուրադ գետի եզերքին, գլուխը հաղթականորեն դեպի երկնակամար բարձրացրած քարաշեն մի բերդ է: Ոչ մի կողմից մատույց չունի և այդ պատճառով էլ անհնարին է գրավել այն: Մինչև անգամ Թիմուրը տեսնելով [այս բերդը], բուլղոսի ռազմադրություն չի դարձրել, անցել-գնացել է: Բերդում Իբրահիմ բեյից և զինվորներից բացի ոչ ոք չի ապրում և ապրելն էլ անհնարին է: Ամեն անգամ բերդ բարձրանալը մեծ տանջանք է: Բերդում մի ջամի, ռազմամթերքի պահեստ և ջրամբարներ կան: Ժայռերի միջից դեպի Մուրադ գետը իջնող մի ջրի ճամփա կա: Բուլղոս աշտարակներն ու պարիսպները խիստ ամրակուռ են: Երկաթից շինված դարպասը նույնպես շատ ամրակուռ է:

Փալուի վարոշը: Այս վարոշն ընկած է Մուրադ գետի ափին և

մոտ հազար հողածածկ տուն ունի: Էրզանին և Էգինը Փալուից դեպի արևմուտք մի-մի կոնաք հեռավորության վրա են, հյուսիսից Խարբեքիր³⁷ մեկ մենզիլ է: Հարավից Դիարբեքիրն է՝ երկու մենզիլ հեռավորության վրա:

Այս բերդի ետևում Բաղեն անունով դրախտանման մի գյուղ կա: Քուրդիստանում շատ հայտնի այս զբոսավայրը Փալուի բեյի խասն է: Այստեղ ժայռից վճիտ մի գետակ է բխում, որն անմահական ջուր ունի: Շաթ-էլ Արաբը երեք ակունք ունի. մեկը սա է: Իսքենդերը [Ալեքսանդրը] այստեղ մի հավաքավայր է ունեցել: Շաթի մի ճյուղն էլ Էրզանիի մոտ գտնվող Թախթի մեշան կոչված վայրից հոսող վճիտ և աննման գետակն է: Իսկ մյուս ճյուղը Խարբեքիր և Էրզանիի միջով, Դեմիր Կափու և Զինարլիի ձորերից հոսելով անցնում է Բերբեղենջ կոչված մեծ կամուրջի տակով, միանում է մի շարք գետերի և խառնվում է Կարա-Քյոփրյուլի մոտով հոսող գետին: Այս հոսում է Դիարբեքիրի մոտի ժայռի մոտով, ոռոգում բանջարանոցները, 170 բերդաքաղաքներ ու գյուղեր և մինչև դրախտաշեն Բաղդատ հասնելը միանում է 150 գետերի: Բաղդատից հետո՝ Դիալե, Զերգե, Հեզեք Ալի և այլ, մոտ 60 մեծ գետեր ընդունելով իր մեջ, Բասրայից 3 մենզիլ վերև, Գուրնա բերդի մոտ, Եփրատը միանում է Շաթին, որից հետո ստանում է Շաթ-էլ-Արաբ անունը: Բասրայում հնդկական և պորտուգալական նավերը գալիս և մոտենում են [գետին]...

Փալուի բերդի մոտով հոսող գետը մոտ է Մուրադ գետի ակունքին: Էրզրումի և Մուշի դաշտում, Բինգյուլի լեռներում հազարից ավելի գետակներ միանալով և Մուշի դաշտով հոսելով՝ անցնում են Փալուի բերդի մոտով: Իզվիլի կոչված վայրի Չաթ անունով գյուղում խառնվում է Եփրատին և հոսում ներքև:

Փալուում, Իբրահիմ բեյից նվերներ և ուղեկիցներ վերցնելով անցանք սեպ և քարքարոտ վայրերով, բարեշեն գյուղերի հանդիպեցինք և հասանք Չապաքջուր բերդը (Ճապաղ ջուր):

Չապաքջուրի մեծ բերդի գովասանքը: Ըստ Մուքատտեսի պատմության նշանավոր Իսքենդեր Զյուլկարնեյնը³⁸, երկու եղջուր է ունեցել (?), որի համար շատ է տանջվել: Հազարավոր իմաստուններ չեն կարողացել գտնել դրա բուժումը: Դրանից հետո, հույս ունենալով, որ կարող է բուժվել, Իսքենդերը սկսել է անմահական ջուր փնտրել: Բայց դարձյալ չի բուժվել: Բասրայում Շաթ-էլ-Արաբ գետից ջուր է խմել և փորի ցավերը դադարել են ու եղջյուրներն էլ սկսել են փոքրանալ: Հետո Շաթից ջուր խմելով եկել

հասել է Շաթի ակունքի մոտ գտնվող Դիարբեքի: Այնտեղից էլ գնացել է գեպի Բեթման գետը, որից օգուտ չի ստացել: Այնուհետև այդ գետին խառնվող Քեֆենդիր գետից է խմել ու շատ է հավանել: Զուր խմելով այս գետի եզերքով հասել է Բիթլիս քաղաքը: Այստեղ գետը երկու ճյուղի է բաժանվել: Օնեչ ձորով հոսող գետից էլ է խմել, բայց անօգուտ: Երբ խմել է Բիթլիսի բերդի աջ կողմից հոսող վտակից, բերդի ժայռի ստորոտում անմիջապես հանգիստ քուն է մտել: Երբ արթնացել է, այդ գետի ակունքից 7 օր ջուր է խմել և եղջյուրներից մեկը ընկել է, մյուսը մնացել (?): Ասում է. «Վահ, Բասրայից սկսած իմ խմած անմահական ջրերը այս դուլալ ջրից են»: Իր Բիթլիս անունով գանձապահին հազարավոր քիսեններով հարստություն է տալիս և հրամայում. «Շուտով այս վայրում ինձ համար այնպիսի մի բերդ կառուցիր, որ ես ինքս պաշարեմ, բայց չկարողանամ գրավել»: Գանձապահ Բիթլիսը, երբ բերդի կառուցումով է զբաղված լինում, Իսթենդերը, գիտնականների խորհրդով, ճանապարհորդության է դուրս գալիս: Բիթլիսից մի օրվա ընթացքում հասնում է Մուշի դաշտը, այնտեղից էլ անցնելով մենզիլներով, հասնում է Չեպաքջուրի լեռան ստորոտին և այստեղ կանգնեցնում է իր իսթենդերական [արքայական] վրանը ու հաճելի և ուրախ ժամանակ անցկացնում: Ընկնում է նաև մյուս եղջյուրը: Տեսնելով այս ջրի օգտակարությունը, Մուքատտեսիի ասելով, գետը կոչում է Չեպաֆջուր, որ նշանակում է Դրախտի ջուր: Նա, իմաստուններից իր մոտ է կանչում Ֆիլիսոսին և ասում. «Վաղուց ի վեր է ինչ դուք իմ նեղիմն եք³⁹ և չկարողացաք ինձ բուժել: Դարմանը իր դրախտային գետերից բարձրյալ Աստվածը տվեց: Շուտով այստեղ ինձ համար մի բերդ կառուցեք և անունը Չեպաքջուր դրեք»: Այս հրամանը տրվելուն պես սկսում են բերդը կառուցել և 315 օրվա ընթացքում ավարտում են:

Այս բերդը կառուցված է Մուրադ գետի եզերքին և գեպի երկնակամարը խոյացած մի հիանալի բերդ է. իսկապես հնակառույց է և կարծես Ֆերհադի ձեռքով է կառուցվել: Աշտարակներն ու պարիսպները կառուցված են խոշոր քարերով ու հնգանկյունի են: Բերդի ներսում տներ կան, որոնք այգիներ ու պարտեզներ չունեն: Կա ջամի, հացահատիկի շտեմարաններ, ռազմամթերանոց, ջրամբարներ: Մի շարք մելիքների ձեռքից-ձեռք անցնելուց հետո, ի վերջո Ալ-Աբբասներից և Բիթլիսի իշխող Միր Աբդալ խան էֆենդիի պապերից անցել է Սուլթան էվհեդուլահի ձեռքը, որը երկար ժամանակ իշխել է այս բերդում: Հետո բերդը մի կերպ խլել են և

այնտեղ 7 տարի իշխել: Ներկայումս իշխող քուրդ բեյի պապերից մեկը՝ Սեհրան խանը, բերդը գրավել է և նրա հաջորդները իշխել են որդոց-որդի: 921 (1515) թվականին Չելլերի նվիրական պատերազմից⁴⁰ վերադարձող Սելիմ սուլթանին հպատակություն են հայտնել և բերդի բանալիները հանձնել են Բըյըքլի-Մուհամմեդ փաշային: Նրանց այս հպատակությանը իբրև վարձատրություն, փաղիշահը այս էյալեթը սեփականության կարգով շնորհել է նորից իր տերերին:

Քուրդիստանում գտնվող 9 օջափլը՝ սանջաքներից մեկն էլ այս է. բայց այս երկիրը մի միամիտության չափ ընդարձակ է: Իշխողը տարեկան 40 բեռ ակշեի եկամուտ ունի: Իշխում է 2000 ձիավոր զինվորներով: Եթե բեյի գերդաստանը զիջի սանջաքը (սուլթան) Սուլեյմանի օրենքով ուրիշին կտրվի: Բեյի խասը 370.000 ակշե է: Կա 5 ղեամեթ և 35 թիմար: Օրենքով, ջեբելունների հետ միասին սանջաքի բեյի և շերիֆաշիի դրոշակի տակ հավաքվում է 300 զինվոր: Մյուֆթի, նազիր, քեթխուդա, սերդար, բերդակալ և բերդապահ զինվորներ չունի: Բերդը գտնվում է բեյի իշխանության տակ և ունի փոքր թնդանոթներ: Հայտնի են բերդի օդն ու ջուրը, գեղեցիկ աղբյուրներն ու տղաները: Ունի ջամի և մզկիթ: Փաշայի բերդից 8 ժամյա հեռավորության վրա է: Մուրադ գետի վրա գցված Չեպաքջուր մեծ կամուրջով անցնում են Բինգյուլի լեռների [յայլաների] վրա գտնվող Խալթի, Չեքվանի, Եզիդի, Չազա, Չեբարի, Լուր, Իզուլի, Շեքադի և Քիթի աշիրեթները, որտեղ մոտ 200 հազար մարդ և 10 անգամ 100 հազար ուլխարներ ու այլ կենդանիներ կան: Այստեղ կանգնած Չեպաքջուրի բեյի մարդիկ տասանորդ (ծֆսը) են առնում և թուռնն անգամ չի կարող նրանց ձեռքից դուրս պրծնել: Յայլաններից իջնելիս էլ դարձյալ յայլայի նվեր են առնում:

Այստեղից դուրս եկանք և հասանք Գենջ բերդը:

(էջ 220—226)

Գենջի բնութագիրը: 921 (1515) թվականին այս քաղաքի իշխողը համբուրել է Չելլերի նվիրական պատերազմից վերադարձող Սելիմ խանի ձիու կոխած հողը և բերդի 70 բանալիները նրան է հանձնել: Իր այդ ուղղամտության և ծառայության համար նրա ամբողջ ժողովուրդն ազատվել է ծանր տուրքերից, իշխանությունն էլ բեյին է շնորհվել: Փաղիշահի կողմից նրանց ուղղված բարձր գրություններում «Նորին Բարձրապատվություն» է գրվում:

Այսպիսի անկախ 5 հյուֆումեք կա՝ Զեզիրե, էզիլ, Փալու, Խեզո և Գենջ: Գենջը երկրորդ աստիճանի հյուֆումեք է: Բեյը հնում

3000 զինվորով է պատերազմի գնացել: Սակայն ներկայումս իշխող Ալի Բեյը հազար զինվոր ունի: Բոլոր կալվածների եկամուտը բեյին է հատկացված: Օսմանյան կառավարության կողմից 300 ակչե աստիճանով մի կադի է գալիս, որն օրենքի համաձայն 4—5 հարյուր քիսե եկամուտ է ստանում: Շեյխ-ու-իսլամն ու նազիրը Բիթլիսում են: Բերդը գտնվում է բեյի իշխանության ներքո: Գենջի էյալեթի ավագանին մեծ հարստության տեր է: Մի ոչխարը տաս ակչե արժի, մի կովը՝ մեկ քառորդ ոսկի, երկու օկկա սպիտակ հացը՝ մեկ ակչե: Մյուս ուտելիքները և խմիչքները նույնպես այդպես են գնահատվում:

Բերդի նկարագիրը: Մուրադ գետի եզերքին, դեպի երկինք խոյացած ամրակուռ և հիանալի մի բերդ է: Բերդում ջամի, շտեմարան և ջրամբար կա: Բերդի պատի բարձրությունը 12 արմունկաչափ է: Ամեն կողմից հիմնված է բարձր ժայռերի վրա: Հյուսիսից դեպի Մուշի դաշտը տանող ուղիղ ճանապարհ կա: Քաղաքի հարավային կողմից երկու մենզիլ հեռավորության վրա Միաֆարկին բերդն է: Այս ճանապարհը շատ քարքարոտ է: Բիթլիս քաղաքը արևելյան կողմում է և երկու մենզիլ հեռավորության վրա է:

Այստեղից դուրս եկանք և հասանք Աթալ բերդը:

Աթալ բերդի նկարագիրը: Այս բերդը Շահ Իսմայիլը գրավել է նրա տիրոջից՝ Նզդան Բեհրամից: Իսկ հետագայում, սուլթան Սելիմ խանը Շահ Իսմայիլին պարտության է մատնում և գրավելով բերդը յուրթլուֆի և օջաֆլիֆի կարգով շնորհում է նրա հին տիրոջը՝ Նզդան Բեհրամին:

Ներկայումս, Դիարբեքիբի էյալեթում օջաֆլիֆ-հյուսումեք է: Բեյի խասը 447.300 ակչե է: 9 զեամեթ և 76 թիմար կա: Ընդամենը 800 զինվոր ունի: Ունի նաև ալայի բեյ, չերիբաշի, սուբաշի և մյուհթեներ: Բերդը գտնվում է գետեզերքին, բարձր ժայռի վրա, քառակուսի է և քարաշեն:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Ջեսկե գավառը: Սա Դիարբեքիբի էյալեթում, Գենջի տերիտորիայում գտնվող, 2000 տնից բաղկացած մի գավառաքաղաք է: Այստեղ պատրաստված շեյխաւի և մեկրավի անունով սրերը, դանակները և դաշույնները ուղարկվում են Դիարբեքիբի և Իսֆահան:

Այա եկանք Կուլեփի բերդը, որը հիմնել է Ալ-Աբբասիներից մեկը՝ էլմութեմիդ Բաալլահը: Հետագայում բնակիչները հպատակվել են Սելիմ 1-ին և օջաֆլիֆի և յուրթլուֆի կարգով բերդն իր տիրոջն է տրվել:

Բեյի խասը 166.688 ակչե է: Ունի 2 զեամեթ և 74 թիմար: Ունի նաև ալայի բեյ: Միրլիվայի զինվորների հետ միասին ընդամենը 700 զինվոր ունի:

Թերջիլ գետը Շաթին խառնվող գետի մեկ ճյուղն է, որը սկիզբ է առնում այստեղից և փոքրիկ Թերջիլ բերդից 8 ժամյա հեռավորության վրա է:

Այստեղից եկանք Մեհրանիե բերդը, որի բեյի խասը 200.000 ակչե է: Օջաբլեքի կարգով հյուսումեք է: Ունի 100 թիմար, 9 զեամեթ, առանձին ալայի բեյ: Ընդամենը 500 զինվոր ունի:

Այա շարժվելով դեպի հյուսիս, մտանք Մուշի դաշտը, որը խիստ ընդարձակ և սրտաբաց մի դաշտավայր է: Մեջտեղից հոսող Մուրադ գետում բազմատեսակ ձկներ կան: Այս դաշտավայրի մարգագետիններում եթե կանգ առնի Չեմափուրի բանակը և գիշեր-ցերեկ արածացնի իր կենդանիներին՝ դաշտի կանաչից ոչինչ չի պակասի: Այն ձգվում է արևելքից արևմուտք: Երկարությունը ընդամենը երեք մենզիլ է, իսկ լայնությունը երկու կոնաքից քիչ պակաս: Դաշտի հարավում գտնվում է Միաֆարկին բերդը: Սրանց միջի հեռավորությունը երկու մերհալեից⁴¹ պակաս է: Այս դաշտի բնութագիրը, նրանում ապրող աշիրեթների վիճակի նկարագրությունը կկազմի մեկ հատոր: Այստեղից շարժվելով դեպի հյուսիս և ձիերով անցնելով Մուրադ գետը, հասանք հնագույն Մուշ քաղաքը:

(էջ 226—228)

Մուշ քաղաքի բնութագիրը: Գտնվում է Վանի էյալեթի իշխանության մեջ և Վանի ծովեզերքի Թախթվան (Դատվան) սուբաշիությունից երեք մենզիլ, Բիթլիսից էլ մեկ մենզիլ հեռավորության վրա է:

«Շերիֆնամեի»⁴² պատմության համաձայն Մուշ քաղաքը Ադրբեջանի հնագույն քաղաքներից է եղել:

Վանա ծովի հյուսիսում, Ադիլջևազ բերդի մոտ գտնվող Սուրհան (Սիփան) սարում մինչև հիմա կալանավորված է յոթ գլխանի ածղահան, որի ձայնը լսվում է միայն 40—50 տարին մեկ անգամ և որը 70—80 տարին մեկ, Սուրհանի սարից 5—10 օրով ցույց է տալիս իր պոչը: Մի ժամանակ ազատվել է և բոլոր նեմրուդներին⁴³ ուտելուց հետո, ամենակարող Աստծու հրամանով, նորից մտել է Սուրհանում գտնվող իր քարայրը և բանտարկված մնացել: Այս ածղահայի մասին, եթե Աստված կամենա, ավելի մանրամասնորեն կգրենք մեր Վանի ճանապարհորդության ժամանակ: Հետո անիծ-

յալ նեմրուղը, ամենակարող Աստծու կամքով, Մուշի դաշտում մի հսկա մուկ է ստեղծում, որը բոլոր նեմրուղներին ուտում է, իսկ Մուշի բնակիչներին ոչնչացնում: Այդ պատճառով էլ քաղաքը կոչվում է Մուշ⁴⁴: Այդ քարայրի (որտեղից դուրս է եկել հիշյալ մուկը) տեսակ-տեսակ մկներից ոչ մի երկրում չկան: Սակայն աստծո հրամանով, Ալեքսանդրի Ֆիլկոս անունով բժշկի կախարդության շնորհիվ, Մուշի դաշտում բոլորովին մուկ չի մնում: Երբ Թիմուր լենգը արշավում է Ալ-Օսմանի վրա, Մուշ քաղաքը ավերում և կործանում է, բնակիչներին կոտորում, տները հողին է հավասարեցնում: Այդ ավերածության հետքերը հիմա էլ երևում են:

Մուշ քաղաքը գտնվում է դաշտի եզերքին, մի լեռան ստորոտում: Այս քաղաքը և նրա ավերակները դիտելուց հետո, հաջորդ օրը եկանք Մուշի դաշտում գտնվող նշանավոր ու հայտնի Չանլի Քիլիսեն⁴⁵:

Չանլի Քիլիսեն: Այս եկեղեցին բազմաթիվ ազգությունների մեջ մեծ հռչակ է ստացել: Տարին մեկ անգամ հարյուր հազարավոր մարդիկ հավաքվում են այստեղ, վրաններ և օթաքներ կանգնեցնում և յոթն օր ու գիշեր առևտուր անում: Այստեղ բեռներ են թափվում, բեռներ են կապվում և քարավանները գնում են Երևանի կողմերը: Այստեղ են լինում Վանի վեզիրի, Բիթլիսի խանի և Աթաբեկի բեյի մյուսեկիմները⁴⁶, որոնք պաշտպանում են վաճառականներին և ժողովրդին: Թեև եկեղեցին [վանքը] գտնվում է երեք իշխանությունների միջև, սակայն ավելի մոտ գտնվելու պատճառով Վանի վեզիրը ավելի մեծ քանակությամբ զինվոր է ուղարկում և ավելի շատ տուրքեր է առնում:

Չանլի Քիլիսեի նկարագիրը: Մուշի դաշտի հյուսիսում, խիտ անտառի և այգեստանի միջև ընկած, դեպի երկինք խոյացած հոյակապ գմբեթներով մի հսկա վանք է: Հիմնադիրը հայտնի չէ: Վանքի շորս կողմում հարյուրավոր պատրիարքի⁴⁷ և վարդապետների խցիկներ կան: Վանքում ամեն օր հազարավոր սաներով (սահան) առատ կերակուր է տրվում այցելուներին: Տոնական օրերին հարյուր ոչխար, հինգ կով է մորթվում ու 50 սոմար ցորենի հաց է թխվում և նվիրվում է հյուրերին:

Վանքը ունի 300-ից ավելի վարդապետներ և աշակերտներ (սարկավազ), որոնցից յուրաքանչյուրը երգում է Քրիստոսի վանքում և հատուկ եղանակով Ավետարանը այնպես է կարդում, կարծես մարդկանց սրտերին Քրիստոսի շունչն է փչում: Հյուրերին մեծ պատիվ և հարգանք են տալիս, կաթ խմեցնում, խորմա և տաք

երկրների այլ պտուղներ ուտեցնում, ամեն գիշեր հարյուրավոր մետաքսյա սփռոցներ, զերբաֆից անկողիններ փռում և այդպես են սպասարկում: [Վանքի] էվկաֆը [վանական կալվածները] շատ մեծ են: Փաշային հինգ քիսե և անսահման նվերներ են տալիս: Ամեն տարի ուխտավորներից շատ մեծ քանակությամբ հարստություն են հավաքում: Վարդապետները գնում են Քաֆիրիստանի⁴⁸ բոլոր կողմերը, մինչև անգամ Ֆրենգիստան և նվերներ են հավաքում:

Քանի որ տեղն եկավ, հիշենք յոթը կլիմաներում մեր դիտած յոթը մեծ վանքերը.

1. Վանի մոտ⁴⁹ Ուլքիլիսե, 2. Նախշվանի (Նախիջևանի) մոտ՝ Յեդի Քիլիսե*, 3. Վանի մոտ՝ Վերեք Քիլիսեսին (Վարազա վանքը), 4. Նեմսեի Կայսեր մայրաքաղաքում՝ Զեհում (?) Իստեֆան Քիլիսեսին, 5. Հունգարիայում, Թիզ գետից մեկ մենզիլ հեռավորության վրա՝ Կաշե Քիլիսեսին, 6. Երուսաղեմի մոտ, Քրիստոսի ծննդավայր Բեյթ-էլեհիմում (Բեթղեհեմ)՝ Կամամեի մեծ վանքը: Բայց այս Չանլի Քիլիսեն նմանապես աննման և հիանալի մի շինություն է:

Չանլի Քիլիսեում ժողովրդի հավաքվելու պատճառը: Հայտնի է, որ Ռումի, Արաբի և Աջեմի երկրների հազարավոր մարդիկ հավաքվում են այստեղ: Յուրաքանչյուրը բերում է իր ուխտը, վանքի մեջ մտնում, ուխտը կատարում, ինչ բարի ցանկություններ ունի՝ աղոթում է նրանց իրագործման համար և դուրս գալիս: Հավաքվել են մի խումբ անարժան և վտանգավոր մարդիկ և «աստծո կամքով (ուխտավորների) բոլոր ցանկությունները իրագործվում է» ասելով, սնուցանում և տարածում են այդ անմիտ հավատը:

Տարօրինակն այն է, որ մի քանի հավատացյալ և կրոնասեր, բայց տգետ մարդիկ նվերներ են տալիս, մատաղ անում և գիտություն են խնդրում: Աստծո կամքով այդ մարդկանց հայտնի են դառնում տարօրինակ և զարմանալի գիտություններ: Բազմաթիվ խալամներ և ոչ խալամներ թամբուր (կիթառ) և զանգ, սանթուր և սրինգ, դուդուկ և այլ երաժշտական գործիքներ, առանց կարգի բերելու, դնում են այս վանքի ուխտատեղը, հաջորդ օրը վերցնում են իրենց երաժշտական գործիքները և այնպես վարպետորեն են նվագում, որ կարծես Հյուսիսին Բայկարայի⁵⁰ եղանակներն են նվագում: Այստեղի մարդիկ վարպետ բանաստեղծներ են: «Այս արվեստն ու բանաստեղծությունը Չանլի Քիլիսեն է տվել մեզ», — ասում

* Տե՛ս հատ. II, էջ 232, (ծանոթ. հրատարակչի):

են նրանք և դրանում համոզված են: Վանքի ներսում, մի մութ անկյունում մի գերեզման կա: Այդ գերեզմանը կոչվում է Սիւփ-Ղրաբեթ⁵¹: Նվաստ հարցրեցի [դրա մասին]. ինձ պատասխանեցին՝ «Վեհափառ Յահյայի⁵² հորեղբայրն է»: Ռումերից հարցրեցի, պատասխանեցին՝ «Քրիստոսի փոխանորդներից է, այսինքն նրա աշակերտներից է»: Մի խոսքով տարօրինակ և արտակարգ մի տեսարան է:

(էջ 228—230)

Այս վանքում Աթակի բելի մուսելիմից մեր էֆենդի Մուրթեղա փաշայի հանձնարարած երեք քիսե ղուրուշը ամբողջապես ոսկով առինք և մեկնեցինք դեպի Սվազ:

ՄՈՒՇԻ ԴԱՇՏԻՑ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՍՎԱԶ

...Ինչպես արդեն ասել ենք*, երկրի վրա 148 բարձր լեռ կա. մեկը՝ էլբրուս լեռան ճյուղը հանդիսացող Բինգյուլ յալլայի լեռն է, որի գագաթը կարելի է բարձրանալ երկուսկես-երեք օրվա ընթացքում: Էլբրուս լեռան ամենաբարձր գագաթը ծածկված է ամպերով և մութն է: Սաստիկ ցուրտ է և մարդիկ չեն կարող նրա գագաթը բարձրանալ: Այն վայրերում, որտեղ ճանապարհներ կան, Կըլթաք, Հեյտաք, Կամուք և Չերքես աշիրեթները բարձրանում են և որոշ հանքեր հանում: Սակայն այս Բինգյուլ լեռան կատարը հիանալի է և նրա ամենաբարձր գագաթը բաց է: Նրա վրա մարգագետիններով ծածկված 70 մեծ դաշտեր կան: Արևմտյան կողմում Քիֆիի [Քղիի] լեռներն են. արևելյան՝ Աջեմի երկրի կողմից Երևան բերդի մոտով հոսող, Զանգի գետին հասնող, իսկ արևմուտքից Օսմանյան սահմանի վրա գտնվող Աղրի-դաղին [Արարատ] է: Սա երկարածիդ մի լեռ է և նրա երկարությունը 16 կոնաք է: Հյուսիսում՝ էրզրումի դաշտն է: Մեջտեղից հոսում է Եփրատ գետը: Հարավում Մուշի դաշտն է: Մուրադ գետը սկիզբ է առնում այս լեռներից: Մուրադ և Եփրատ գետերի միջև գտնվող Բինգյուլ յալլայի լայնությունը երկու մենզիլ է, սակայն կան վայրեր, որ 3—4 մենզիլ լայնություն ունեն: Հյուսիսում՝ էրզրումն է, արևմուտքում՝ Սվազը, հարավում Դիարբեքիրը, արևելքում՝ Վանի էյալեթը և Աջեմի երկիրը: Վերին աստիճանի հարուստ վիլայեթների մեջ գտնվող այս յալլան յոթը

ամիս շարունակ շենանում է մարդկանցով, բայց երբ սկսվում են ձմռան սառնամանիքները, բոլորն իջնում են ցածրագիր վայրերը:

Բինգյուլ յալլայի բնակչությունը կազմված է զազա, լուռ, իղո, եզիդի, խալիթի, փիքվանի, շեկաղի, քիքի, բեսյանի և մորթի բուրդ աշիրեթներից, որոնք լեռն են բարձրանում մի քանի անգամ հարյուր հազար անասուններով: Այնտեղ նոր կյանք են ստանում և էրզրումի վեզիրին յալլայի տուրֆ են վճարում: Հինգերորդ կլիմայում գտնվող 29 լեռներից ամենաբերքառատը այս Բինգյուլի լեռն է: Սրա վրա աճում են բազմատեսակ բույսեր և խոտեր. քիմիական խոտ՝ ֆիմիա-օթի էլ կա: Շատերը տեսել են, որ հազարավոր ոչխարների ատամներ կարծես ոսկով և արծաթով պատված լինեն: Այստեղ կան դեղին, կարմիր և գորշ ցինկի հանքեր, որոնց բնական հոտից մարդու քիթը բռնվում է: Սուրմաջիները հավաքում են այս ցինկերը և ուլքեր ցանկանում են գեղեցկացնել իրենց աչքերը՝ սուրմա են քսում: Աստծո հրամանով տեսողության ուժը ավելանում է: Հայտնի են այստեղի յոթանասուն-ութսուն թերթավոր հունական մուշկը, սպիտակ, կապույտ մազավոր հակինթը, հիացինտը, սյունբուլը, քառասուն-հիսուն տեսակի քսանական թերթ ունեցող մուշկը, կարմիր և սպիտակագույն տեսակ-տեսակ մանուշակը, ռեհանը, շեփորուկը, բազմատեսակ վարդերը և նունուֆարը: Պտուղներից այստեղ Արաբկիրի թթի մեծության ելակներ կան: Մի խոսքով, բժիշկներին և գիտնականներին պետքական բույսերն ու ծաղիկները այստեղ այնքան շատ են, նրանց հաշիվը միայն բարձրյալ Աստված գիտե:

Բինգյուլի օգուտները: Սա կոչվում է Բինգյուլ (նազար լին), բայց քանի՜ հազար լճեր կան այստեղ: Խըղըր-գյուլի, Իլյաս-գյուլի, Ռուլ-նիրլ-գյուլի, Աեադեն-գյուլի, Բելամ-գյուլի: Բելամ-իբն Բաուրը թաղված է այս լճի հյուսիսում, էրզրումի կողմը ընկած էյերլի սարում: Կուշ-գյուլի—մի որսորդ թռչուն է որսացել, մորթել և լվացել է այդ լճում, թռչունը կենդանացել է և լճի մեջ ընկղմվելով՝ կորել է: Հետո աստծո հրամանով, շրջակայքում հազար լիճ է առաջ եկել: Դրանցից որն է կյանքի լիճը, չի իմացվում: Այս պատճառով վերոհիշյալը Կուշ-գյուլի է կոչվում (թռչունի լիճ): Հարեմե-գյուլի — երբ կանայք մտնում են այս լիճը, չաղանում, խոշորանում են և ծննդաբերելիս ցավեր չեն քաշում, հեշտությամբ են ծնում: Էր-գյուլի—այս լճում լողացող տղամարդը ամեն տեսակեղանից ուժեղանում և սեռական կարողությունը ավելանում է: Կըլլի-գյուլ—անշափահաս մի անմեղ, եթե երեք անգամ այս լճում լողանա՝ կմազակալվի: Միս-

* Հատոր II, էջ 29 (ծանոթ. հրատարակչի):

կին-գյուղի—այս լճի ջրից խմողը ազատվում է բորոտություն հիվանդությունից: Մենարմըր-գյուղի — լուսնոտություն ունեցողները, եթե այս լճի ջրից խմեն, սիրտ կթափեն և կամ կազատվեն, կամ կմահանան: Միհնեթ-գյուղի—այստեղից խմողը դառնում է վախկոտ: Զեբբար-գյուղի—այստեղից ջուր խմող մարդը կամ անասունը անգութ է դառնում: Բալի-գյուղի—շաքարից էլ համեղ է, վաղ առավոտյան սրա եզերքին մանանա է լինում: Քանլի-գյուղի—սրա մեջ տարեկան մի մարդ անպայման խեղդվում է: Իշմե-գյուղի—այստեղից երեք անգամ խմողը տասնհինգ անգամ լուծողական խմողի նման փորը քշում է: Սալբաշ-գյուղի—մի քանի անգամ խմողի գլուխը պտտվում է: Այնի-Հայաթ-գյուղի—յոթն անգամ խմողը ամեն տեսակ հիվանդություններից ազատվում և առողջակազմ է լինում: Խաթուն-գյուղի—խմող տիկինը (խաթուն) հղի է մնում, սեռական կյանքը հաճելի է դառնում: Սենգբան-գյուղի—մշտապես այստեղից խմողը վատաբարո, բարկացկոտ է դառնում: Քասիմ-գյուղի—փոքր լիճ է, մեջը առատ մարգարիտ, ոսկի և արծաթ կա, բայց ձեռք բերելու համար եթե մեկը այդ լճի մեջ մտնի՝ կխեղդվի: Չոբանյաններից⁵³ մեկը, ժլատ մի մեկիք, ուզեցել է ջրանցք բացել և այս լճի ջուրը հոսեցնել: Լճից անթիվ շնաձկներ ու այլ կենդանիներ են դուրս եկել և շինությունները ավերել: Քերբես-գյուղի — ամեն տարի բազմաթիվ անգղեր գալիս, այս լճում լողանում և հեռանում են: Եթե մարդը այս լճի ջրից խմի, մորուքը կսպիտակի: Զերնիկ-գյուղի—եզիզի և խալթի քրդերը ընդհանրապես մտնում են այս լիճը և նրանց մարմնի բոլոր մազերը թափվում են ու անմազ դուրս են ելնում: Շոր-գյուղի—որևէ կերակուր եփելիս, եթե սրա ջրից բավականաչափ օգտագործեն, կերակուրը շատ համեղ կլինի:

Սրանցից բացի, այլ լճեր կան, որոնք անմահական ջրի նման ջրեր ունեն: Նրանց մեջ հագուստ լվանալիս, օձառի կարիք բոլորովին չի զգացվում: Այս լճերի ձկները ոչ մի լճում չկան: Բազմատեսակ ձկներից են՝ գեղարդաձկնիկը, կարմրախայտը, հարուն ձուկը, սերբը, ալջըբը, թեփուղը և այլն:

Այս առթիվ հիշենք նաև Անատոլիայի նշանավոր յայլանները: Ամենանշանավորն այս Բինդյուլի յայլանն է: Աղանայի մոտ՝ Ռամադան օղլուի յայլան, Կարամանում՝ Դիլենգիի յայլան, Սելեֆկեում՝ Մութի յայլան, Կեսարիայում՝ Էրջիասի յայլան, նրա մոտ և Մարաշի շրջակայքում՝ Քյուքեշի յայլան, Մալաթիայում՝ Էսփոզդյի յայլան, Դիարբեքիրում՝ Կարա Դաղի յայլան, Սենջարի յայլան, Զեզիրեի յայլան, Վարդիլանի յայլան, Վանի մոտ՝ Վերեքի

[Վարազի] յայլան, Փինյանիշի յայլան, Վանա լճի եզերքին՝ Սուրհանի [Սիփանի] յայլան, Երեանի մոտ՝ Աղրիի (Արարատ) յայլան, Էրզրումի մոտ՝ Կանգալի յայլան, Սվազի մոտ՝ Քեքերի յայլան, Բրուսայում՝ Քեշիշ-գաղի յայլան, Մազնիսայում՝ Խյանքարի յայլան, Թիրեյի շրջանում՝ Բալ փեյքարի յայլան, Թերքի շրջանում՝ Բոզ-գաղի յայլան, Փիասի մոտ՝ Շուլգայի յայլան, նրան մոտ՝ Բեդրազի յայլան, Հալեպի շրջանում՝ Զեսումի յայլան և այլն: Սրանց մեջ ամենաընտիրն ու գրավիչը՝ Բինդյուլի յայլանն է:

Այստեղից, ընկերներով ու ծառայողներով շարժվեցինք դեպի հյուսիս և հասանք Բյույուք-Հայիր մենզիլը...

Այնուհետե էլ. Չելերին գնում է դեպի Սվաղ և 1060 (1650) թվականին Սվաղից մեկնում է Ստամբուլ:

ՀԱՏՈՐ ԶՈՐՐՈՐԴ

(1065 p. = 1654 p.)

Սկյուդարից դեպի արևելք — Ռակրե (Մալաթիա) — Էրզրանի — Դիարբեքիր — (Կարա Ամեդ) — Մարդին — Միաֆարկին — Բաթմա- նի կամուրջ — Հազո — Բիթլիս — Վան — Վանա ծովը — Դատվանի մոտ ուղտերի քարավանի քար կտրած մնացորդները — Ախլաթ- Ադիլջեվազ — Սիփանա սարը — Արճեշ — Բերկրի — Ամիկ — Վանա բերդը:

Ռակրե բերդի, այսինքն՝ Մալաթիայի բերդի բնութագիրը: Ռու- մի երկրումն է և ումեթի լեզվով Ռակրե է կոչվում: Նախկինում, երբ վեհափառ Յունիսը՝ Մուսուլ քաղաքում է եղել, նրա ուսմունքով հավատացյալ դարձած Ռակրե անունով կայսրը, հավանելով այս Մալաթիայի վայրի ջուրն ու օդը, այնտեղ մի բերդ է կառուցում, որը մի մեծ քաղաք է դառնում: Հետո մելիքից-մելիքի անցնելով, վեհափառ Մարգարեի դարում գտնվում է արդարասեր Նեշիրվանի իշխանության ներքո: Հարուն-էլ Ռաշիդը մի քանի անգամ պաշարել է Մալաթիան, չի կարողացել գրավել այն և ետ է վերադարձել... Մի խոսքով ժամանակի ընթացքում Մալաթիայի համար հազարա- վոր կռիվներ են տեղի ունեցել: 476 (1083—84) թվականին Ռումի երկրի վրա ոտք դնող սուլթան Ալայեդդինը գրավելով Մալաթիան նրա բերդը հողին է հավասարեցնում: Հետո Դանիշմենդի էմիրնե- րից մեկը՝ Մուհամմեդ բին-Դանիշմենդ բին-Մելիք Ղազին, այս- տեղի օգն ու ջուրը հավանելով 583 (1187) թվականին մի մեծ բերդ է կառուցում, որը մինչև հիմա կանգուն է: Հետագայում նորից շա- տերի ձեռքն է անցնում: Դիարբեքիրի ու Մարաշի իշխողները պայ- քարել են «Մալաթիան իմն է, քոնն է» ասելով, իսկ Դիարբեքիրի քրդերն ապստամբվել են և օսմանյան երկրներից սկսել են կողոպ- տել ու թալանել Ամասիան ու Սվազը: Ի վերջո, երբ այս ծանր դրու- թյան մասին լուր է հասնում Բրուսայում գտնվող [սուլթան] Յըլդըրմ

խանին, նա կայծակի (յըլդըրմ) արագությամբ գալիս է 30.000 զին- վորով պաշարում Մալաթիան և 800 (1397) թվականին գրավում այն: Հետագայում չկարողանալով գրավել Ամասիան, Թիմուրը վե- րադառնում, գրավում է Մալաթիան և դարձնում է ձմեռանոց... Այնուհետև այս քաղաքը նորից օսմանցիների ձեռքն է անցնում և (սուլթան) Սուլեյման խանը այնտեղ աշխարհահամար է կատա- րում:

Ներկայումս Մարաշի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Ըստ օրենքի բեյի կայսերական խասը 500 հազար ակչե է: Կա- ումարում է 500 զինվորով և տարեկան 80 քիսե եկամուտ է ստա- նում: Ունի 7 զեամեթ և 276 թիմար: Զեամեթը ջերելունների հետ միասին 800 զինվոր ունի, որոնք պատերազմի են գնում փաշայի դրոշակի տակ: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի և յուզբաշի: Նահիյեները քրդական և թուրքմենական գյուղեր են: Այս գյուղերից կադին, օ- րենքի համաձայն, տարեկան 20 քիսե եկամուտ է ստանում...

[Մալաթիա] կոչվելու պատճառը: Աջմենները այս քաղաքը ան- վանում են էսփոզան, թուրքմենները՝ Մալի-աթիյե, արաբները՝ Մալաթիա, հույների լեզվով՝ Ռակրե, պատմագիրները Դարի-Ռակ- բեն են կոչում: Այս քաղաքի առաջին հիմնադիրը եղել է Ռակրե անունով կայսրը: Հետագայում շենացրել է նրա էսփոզան անունով աղջիկը: Այս աղջիկը իր հոր հետ միասին թաղված է պարտեզում, մի քարայրում:

Մալաթիա բերդի նկարագիրը: Քաղաքը չորս կողմից շրջա- պատված է լեռներով, հարավից էսփոզան լեռներն են: Այստեղից բազմաթիվ վճիտ ջրեր են հոսում: Այդ լեռների միջև փոքր բլուր- ներ և ձորեր կան: Մալաթիան գտնվում է մի ընդարձակ հովտում, Դեյրի Մեսիհ² գետի կամրջի մոտ, սրբատաշ քարերով կառուցված հնդանկյունի մի բերդ է: Այդ արագահոս գետակը զարնվելով բեր- դի պատերին, հոսում է հյուսիսից և 5 ժամյա հեռավորություն անց- նելով, խառնվում Եփրատ գետին: Սկիզբ է առնում էսփոզան լեռ- ներից և փոքր վտակ է: Բերդի ներսից ժայռերի միջով դեպի գետն իջնող ջրի ճամփա կա: Պաշարման դեպքում պաշարվածները ջրով ապահովվում են այս ճանապարհով: Բերդը կառուցված է ցածրա- դիր վայրում...

Մալաթիան ունի 5265 փայտաշեն և ավազանիի ու երևելիները երկհարկանի քարաշեն տներ: Բոլոր տները ունեն այգիներ, պար- տեզներ և ծածկված են մաքուր հողով: Այդ բազմատեսակ և բարե- շեն տները զարդարում են մեծ վարդը: Ռաբաթի շուրջը բերդի պա- տեր չկան, բայց ամուր դռներ կան, որոնք գիշերները փակվում են:

Մալաթիայում 32 թաղ կա, որոնցից նշանավոր են էսքի Զյու-
մըր, Զամիի Քեբիրի թաղերը... 7 հայկական թաղեր կան: Հրեաներ
չկան... Ավագանիի և ազնվականների 11 ապարանքներ կան, որոն-
ցից ամենաշքեղը փաշայի ապարանքն է... Ունի բարեշեն և հարուստ
շուկա, բայց Շամի և Հալեպի նման քարաշեն խանութներ չունի:

Օղը հիանալի լինելու պատճառով տղամարդիկ ընդհանրապես
ամրակազմ են և ապրում են վաթսուն-յոթանասուն տարի: Նրանց
ատամները շատ լավ են պահպանվում: Անգամ հասակ առածները
կարմրածույն են և շատ առողջ... Բայց որովհետև լեռնային երկիր
է, Քուրդիստան է, գեղեցկուհիներ չկան:

Խոսում են քրդական և թուրքմենական բարբառներով:

...Այստեղ յոթ եկեղեցի կա: Ամենամեծը էսփողանի մոտ գրա-
նդվող Մեսիհի³ եկեղեցին է, որը կառուցված է բարձր լեռան վրա:
Նրա կողքից հոսում է լեռներից իջնող մի գետակ: Աջ և ձախ կող-
մերում էսփողանի այգիներն են:

Հացահատիկներն ու բերքերը: Ունի 7 տեսակի խոշոր հատիկ-
ներով ցորեն: Հարզի են նաև գարին, բամբակը և խոտաբույսերը:
Արհեստներից զարգացած է սպիտակ թելի, սպիտակ բեզի արտա-
դրությունը:

...Բնակչության մեծ մասը զբաղվում է այգեգործությամբ:
Նրանք ապրում են այգիների բազմատեսակ բերքերով: Մի մասն
էլ պարապում է բամբակագործությամբ: Բոլորը արհեստավոր և
աշխատավոր մարդիկ են:

Մալաթիայում 7800 այգի և 600 բանջարանոց կա, բոլորը ար-
ձանագրված են սիջիլում:

Մալաթիայի չորս կողմից 17 գետեր են հոսում. Թոխմա գետը,
Թեյ գետը և այլն:

Մալաթիայի էսփողանի այգիները, օգն ու ջուրը, պտուղների
անսահման առատությունը, անհամեմատ ավելի գերադասելի են...
Պտուղներից աչքի են ընկնում ծիրանի տեսակները. մեկ հատը կըշ-
ռում է 40—50 տիբեմ... 80 տեսակի բարձրորակ խնձորներ կան,
ամենահայտնին Գյոթ-սուի խնձորն է, որի մեկ հատը մի կիլո⁴ է
կշռում: Հայտնի է նաև Բեյ-արմուտին [տանձը]: Ստամբուլի այան-
ներն ու երեւելիները Մալաթիայից մեծ քանակությամբ տանձենու
ճյուղեր են բերել տալիս, պատվաստում են տեղական ծառերի վրա
ու Մալաթիայի տանձ են ստանում:

Մալաթիայի խնձորները յուրահատուկ գույն և անուշահոտ

բուրմունք ունեն: Մի տան մեջ եթե 5—10 հատ խնձոր լինի, նրանց
անուշահոտ բուրմունքից մարդ կզմայլվի... Այդ խնձորներից նվեր-
ներ են ուղարկում զանազան վիլայեթների այաններին, երեւելինե-
րին ու փաղիշահներին: Սերկելիները նույնպես բազմատեսակ են.
հատը մի կիլո է կշռում: Մալաթիայի խաղողից ոչ մի երկրում չկա...

Երբ սկսվում է գարունը, Մալաթիայի բնակիչները, մեծ ու փոքր
այան ու աղքատ, բոլորը քաղաքից քոչում են էսփողանի այգիները:
Քաղաքում մնում են միայն օտարականները, վաճառականները և
մոտ 300 պահապաններ: Վերջիններս իրենց լապտերները վառած
գիշերները քաղաքում պահապանություն են անում և եթե ոճրագործ
մարդիկ են բռնում, առանց խնայելու սպանում են, քանի որ նրանք
իրենց ձեռքում ունեն նախորդ սուլթաններից տրված որոշակի հրա-
հանգներ...

Էվ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է նաև Մալաթիայի զրոսավայրերը
և ուխտատեղիները:

(էջ 7—20)

* * *

Մալաթիայից Էվ. Չելեբին նկարագրում անցնում է մի շարք գյու-
ղերով և հետո կանգ առնում էրզանիում: Այստեղից ուղևորվում դեպի Դիարբեքիր:

Կարա-Ամեդ բերդի, այսինքն Դիարբեքիր ֆաղափ նկարագիրը:
Բազմաթիվ կարծիքներ են գրի առնված Դիարբեքիր կոչվելու մասին:

Երբ վեհափառ Յունիսը ապրել է հին Մուսուլում, կոչ է արել
այդ երկրի ժողովրդին ընդունելու [խալամական] հավատը, սակայն
ոչ ոք չի ընդունել այն և այդ պատճառով նա շատ է վշտացել և ա-
նիծել է Մուսուլի ժողովրդին, որից հետո [քաղաքը] ավերակ է դար-
ձել: Այդտեղից նա գալիս է Դիարբեքիր, որի բնակիչները ընդու-
նում են հավատը: Յունիսը շատ գոհ է մնում և ասում է. «Ձեր եր-
կիրը թող բարեշեն ու ծաղկուն լինի, ժողովուրդը միշտ ուրախ և
երջանիկ, ձեր բոլորի ընտանիքներն ու զավակները ազնվական և
հասուն լինեն»: Նա յոթ տարի շարունակ ապրում է Նեֆս-կայասի
անունով մի քարայրում: Այդ ժամանակ մի իշխանուհի կույս աղջիկ
է լինում, որը հավատալով Յունիս մարգարեին ընդունում է իսլա-
մական կրոնը: Շատ հարուստ է լինում և վեհափառ Յունիսի ցուց-
մունքով սև մարմար քարերով կառուցել է տալիս Դիարբեքիրը:

Այդ պատճառով էլ Աջեմի պատմագիրները քաղաքը անվանել են «Դիարի Բաֆյի» (աղջկա, կույսի քաղաք)։ Սակայն հույն պատմագիրները, նրա շորս պատերը սև մարմարից լինելու պատճառով, Կարա-Ամեդ են կոչում։ Կայսերական դեֆթերիսանեում⁵ էլ այդպես է արձանագրված։

Վերջապես, Դիարբեքիրը մի պետությունից անցնում է մի այլ պետության։ Նեշիրվանից հետո, վեհափառ էրուբեքիրի⁶ խալիֆայության ժամանակ, 70 հազար զինվորներով գալիս է մեծ սերդար վեհափառ խալիտը և Դիարբեքիրը կայսրից գրավում է սրի ուժով։ Քաֆիր զինվորները սարսափած բերդի պարսպից վար են թափվում և կտոր-կտոր լինում։ Թեև բերդը գրավվում է, սակայն հետագայում նորից քաֆիրների ձեռքն է անցնում։ Ի վերջո Քուրդիստանի Աբբասիներից մեկը՝ սուլթան էվհադուլահի որդին, իր անթիվ բանակով Դիարբեքիրի վրա է գալիս և յոթ ամիս պաշարում է այն։ Պաշարվածները սովից ստիպված են լինում աման խնդրել և բերդը հանձնել⁷ 7 պայմանով։ Առաջին պայմանը. Օմերի սկզբունքով մեկական ոսկի ջիզիե⁸ պիտի վճարեն։ Երկրորդ պայմանը. բերդում գտնվող եկեղեցիները չպիտի քանդվեն։ Երրորդ պայմանը. պատրիարքը, վարդապետները և հոգևորականությունը հարկ չպիտի տան։ Չորրորդ պայմանը. վաճառականները իսլամականների նման մաքսային տասանորդ (ծֆւր) պետք է վճարեն։ Հինգերորդ պայմանը. բերդում գտնվող տներում պետք է բնակվեն։ Վեցերորդ պայմանը. հին գերեզմանատներում մեռելներ չպետք է թաղեն և գերեզմանոցները պարտեզների ու այգիների չպետք է վերածվեն։ Յոթերորդ պայմանը. իրենց կարմրագույն փաթեթներին (սարք) արգելք չպետք է լինի։

Այս պայմաններով բերդը հանձնեցին և մինչև օրս էլ բերդում ապրողներն իրենց ձեռքում յարլիդ⁹ ունեն։ Այս սուլթանի որդիները Դիարբեքիրի վրա իշխեցին մինչև սուլթան Սելիմ I-ը, երբ Դիարբեքիրի իշխողն էր էլմեխիբ-ուլ-Մուզաֆֆեր սուլթանը։ Երբ (սուլթան) Սելիմ խանը գնում էր Չըլդերի նվիրական պատերազմին, Դիարբեքիրի մարդիկ ճանապարհը կտրելով Քեմախի, Թերջանի, Քայբուրդի և խանջալի բերդերի ճանապարհներում մեծ վնասներ են պատճառում իսլամական զինվորներին։ Սելիմ խանը այդ մասին տեղեկանալիս, իր փաղիշահական Դուան կափուջի բաշիի միջոցով Դիարբեքիրի իշխողին համակրական գրություն է ուղարկում, որով խնդրում է. «Իմ եղբայր, շնորհ արեք ձեր իշխանության տակ գտնվող շարագործ քրդերին զսպեցեք»։ Իշխողը կարգալուծ նամակը

և նրա բովանդակությանը ծանոթանալով, մի մարդու միջոցով նամակ է ուղարկում [սուլթանին], որտեղ գրում է. «Եթե Շահ-Իսմայիլից կարող ես վրեժ առնել, վրեժ լուծիր նաև իմ Դիարբեքիրի երկու անգամ հարյուր հազար հրացանաձիգ քրդերից»։

...Սուլթան Սելիմը Իրանի շահին պարտության մատնելուց հետո, Բըլբըլի Մուհամմեդ փաշային 100 հազարանոց բանակով ուղարկում է Դիարբեքիրի վրա։ Փաշան բերդը պաշարում է։ Մոնլա Իդրիս Իմատիի օժանդակությամբ քրդերը ստիպված են լինում բերդը խաղաղությամբ փաշային հանձնել։ Իսկ քրդերը իրենց իշխանների հետ միասին, դուրս են գալիս բերդից և գնում գեպի Մարդին։ Սուլթան Սելիմը Դիարբեքիրը հատուկ գրությամբ և ընդմիշտ Մոնլա Իդրիսին է հանձնում։

Այնուհետև, սուլթան Սելիմը Բաղդատի վրա արշավելիս, երեք ամիս ձմեռում է Դիարբեքիրում և 10 հազար քիսե ակչե է կտրել տալիս։ Այդ փողի նմուշները կարելի է գտնել Դիարբեքիրի դաշտերում։ Հետո Դիարբեքիրում աշխարհահամար է կատարվում և վեզիրության կարգով էյալեթ է դառնում։

...Օրենքով վեզիրի խասը 12 անգամ 100 հազար և վեց հարյուր վաթսուս ակչե է։ Ունի 16 սանջաք. հինգ սանջաքը հյուսիսում է։ Սանջաքներից 12-ը ուրիշ էյալեթների նման զեամեթներ և թիմարներ ունեն։ Բեյը նշանակվում և հեռացվում է պետության կողմից, իսկ 8 սանջաքը պատկանում է քուրդ բեյին։ Երբ Բըլբըլի Մուհամմեդ փաշան գրավում է այդ երկիրը, կայսերական հրովարտակով այդ սանջաքները մշտապես տրվում են յուրթլուֆի և օջաֆլըֆի կարգով։ Նրանք չեն նշանակվում կամ հեռացվում։ Երբ բեյերից մեկը մահանում է, նրա սանջաքը անցնում է իր տղաներին կամ ազգականներին։ Ամբողջ եկամուտը արձանագրված է, կան զեամեթներ և թիմարներ¹⁰։ Պատերազմի ժամանակ զեամեթի և թիմարի տերերը պատերազմի են գնում ալալի բեյի և չերիբաշիի հետ՝ Դիարբեքիրի վեզիրի բանակի կազմում։ Եթե ֆերմանով որոշված ծառայությանը չգնան, նրանց սանջաքները ուրիշներին են տրվում։ Այդ սանջաքներից բացի, 5 սանջաք էլ արձանագրված են իբրև արտակարգ և նախապես սահմանված հյուբումեթներ։ Այս սանջաքներում եղած զեամեթների և թիմարների տերերը համարվում են սեփականատեր։ Ամբողջ եկամուտը պատկանում է իշխողներին։

Դիարբեքիրի օսմանյան սանջաքները հետևյալներն են՝ խարբեթ, էրզանի, Սիվերեկ, Նիսիբին, Հիսնի-Քեյֆ, Չմշկածագ, Սղեբու, Միֆարկին, Ակչե-Կալա, Կարբ-Նիսիբին, խաբուր, Սենջար։ Դիար-

բեքիրը սանջաքի կենտրոնն է: Սանջաքների իշխողները բոլորը օսմանցի բեյեր են: Յուրթլուքի և օջաքլըքի սանջաքները հետևյալներն են՝ Սեղման, Կուլեփ, Մեհրանիյե, Թերջիլ, Աթաք, Փերթեք, Չապաքչուր, Ջերմիկ: Ըստ օրենքի, եթե օջաքլըք են եղել և նրանց բեյերը անժառանգ են մահացել, վերածվել են սանջաքների: Ամեղի էյալեթում եղած հյուրումեթներն են՝ Ջեզիրե, Էզիլ, Գենջ, Փալաս, Ջեզ: Այս հինգ հյուրումեթները իբրև ազատ միրմիրանություն, տրվում են նրանց իշխողներին, սակայն նրանք պարտավոր են վերջինի հետ միասին պատերազմի գնալ:

Միր Շեհրի, Միր Փիսան, Միր Փոզան, Միր Կանչուք և այլն՝ մոտ 300 աշիրեթի կտրիճներ կան: Ունեն դեֆթերդար, դեֆթերի բեթխուդա և մալդեֆթերդարի: Խասը 40399 ալլե է: Փաշայի կենտրոնը Ամեղի լիվայում է և 9 զեամեթ ու 168 թիմար կա: Այս սանջաքը ջեբելունների հետ միասին, ըստ կանոնի, 2000 զինված զինվոր ունի, իսկ առանց ջեբելունների՝ 700 զինվոր: Պատերազմի ժամանակ ամբողջ Դիարբեքիրի էյալեթը 30.000 զինված զինվոր է տալիս, իսկ փաշան, ըստ խասերի, 3010 ընտրված զինվոր ունի:

Դիարբեքիրի էյալեթում օջաքի բեյերի և իշխողների խասերը այսպես են: Հազմեի միրլիվայի խասը՝ 219.999, Էրզանի միրլիվայի խասը՝ 200 510, Սիվերեկի միրի խասը՝ 403 043, Աթաքի միրի խասը՝ 447 200, Թերջիլի միրի խասը՝ 445 300, Ջերմիքի միրի խասը՝ 214 000, Հիսնի-Քեյֆի միրի խասը՝ 203 955, Էզիլի օջաքլըքի խասը՝ 296.750, Չապաքչուրի միրի խասը՝ 370.000, Չմշկածագի միրի խասը՝ 374.223, Սեղմանի միրի խասը՝ 349.007, Սղերտի միրի խասը՝ 223 772, Ակչե-Կալայի խասը՝ 200 000, Միր-Շեհրի խասը՝ 191 517, Միր-Փեսփանի և Փոզանի խասը՝ 100 000, Միր-Կուլեքի օջաքլըքի խասը՝ 166 668, Միր-Խանջաքի խասը՝ 427 800, Միր-Փերթեքի խասը՝ 380 000, Գենջի միրի խասը՝ 278 300, Կարա Ամեղի դեֆթերդարի բեթխուդայի խասը՝ 100.924, զեամեթի դեֆթերդարի խասը՝ 80 000...

Դիարբեքիրի բերդի նկարագիրը: Շաթ-էլ-Արաբի եզերքին, Կըզ-Կալասի անունով նշանավոր մի բարձր ժայռի վրա, սև քարերից կառուցված և երկինք խոյացած ամրակուռ և բարձր մի բերդ է: Թեև սեպ ժայռի վրա է կառուցված, բայց այդ բարձր լեռան գագաթը ընդարձակ և կանաչազարդ է: Բերդի արևելյան կողմը թեքված է դեպի հյուսիս և կառուցված է երկինք խոյացած ժայռերի վրա: Այս բարձր բերդի ներքևում են գտնվում Աղջկա քարայրները (Կըզ մաղարալարի): Այստեղ է նաև Յունիսի գերեզմանը:

Այստեղից մարդ չի համարձակվում ներքև նայել. կարծես գոթիսային անդունդ լինի: Այս վայրից մի մեծ գետ է հոսում և այդ պատճառով երկու կողմում ծաղկազարդ այգիներ և պարտեզներ են տարածված, Դիարբեքիրի ժողովուրդը 6 ամիս շարունակ այս զբոսավայրումն է ժամանակ անցկացնում: Երբ բերդի աշտարակներից նայում ենք ներքև հոսող մեծ գետին, գետը մի առվակի նման է երևում: Բերդի այս մասը վերին աստիճանի դեպի երկինք է սլացած: Իսկ մյուս կողմերից՝ հյուսիսից, հարավից և արևմուտքից, հարթություն է: Պարիսպների բարձրությունը 40 արշին է, որոնց հիմքը տաս արշին լայնություն ունի: Այս բերդը գեղեցիկ սև քարերից կառուցված լինելու պատճառով Կարա Ամեղ է կոչվել: Ճարտար վարպետը բերդը կառուցել է քառակուսի ձևով, սակայն հյուսիսից երկարածիգ է և բոլոր աշտարակներն ու պարսպի ատամները իրար են նայում: Պաշարման ժամանակ մեկը պաշտպանում է մյուսին: (Բերդը) մարմար քարից է կառուցված և հիմնոված է սեպածե ժայռերի վրա: Պաշարվելու դեպքում թշնամին չի կարող ոչ մի կողմից անցքեր ու խրամատներ փորել և բերդը գրավել: Բերդը կհանձնվի միայն այն դեպքում, երբ մի տարի պաշարվի և այնտեղ քաղց ու սով սկսվի: Բերդը արևելքից խանդակների կարիք չունի, քանի որ նրա քառանկյունի ձևի արևելյան մասում շատ խոր անդունդ կա: Սակայն հյուսիսից, հարավից և արևմուտքից խրամներ կան, իսկ հիմքերում Չինական պարսպի* նման աշտարակներ կան, որոնցից յուրաքանչյուրը մի բարձր բերդի է նման:

(Այս բերդը) ուրիշ բերդերի նման երեք-չորս հարկանի չէ. միայն մի հարկանի ամուր պարիսպներ ունի: Ունի չորս երկաթյա դարպասներ: Դադ կափուսուն բացվում է դեպի հյուսիս, այս դարպասից են սկսվում Էզիլ, Էրզանի, Ջերմիք, Խարբերդ և Փալու տանող ճանապարհները: Արևմուտք բացվող Ռում կափուսուն տանում է դեպի գերեզմանատունը և Կարադաղները: Մարդին կափուսուն է բացվում է դեպի հարավ, Ենիկափուն դեպի արևելք: Այստեղից ներքև, Շաթ գետի կամրջով անցնելով հասնում ենք Միաֆարկին բերդի մոտի Բոխման կամուրջը, որտեղից մեկ մենզիլ հեռավորության վրա գտնվում է Հեզո բերդը: Այս երկաթյա դարպասներով ամրակուռ պարսպի շրջագծի երկարությունը, նվաստիս քայլերով, 11000 քայլաչափ է, սակայն արևելյան կողմով անցնելը անհնա-

* Բնագրում՝ سد أجوج

րին էր, քանի որ փաշայի պալատի դիմացը խորխորատ է: Դադի դարպասից մինչև Մարդինի դարպասը ընկած բերդի ներքին մասի երկարությունը, եթե 2000 քայլաչափ հաշվենք, Կարա Ամեդ բերդի ամբողջ շրջագծի երկարություն 14000 քայլաչափ կկազմի: Բերդի այս մասը, որը նայում է դեպի Շաթը, այսինքն՝ նրա հյուսիսային անկյունը, այնպիսի սև մարմար քարից է կառուցված, որի վրա երկաթը ոչ մի ազդեցություն չի գործում, այլևս կրի չի վերածվում: Տարօրինակ մի հանք է, որը լեզվով չի կարելի նկարագրել:

Ներքին բերդի գովեր: Ընդամենը 4000 քայլաչափ է: Բերդի ներսում 150 սենյակից բաղկացած և բազմաթիվ դիվանխանեններով¹⁰ մի մեծ ապարանք կա: Այստեղ եկող ամեն մի վեզիր մի սենյակ, բաղնիք, ավազան ու շատրվան է կառուցել և չորս հարկանի, գեղազարդ մի պալատ է ստացվել: Բոլոր պատուհաններն ու պատըզամբները նայում են Շաթ-էլ-Արաբին և Շաթ գյուղի դաշտին: Ապարանքում շատ հին սրահ կա, որը կառուցվել է նախորդ սուլթանների կողմից: Այս սրահի հին ոճով երկնքանգ գեղազարդումը հիշեցնում է Եգիպտոսի Կահիրեի Սուլթան Կալավանի պալատը: Այս ապարանքի հիմնադիրը Սելիմ առաջինի վեզիր Բըլբըլի Մուհամմեդ փաշան է: Ապարանքը շատ մեծ ու ընդարձակ է: Քաղաքի մեջ, դեպի հարավ նայող երկաթյա մի դուռ ունի, որը մշտապես պահպանվում է բերդապահների կողմից: Ներքին բերդում գտնվող ջրաղացների ջուրը, աստվածային հրաշքներից լինելով, ներքին բերդի ժայռից բխելով, պտտեցնում է ջրաղացքարը և փաշայի ապարանքից անցնելով բերդի պարսպի ստորոտը, դուրս է հոսում մի երկաթյա խողովակի միջով և բախվելով ժայռերին՝ Սելսերիլ¹¹ ջրի նման խառնվում է Շաթ գետին:

Դիարբեքի ջամիները: Քաղաքի կենտրոնում գտնվող Զամիի Քեբիր անունով հայտնի հնագույն տաճարը մի ջամի է, Դիարբեքի պարծանքը: Հույն պատմագիրները միաձայն վկայում են, որ այս հնագույն տաճարը կառուցվել է վեհափառ Մուսայի (Մովսեսի) ժամանակ: Տաճարի ներքնամասի (հարեմ) աջ կողմում, ուղղահայաց սյուներից մեկի վրա երբայերեն տարեթիվ կա: Բերդը ում ձեռքն էլ անցել է՝ այս տաճարը պահպանվել է իրրև տաճար... Համազոր է Հալեպի Ուլու, Շամի էմեիյե ջամիներին, Երուսաղեմի Աքսասի մզկիթին, Եգիպտոսի Եզհերիյե ջամիին և Ստամբուլի Այա Սոֆիային: Եկեղեցուց ջամիի վերածվելու մասին շենքի վրա հազարավոր նշաններ կան... Այս ջամին այնքան ընդարձակ է, որ նրանում 10.000 մարդ կարող է տեղավորվել...

Այնուհետև էվ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է Դիարբեքի մյուս բազմաթիվ ջամիները, մեդրեսները, թեթիյեները, աղբյուրները, քարվանսարայները, խաները, շուկաները և այլն:

Բնակիչների դեմքն ու գույնը: Դիարբեքի օղը շատ լավն է, նրա բնակիչները հիանալի ջուր են խմում և այդ պատճառով վարդագույն դեմք ունեն: Ընդհանրապես միջահասակ, առողջ և բարեկազմ են: Այրում են ամենաքիչը մինչև 70—80 տարեկան հասակը և աշխատանքից ու վաստակից ետ չեն մնում: Հաճախ հասնում են մինչև հարյուր տարեկանը: Սիրելի և սրտագրավ երիտասարդ տղաները անհաշիվ են, նրանք աննման են իրենց գեղեցկությանը և վայելչությանը, խոսում են Արևելյան ժողովրդին հատուկ մաքուր լեզվով ու հեռուորական ձևով, կարծես սրտաբեկ սիրահարներ լինեն: Նրանց բոլոր շարժումներն ու արտահայտությունները մարդուն հիացմունք են պատճառում: Բոլոր երիտասարդ տղաները նուրբ են և բարեձև:

Այս երկրում շատ պերճախոս և կարող բանաստեղծներ կան, որոնցից յուրաքանչյուրը նման է Ֆիզուլիին և Ռուհիին: Շատերին հանդիպեցինք ու զրուցեցինք, իսկապես աննման, կատարյալ մարդիկ են:

Ավագանիի հագուստը: Աննման սամույրի և կզաքիսի մուշտակներ, սնդուս հագուստներ են հագնում: Միջակ զրույցյան մարդիկ ընտիր ասվիից են հագուստներ հագնում, իսկ ցածր դիրքի մարդիկ՝ հասարակ ասվիից:

Կանանց հագուստը: Բոլորը փաթաթվում են սպիտակ շարսավով, երեսները ծածկում են քողով, իսկ գլուխներին ոսկյա և արծաթյա թաթիյե (գդակ) են կրում: Ոտքերին անպայման ջիզմե են հագնում:

Դիարբեքի ավագանիի ասելով քաղաքում՝ ապարանքներում, ազնվականների տներում մոտ 140 բաղնիք կա: Պատճառն այն է, որ կանայք ծածկված ու պատվախնդիր են և միայն տնային բաղնիքներում են լողանում...

էվ. Չելեբին նկարագրելով քաղաքի բազմաթիվ բաղնիքները, ավելացնում է.

Բոլոր բաղնիքները տաքացվում են քաղաքի աղբով: [Բաղնիքները] խիստ տաք են լինում. քիչ մարդիկ են այս բաղնիքներում մեկ ժամից ավելի կարողանում տոկալ: Ռումի երկրում անհնարին է բաղնիքները այս աստիճան տաքացնել փայտով: Բաղնիքների

աղբով տաքացվելու օգուտներից մեկն էլ այն է, որ քաղաքում ոչ մի կտոր ավելցուկ և աղբ չի մնում: Ամբողջը կողովներով հավաքում և տանում են բաղնիքները: Բաղնիքներն աղբով տաքացնելու սովորությունը միայն Դիարբեքիին հատուկ չէ. Արաբստանում բոլոր բաղնիքները աղբով են տաքացվում:

«Շաթ-էլ-Արար» վերնագրի տակ էլ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է Շաթ-էլ-Արար գետը, նրա բազմաթիվ ճյուղերն ու վտակները, հիշատակում է բոլոր աղբյուրներն ու նրանցով ոռոգվող վայրերը...

Դիարբեքիի հացահատիկները և բերքերը: Բուն Դիարբեքիը մի քարաստան է, սակայն նրա նահիյեները 7 տեսակ խոշորահատիկ ցորենի, գարու այնքան առատ բերք են տալիս, որ սոմարը¹² ծախվում է 10 ալշինով: Պատճառը այն է, որ վիլայեթը ընդարձակ է և բարեշեն, ցանքսերը շատ են ու բերքը առատ:

Արհեստները: Դիարբեքիում պատրաստված սուրը, դաշույնը, դանակը, դեղդարեն¹³, ոսկերչական գործերը, կարմիր բեզը, շուստերը, կոշիկները և ջիզմենները շատ արժեքավոր են և լավ որակի:

Պտուղները: Շաթի եզերքին մշակվող սեխի նման հայտնի և քաղցրահամ սեխը ոչ մի երկրում չկա, գուցե Վանի Բոհթանի սեխը սրան հավասարվի...

Զբաղմունքը: Բնակչության մեծ մասը զբաղվում է վաճառականությամբ, կան հարուստ առևտրականներ: Մի մասն էլ ծառայում է: Մնացածը քաղաքի արհեստավորներն են, որոնք ամեն տեսակի արհեստներով պարապում են, մասնավորապես շատ են ոսկերիչներն ու երկաթագործները:

Էլ. Չելեբին ծանրանում է նաև Դիարբեքիի թուրքական բարբառի առանձնահատկությունների վրա: Նրանց բարբառից մի շարք օրինակներ է բերում: Այնուհետև նկարագրում է քաղաքի զբոսավայրերը, ուխտատեղիները և այլն:

Էլ. Չելեբին Դիարբեքիի իր երկար նկարագրությունների վերջում գրում է.

Այս քաղաքի շրջակայքում ապրում են բազմազան ցեղեր. բնակչությունը՝ քրդեր, թուրքմեններ, արաբներ, աջեմներ են, իսկ ռայաները հայեր են: Բերդը գտնվելով Շաթի եզերքին, այն Տիգրիսի ջեղիին է համարվում, քանի որ Եփրատի և Շաթի միջև ընկած մասը կոչվում է էլջեղի: Օդի և եղանակի հիանալի լինելու շնորհիվ ժողովուրդը վերին աստիճանի նուրբ, երիտասարդությունը ազնիվ և խելացի է, խոսում են քրդերեն, արաբերեն և հայերեն: Շատ պանդխտասեր, աղքատասեր, ուրախ, զվարթ և սրտառուչ

մարդիկ են: Սրանց տղամարդիկ հաճելի, մաքուր համոզմունքի տեր և հավատացյալ են, կանայք բարեկիրթ և աստվածասեր են: Կանայք, նույնիսկ փոքր աղջիկները, շուկա չեն գնում: Վերին աստիճանի պատվասեր և բարոյական մարդիկ են:

(էջ 23—56)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻՅ ՄԱՐԴԻՆ ԵՎ ՍԵՆՋԱՐ

Այս վերնագրի տակ էլ. Չելեբին միջանկյալ խոսում է Մեծ էլջեղիի մասին: Այնուհետև նկարագրում է Մարդինի, Խաթունիյեի և Սենջարի բերդերը:

Նկարագրելով Սենջարի բերդը, էլ. Չելեբին մանրամասնորեն կանգ է առնում այդ բերդի մոտ գտնվող Սալի-Դադ անունով լեռան շրջակայքում ապրող 45 հազար եղիդի և բարբեր քրդերի [Սալի քրդերի] վրա: Նա պատմում է, որ իր փաշան՝ Մեկեք Ահմեդ փաշան, Դիարբեքիի վալի եղած ժամանակ, այդ ապրտամբ և թալանչի քրդերին կարգի բերելու համար, մեծ բանակով գնում է Սալի քրդերի վրա: Խիստ կատաղի կռիվից հետո Փալուի քրդերին պարտության է մատնում: Փաշան քրդերին առաջարկում է ասելով. «Այգիի հարկը, ոչխարի գլխահարկը (աղնամ) և այլ պարտադիր տուրքերը պետք է վճարեք»: Սալի քրդերի իշխողը փաշային տասը ջոբու բեռ մետաքս է ուղարկում: Այս դեպքը պատահել է էլ. Չելեբիի ներկա ուղևորությունից 15 տարի առաջ:

Այս առթիվ էլ. Չելեբին տալիս է մի շարք հետաքրքիր տեղեկություններ Սալի քրդերի մասին:

Սալիի քրդերի բնութագիրը: Սենջարի մի մասի Սալիի դադ կոչվելու պատճառն այն է, որ այստեղ ապրող ցեղերի բոլոր տղամարդիկ մազոտ են: Բոլորի հագուստները գույնզգույն շալից և բրդից են: Գոտիները մետաքսից են, գլխի փաթաթանները նույնպես գույնզգույն մետաքսից են: Ոտներին կրում են փոշեփի, փալսենտի, սեղիսի, հեզաբի կոչված պոչավոր շուստեր... Սրանց զենքերն են՝ սուր, դաշույն, հրացան, ջաբ: Զաբ է կոչվում այն զենքը, որի մեջ դնում են Այնթաբի նետն ու աղեղը և կապում գոտուց: Այնքան վարպետ են զնդակ արձակելու գործում, որ լվին աչքից և ուղտին ոտքից խփում են: Սրանց հրացանները շատ անպետք են, բայց շատ լավ են նշան բռնում: Ժողովուրդը առհասարակ կարճահասակ է, գլուխները ճաղատ, գրեթե վիզ չունեն, կարծես գլուխը անմիջապես մարմնից է սկսվում: Ուսերը լայն, կուրծքը ուռած, մեջքը հաստ, բազուկներն ու սրունքները պինդ, ոտները մեծ, աչքերը սև և կլոր, հոնքերը շատ խիտ են: Այլ քրդերը սրանց սեփիզ բըլբլի (8 բեխավոր) են անվանում, որովհետև երկուսը բեխերից, երկուսը հոնքե-

րից, երկուսը քթածակներից, երկուսն էլ ականջներից են դուրս գալիս: Սրանց մարմինը սև ոչխարի մորթու է նմանում... Տղաները 10 տարեկան հասակում դեռ անշահաճառ երեխա են, սակայն մինչև 20 տարեկան հասակը հասունացած կտրիճների նման մազոտ դեմք կստանան: Կանանց հագուստները հասնում են մինչև գետին... երեխաներին սկզբում սև շան կաթ են տալիս: Երբ մեկը քարով խփի շանը, այդ մարդուն առանց խնայելու սպանում են: Ամեն մեկը իր դռանը 5—10 շուն ունի. կերակուրը նախապես շանն են տալիս, միայն շանը կշտացնելուց հետո են իրենք ուտում: Մի սև շունը ծախում են 1000 ղուրուշով, տասը ջորիով: Այս քրդերը սոխն ու ջաջեղիլի (?) պանիրը միշտ իրենց հետն են տանում: Եթե մեկը բռնեցքի հարվածով սոխը ճզմի, նրանք այդ մարդու գլուխը ջարդում և սպանում են: Տարօրինակն այն է, որ եթե սրանցից հարուստ մեկը մեռնի, նրանք այդ մեռելին սոխի ջրով լողացնում և գերեզմանի վրա էլ սոխ են տնկում: Բոլոր մեռյալների պատանքի մեջ շան մազ դնելը ընդհանուր սովորություն է: Շատ անգամ այս մասին հարցրի սրանց գերիներից, բայց ուղիղ պատասխան չտվին, «սոխը լավ է» ասացին: Այսպիսի մի առած կա՝ «Մի քրդի հարցրել են, եթե թագավոր լինես, ի՞նչ կուտես. նա պատասխանել է «սոխ... կուտեմ»: Արդարև քրդերը սոխը շատ են սիրում: Նմանապես տարօրինակ սովորություն է, եթե այս քրդերի շուրջը մի գիծ գծես, նրանք անկարելի է, որ այդ գծից դուրս գան, մինչև որ մեկը այդ շրջագծի մի մասը չջնջի: Եթե իմանան, որ այդ շրջագծի մեջ պիտի մեռնեն, նորից դուրս չեն գա: Այս երկրում սև շունը ծնելիս մեծ ուրախություններ տեղի կունենան: Իսկ երբ շունը սատկի, սոխի ջրով լվանում և տանում են շներին հատուկ գերեզմանատունը: Մեռնող շան հոգու համար կենդանի մնացած շներին ոչխարի խորոված են ուտացնում: Սրանց շները իսկապես առյուծի են նմանում: Այս երկրում բոլորովին գայլ չկա:

Տարօրինակ է, այս Սենջարի լեռը նվիրական երկիր լինելով հանդերձ, այնտեղ այսպիսի անհավատանք են ապրում...

Այս Սաչլի ցեղը մեծ բերքեր է ստանում... մեղրը, խաղողը աննման են: Չոր խաղողը (չամիշը) Բաղդատի, Բասրայի և Լհասայի վաճառականները շատ հաճույքով գնում են: Շատ են նաև թթենիները, Մարդինի բերդում գործածվող խիստ թանկագին գլխանոցները Սենջարի մետաքսից են պատրաստվում...

(Էջ 56—71)

Դիարբեքից տիկերի լաստ նստեցինք և Շաթ գետի վրայով շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Այստեղ տիկերի լաստ պատրաստում են կամուրջների մոտ: Սրանք մի տեսակ նավ են. տիկերի վրա տախտակ է ամրացվում և սրանցով կարելի է ձիեր ու հազարավոր կանթար¹⁴ բեռներ տեղափոխել, նարդի կամ սաթրանջ խաղալ, աջ ու ձախ դիտել, երբեմն բարեշեն գյուղերին մոտենալ, խոհանոցում պատրաստված կերակուրները ուտել և այս կերպով ապահով և հանգիստ մինչև Բաղդատ կամ Բասրա հասնել: Այս տիպի նավեր (լաստեր) շինող հատուկ վարպետներ կան: Դիարբեքի կամրջի մոտ նման բազմաթիվ պատրաստի լաստեր կան: Նվաստս այդ լաստով մի ժամ ճանապարհ անցա և իջևանեցի Սաատի գյուղում, որը կանաչադարձ դաշտում ընկած պարտեզներով և այգիներով քրիստոնյաների հարուստ գյուղ է: Այստեղ գողեր շատ կան: Այդ գիշեր մեզանից մի հակ վրաններ գողացան: Սակայն փառք ասածո. ետ վերցրինք և գողերից երկուսին սպանեցինք: Այդտեղից շարժվեցինք նորից դեպի արևելք և եկանք Չյուլթեփե մենզիլը... այնտեղից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Միաֆարկինի* բերդը:

Միաֆարկինի բերդի բնութագիրը: Այս բերդը գտնվում է Շաթ և Բաթման գետերի միջև: Այս գետերը միմյանցից անջատված լինելու պատճառով բերդը ստացել է Կալայի-միաֆարկին** (անջատված ջրի բերդ) անունը, որը ազավազված ձևով Միաֆարկին է կոչվում: Աջեմները «Կալայի միանի-ֆարկ»*** են ասում, որ նշանակում է «Մեջքը բարակ բերդ»:

Հնագույն մեծ քաղաք և բերդ է: Առաջին հիմնադիրը եղել է Մուսուլի բերդում թաղված վեհափառ Չերջիս Բենի¹⁵ ցեղից մեկը՝ Հանտիկ մեղիքը, որը բերդը կառուցել է Չերջիսի կարգով: Սակայն հետագայում քաղաքի բնակիչները Չերջիսին չեն հավատացել և Միաֆարկին բերդի մոտ գտնվող լեռան վրա Չերջիսին քառասուն անգամ այրել են կրակի մեջ և նրա մոխիրը քամուն տվել: Սակայն վեհափառ Իզզեթ Ռիհեի հրամանով Չերջիսի փոշին նորից

* Ներկայումս Դիարբեքի սանջաքի սահմաններում Սիլվան գավառի կենտրոնն է (Ժանոթ. հրատարակչի):

** Թուրքերենը՝ قلعة مافارقیق

*** Պարսկերենը՝ قلعه میان فارق

հավաքել են և նա կենդանացել է: Այս դեպքը հիշված և արձանագրված է մի քանի արժեքավոր գրքերում:

Ներկայումս բերդի հետևում գտնվող բարձր լեռան վրա, Չերչիսի մոխրի ընկած վայրում, ոչ մի բույս կամ խոտ չի բուսնում: Չերչիսը այս բերդի բնակիչներին անիծել է և վանա ծովի եզերքի Սիփանի սարից մի ածղահա է դուրս եկել ու բերդի ժողովրդին ամբողջությամբ ոչնչացրել է և բերդը անբնակ է դարձել: Հետո այս բերդը քանդել է Նաբուգոդոնոսորը: Ավելի ուշ անցել է Ալ-Աբբասիների ձեռքը և Հելաբուն այս բերդի ժողովրդին ոչնչացրել է և բերդը ավերել: Հետագայում Սեյֆ-ուլ-Դեյլի Իբն-Սեմդանին բերդը նորից վերակառուցել է և Քուրդիստանում մեծ հռչակ է ստացել: Բերդը խիստ բարեշեն է դարձել և մոտ 70 հազար ձիավոր զինվոր է ունեցել: Իսկ այլ զինվորների թիվը աստծուն է հայտնի: Զինվորների թվի մեծությունը նրանից է երևում, որ քեյքավուսական խոհանոցում օրական 40 ուղտաբեռ աղ է գործածվել... Մինչև հիմա էլ երևում են Սեյֆ-ուլ-Դեյլի ապարանքների հիմքերը: Հետագայում Թիմուրը նորից ավերել է այս բերդը. այդ ավերակների հետքերը մինչև հիմա էլ կան:

920 (1514) թվականին Սելիմ խան I-ը, վերագառնալով Չըլդերի նվիրական պատերազմից, Դիարբեքի զրավման համար Բըլքլի Մուհամմեդ փաշային սերզար է նշանակում, որը Դիարբեքի հետ գրավում է նաև այս բերդը: [Սուլթան] Սուլեյման խանի աշխարհահամարով Կարա Ամեդը սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյը օրենքի համաձայն տարեկան 10 քիսե եկամուտ է ստանում, կադին տարեկան երեք քիսե է ստանում: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի և մյուհթեխի, ինչպես նաև մյուհթի, նագիբ, սիփահիի քեթխուդա, ենիշերիի սերզար և բերդակալ: Սակայն բերդապահ զինվորներ և ռազմամթերք չունի: Երկրի ներսում գտնվելով, դրանց կարիքը չունի: Սակայն բերդում միջրիվան մի քանի թնդանոթ ունի. տոնական օրերին արձակում են այդ թնդանոթներից և գյուղերի մուսուլմաններին իրազեկ դարձնում:

Միաֆարկինի բերդի նկարագիրը: Ռում պատմագիրները այս բերդի մասին գրում են, որ գտնվում է Զեզիրեի Շաթի և Եփրատ գետի միջև ընկած Մեծ Զեզիրեում: Սակայն դա սխալ է: Նվաստա այստեղ ապրել են մոտ տաս տարի, ամենուրեք շրջագայել ու դիտել են, հետաքրքրվել այս գիտությունը, այնպես որ ինձ մանրամասնորեն հայտնի է:

Մալաթիայի մոտ Եփրատ և Մուրադ գետերը, Քյոմյուր խանի

կողմից 40 մենզիլ տարածություն հոսելով, Կուրնե բերդի մոտ Շաթին են խառնվում և կազմում են Շաթ-ուլ-Արաբը, իսկ Շաթ գետը հոսելով Դիարբեքի մոտով, անցնում է Հիսնի Քեյֆի, Հազոյի, Մուսուլի, Բաղդատի, Կուրնեի կողքով և խառնվում է Եփրատ գետին: Դիարբեքից կամուրջի տակով երկու օր շարունակ հոսում է դեպի հյուսիս և հասնում է Միաֆարկին բերդին: Հետևաբար, այս բերդը ինչպես կարող է Շաթի և Եփրատի միջև ընկած ջեզիրեում գտնվել: Նվաստա անձամբ ուսումնասիրեցի և այսպես գտա:

Այս բերդը կառուցված է Շաթ և Բաթման գետերի միջև ընկած ջեզիրեում և բաժանում է այդ գետերը: Բերդի հիմնական մասը նույն Միաֆարկին լեռան ստորոտում է: Մի թնդանոթի գնդակի հեռավորությամբ դեպի արևելք, ընդարձակ, թեթևակի բարձրադիր հարթության վրա, կանաչադարձ վայրում, քառակուսի, ամրակուռ, սրբատաշ քարերից կառուցված գեղեցիկ մի բերդ է: Հին շինություն է և ամեն մի քարը բաղնիքի գմբեթի և փղի չափ խոշոր է: Պատերի բարձրությունը 20 արշինից ավելի չէ: Ամրակուռ պատերի լայնությունը 16 արշին է: Այնպես որ, Թիմուրը չի կարողացել [այդ պատերը] քանդել և նույնությամբ թողել է: Շրջագծի երկարությունը 11000 քայլաչափ է: Խրամները լցված են հողով ու ավազով: Բերդը թեև մեծ է, բայց շենքերը շատ քիչ են. այգիներով և պարտեզներով, միհարկանի և երկհարկանի մոտ հազար հողածածկ լավ շինված տներ կան: Նշանավոր շենքերից են՝ բեյի և Սեջահ բեյի ապարանքները: Քիչ են նաև շուկաներն ու բազարները: Բերդի շուրս կողմում փոքրիկ աղբյուրներ են հոսում, որոնցից ամենաբարձրը կոչվում է Ավազանի աղբյուր: Ալեքսանդր Մեծը խմել է այս ջրից և այստեղ մի ավազան է շինել տվել, որի համար էլ այդ անունն է ստացել: Իսկապես, որ դրախտային վճիռ չուր է: [Այդ աղբյուրը] ջրում է այգիներն ու պարտեզները, ապա ներքև է հոսում և խառնվում Շաթին:

Այս բերդի տերիտորիայում Բասնեֆա անունով մի գետ կա, որը բերդից հեռու է, ոռոգում է մի շարք գյուղերի և ավանների ցանքսերը և հետո խառնվում է Եփրատ գետին: Միաֆարկինի լեռներից բազմաթիվ առվակներ են հավաքվում և Հիսնի-Քեյֆի բերդի մոտ, Զեզիրեում և Մուսուլում իրար են խառնվում:

Բերդի օդն ու ջուրը շատ լավն են և հայտնի են քուրդ գեղեցկուհիները: Ունի շատ լավ խաղող: Բերդի հյուսիսային կողմի լեռները ծածկված են այգիներով: Ժողովուրդը առողջ և ամրակազմ է: Բերդի հարավային կողմում դաշտերն են, որոնք տարածվում են

մինչև Հիսնի-Քեյֆը և Բաթմանի մեծ կամուրջը, որտեղից մեկ օրում կարելի է հասնել Խուսրեկի բերդը, իսկ հարավից՝ մեկ օրում, Հազոյի բերդը:

Այնուհետև էլ. Չելեբին նկարագրում է Միաֆարկինի իսլամական ուխտատեղիները:

...Պատմագիր Մուկագգեսի ասելով, Նոյի ժամանակի ջրհեղեղից հետո, նրա ցեղից մեկը՝ Մելիք-Քուրդոմը, ապրել է 600 տարի և շրջելով Քուրդիստանում, եկել է Միաֆարկին ու հավանելով տեղի ջուրն ու օդը, այնտեղ բնակություն է հաստատել: Սրա որդիներն ու թոռները խիստ բազմացել են և ստեղծել Իբրանի (Եբրայեան) և պարսկերեն լեզուներով կազմված մի նոր լեզու, որը սակայն ոչ եբրայեան է, ոչ արաբեան, և ոչ էլ պարսկերեն: Այդ լեզուն ներկայումս կոչվում է քրդերեն և գործածվում է այս երկրում: Քրդերենը ունի 42 բարբառ, որոնք իրար նման չեն և մի բարբառով խոսողը մյուսին կարող է հասկանալ միայն թարգմանչի միջոցով:

Քուրդիստան է կոչվում այն երկիրը, որի մի ծայրը հյուսիսում՝ էրզրումից և Վանից սկսած, հասնում է մինչև Հեքարի, Ջեղիրե, Ամադիե, Մուսուլ, Շեհրի Զոր, Հարիր, Արդալան, Բաղդատ, Գերնե, Դերթեն և Բասրա: 70 կոնաք տարածություն զբաղող այս լեռնոտ երկիրը համարվում է Քուրդիստան և Քարաստան, ուր՝ Արաբական Իրաքի և Ղեմանի (?) միջև, բնակվում են վեց հազար քուրդ աշիրեթներ և ցեղեր: Աստված եթե կամենա իր տեղում այս աշիրեթների և նրանց աշիրեթապետների մասին կխոսենք:

Քուրդիստանի լայնությունը, երկարությունը չափ չկա: Նրա արևելքում՝ Աջեմի սահմանի մոտ, Հարիրից և Արդալանից մինչև Շամի և Հալեպի հողը 20—25 կոնաք է: Ամենանեղը՝ 15 կոնաք է: Այս ընդարձակ երկրում 500 հազար հրացանաձիգ կա, որոնք բոլորը շաֆիններ¹⁶ են: [Քուրդիստանում] ընդամենը 776 բերդ կա, բոլորն էլ բարեշեն են:

Քրդական լեզուներից¹⁷ հայտնի են, զազա, լոլո, հիքարիի, ավնիքի, մահմուտի և շիրվանի, ջեզիրիվի, փեսանի, սենջարի, հարիրի և արդալանի, սորանի, խալթի, ջեկվանի, ամադի, ռուզիկի լեզուները:

Այնուհետև, էլ. Չելեբին քրդական լեզվից բերում է բազմաթիվ նմուշներ, թվեր, խոսակցական կարևոր արտահայտություններ և այլն:

(էջ 75—76)

...Միաֆարկին բերդից շարժվելով դեպի հյուսիս, անցանք Բաթմանի կամուրջով և կանգ առանք: Կամուրջի տակով գետը այնպիսի ուժգին թափով է հոսում, որ նրա ձայնից մարդու ականջ խլանում է: Կամուրջը առանց սյուների է և զգված է ժայռերի վրայով: Այստեղից են անցնում դեպի Դիարբեքիր, Միաֆարկին, Հազո, Բիթլիս, Վան և Քուրդիստանի այլ կողմերը տանող ճանապարհները: Ալ-Աբբասիների ցեղից հարգելի մի անձ, իր արդար հարստությունից 3000 քիսե փող է ծախսել, մի շարք ճարտարապետներ ու վարպետներ հրավիրել և շինել է տվել այս հսկա կամուրջը, որը կառուցման ձևով, հիմքի, բարձրության, երկարության և ամրության տեսակետից գերազանցում է Անատոլիայում եղած բոլոր կամուրջներին: Գետի մեկ կողմը ժայռ, մյուս կողմը ավազ է: Կամրջի վարպետը մտածել է, որ «Այս գետի վրա միաշքանի մի կամուրջ կառուցվելուց բացի ուրիշ հնարավորություն չկա», կամուրջի երկու կողմերում էլ հաստատ, ընդարձակ քարաշեն թմբեր է հիմնել և դրանց վրա բարձրադիր մի մեծ կամուրջ է կառուցել, որը հեռվից ուղեցույցի է նմանում: Կամուրջի մեկ ծայրից մինչև մյուսը լրիվ 173 քայլաչափ է: Հերսեքի երկրում կառուցված Մուսթարի կամուրջն էլ միաշքանի է, սակայն այս կամրջի ճարտարապետական նրբությունը, կանոնավորությունը ոչ մի կամուրջ չունի: Ո՞վ հավատարիմ եղբայրների, Աստված վկա, ես որ իմ թանկագին կյանքը ճանապարհորդությունների մեջ եմ փչացնում, այսպիսի հսկա և սարսափելի, կամարածե կամուրջ չեմ տեսել...

Կամրջի երկու կողմում, բերդի դարպասների նման, երկաթյա դռներ կան: Այս դռներից ներս, աջ ու ձախ կողմերում, կամրջի հիմքերին հավասար և կամրջի տակ խաներ կան, անցորդները այստեղ են իջանում: Կամրջի կամարի տակ բազմաթիվ սենյակներ կան, որոնց երկաթյա պատուհաններով պատշգամբներում նստում են հյուրերը և նրանցից ոմանք զրուցում են կամարի դիմացի կողմում գտնվող մարդկանց հետ, ոմանք էլ ցանցով ձուկ են որսում: Ճարտար վարպետը դիտավորյալ է կառուցել այդ բոլորը: Կամրջի աջ և ձախ կողմերում դրված բոլոր ճաղաշարքերը նախիջևանի պողպատից են: Վարպետը գործադրել է իր բոլոր ճարտարությունը և այդպիսի գեղեցիկ ճաղաշարքերի ցանց է կառուցել: Այս հսկա կամրջի Հազոյի կողմի խանում նստում են Հազոյի բեյի մարդիկ և այդ կողմի անցորդներից տուրքեր են առնում, իսկ Միաֆարկինի կողմից նրա բեյի մարդիկ են տուրքեր առնում: Այդ խան կոչված շենքերից բացի շրջակայքում ուրիշ շենքեր չկան: Թեև էրզրումի

մոտի Հասան Կալայի դաշտի Արազ գետի վրայով գցված Չոբանի կամուրջն էլ մեծ է, բայց այս կամրջին չի հասնում: Բրուսա քաղաքով Ռուհրան լեռից հոսող Իրղանտի գետի վրայի Իրղանտի կամուրջն էլ ուզել են այս Բաթմանի կամրջի ձևով կառուցել, բայց ոչ մի նմանություն... Արդարև, ճարտար վարպետը իր բոլոր կարողությունը գործադրել է այս կամրջի վրա և այնպիսի ճարտարություն է երևան բերել, որին հետագայում ոչ մի ճարտարապետ չի կարողացել հասնել: Կամուրջը, հիմքից մինչև գագաթը, շինված է Դիարբեքի բերդի քարերից. կայծքարը այդ քարի համեմատությամբ դատարկ բան է: Այս կամրջի վրա գցված քարաշեն մայթերը 700 տարուց ի վեր բնավ չեն քանդվել և կարծես թե նոր են վարպետի ձեռքի տակից դուրս եկել... Մի խոսքով այս կամրջի գովքն անելու համար լեզուն կարճ է և գրիչը՝ անզոր:

Այդտեղից Բաթման գետի եզերքով շարժվեցինք դեպի արևելք և իջևանեցինք Խաս-չաիր կոչված վայրում... Այնտեղից եկանք Հազո բերդը:

Հազո բերդի բնութագիրը: Բերդի հյուսիսում գտնվող բարձր լեռները կոչվում են Ջո լեռներ: Բերդը կառուցվելուց առաջ Կարա-Կոյունլիներից մեկի՝ Կարա Յուսուֆ խանի, Կարա Ջո ցեղը այս լեռներում է ապրել և այս պատճառով այդ անունն է ստացել: Հետագայում այդ ցեղի մարդիկ հավաքվել են և այդ վայրում մի քաղաք է առաջացել, որը կոչվել է Ջո քաղաք կամ Հազո բերդ: Այնուհետև Ադրեհջանի իշխող Ուզուն Հասան շահը տիրացել է այս բերդին: Խավարյալ Թիմուրը, երբ եկել է Միաֆարկին բերդը ավերելու, Բիթլիսի Աբդալ խանի նախնիներից մեկը տիրացել ու նորոգել է այս Հազո բերդը: Հետագայում [սուլթան] Սելիմ խանը Չելլերի նվիրական պատերազմից վերադառնալիս, 920 (1514) թվականին Բիթլիսի իշխողը Սելիմին հպատակություն է հայտնել և բերդը հանձնել է նրան: Սելիմ խանի հրամանագրով իբրև հյուսումնաբեր է արձանագրվել և իբրև էյալեթ շնորհվել է իր տիրոջը: Սուլեյման խանի աշխարհահամարով համարվում է Դիարբեքի էյալեթի հինգ հյուսումնաբերից մեկը... Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի, սակայն ենիչերիի սերզար, մյուֆթի, նագիր և այլն չունի: Ամեն ինչ իշխողի ձեռքումն է. մինչև անգամ բերդը, ռազմամթերքը, բերդապահ ու բերդակալ զինվորները իշխողի կողմից են նշանակվում:

Հազոյի բերդի նկարագիրը: Ջո լեռան ստորոտում, սեպաձև ժայռի վրա կառուցված փոքր բերդ է: Շրջագծի երկարությունը 1600 քաջ է: Արևելքից սեպաձև ժայռեր են, իսկ հարավից դաշտավայր

է, ունի այս կողմի վրա նայող երկաթյա մի դարպաս: Ճանապարհը շատ թեք է, և դեպի ներքևի վարոշը իջնելը դժվարին է: Բերդի մեջ առանց այգիների ու պարտեզների 150 հողածածկ տուն կա: Բերդի կեսը բռնում է շրջապատի վրա իշխող Մյուրթեզա բեյի ապարանքը: Այս բեյը Բիթլիսի Աբդալ խանի փեսան է... Ապարանքում ջրամբարներ և ջամի կան, իսկ մյուս շինությունները ներքևումն են:

Հազո ռաբաթի գովքը: Հարավային կողմում, ընդարձակ մի վայրումն է բերդը և բաղկացած է 1000 հողածածկ տնից ու նոր է բարեշինվել: Շուկայում հայտնի են ջամին և խանը: Մի փոքր բաղնիք և 3 փոքր խանութ ունի: Ներկայումս Մյուրթեզա բեյը այստեղ քարաշեն մի խան է շինել տվել, որը նման է ամուր բերդի: Քարաստան է, պարտեզներն ու այգիները լավ չեն: Ժողովուրդը քաջ է, նշանավոր են հետևակներն ու հեծյալները: Աննման են զանազան տեսակի սրախաղերում և նետաձգության մեջ: Վերին աստիճանի կրոնասեր, բարեպաշտ են և պատկանում են շաֆի դավանանքին: Սրանց յայլաներում ապրում են խալիֆի, զեկվաթի, զի-խարի քրդեր, բայց նրանց հետ առևտուր չեն անում...

...Փա՛ռք Աստծո, այս մենզիլում հանդիպեցինք մեր էֆենդի Մելեք Ահմեդ փաշային, նրա ձեռքը համբուրեցինք և Դիարբեքի վալիի Ֆիրաբի Մուստաֆա փաշայի նամակները և նրա տված բոլոր ավանդները փաշային հանձնեցինք: Շատ գոհ մնաց, բոլոր վրանները իր հպատակներին ու մարդկանց բաժանեց և 32 քիսե փողով զինվորներին ուլուֆե (ռոճիկ) տվեց:

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Քեֆենդեր բերդը, որը ներկայումս Բիթլիսի խանի տերիտորիայում սուբաշիություն է և Բիթլիսի նահիյեներից է... Սրա հարավում, բարձր լեռների վրա երևում է Զիրիբի բերդը... Այդտեղից թեք և քարքարոտ վայրերով Բիթլիսի գետի ափով շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Զիրիբի լեռան մոտ գտնվող Չեմենտիր անունով վայրը:

ՄԵԼԵՔ ԱՀՄԵԴ ՓԱՇԱՅԻ ԲԻԹԼԻՍԻ ԽԱՆԻ ՀԵՏ ՏԵՍԱԿՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԵՄ ԽՆՁՈՒՅՔ

Այս վերնագրի տակ էլ. Չելերին պատմում է Բիթլիսի Աբդալ խանի Ահմեդ փաշային զիմավորելու, ամբողջ ճանապարհին փաշային տրված պատիվների և նվերների մասին: Փոխադարձաբար փաշայի կողմից խանին, նրա որդիներին և մարդկանց տրված խալաթների, սամույրի մուշտակների և ոսկեզօծ գոտիների մասին: Մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ մտնում են Բիթլիս քաղաքը, որի ժողո-

վորդը մեծ բազմությամբ դիմալորում է փաշային: Փաշան ժողովրդին անսահման քանակությամբ ոսկի և ակնք է բաժանում: Իջևանում են խանի այգիներում, որտեղ փաշայի հրամանով տասը օր հանգստանում են: Էվ. Չելերին Բիթլիսում շրջում և ծանոթանում է քաղաքի հետ:

Հին Բիթլիս քաղաքի բնութագիրը: Էվ. Չելերին սկզբում տալիս է Բիթլիս քաղաքի հիմնադրման մասին պատմագիրների հաղորդած ավանդությունները, որոնց համաձայն այս բերդի հիմնադիրը եղել է Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Ինչպես այլ առիթներով, այստեղ նորից կրկնում է, որ Ալեքսանդրը այդ ժամանակ տառապել է ծանր հիվանդությամբ ու փորձել է մի շարք գետերի ջրեր խմելով բուժվել և նրան շատ է օգնել Բիթլիսի ժայռի տակից հոսող ջուրը: Այդ պատճառով իր Բիտլիոս անունով ծառային նա հրամայել է այդ տեղում մի այնպիսի ամրակուռ բերդ կառուցել, որ ինքը՝ Ալեքսանդրն անգամ, չկարողանա գրավել: Հետո Ալեքսանդրը շարունակում է իր արշավները: Վերադարձին Բիտլիսը բերդը կառուցել և նրա պաշտպանությունը իր ձեռքն է վերցրել: Ալեքսանդրը բերդը պաշարում է, բայց իզո՞ւր: 40 օր պաշարելուց հետո Ալեքսանդրը բերդը թողնում և գնում է դեպի Մուշ: Այդ ժամանակ Բիտլիսը մեծ նվերներով զալիս է, բերդի բանալին Ալեքսանդրին է հանձնում և ասում. «Իմ տե՛ր, ձեր հրամանի համաձայն ես բերդը կառուցեցի այնպես, որ դուք էլ չկարողանաք գրավել»: Ալեքսանդրը բերդի իշխանությունը հանձնում է Բիտլիսին: Այս պատճառով բերդը կոչվել է Բիթլիս [Բիտլիսի սղավաղված ձևն է]:

...Այնպես պատմագիրները այս քաղաքը հիշում են «Իսթենդերի թախթգյահ»¹⁸ անունով: Ինվան պատմագիրը՝ այս քաղաքը անվանում է «Մեծ Ալեքսանդրեոսի բերդ»: Մինչև հիմա էլ [բերդի վրա], մի շարք տեղերում երևում են հունական ճարտարապետության նշաններ: Քուրդիստանում շատ մեկիքների ձեռքից-ձեռք է անցել, սակայն ավելի շատ այստեղ իշխել են Ադրբեջանի իշխողներ Կարա Կոյունլու Յուսուֆ Զելալին և Ակ Կոյունլու Ուզուն Հասանը: Առաջին անգամ այս վայրը քրիստոնյաներից գրավել է Ալ-Աբբասիներից մեկը՝ Սուլթան Էվհեգուլահը: Նրա իշխանության շրջանը կարճատև է եղել: Քաղաքին տիրացել է Ադրբեջանի շահ Ուզուն Հասանը: Հետագայում՝ 878 (1473) թվականին, երբ Հասան Շահը Թերջանի դաշտում պարտություն է կրում, նախկին դրությունը վերականգնվում է: Ավելի ուշ, 920 (1514) թվականին Բիթլիսի խանը [սուլթան] Սելիմ I հպատակություն է հայտնում և հլուֆումբերի կարգով նրա որդիները մինչև հիմա էլ իշխում են իբրև խան, որոնց փաղիշահական հրամաններում՝ վեհաշուֆ խան** տիտղոսն է տրվում...

* ينوان تاريخی

** خان عاليشان

Բիթլիսի բերդի տեղն ու նկարագիրը: Դիվան և Օբիխ լեռների միջև, ընդարձակ և քարքարոտ մի դաշտում, Օբիխ ձորի ձախ եզերքին, Իսթենդերի ձորի աջ կողմում, երկու դետերի միախառնման վայրում, բարձր և սեպածե մի ժայռի վրա կառուցված բարձր բերդ է, որի մարմար քարերից յուրաքանչյուրը փղի մեծության են: Բարձրությունը՝ մինչև գագաթը, 600 քայլ է: Հանապարհը շատ թեթե և դժվարանցանելի: Արևելքից ձգվում է դեպի արևմուտք: Արևելյան կողմում խիստ բարձր մի աշտարակ կա, որից ցած գտնվող ձորն այնքան խորն է, որ մահվան դատապարտված մարդկանց նետում են այստեղից ցած և կտոր-կտոր անում: Այդ պատճառով էլ այս աշտարակը Կանլի Կուլի (արյունոտ աշտարակ) է կոչվում: Աշտարակի արևմուտքում, խանի պալատի մի անկյունում տեսակ-տեսակ ռազմամթերք է պահվում: Աշտարակի վրա ընդամենը 670 պատենշներ և ատամներ [պարսպի] կան: Յուրաքանչյուրի վրա մի անցք կա, որից ցած նորից մի շարք անցքեր կան, որոնք հետագայում են բացվել: Բոլոր պատերը անկյունածե են և դուրս են ցրցված, այնպես որ անկյունի աշտարակներից կարելի է միմյանց տեսնել: Յուրաքանչյուր աշտարակում պահպանների տներ կան: Հարավային կողմում, դեպի քաղաք տանող ստորին մասի վրա երեք հարկանի երկաթյա դարպասներ կան և այդ դարպասների արանքներն ամրացված են տեսակ-տեսակ զենքերով և գործիքներով: Պահպանները գիշեր-ցերեկ հսկում են և ոչ ոքի չեն թողնում բերդ մտնել: [Բերդի] չորս կողմը Բաբելոնի խորխորատների նման է: Շրջապատում խրամներ չկան, քանի որ ամեն կողմից վեր են ցցված սեպածե ժայռերը:

Բերդի շրջագծի երկարությունը 2900 քայլ է: Սակայն դղյակի կողմը փակ էր և չկարողացանք չափել: Այդ մասը հավանաբար 1000 քայլից ավելի է: Այդ դեպքում ամբողջ շրջագիծը մոտավորապես 4000 քայլաչափ կլինի: Պարիսպների բարձրությունը՝ 80, լայնությունը՝ 10 արշին է: Բերդի ներսում 300 տուն կա, կեսը բռնել է խանի ապարանքը, որը բազմահարկ, աջմի և հունական [ձևով] զարդարված սենյակներից բաղկացած գեղեցիկ մի շինություն է: Ամեն մի խան մի բանով բարեզարդել է: Մասնավորապես Աբգալ խանը մեծ գումարներ է ծախսել և այդ ապարանքը Ֆիդակալի պալատի նման մի մեծ ապարանքի է վերածել: Բոլոր պատահաններից և պատշգամբներից, բերդի աշտարակներից և պատենշներից կարելի է տեսնել Դատվանի¹⁹ լեռները: Ժայռի ներսում շատ քարայրներ կան, որոնք լիքն են հացահատիկով և սննդամթերքով:

Այս քարայրներից ներքև իջնող ջրի ճամփաներ կան: [Բերդում] մի ջամփից, մի մեղրենսից և հացի ամբարներից բացի ուրիշ շինություններ չկան:

Բիթլիսի էյալեթը և հյուսիսայինները: Վանի էյալեթում առանձին հյուսիսային է: Ստացված եկամուտը փաղիշահի կողմից տրված է բեյին իբրև խաս: էյալեթից խանը ամեն օր մի քիսե ակչեի եկամուտ է ստանում: Աստիճանը Վանի էյալեթի աստիճանն է: Երկու հազար զինվորով իշխանություն է վարում: Պատերազմ զնալու, կամ թե պետության բերդերը նորոգման հրավեր ստանալու դեպքում Վանի սերդարի հետ է գնում: Քաղաք եկած քարավանների մաքան ու տուրքը խանին է պատկանում: Քաղաքում ապրող քրիստոնյաների [յակութի] և արաբ ռայաների գլխահարկը Վանի բանակին է պատկանում: Տարեկան Վանից մի աղա է գալիս, տուրքերը հավաքում է և խանին ռոճիկ է տալիս: Իսկ Մուշի դաշտի տուրքերը, մշտական կարգով, Երևանի ֆաթիհ սուլթան Մուրադ խանի կողմից խանին է շնորհված: Խանը այդ տուրքերից վճարում է բերդակալի և բերդի 200 զինվորների համար սահմանված վարձը: Բերդի բանակիները գիշեր-ցերեկ իր մոտն է պահում: Այս աստիճանի ազատ և բավականին ընդարձակ էյալեթ է:

Բիթլիսի էյալեթի սահմանները: Արևելքից սահմանակից է Վանա ծովի եզերքի Թախթի Վան²⁰ անունով սուբաշխությանը: Դարձյալ արևելքից սահմանակից է Հեքթարի Ոստան բերդին: Հարավից սահմանակից է Շիրվանի և Հիզանի [Խիզանի] բերդերին: Նորից հարավից, մեկ մենզիլ հեռավորության վրա, սահմանակից է Զիրիկի բերդին: Արևմուտքից, երեք կոնաք հեռավորության վրա՝ սահմանակից է Դիարբեքի բերդին էյալեթի Հազոյի բերդին, հյուսիսից, երեք մենզիլի վրա՝ Թերջիլի բեյին, չորս մենզիլ (հեռավորության վրա)՝ Չեքաքջուրի բեյին: Մուշի դաշտով անցնելով՝ էրզրումի տերիտորիան, հյուսիսային կողմում նամիրվանի բեյի սահմանն է: Նորից դեպի հյուսիս, երեքօրյա հեռավորության վրա՝ էրզրումի Մալազկերտի բեյի տերիտորիան է: Հյուսիս արևելքում, Վանա ծովի եզերքին, Վանի սանջաքի Ախլաթի բեյի սահմանն է: Արևելքում, Վանա ծովից այն կողմի հետ կապ չունի:

Խանի տնօրինության տակ կան 70 աշիրեթ և ցեղ: Ամենակարևորը Մուտիկի բերդի Ալի բեյն է, որը 700 հրացանաձիգ զինվոր ունի: Եթե խանը ցանկանա սրանցից [ցեղերից] 70.000 զինվոր կարող է վերցնել: Բիթլիս քաղաքը 40 հազար բնակիչ ունի, որոնք պատկանում են ռուզիբի ցեղին: [Սրանք] մյուս քրդերի նման քաջ

և արի չեն: Բեխերը հինալած, աչքերին սուրմա քաշած, մաքուր ու առաքինի, քաղցրախոս մարդիկ են: Բիթլիսի էյալեթի մարդահամարով 43.000 քրիստոնյա ռայաներ կան: Զիզիրեի կեսը պատկանում է Վանի բանակին, կեսը Աբգալ խանին: էյալեթում 13 զեամեթ և 214 թիմար կա: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի: Ըստ օրենքի, շերելունների հետ միասին 3000 զինվոր ունի, որոնք խանի դրոշակի տակ պատերազմի են գնում Վանի փաշայի բանակի հետ: Բիթլիսը 150 ակչեի աստիճանով շերիֆ կազա է: Կազայի իշխանության մեջ 17 նահիյե կա: Սրանց գլխավորները Մուդիկի, Քևորի²¹, Քևաշի, Զիրդեխանի նահիյեներն են: Օրենքի համաձայն, կադին տարեկան 80 քիսե եկամուտ է ստանում: Իսկ եթե խաների հետ լավ հարաբերություն է պահպանում, ավելի շատ է ստանում: Շաֆիի դավանանքից ունի մյուսթի, նազիր, բերդակալ, հարկահավաք և շահ-բենդեր²², որոնք նշանակվում են խանի կողմից: Սակայն տուրքերի աղան և ենիշերիի սերդարը նշանակվում են փաղիշահի կողմից: Ունի նաև մյուհթեսիբ, կափանդար²³ և բոյա էմին²⁴:

Բիթլիսի ջամիները: Հայտնի է մեծ քանակությամբ աղոթողներ ունեցող Սուլթան Շերեֆեդդինի հնագույն ջամին: Շատ գեղազարդ է: Կամարներն ու գմբեթը ամրակուռ են: Հոյակապ մի մինարե ունի, որի նմանը ոչ միայն Բիթլիսում, այլ ամբողջ Քուրդիստանում չկա: Վերին բերդում Բիթլիսի ջամին է, որը կառուցել է Բիթլիս բերդի հիմնադիրը՝ Ալեքսանդր Մեծի դանձապահ Բիտլիսը: Սկզբում եկեղեցի է եղել, հետագայում սուլթան էվհադ-Ուլլահը ջամի է վերածել: Մեկ մինարեով և հին ռճի ջամի է: Սարաջխանի ջամին, ներքին վարդումն է... Տարօրինակն այն է, որ թեև բոլոր այս ջամիների հատակը պարսկական գորգերով և Սպահանի կարպետներով են ծածկված, սակայն ջամիների մի անկյունում վառարաններ են դրված, որոնք տաքացնում են ջամիները... և նամազի ջուրը: Ջամիների մի անկյունում էլ սաթրանջ են խաղում, շաֆիր դավանանքը թույլ է տալիս այդ:

Այնուհետև ելվ. Չելեբին նկարագրում է Բիթլիսի մզկիթները, մեղրենները, դպրոցները, մոտ 20 նաքշերեղի, գյուլշենի և բեկթաշի²⁵ թեքաները...

Թաղերը՝ Խուսե փաշա, Շամ Զինդան, Չորում, Չինիդար, Կըզըլ մեսչիտ, Շելխ Հասան, Զիրք, Քեչուր, Գյոք Մեյդան, Քոմուս, Թեկեխան, Նեկշուտ, Արաբ Քյոփրուսու, Օվուլ Մեյդանի, Կարադերե, Ավիս, Դեյիրման, Խանբաղի: Կան նաև արաբների և քրիս-

տոնյաների թաղեր: Քաղաքում հրեա, ֆրենդ և հույն չկա: Քրիստոնյաները հարուստ վաճառականներ են:

Ապարանքներ: Հայտնի են խանի, Բեշարիթ Աղայի, Մուստաֆա Աղայի, Կարա Մուհամմեդ Աղայի, Ալայբեյի, Հայտար Քեթխուդայի, Չաքեր Աղայի, Արաբ Խալիլ Աղայի ապարանքները:

Խաներ: Ինը խան կա: Մութաֆների, Շախանի, Խաթունիյե, Խոսրե փաշայի, Շերեֆխանի խաները և այլն:

Շուկան, բազար և բեդիստան: Ընդամենը 1200 խանութ կա: Ամենքից ավելի ճոխ ու գեղեցիկը ստորին վարոշում գտնվող Խուսրե փաշայի շուկան է, որը Բրուսայի Քելիջիբի շուկային է նման: Բացի այդ, քարաշեն մի բեդիստան էլ կա: Երկու տեղում խաղախորդարան կա: Բիթլիսում պատրաստված գուլնգուլյն կաշիները աշխարհի երեսին չկան: Ներկատներում հայտնի վարպետներ կան: Այս երկրին հատուկ է դեղնագույն ներկը:

Կափանի շուկան: Կառավարական կափանը այստեղ է: Ամեն տեսակի մետաքսներ և կերպասներ, ուտելիքներ և խմելիքներ կան: Բոլորը այս կափանն են բերում կշռում, սուլթանական տասանորդը (օշմ) վճարում և հետո վաճառում: Որոշված գնից ավելի վաճառել չի թույլատրվում:

Կամուրջներ: Բիթլիսում 17 գետակների վրա 11 քարաշեն կամուրջ կա, ինչպես օրինակ բերդի տակի Խաթունիյե կամուրջը, որի տակից հոսում է երկու գուլալ ջուր՝ Իսքենդեր և Ուխ գետակները: Այնուհետև, Հուսուլ գետի կամուրջը, էլբրութ գետակի կամուրջը և այլն... Մեղ հայտնի ջրերի (գետակների) աջ ու ձախ կողմերում, ալգիներով ու պարտեզներով բաղմահարկ մեծ ապարանքներ կան, որոնք բոլորն էլ քարաշեն են:

Տներն ու շինությունները: Ներքին բերդի և ստորին վարոշի ընդամենը 8 թաղում, 7 ջրի եզերքին 5000 բարեշեն և գեղեցիկ տուն կա. բոլորն էլ ծածկված են մաքուր հողով: Շատ տներ մեկը մյուսին են նայում: Մեծ մասը բարձր, օղավետ, պալատանման տներ են: Սակայն ստորին վարոշը իր մեջ չի ընդգրկում բոլոր տները: Ստորին բերդում շուկան, բազարն ու բեդիստանն են միայն, կա նաև մի քանի հարյուր տուն: Տները զարդարված են պարտեզներով ու այգիներով: Բոլորը բլուրների ու ձորերի վրա են և քաղաքին գեղեցիկ տեսք են տալիս: Սա Քուրդիստանի դրախտն ու պարծանքն է հանդիսանում: Ստորին բերդը այնքան էլ ամուր չէ, կառուցված է Աբրասիններից մեկի կողմից: Հարավից գետը զարնվում

է պարսպին և այդ գետակը կարծես բերդի խրամը լինի: Դարպասներից մեկը դեպի արևելք, մյուսը դեպի արևմուտք է բացվում:

Բնակչությունը: Այս քաղաքի ավագանին շատ հարգելի է: Նրանք շատ երկար են ապրում և չնայած ուժասպառ են երևում, սակայն ձի են հեծնում, թուր խաղացնում, որսորդությամբ պարապում և առևտուրի են դնում: Սովորական տարիքը 60—70 է, սակայն ավելի երկարակյացները հասնում են մինչև հարյուր տարեկանի և նրանց դեմքերը կարմրավուն է: Առողջակազմ մարդիկ են:

Հագուստները, կանանց, տղամարդկանց և ստրուկների անունները: Թեև Քուրդիստան է, բայց սամույր մուշտակով խանի ծառայողներն ու ավագանին շատ են: Միջակ վիճակի մարդիկ Շիրվանի մոտի Մատեն գյուղաքաղաքում պատրաստված կերպասից են հագնում: Աղքատները բեզից հագուստներ են կրում: Մի քանի ընկերներից իմացանք, որ բոլոր կանայք սպիտակ շարսավով են փաթաթվում, երեսները քողով են ծածկում և գլուխներին ոսկով և արծաթով զարդարված գդակներ են դնում: Նրանց հագուստը ամբողջովին մետաքսից է:

Տղամարդկանց անունները. Հեյդար աղա, Բեշարեթ աղա, Չենդեղան աղա, Սեհան աղա, Զիջրի աղա, Սեյֆի աղա, Շերեֆ բեյ, Զիաեդդին և Բեդեր բեյ, Ալեմշահ բեյ, Քերար Կուլի բեյ, Յաշար բեյ:

Կանանց անունները հարցնելու հնարավորություն չունեցանք: Խանի կինը, [սուլթան] Սուլեյման խանի վեզիր Զալ փաշայի աղջիկ Խանըմ Սուլթանն է, որը 100 ստրկուհի ունի: Ստրուկները մեծ մասամբ վրացիներ են, որովհետև Վրաստանը հյուսիսում է և մոտ է: Անունները՝ Սիյավուշ, Ռուսթեմ, Քյազըմ, Զաքեր, Խենդան, Կընան, Ուլան-ափարզը, Սալման, Դեյլեթ, Խան Վերդի, Սեհրաբ, Շահսուվար է... Ստրկուհիները շուկա ու բազար դուրս չեն գալիս: Նրանց անունները՝ Դիլգար, Թաբեստե, էյլենջե, Չեշմի սիյահ, Գյուհեր, Շեմասե, Դիլարա, Սուրեյա, Դեյլի, Քոքբան, Նուրբան, Բադը-Զենան:

...Բիթլիսում ընդամենը 600 տնական բաղնիք կա: Քանի որ քաղաքացիներն իրենց կանանց թույլ չեն տալիս բաղնիք գնալ, նրանք տնական բաղնիքներում են լողանում: Եթե շուկայում մի կին տեսնեն, անարգում են:

Էվ. Չելերին նկարագրում է նաև Բիթլիսի մի շարք վայրերը, բոլոր գետակները: Ապա գովում է բուժքի կոչված բարբառը:

Բիթլիսի բուժֆի բժշկերի բարբառը: Սրանք [բուժերի քրդերը] հին քրդերից են: Սակայն նրանք ճարտարախոս են և նուրբ լեզվով են խոսում: Այնպիսի յուրահատուկ բառեր են գործածում, որ մյուս երկրների քրդերը չեն հասկանում: Բուժերի քրդերը շատ լավ խոսում են նաև 12 քրդական այլ լեզուներով [բարբառներով]: Բիթլիսի խանը՝ մեր բարերար Արզալ խանը, բանաստեղծ է, ճարտասան և տաղանդավոր գրող: Նա հավաքել է Բուժերի ցեղի բազմաթիվ ընտիր բառեր ու խոսքեր և մի հիանալի մուխամմես է գրել:

Այդ ոտանավորը էլ. Չելերին բերել է իր «Ուղեգրության» մեջ (հատ. 4-րդ, էջ 97):

Բիթլիսի այգիները: Խանի աղաներից մեկի՝ Միր Աբի, հաշվառումով Բիթլիսում ընդամենը 10 հազար այգի կա. երկրի բնակիչները՝ ավագանին ու պատվավոր մարդիկ, մեծ ու փոքր, բոլորը ամռանը գնում են այդ այգիները և լրիվ ութը ամիս այգիներումն են անցկացնում: Բոլոր այգիներում տեսակ-տեսակ ու լավ կառուցված ավագաններ, շատրվաններ, բարձր շենքեր կան, որոնք հսկա տարածություն են գրավում, բայց ցաք ու ցրիվ վիճակում են: Ամենաաչքի ընկնող վայրերը (այգիները) պատկանում են Յակուտի քրիստոնյաներին, որոնցից յուրաքանչյուրը քարաշեն պատերով ու պատնեշներով բերդանման այգիներ են: Մի քանի այգիներ 2000 դուրուշի բերք են տալիս: Նշանավոր այգիներից են Շիրինի, Բաղդեղի, Արաբլիի, Հայդարի և Քարա Մուրադի այգիները: Խանը անձամբ, երբեմն, այս այգիներն է գնում, զբոսնում ու զվարճանում է: Յուրաքանչյուր այգում ամառվա տուն կոչված մի շենք կա, որտեղ մտնողը հիանում է: Յուրաքանչյուրը կարծես չինական մի պատկերասրահ լինի, որտեղ գտնվող հազարավոր ծաղիկների բնական և անուշ բուրմունքից մարդ զմայլվում է: Այս այգիների բոլոր ծառերը տնկված են սաթրանջի ձևով:

«Խըյաբան-ի գեր»²⁶ անունով խաղողի կախված ողկույզները գրված են եղեգից հյուսված վանդակների վրա: Երբ մարդ շրջում է նրանց ստվերում, հիանում է:

Վսեմ խանի այգու գովեր: Այս գրախտանման այգին գտնվում է Բիթլիսի արևմուտքում, Նակելբան անունով սեպ ժայռի վրա: Արևելքում և հարավում նմանապես ժայռեր են, իսկ ներքևից հոսում է գետը: Ժայռի ամենաբարձր գագաթին մասամբ բնական, մասամբ արհեստական մի մեծ հարթավայր կա: Հարթավայրի երկու կողմերում բերդի պատերի նման պատեր կան, որոնք աշտարակ-

ներ և պատնեշներ չունեն: Արևելքից և հարավից շատ բարձր սեպաձև ժայռեր են, որտեղ կառուցված է ամրակուռ պատերով խանի մեծ ապարանքը, որն ունի բազմաթիվ գեղադարձ սրահներ, մի քանի հարյուր պատուհան և պատշգամբ, արևելքից նայում է Դեյիրման Դերեսին: Այստեղ խանի զինվորների համար 700 սենյակ է կառուցված, իսկ սենյակների տակը՝ ախոռներ: Ապարանքը շրջապարակ կա, որտեղ ձիավոր զինվորները զինախաղեր են կազմակերպում: Սրանք զանազան տեսակի ճարպիկ և ձեռնածու խաղեր են կազմակերպում և խանից նվերներ են ստանում... Զինվորների սենյակների վերևում գտնվում է հարեմի մի քանի հարկանի Քյաշի²⁷ անունով հախճապակյա ապարանքը, որը շրջապատված է Ալեքսանդրյան պարսպով: Մի երկաթյա դուռ ունի, որտեղ գիշեր ու ցերեկ, սպառազինված, պահապանություն են անում 40—50 ներքինիացած հարեմի աղաները: Հարեմի ներսը ինձ հայտնի չէ, քանի որ շտեպա: Սակայն ըստ մեր լսածների այնտեղ ևս մի հրապարակ կա, որի շրջապատում 300 սենյակ... Հարեմի ներսում խանի համար 40—50 արհեստանոց կա, որոնց բոլորի մեջ խանը աշխատում է և խալիները մեկ արհեստանոցից մյուսը տանելը անկարելի է:

Ե

էլ. Չելերին խիստ չափազանցված և գունագեղ ձևով նկարագրում է Արզալ խանի բազմաթիվ գիտությունների, արհեստների ու լեզուների ծանոթ լինելը: Առանձնապես գովարանում է խանի բժշկական ձիրքը, հիշելով մի շարք դեպքեր, երբ խանը մերձիմահ մարդկանց կենդանացրել և բուժորովին առողջացրել է, կույրերին տեսողություն է տվել, բժշկել է նաև ձիերին: Հիանալի որսորդ է: Վարպետ ձորտարապետ է, պալատի բոլոր շինությունները խանի ցուցմունքներով են կառուցվել: Ժամագործության, փորագրության և այլ արհեստներում կատարյալ վարպետ է: Երաժշտության և երգեցողության ասպարեզում էլ գերազանց է. գրել է բանաստեղծություններ:

Խանը 14 որդի ունի, որոնք նմանապես ծանոթ են բազմատեսակ գիտելիքների, արվեստների և արհեստների:

էլ. Չելերին ասելով, Արզալ խանը ամեն կերպ հովանավորել և օգնել է գիտնականներին, արվեստագետներին և այդ պատճառով էլ «Բիթլիս քաղաքը ներկայումս գիտության տեղ մարդկանց կենտրոնն է»:

Հետո խիստ գովասանքով և բանաստեղծական լեզվով նկարագրում է խանի դրախտանման այգին, որտեղ աճում են խուրման և ամեն տեսակի ընտիր պտուղները: Նկարագրում է այգում եղած շքեղ ավաղանները և նրանց գեղատեսիլ շատրվները, հազարավոր անուշաբույր և ընտիր ծաղիկները: Ասում է, որ խանը իր վստեղությամբ, հազարավոր անուշաբույր և ընտիր ծաղիկները: Ասում է, որ խանը իր այգու համար Սպահանից, Թավրիզից և Նախիջևանից վարպետ ալգեգործներ է բերել տվել:

Այգու հյուսիսային կողմում խանը մի խոշոր ավազան է կառուցել: Նա հատուկ նավակներ է շինել տվել և ինքը անձամբ թիավարելով իր ընտանիքին ծածկելով ծածկելով մահ է ածել:

Էվ. Չելերին ուժ տալով իր երեակայությանը, նկարագրում է խանի բաղնիքի բոլոր հրաշալիքները: Արարական ուժով, շինական հախճապակիներով և պարսկական պատուհան-փեղկերով շինված այս բաղնիքի ամենաբարձր գմբեթի վրա փողոցը բացված է Ֆիզուլիի բաղնիքի մասին քերթվածը: Բաղնիքում 300 շատրվան է եղել. հատակը եզրպատական ուժով գույնզգույն մարմարներով է ծածկված: Խոսելով բաղնիքում ծառայող վրացի և չերքես ղուլամների մասին էվ. Չելերին ասում է. «...ամեն մեկի մեջքին հազար ղուրուշանոց ականազարդ գոտի կա, որոնց մեջ դաշույն և դանակներ են խրված: Բոլորը սատաֆից շինված նալըներ* հագած շարժվելիս, կարծես Նոբալիան դրախտի սիրամարդներ լինեն...»: Բաղնիքի վերին աստիճանի գեղազարդ և հարուստ սարքավորանքի մասին խոսելիս ասում է. «...բոլոր ծորակները ոսկյա և արծաթյա են, թասերը՝ նմանապես»: Բաղնիքում ակնուշահատությամբ շինված բաղնիքի միջնուղի: Մի խոսքով «այս հոյակապ պալատի, բաղնիքի և դրախտանման այգու նկարագրության համար մարդկային լեզուն իսկապես անզոր է, որովհետև այս հոյակապ շինությունների գեղարվեստական նրբությունն ու գեղեցկությունը անմահ է: Նվաստ, իմ 41 տարեկան ուղևորությունների ընթացքում նմանը չեմ տեսել... Մինչև անգամ Բաղդատի Ֆաթիհը՝ սուլթան Մուրադը, այս բաղնիքում լողանալիս, սառ ջրի փոխարեն վարդաջուր, իսկ տաք ջրի փոխարեն խնկաջուր է հոսել: Առանձին մի անկյունում հինգ սեալա դեղաք** ղուլամներ, մի այլ առանձին անկյունում հինգ փերիի նման, հրեշտակային գեղեցկությամբ և հրապույրով անմահ կույս աղջիկներ Սուլթան Մուրադին ծառայություն են մատուցել: Սուլթան Մուրադը սրանից շատ գոհ է մնացել և ասել. «Ինչ կլինեք, որ այս բաղնիքը իմ Գար-ուլ-Սեադեթում լինեք»***, Երբ Մելեք Ահմեդ փաշայի հետ այս բաղնիքը մտանք, նա ասաց՝ «Այսպիսի բաղնիք աշխարհի երեսին չի տեսնված»:

Խանի Մելեք Ահմեդ փաշայի պատվին տված խնջույք: Այս առթիվ Չելերին նորից անսահման հիացմունքով է խոսում խանի պալատի շքեղության, հարստության և ճոխության մասին ու ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում այդ խնջույքը: Խնջույքի սեղանի վրա մատուցում են 14 տեսակ փլավ, բաղմամտեսակ քերարներ (խորովածներ): Իրբեք խմիչք մատուցվում է Յեմենի սուրճ, բաղմամբիվ շերտաթաներ, ուշիկներ, կաթ և այլն... Եվ այս բոլորը կրկնվում է տասն օր շարունակ...

Էվ. Չելերին բաղմամբիվ էջեր է նվիրել փաշայի պատվին տեղի ունեցած բաղմամբիվ ըմբիշների՝ փեշևանների, և նման անձանց խաղերի և ամեն տեսակ խեղճատակությունների նկարագրությանը****:

* Նալըն, սարմուճակ՝ փայտյա կոշիկ, տնային բաղնիքի գործածության համար:

** Դեղաք, բաղնիքներում լողացողներին քիսեով շփելու և լվալու ծառայող:

*** Գար-ուլ-Սեադեթ (բառացի՝ երջանկության վայր), այդպես էր կոչվում Ստամբուլը:

**** Արքայ խանին էվ. Չելերին հատկացրել է ամբողջ 24 էջ:

Բիթլիս քաղաքի արհեստները: Ամենից առաջ, ինքը՝ Վսեմ խանը, 770 արհեստում (?) կարող և ընտրյալ մի անձնավորություն է... շնայած 70 տարեկան է, այնուհանդերձ առողջակազմ է և կենսունակ...

Բիթլիսում պատրաստված շեյխանի, մեկրավի անուններով հայտնի սրերից ոչ մի երկրում չկան: Դերձակները շատ լավ վարպետներ են: Խաղախորդարաններում և ներկատներում դեղին, վարդագույն, երկնագույն, կանաչ, մանուշակագույն և բազմաթիվ այլ գույներով ընտիր կաշիներ են պատրաստում: Եկող-գնացողները տանում են որպես նվեր: Այս կաշիները արտահանվում են մինչև Ֆրենգիստան (Ֆրանսիա) և այնտեղ շատ բարձր են գնահատվում: Այնտեղ ընդհանրապես պատրաստում են եղջերուի և թելաթին²⁸ անունով հայտնի կաշիները, սակայն Բիթլիսի կաշիների նման չեն կարողանում պատրաստել: Նշանավոր է նաև Բիթլիսի նետն ու աղեղը:

Բնակիչները: Վսեմ խանը ունի 10.000 ծառայողներ, որոնք գիշեր ցերեկ զոտկատեղից շեյխանի և մեկրավի սրեր են կապում և կրծքներին Հալեպի վահաններ են ամրացնում, ձեռքներին հաստգավազան են բռնում, զլխներին թելավոր ու գույնզգույն փաթթոցներ կապում և ներկվում են կապույտ, դեղին, սև, կարմիր հինայով: [Բնակչության] մի մասն էլ այսաններ և զեամեթների տերեր են, որոնք խաս և խարաջ են հավաքում: Մյուս մասը վաճառականներն են, որոնք ընդհանրապես ապրանքներ են տանում դեպի Աջեմի երկիրը, Վրաստան և այնտեղից կերպաս են բերում: Բնակչության մի մասն էլ արհեստավորներ են:

Բերքերը: Որովհետև այս քաղաքը բարձր լեռների միջև ընկած քարքարոտ վայրում է գտնվում, այգիները արհեստական են և երկրագործության հարմար դաշտեր չկան: Յորենն ու այլ հացահատիկները Ռահովայից և Մուշի դաշտից են ստանում: Լեռներում ապրող քուրդ ռաջաները կարմիր կորեկի հաց են ուտում: Պտուղներից նշանավոր են 11 տեսակի տանձերը:

Ուտելիքներն ու խմիչքները: Հայտնի են սպիտակ հացը, սպիտակ լավաշը և այլ բաղմամբիվ տեսակի հացերը, փախլավան, կարկանդակը, կաքավի խորովածն ու փլավը, նշանավոր են նաև բաղմամտեսակ օշարակներ՝ շերբաթները և շիրենները:

Այնուհետև էվ. Չելերին նկարագրում է Բիթլիսի զբոսավայրերը, բարեգործական (կրոնական) հիմնարկությունները և ուխտատեղիները:

...Բիթլիս քաղաքում մեր փաշա Մելեք Ահմեդ փաշայի հետ 9 օր զիշեր-ցերեկ հաճույքով և զվարճությամբ անցկացրինք, ըստ կարելիության նրանց վիճակին ծանոթանալով գրի առինք:

Տասներորդ օրը փաշան պատրաստվեց մեկնելու դեպի Վան: Վան մ խանը Մելեք Ահմեդ փաշային նվերներ մատուցեց՝ երեք աննման կույս աղջիկ, երեք ղուլամ, 10 ընտիր ձի՝ բոլորը թանկագին սարքով, 3 հատ ականազարդ Մազանդարանի հրացան, 20 հատոր ընտիր գիրք, 3 հատ մետաքսով և ուկեթեկերով գործված Սպահանի խալի, 3 հատ Նախիջևանի գորդ, 40 հատ գուլնեգուլն սուր, 10 ջորի և 10 ուղտ: Այս նվերները մատուցանելուց հետո՝ «Մեր նվերները ընդունեցե՛ք» ասաց ու փաշայի ձեռքը համբուրեց...

Մեծ նվերներ են ստանում նաև փաշայի բոլոր մարդիկ: Փոխադարձաբար փաշան խանին նվիրում է 8 սամույրի մուշտակ, և բաժանվելիս՝ փաղիշա՜հի պալատից ստացված սպիտակ սամույր մուշտակը խանին հագցնում և իր մեջքի ականազարդ դաշույնը նրա մեջքին է կապում: Նվերներ են ստանում նաև խանի որդիներն ու մարդիկ:

Վերջում, «Մելեք Ահմեդ փաշայի խանին տված հանձնարարությունը» վերնագրով հատվածում, էվ. Չելերին հիշում է Բիթլիսի խանի անցյալի հետ կապված մի քանի կարևոր դեպքեր: 1045 (1635) թվականին, երբ Երևանը գրավող սուլթան Մուրադը իջևանում է այդ պալատում, Մելեք Ահմեդ փաշան նրա (փաղիշահի) սիլահգարն է եղել: Խանը փաղիշահին անսահման պատիվներ է տվել, իսկ փաղիշահը Մուշի ամբողջ տուրքերը մշտապես խանին է շնորհել: Իսկ երբ 1048 (1638) թվականին սուլթան Մուրադը Բաղդադը գրավելուց հետո վերադառնում է Դիարբեքիր, խանը դեռևս երիտասարդ և անփորձ, նրա մոտ է գնում, բայց այդ «նվիրական պատերազմը չի շնորհավորում», որի համար փաղիշահը զայրանում է և հանձնարարում Ահմեդ փաշային խանից լուծել իր վրեժը: Ահմեդ փաշան որոշ ժամանակ անց փաղիշահի ֆերմանով մեծ ուժով խանի վրա է շարժվում, սակայն խանից 70 քիսե դրամ և մեծ քանակությամբ այլ ապրանքներ ստանալով, խանին անպատիժ է թողնում և գնում է Սենջարի լեռներում բնակվող Սալի եղդի քրդ-ղերի վրա, 10 հազար մարդ է կոտորում և գերիներով ու ավարով վերադառնում է Դիարբեքիր: Երբ Ահմեդ փաշան էրզրումի վալի է նշանակվում, Բիթլիսի խանը նորից հանգիստ չի մնում և էրզրումի էյալեթի Բինգյուլի չայլան բարձրացող քրդ-ղերից 70 հազար ոչխար է խլում, որի համար ոչխարի տերերը դիմում են Ահմեդ փաշային: Երբ Ահմեդ փաշան գրավոր կերպով դիմում է խանին, վերջինս պատասխանում է. «Ես նրա էյալեթում չեմ, առանձին բարձր խան եմ, Մելեք փաշայի հետ ոչ մի կապ չունեմ»: Այս պատճառով Ահմեդ փաշան պատրաստվում է նորից մեծ բանակով խանի վրա գալ: Բայց այդ ժամանակ Ահմեդ փաշան սուլթան Իբրահիմի կողմից պաշտոնազուրկ է արվում...

Այս բոլորի մասին հիշատակելուց հետո նշում է, որ Մելեք Ահմեդ փաշան խանին ասում է՝ «...Ես Վանի էյալեթի տերն եմ, դու էլ իմ էյալեթի իշխանություններն ազատ իշխող ես և օջաքլըքի կարգով մշտապես այս էյալեթի տերն

ես... քրդական խառնվածքի պատճառով ապօրինի և անտեղի ընթացքի մեջ չպետք է գտնվես: Ամեն կողմ ցրված աշիրեթի բեյերին լավ վերաբերմունք ցույց տալով, փաղիշահի կողմից քեզ տրված ծառայությունները պետք է կատարես: Մելեք եղբորդ խոսքերը ճիշտ են, եթե դու շարիաթից և ուղղությունից, ճշմարտությունից մի մազաչափ անդամ հեռանաս, գլխիցդ ձեռք քաշած կլինես: Շնորհ արա, քանի դեռ ես Վանում եմ՝ դու ամբողջ ժողովրդի հետ լավ վերաբերվիր... Ճշմարտության ճանապարհից մի հեռանա, — ասա իմ խորհուրդը այս է»:

Խանի խնդրանքով էվ. Չելերին մի քանի օրով նորից մնում է նրա մոտ, որի հետ խանը առանձնապես զրուցում է, նպատակ ունենալով նրա միջոցով փաշայի վստահությունը ձեռք բերել: Հետո էվ. Չելերին մեծ նվերներով և հատուկ նամակներով ուղևորվում է Վան:

(էջ 81—128)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ²⁹ ԲԻԹԼԻՍԻՑ ՎԱՆ

1065 թվականի նվիրական շաբան ամսի սկզբին մեր ծառաների հետ միասին դուրս եկանք Բիթլիսից և շարժվելով դեպի արևելք, անցանք Բիթլիսի ձորով, դաշտային ճանապարհով և 4 օրամ հետո իջևանեցինք Խուսրեվ փաշայի խանում: Այն Բիթլիսի տերիտորիայում կառուցված մի հին խան է: Շուրջը բոլորովին շինություններ չկան: Հանգուցյալ բարեգործ Խուսրեվ փաշան այս խանից մինչև Վանա ծովը և մինչև Բիթլիս քաղաքը, խանի աջ և ձախ կողմերում, դաշտային ճանապարհի վրա 3 ժամ տևողությամբ կամարածածկ ճանապարհ է շինել տվել, որպեսզի ձմռանը բոլոր ճանապարհորդները, վաճառականներն ու ուխտագնացները այս կամարածածկ ճանապարհով անցնեն և նրանց համար ձմռանը տաք լինի, իսկ ամռանը՝ զով, որովհետև այս դաշտում այնպիսի ձյուն է տեղում, որ ոչ էրզրումում, ոչ Մուշում և ոչ էլ այլ ծանոթ դաշտերում չի տեղում: Ամբողջ 8 ամիս շարունակ այս դաշտը ծածկվում է մինարեի բարձրությամբ ձյունով և այս կողմից Բիթլիսի ճանապարհը փակվում է: Այդ պատճառով հանգուցյալ փաշան մեծ գումար է ծախսում և երթևեկողների համար այդ դաշտի մեջ կառուցել է տալիս այս խանն ու խանի աջ և ձախ կողմերի կամարածածկ ճանապարհը: Սակայն ժամանակի ընթացքում էվկաֆը թուլանում է և [այդ վայրը] քուրդ ցեղերի ապաստարանի է վերածվում, ու մի շարք տեղերում քանդվում է: Սակայն շինության հետքերն ու մնացորդները պարզ երևում են:

Այս դաշտային ճանապարհով 3 ժամ շարունակ դեպի արևելք գնացինք, հասանք Թախթի-Վան բերդը: Քրդերը այս բերդը Դատ-

վան են անվանում: Այդ վայրը Վանի էյալեթի տերիտորիայումն է, Վանա ծովի եզերքին է և Վանի փաշայի խասն է: Կառավարում է սուբաշին: Հնում, [սուլթան] Սուլեյման խանի օրոք, Զալ փաշան այստեղ մի փոքր բերդ է կառուցել, որն ամուր դերենդ է³⁰: Շահ Թամասբի օրոք, երբ աջեմները գրավում են Ախլաթի, Ադիլքահի բերդերը, այդտեղից նավերով Վանին օգնության գնալը արգելելու նպատակով ավերում են Թախթի-Վան բերդը: Ներկայումս ծովեզերքին, բերդանման մի ամուր խան է նավահանգստի մոտ: Այդ խանում իշխում է Վանի փաշայի տղաներից մեկը՝ իր 200 մարդկանցով: Վանի բանակի կողմից մի աղա է նստած մաքսատանը և Վանա ծովով եկող ու գնացող նավերից սուլթանական տուրք և մաքսային տասանորդ է առնում: Այս խանի շրջակայքում մի քանի քրդական տներ կան: Մի ջամիից բացի, շուկա, բազար և այլ շինություններ չկան: Սակայն այս վայրը պետք է նորոգվի ու բարեկարգվի, քանի որ շատ լավ նավահանգիստ ունի:

ՎԱՆԱ ԾՈՎԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԵՋ ԹԱՓՎՈՂ ԳԵՏՆԵՐԸ

Թախթի-Վան բերդի մոտ ճանապարհը բաժանվում է երկու ճյուղի: Վանա ծովի հարավային կողմից աջ գնացող Գյուզել Դերե, Քիլավին և Սուլթան Կալայի սեպ և քարքարոտ ճանապարհը Հեքարիի վիլայեթի միջով և Վանա ծովի եզերքով տանում է դեպի Վան: Երկրորդը՝ Դատվանից դեպի հյուսիս, դարձյալ ծովեզերքով, անցնում է մի շարք բերդերով և 10 օրվա ընթացքում հասնում է Վան: Նվաստս, լուր ստացա, որ մեր փաշա էֆենդին այս ճանապարհովն է գնացել Վան, այդ պատճառով էլ մենք, ընկերներով Դատվանից դուրս եկանք և գնացինք հյուսիսային ծովեզերքով ու տեսանք, որ դաշտային ճանապարհի արևելյան վերջավորությունը ամբողջովին ծով է:

Վանա լճի նկարագիրը: Ըստ Մուկադդեսիի պատմության, Նեմրուդը շրջագայելով աշխարհով մեկ, Վանա երկրի բարձրությունը ամբողջ աշխարհից ավելի բարձր է համարել և այստեղ հավաքելով բոլոր լեռնահատներին ու որմնագիրներին, 40 տարվա ընթացքում, այնպիսի նեմրուդական պարիսպ է կառուցել տվել, որ շինա-

րարները մարմար քարերը հիմքից մինչև գագաթը կարողացել են բարձրացնել 7 օրում... Հետագայում, երբ Նեմրուդն ապստամբել է նվիրական Աբրահամի և աստծո դեմ, աստծո հրամանով Գարրիել հրեշտակը իր թևով խփել է այդ բարձր լեռանը և խորտակել նրա վրա գտնվող բոլոր գեղեցիկ շինություններն ու անհետացրել երկրի երեսից: Աստծո հրամանով այդ լեռը խորասուզվել է անդունդի մեջ և նրա փոխարեն այս Վանա ծովն է առաջացել: Ծովի ամբողջ շրջագիծը 11 կոնաք երկարություն ունի: Սա այնպիսի ծով է, որ ուրիշ ոչ մի ծովի հետ կապ չունի: Նրա ջուրը վերին աստիճանի աղի է: Արևելքից արևմուտք երկարությունը 68 մղոն է: Ձմռանը ծովը շատ ուժեղ ալեկոծվում է: Ծովի ամբողջ շրջագիծը 500 մղոն է... Ծովեզերքի մոտ 9 բերդով երկու մեծ կղզի կա, որոնցից մեկը կոչվում է Անդրմ վառ և ունի ամրակուռ բերդ ու հնագույն վանք, մյուսը Ախթամար անունով կղզին է, որը հիանալի նավահանգիստ ունի³¹:

Ծովի կենտրոնում խորությունը հասնում է 70 կուլաջի³²: Ծովի բոլոր կողմերում լավ խարսխատեղեր կան: Այս ծովի մեջ ամեն կողմից 70 մեծ ու փոքր գետեր են թափվում:

Հարավից Գյուզել Դերե գետն է, որը սկիզբ է առնում Հեքարիի վիլայեթի լեռներից: Գավաշ գետը հոսում է Հեքարիի Զյուլամերկի և Ոստանի բերդերի սարերից ու Կոսկուն Կըրանի մոտ թափվում է ծովը: Դարձյալ հարավից մի գետ է հոսում և Ոստանի բերդի մոտ ծովն է թափվում: Խոշաբի գետը [ժողովուրդը Խոշաֆ-սույու է անվանում] այնքան մեծ է, որ գարնանը բոլորովին անանցանելի է դառնում: Այս գետին են խառնվում 7 փոքրիկ վտակներ, որոնք աստծով, իրենց տեղում կնկարագրենք: Այս գետի ջուրը անուշահամ է: Նրա վտակներից մեկը նույնպես Հեքարիի լեռներից է սկիզբ առնում, մյուսը Խոշաբի բերդից, մի այլ վտակ սկիզբ է առնում Մահմուդի երկրի Աբաղա ու Կարա-Կալա լեռներից և հոսելով Հեքարիի Ոստան բերդի ու Արտամետի այգիների միջով՝ ծովն է թափվում:

Հյուսիսից՝ Գետեք շայն է, որը գարնանը վարարում է: Ակունքը արևելքում է՝ Աք-Քերիի և Չոմաքի լեռներում է: Ամիկ բերդի տակ թափվում է ծովը: Այստեղից դեպի հյուսիս, վեց ժամ հեռավորության վրա հոսում է Կարա-շայը: Սա ևս գարնանը հորդանում է: Անցնելով Կասըմ Օղլու շայրի դաշտով՝ Կարա Շեյխերի մոտ թափվում է ծովը: Հյուսիսից հոսող Ջանիկի գետը լավ ջուր ունի. ակունքը Բարկիրի [Բերկրի] լեռներում է: Բերկրի բերդի մոտ

Թափվում է ծովը: Հյուսիսից հոսող Բենդի Մահի գետը Բերկրի բերդի մոտ թափվում է Վանա ծովը. հոսում է մի նեղ լեռնանցքով, ստորին հոսանքում քիչ աղի է, սակայն վերին հոսանքում՝ քաղցրահամ է: Ակունքը նույնպես այս լեռներում է: Սրա գետաբերանի մոտ Բենդի Մահին է:

Ընդհանրապես, Վանա ծովում մի մատնաչափ մեծության ձրկներ անգամ չկան: Սակայն տարին մեկ անգամ աստժո հրամանով այստեղ երևում են Վանա ծովի ձկները: Այստեղից վերև, ամբողջ մի ամիս շարունակ հազարավոր մեծ ու փոքր ձկներ են անցնում և հավաքվում են Բենդի Մահի անունով վայրում ու այնտեղի ջրախոտերով ու արմատներով սնվում: Կարմիր ձկները³³, կարծես, այստեղ ուխտի են գալիս: Մի ամիս հետո, երբ ձկները ետ են դառնում, Բենդի Մահի կոչված վայրում Վանի դեֆթերդարի կողմից նշանակված աղան մի թումբ է կանգնեցնում, որից հետո բոլոր ձկները բանտարկված են մնում վերևի մասում և դեպի ցած՝ Վանա ծովը չեն կարող լողալ: Դեֆթերդարի աղան հարյուրավոր ռայաների և ծառայողների հետ միասին ձկները բռնում և աղում են: Հետո հազարավոր աջեմ վաճառականներ և Գյոք Դուլաքի հայեր այդ ձկները կառավարությունից գնում և հարյուրավոր ուղտի բեռներով տանում են Աջեմիստան, Լեխիջան (?), Բաքու ու Ադրբեջան և վաճառում: Այս ձուկը շատ համեղ և չաղ է: Այդ ձկան առևտուրից կառավարությունը տարեկան 9 բեռ ակշի եկամուտ է ստանում, որից Վանի բանակին և լճի եզերքին գտնվող բերդերի մարդկանց ոռճիկ է տրվում: Այս ձկները որսի օրը կարծես թե զգում են իրենց դբությունը ու այդ պատճառով զուր չէ, որ մարդկանցից փախչում են:

«Շերեֆնամեի» պատմության հեղինակը՝ Շերեֆ խանը, ասում է, որ այն թմբից դեպի վեր գտնվող այցելավայրը Մեծ Ալեքսանդրին է պատկանել: Նա Բերկրի կոչվող վայրի ջուրն ու օդը շատ է հավանել և այնտեղ բնակություն հաստատել: Իրեն և ժողովրդի սնունդի համար Վանա լճի ձկներին այստեղ թիլիսման է արել և այստեղ թողել: Այդ պատճառով էլ տարին մի անգամ բոլոր ձկները հավաքվում են այդտեղ և վերադարձին որսվում:

Աստվածային գաղտնիք է. լճի մեջ այդքան գետեր են թափվում, բայց լճի ջուրը մի կաթիլով անգամ ոչ ավելանում և ոչ էլ պակասում է: Լճի ջուրը վերին աստիճանի աղի է: Եթե մեկը այդ ջրով մուսուլմանական լվացում կատարի, լվացված տեղը կայրվի. քիչ մարդիկ կարող են դիմանալ այդ ցավին: Տարօրինակ գաղտ-

նիք է. այս ծովի եզերքին բնակվող պանդուխտ մարդիկ, երբ ծովում լվանում են իրենց հագուստները, օձառի ոչ մի կարիք չեն զգում: Այդ ջրում լվանալուց հետո հագուստը բոլորովին մաքրվում է, իսկ բեղերը սպիտակում են և կարծես բամբակի են վերածվում: Երբ փչում են հարավային և արևմտյան քամիները, լճում մեծ փոթորիկ է առաջանում: Լճի վրա մոտ 20 նավ կա, որոնք բամու ու ծով վաճառականներին բերդից բերդ են տանում:

Վանա ծովի եզերքին, Դատվանի խանի մոտ, Ռահ օվայի վերջում ընկած մի հովտում արտասովոր և շատ տարօրինակ մի երեվույթ դիտեցինք: Հստ ավանդություն, երբ նեմրուդը այստեղ սկսել է արհեստական լեռ կառուցել, նեմրուդականները դեպի այդ բարձր լեռը 70 ուղտաբեռ քարեր են տարել: Ամենակարող աստժո հրամանով, այդ ուղտերն իրենց բեռների նման քար են դարձել: Ներկայումս այդ ուղտերը կարգով, բոլորը իրենց բեռներով մնում են կանգնած, մի քանիսը ծովել են, մի քանիսը մնում են կանգնած, մյուսներն էլ ընկել են: Ներկայումս բոլորն իրենց վիճակում են գտնվում: 3700 տարուց ի վեր, ոչ մեկը ավերման չի ենթարկվել: Երբ դրանց դիտում ես հեռու տարածությունից, թվում է թե դեպի Վան գնացող մի քարավան է: Բոլորը կայծքարից են: Սակայն տարօրինակը այն է, որ իրենց ուղտերի քար դառնալը տեսնելով, ուղտապաններն էլ քար են կտրել, վիզները ծռած, գլխիկոր, աստվածային մեծության հանդեպ ձեռքերը բարձրացրած, լաց լինելիս և թողություն խնդրելու դիրքերում: Ոմանք ծունկ են չոքած, ոմանք տարածվել են գետին: Մի քանիսն էլ պառկած վիճակում երկընթին են նայում: Մարդ պետք է սրանց վրա նայի հավատացյալի աչքերով՝ իբրև աստվածային բարկության պատկերի... Երբ դիտեցի այդ բոլորը, սարսափեցի և աստվածային զայրույթի հանդեպ նորից բարձրալն աստժո ապավինեցի:

Երբ այստեղից շարժվեցինք դեպի հյուսիս, մեր ընկերները ասացին. «Մեր սուլթան, եթե դուք ձեր ոտքերին չեք խնայում, ապա այս վայրին մոտ դիտելու արժանի մի տեղ էլ կա: Այն էլ դիտենք և կտեսնեք, թե ինչ տարօրինակություն է»: Նվաստս պատասխանեցի. «Ո՛վ իմ աչքի լույս, ուղեորության այս շարժարանքները հանձն առնելու նպատակս է դիտել հավիտենական աստժո բնության հրաշալիքները»: Նրանք պատասխանեցին. «Մեր գլխի և աչքի վրա»: Թողնելով դեպի Մուշի դաշտը տանող մեծ ճանապարհը, մի ժամի շափ դեպի հյուսիս գնացինք, այդտեղից սեպածև ժայռերի միջով քառորդ ժամ էլ քայլեցինք և դիտեցինք հեռեկալ սքանչելի տեսարանը:

Միևարեի նման սեպածե ժայռի վրա շղթայակապ են արել մի մարդու, որի միայն ոսկորներն են մնացել. ոչ մարմինն է մնացել և ոչ էլ անդամները... Շղթաները ոչ միայն շեն փտել, այլ կարծես թե նոր են դուրս եկել վարպետի ձեռքի տակից: Ոսկորները խիստ սպիտակ են, թևի ոսկորները հաստ են և 7—8 արշին երկարություն ունեն, գլուխը փոքր բաղնիքի գմբեթի շափ է, աչքի խոռոչներում մի մարդ հեշտությամբ կարող է մտնել և դուրս գալ. այդ խոռոչներում արծիվները նույնիսկ բույն են դրել: Ըստ ավանդության, այդ ոսկորները վեհափառ Աբրահամին հավատացողներից մեկին են պատկանում: Նեմրուդը նրան կապել է մի ժայռի վրա և տակը կրակ է վառել, սակայն աստված պահպանել է այդ մարմինը: Ոսկորների մեծ մասը միաձուլվել են ժայռին և նույն գույնը ստացել: Ժայռից դուրս են ցցված միայն բազուկները, սրունքները և գլուխը: Ճանապարհից բավական հեռու է: Շեյխ Մուստաֆա Ախլաթին³⁴ ասել է. Այս մարդը Աբրահամի ցեղից է. պատմությունը այդ է ասում: Մուկադդեսին էլ այդպես է գրում: Տարօրինակ է, որ ոսկորները 2000 տարի մնացել են և մինչև հիմա չեն փտել: Ամենակարող աստծո կամքն է...

Այդ էլ դիտելուց հետո, Վանա ծովի եզերքով նորից դեպի հյուսիս գնացինք և շորս ժամից հետո հասանք Ազգաք գյուղը, որը Ախլաթի սանջաքի տերիտորիայում, ծովեզերքին ընկած բարեշեն գյուղ է: Ծովեզերքով նորից երեք ժամ դեպի հյուսիս գնացինք և իջևանեցինք Բենգի Մահիում: Սա կառավարական ձկնարան է, որը կառավարվում է Վանա դեֆթերդարի կողմից: Նորից դեպի հյուսիս գնացինք և դիտեցինք Վանա ծովեզերքի աջակողմյան բարեշեն գյուղերը: Վերջապես հասանք հնագույն Ախլաթ քաղաքը:

(էջ 128—134)

Հնագույն Ախլաթ քաղաքի բնութագիրը: Պատմում են, որ այս քաղաքում ապրողները Ադ ցեղից³⁵ են: Ուժեղ քամիներից սարսափած, նրանք ապաստանել են քաղաքի դիմացի բարձր լեռներում գտնվող Սիփանա սարի մեծ քարայրների մեջ: Քարայրներից յուրաքանչյուրում հեշտությամբ 3000 մարդ կարող է տեղավորվել: Պատմագիրները այս քաղաքը անվանել են Գարբեյե, որ նշանակում է օղուց ցեղի քաղաք: Քաղաքը մի մեկից մյուսին է անցել և այնքան է ընդարձակվել, որ Վանի ծովեզերքով մի ծայրը հասել է մինչև Արճեշ բերդը: Այգիները, պարտեզները և բանջա-

րանոցները մի ամբողջ ցանց են կազմում, իսկ նրա յայլան եղել է Սիփան լեռը:

Ախլաթ քաղաքի ավերման պատճառը: Այս վերնագրի տակ էլ. Չելեբին տալիս է մի շարք ավանդություններ և կարևոր պատմական դեպքերի նկարագրությունը: Այստեղ այդ ամենը տրվում է կրճատված:

Հնում այս քաղաքը գտնվել է Մահանի³⁶ փաղիշահի իշխանության ներքո: Նա Մեմենքան փաղիշահի վրա արշավանքի գնալու համար Ախլաթից իբրև օգնություն 100 հազար ձու է պահանջել: Ժողովուրդը վախից հավաքել է ձվերը, բայց դժվարացել է ուղարկել: Մահանի փաղիշահը իմանալով ախլաթցիների անճարակությունը, ներում է նրանց և հրամայում, որ յուրաքանչյուրը իր տըված ձվերը ետ վերցնի: Այս պատճառով ժողովրդի մեջ անհամաձայնություն է ծագում և նրանց դժբախտության ենթարկում: Եվ իսկապես, շուտով քաղաքում ժանտախտ է սկսվում: 19 հազար տուն այստեղից գաղթում է Եգիպտոս և դիմում Ալ-Աբբասիներից մեկին՝ էլբիշ բերդի տեր էլ-Մյուսթիքֆի Բաալահին և բնակավայր խնդրում: Սա Եգիպտոսի արևելքում ընկած Կըթբայ յայլայում նրանց բնակավայր է տալիս, և նրանք մի տարվա ընթացքում այդտեղ հողից մի ամուր քաղաք են կառուցում: [Եգիպտոսում այդ ժամանակ աղյուսով պատեր չեն շինել]: Ներկայումս Գահիրեի արևելքում, Թոփխաննի կողմը Ախլաթ Մահալասի [Ախլաթի թաղ] անունով մի թաղ կա, ուր կան հազարավոր ավերված տներ, սակայն շինությունների հետքերը պարզ երևում են: Մահանի շահը Ախլաթի նկատմամբ կատարած բռնության համար պատժվում է և պարտվում: Հետագայում Ադրբեջանի շահ սուլթան Ջելայիրը վերակառուցում է Ախլաթը: Օսմանցիների նախնիներից մեկը՝ էրթուղրուլի պապ Կայա Ալը-բայը, սրա եղբայրը՝ Բայենդուր խանը և էրթուղրուլի հայր Սուլեյման բայը, որը Եփրատ գետից անցնելիս խեղդվել է, զգվելով Ջինգիզի թաթարներից, թողնում են Մահանի երկիրը և գալիս Ախլաթ՝ սուլթան Ջելայիրի մոտ և իբրև բոլբեյի³⁷ բնակվում են այնտեղ: Այս Ջելայիր ցեղը Ջինգիզ թաթարի եղբոր որդիներից կազմված մի խումբ քաջ մարդիկ էին: Սուլթան Ջելայիրը Ակ-Կոյունլու շահերից է եղել և այդ պատճառով էլ նրա ցեղը կոչվում է կոչվել: Եկել են Միջագետքի Մահան երկրից: Ախլաթից ամեն կողմի վրա արշավանքներ են կատարել ու հաղթանակել են, և այդ պատճառով սուլթան Ջելայիրը Ախլաթ քաղաքը որպես սեփականություն նրանց է շնորհել: Տեղեկանալով այդ հաջողություն-

ների մասին, նրանց ազգականները եկել են Ախլաթ: Դանիշմեն-դիններն էլ են գաղթում այստեղ և կայսեր երկրներից մի շարք վայրեր են գրավում: Սրանց վրա նորից հարձակվում են թաթարական բանակները և 476 թվականին (?) Դանիշմենդի բելլը մահանում է և Ախլաթը մնում է Կարա Յուսուֆ-բին Ջելալիբին: Սա 805 (1402) թվականին վախենալով Թիմուրից փախչում է (սուլթան) Յըլգըրըմ խանի մոտ: Թիմուրը պահանջում է նրան և մերժում ստանալով, պատրաստվում է արշավել սուլթան Յըլգըրըմի վրա: Ճանապարհին, 7 ամսվա ընթացքում, Ախլաթը բոլորովին ավերակ է դարձնում: Ներկայումս էլ ավերված քաղաք է: Հետագայում, 868 (1469) թվականին Ախլաթը անցնում է Ուզուն Հասան շահին: Սակայն Կոստանդնուպոլսի ֆաթիհը՝ սուլթան Մուհամմեդ Ղազին, իր անթիվ զինվորներով, Թերջանի կոչում Ուզուն Հասանին պարտության է մատնում: Սա փախչում է Թավրիզ և այնտեղ մահանում: Դիակը բերում և թաղում են Ախլաթում:

Ավելի ուշ, Ախլաթը անցնում է Իրանի շահերի ձեռքը. 920 (1514) թվականին սուլթան Սելիմ I պարտության է մատնում Շահ Իսմայիլին: Ախլաթի բնակիչները դիմելով սուլթանին խնդրում են, որ «փաղիշահի մեծ նախնիների թաղված Ախլաթում իրենց համար մի բերդ կառուցի», բայց խնդիրը մնում է անհետևանք: Վերջապես 926 թվականին սուլթան Սուլեյմանը մտնելով Աջեմի երկիրը, և Նրևանը, Գենջեն, Նախիջևանը, Թավրիզը, Խոյը և այլ քաղաքներ գրավելուց հետո, վերադարձին գրավում է Վանը և նրա շրջակայքը, 70 բերդեր (955 թվականին) և Քուրդիստանի բոլոր բեյերը նրան հպատակություն են հայտնում: Հետո Վանա ծովեզերքի Ախլաթ բերդը գալով, այցելում է իր նախնիների գերեզմանները և ֆերման տալիս Կոջա Զալ փաշային՝ այստեղ մի ամրակուռ բերդ կառուցելու մասին: Զալ փաշան ժողովրդի հետ խորհրդակցում է և Ախլաթի ավերակներից հարավ, ծովեզերքի հարթավայրում ձեռնարկում է բերդի կառուցմանը...

(էջ 128—132)

Ախլաթ բերդի նկարագիրն ու գույքը: Կառուցվել է 965 (1557) թվականին, սուլթան Սուլեյմանի բնածին ճարտարապետական ճաշակով ու Զալ փաշայի ձեռքով: Ծովեզերքին կանգնած քառակուսի բերդ է: Շրջագծի երկարությունը 3000 քայլաչափ է: Ընդամենը 13 աշտարակ ունի, պատերը շատ բարձր չեն, խրամն էլ խոր չէ, սակայն բերդը շատ ամրակուռ է, պատերը շատ լայն են: Ծովի

կողմը, եռահարկ երկաթյա դարպաս ունի, որի վերևում բերդի կառուցման մասին ջեփ³⁸ տառերով գրված պատմության վերջին տողերը սրանք են.

Հիանալի և հաճելի վայր,

Ի՞նչ գեղեցիկ ամուր շինություն, 963 թվականին*:

Ծովի կողմը նայող այս դարպասը բերդի հարավումն է: Բերդում մաքուր, հողածածկ, բարեշեն 350 տուն կա: Կան նաև Սուլեյման խանի ջամին, բաղնիք, խան և 20 խանութ: Բերդը Վանի էյալեթում է և Սուլեյ փաշայի բնակավայրն է: Փաղիշահի կողմից բեյին տրված խասը 410.000 ալշե է: Ըստ օրենքի բեյը արդարացի կերպով տարեկան 20 քիսե եկամուտ է ստանում և 500 մարդով կառավարում է սանջաքի գյուղերը: Ունի 44 զեմեթ և 130 թիմար: Ունի ալայի-բեյ, շերիբաշի, օրենքով՝ ջեբելունների հետ միասին, մոտ 1000 զինվոր, որոնք պատերազմի են գնում իրենց բեյի դրոշակի տակ: 150 ալշեի աստիճանով կազա է և կաղիի տարեկան եկամուտը երկու քիսե է: Շեյխ-ուլ-խալամ, նագիր, քեթխուդա և սերդար չունի: Շահբենդերը, հարկահավաքը, մյուհթեսիբը և սուրաշին Ստամբուլից են նշանակվում: Ունի նաև բերդակալ և 100 բերդապահ զինվոր, որոնք ամեն գիշեր նվազում են և պատրաստ հսկում: Ունի նաև բավականաչափ ռազմամթերք, մեծ և փոքր շահի, զարբազան և կալումբուրնե թնդանոթներ: Ծովեզերքի նավահանգստում նըստում է մաքսատան էմիրը, որն երթևեկողներից սուլթանական տասանորդ է առնում և բերդի զինվորներին ռոճիկ տալիս: Իլթիզամի գումարը 7 բեռ է:

Ախլաթի ավերակները: Քաղաքի ավերակների մեջ բարձր զրմբեթներով շինված հարյուրավոր ջամիներ կան, որոնք շատ հին են: Գմբեթները քարաշեն են և կրով ծածկված, բայց անմարդաբնակ են: Այս ավերակները վեր են ածվել ազոավների և բուերի բների: Օրինակ, այդպիսին է էմիր խանի ջամին, որը կանգնած է դատարկ հրապարակում և որի պատերը դեռ փայլում են: Տերը, այս հին քաղաքի գրողներից մեկը՝ էմիր Կայընը, ջամիի շուրս կողմի պատերի վրա գրի է առել քաղաքում եղած բոլոր ջամի, մզկիթ, խան և այլ շինությունները: Նվաստս այդ գրությունները կարդացի և հնարավորության չափով գրի առա... Այս քաղաքի բարբառը մոտ է չաղաթայ և մոնղոլ բարբառներին: Քաղաքի գրողը ջամիի պատին

* عجيب مقام لطيف

زهى بنای صتین، سنه ۹۶۳

գրել է. «Քաղաքում ընդամենը 35 հազար մեհրաբ³⁹ կա, [բայց այս թվերը չափազանցված են], 2000 մեդրեսե, 1000 բաղնիք, 2000 խան... 18 հազար աղբյուր... 10 հազար թաղ, 200 հազար տուն, 70 հազար ավազանի ապարանք, 600 հազար խանութ, 3000 քարավանսարայ, 2000 խան (պանդուխտի), 900 հազար այգի ու պարտեզ և այլն»:

Այդ անձը նման մի շարք երևակայական բաներ է գրել և քաղաքը չափազանց մեծացրել է... Այս չափազանցությունները քաղաքի մեծությունն ու հզորությունը ցույց տալու համար են:

Քաղաքի հարյուրավոր մարդիկ ապրում են այգիներով և պարտեզներով, հիանալի ջրերով բարեշեն տներում: Նրանք հաստատվել են այգտեղ և շատերի համար դարձել է ծննդավայր և փոխանցվել է սերնդից սերունդ: Տները մեկը մյուսից հեռու են հարյուր մղոն⁴⁰: Բնակիչները վերին աստիճանի առաքինի և բարեկեցիկ մարդիկ են: Քարայրներում, որոնք տանջանքի անկյուն են, նույն խսիրի վրա 40—50 տարի ապրող մարդիկ կան, որոնք այդքան ժամանակ մի պատառ կերակուր բերանները չեն առել: Այդպիսին է Շեյխ Մուսթաֆա Ախլաթին, որ 40 տարուց ի վեր ծոմ է պահում. Հանեֆի դավանանքին է պատկանում:

Էվ. Չելեբին այցելության է գնում այդ բարեպաշտին: Հիշում է նաև այլ քարայրաբնակ շեյխերի:

...Այս քաղաքի ավերակների գովաբանությունը անօգուտ է և դժվարին. իմ ճանապարհորդության ընթացքում հանդիպած ավերակները հետևյալներն են: Աջեմի Իրաքում՝ Քուֆեն, հին Բաղդատը, Հին Մուսուլը, Միաֆարկինը, Արաբական Իրաքում՝ Անթաքիան, Եգիպտոսում՝ Իսքենդերիեն, Ասաբլանը, Թեբրիսթանը, Բասրայի Հորանը, Թարսուսը, Անատոլիայում՝ Բելադը, Մելախին, Այասուլքը, Այդընջը, Ռումելիում՝ Աթինան (Աթենք), Կավալան, Ղրիմում՝ հին Ղրիմը, Շեհրաբին, Կերմանը, Էլբրուս լեռան ստորոտում՝ Իրաք-Դարյան (?) և այլն:

Ահա սրանց նման հարյուրավոր տարիներ շարունակ ավերված վիճակում գտնվող քաղաքներից մեկն էլ Ախլաթն է: Նրանք, ովքեր ծանոթ են աշխարհի անց ու դարձին, հրաժարվում են վիճել, սակայն լեզուն չի կարող լռել: Այս քաղաքները մեծ զոհողությունների գնով առաջ եկած բարեշեն վայրեր են եղել. մարդ երբ դիտում է դրանք ցավում է և ավստոս ասում: Աշխարհի գործերը միշտ այսպես են, մի կողմը շինվում, մյուսը՝ քանդվում է...

Ախլաթ Բաղաֆի Ալ-Օսման սուլթանների նախնիների ուխտատեղիները: Այս վերնագրի տակ էվ. Չելեբին թվում է օսմանյան սուլթանների նախնիներից մնացած բազմաթիվ ուխտատեղիները, ինչպես՝ Կայա Ալի բայի, Հասան Բայենդուր խանի, սուլթան Աբդուլլահի, սուլթան Բողաբայի և այլ ուխտատեղիներ:

Ախլաթ Բաղաֆի հարստությունները: Այս քաղաքի լեռներում շատ հանքատեսակներ կան, օրինակ՝ կարմիր զառիկ [զիրնիխ, զիրնիկ] անունով հայտնի հանքատեսակը. երբ այն խառնում են օձառին և քսում մարմնի վրա, բոլոր մազերը թափվում են և մարդու մարմինը բամբակի նման մաքրվում ու փափկում է: Երբ բորոտությունը տառապող ուղևորը ուտում է մի դիրհեմի մեկ վեցերորդի չափ, բուժվում է բորոտությունից, Ֆրանկաստից [սիֆիլիս] և աղվեսացավից: Դեղին զառիկի հանքատեսակը ստացվում է Ախլաթի հյուսիսում գտնվող լեռներից: Սևահողի նման ծանր և մի տեսակ դեղին հանքատեսակ է, որ ուղարկվում է Իրան, Արաբիա և մինչև անգամ Ֆրենկիստան: Քրիստոսի վարպետները այս հանքատեսակը խառնում են մի շարք այլ դեղերի և ստանում են հատուկ պղինձ և մաքուր ոսկի: Եթե մեկը դրանից կես մսխալ մի փոքր զավաթ ջրի մեջ լուծի և պառկելու ժամանակ խմի, մարմնի վրա եղած բոլոր մազերը կթափվեն: Բայց դրանից պետք է զգուշանալ:

Այս վայրերը այցելելուց հետո, ծովեզերքով նորից դեպի արևելք գնացինք և հասանք Ադիլջևազի բերդը (Արծկե)...

(Էջ 134—142)

Ադիլջևազ բերդի բնութագիրը: Հիմնադիրը եղել է Ադրբեջանի պարսկական շահ Թաջեդդին Ալիշանը: Հետագայում բազմաթիվ մելիքների ձեռք է անցել: Վերջապես, 940 (1533) թվականին բերդի մեջ պաշարված աջեմները օսմանցիների հարձակմանը չդիմանալով, բերդի բանալիները անձամբ (սուլթան) Սուլեյման խանին են հանձնել:

Առաջին իշխողը եղել է Զալ փաշան:

Ադիլջևազ բերդի նկարագիրը: Վանա ծովեզերքին, երկինք սլացած մի ժայռի վրա սրբատաշ քարերով կառուցված ամրակուռ բերդ է: Մինչև զագաթը հետիոտն կարելի է բարձրանալ կես ժամում: Բերդը արևելքից ու հարավից ողողող Վանա ծովը այդ բարձրությունից մի փոքր ծովածոցի նման է: Բերդի բարձր մասը երկվում է միայն կեսօրին մոտ և պարզ եղանակին: Ներքին բերդի շուրջը խրամ չկա և հնարավորություն էլ չկա, քանի որ շրջապատը արծվի բույներով պատված սեպածե և մերկ ժայռեր են, որոնք անգամ եղունգով բռնելու տեղ չունեն: Բերդը ունի 38 ամուր ար-

տարակ. ունի մեկը-մյուսի մեջ եռահարկ երկաթյա ամրակուռ մի դարպաս: Բերդում առանց այգիների ու պարտեզների 70 նեղ տուն կա, որոնք բոլորն էլ հողով են ծածկված: Բերդում կան՝ Սուլեյման խանի ջամին, ռազմապաշարի մթերանոցներ և հացահատիկի ամբարներ, ջրամբարներ, նվազախմբի աշտարակ և բերդապահ տուն: Ունի բալյեմեզ անունով խոշոր թնդանոթներ, ուրիշ շինություններ չկան: Շրջագծի երկարությունը 4000 քայլ է: Բերդը իշխում է թնդանոթի գնդակի թռիչքի հեռավորության վրա գտնվող մի բարձր սարի: Այդ պատճառով բերդը երկարածովում է դեպի այդ կողմը: Այս կողմից բերդին որևէ վտանգ չի սպառնում, որովհետև թշնամու թնդանոթի գնդակը անցնում է վերևից և ձորն է ընկնում: Դրանից ներքև բերդի ռաբաթն է, որը նմանապես սեպածե ժայռի վրա է, բայց ավելի ցածր է: Մի կողմը ծովեզերքի ժայռի վրա է, որտեղ երեք դարպաս կա: Ախլաթի դարպասը նայում է հարավ, մյուս դարպասը՝ դեպի արևելք և բացվում է Արճեշի ուղղությամբ: Ստորին բերդը նույնպես ամրակուռ է և խոշոր քարերով է կառուցված: Քառակուսի ձև ունի, դեպի հյուսիս՝ ժայռերի վրա է և ավելի բարձր: Այստեղ է Ուրդունի դարպասը, որ միշտ փակված է մնում: Ռաբաթի երկարությունը 6000 քայլ է: Նավահանգիստ նայող աշտարակներում շայիկա անունով խոշոր թնդանոթներ կան. ընդամենը 76 շահանե և բալյեմեզ թնդանոթներ կան: Բերդում առանց այգիների և պարտեզների 300 հին տուն կա, որոնք բոլորը կառուցված են քարուկրից: Աջեմները մի քանի անգամ պաշարել են այս բերդը, սակայն վնասներ կրելով՝ հեռացել են: Այդ պատճառով բոլոր տները քարուկրով են կառուցված: Բերդի արևմտյան կողմը այգիներով ծածկված լեռներ են: Բերդի օդը լավ է, այդ պատճառով էլ բնակիչները առողջակազմ են: Հարավից Վանա ծովն է: Բերդում 1100 մեծ ու փոքր ապարանքներ և ռայանների լավ տներ կան:

Ընդամենը 8 թաղ կա և 7 մեհրաբ: Նշանավոր և բարեշն է Զալ փաշայի ջամին: Բերդից դուրս գտնվող Զալ փաշայի բաղնիքը առանձնապես լավը չէ. մի բաղնիք էլ քանդվել է: Բերդում մի խան կա, բայց բեդիստան չկա: Կա նաև փոքր շուկա: Այգիների թիվը հասնում է 7000-ի: Արևելյան կողմում գտնվող զբոսավայրը մաքուր ջրի ավազան, շատրվաններ և այգիներ ունի: Նշանավոր է Զալ փաշայի այգի-զբոսավայրը:

Բերդի իշխողները: Բերդը Վանի էյալեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը, Սուլեյման խանի օրենքի համաձայն, 154.036 ակչե է: Օրենքով սահմանված տարեկան 8000 ղուրուշ եկա-

մուտ է ստացվում և բեյը պատերազմի է գնում 600 զինվորով: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի: Զեբելուներով միասին բեյի ղրոշակի տակ պատերազմի են գնում 1000 ընտրյալ զինվոր: 150 ակչե աստիճանով շերիֆ կազա է: Կադին տարեկան 1000 ղուրուշ եկամուտ է ստանում: Ունի նաև մյուֆթի, նայիր, մյուհթեսիր, սուբաշի, շահ-բենդեր և մաքսատան էմին: Սակայն իշխանությունը պատկանում է բերդապահին: Բերդը ունի ընտրյալ զինվորներ, որոնք պատրաստ հսկում են գիշեր-ցերեկ: Վանը մոտ լինելով, ենիշերիների աղայի կողմից ամեն անգամ մի շավուշ է գալիս և պատժում հանցագործ ենիշերիներին: 1031 (1621) թվականին այս բերդում 6 օդա կա-փուկուլի ենիշերի, 2 օդա թնդանոթածիգ, մեկ օդա ջեբեջի... բերդապահներ են եղել: Ներկայումս էլ այս բերդում բալյեմեզ թնդանոթներ և անհաշիվ ռազմամթերք կա, որը այրում է աջեմների սիրտը:

Ադիլջևազի ուխտատեղիները: Երբ Զալ փաշա-զադեն իշխել է այստեղ, Աջեմի շահի 8000 նյութերներ մի գիշեր անսպասելիորեն թակարդ են լարել այգիներում: Զալ փաշա-զադեն իմանալով այդ, 60 մարդով գնում և աջեմներին այնպես է կոտորում, որ 8000 մարդուց միայն 50 մարդ է ազատվում: Մի զազի էլ նահատակվում է: Այդ վայրը ուխտատեղի է... Հետո աջեմները նորից են հարձակվել և Զալ փաշա-զադեին նահատակել են: Գերեզմանը վերոհիշյալ նահատակի գերեզմանի մոտն է: Կա նաև «Քառասուն եղբայրների ուխտատեղի». այսպես է կոչվել մեկ ժամում 40 զավակ ծնված լինելու պատճառով (?):

Սիփանա սարը (Սուբհան դաղը): Սա Ադիլջևազ բերդի հյուսիսում երկինք խոյացած մի լեռ է: Գիտնական Պաղումեսուի [Բեթլիմիոս] կարծիքով երկրի 148 մեծ լեռներից մեկն է: Ամեն տարի թուրքմեն, խալդի, շեքվանի, զազա, լոլո, զիբարի, փեսանի, քյարքյարի ցեղերը, իրենց հարյուր հազարավոր կենդանիներով բարձրանում են այս լեռան բարձր գագաթը և ամառը այնտեղ անցկացնում... Այս լեռան վրա արածող ոչխարների մեծ մասը երկու գառնուկ է ծնում: Տարօրինակ է, բայց Ադիլջևազի ծերերը վկայում են, որ մի կին մի անգամից յոթ զավակ է ծնել և իրենք տեսել են: Նվաստ դրան չհավատալով առարկեցի և ասացի. «Աստվածային կամքին հակառակ է»: Ի պատասխան՝ Սավուրի-օղլի, Դիզդար-օղլի և Միմինդի-օղլի անունով ծերերը, ինձ դատարան տարան և դատավոր Համիդ էֆենդիին մի ղուրուշ տալով ասացին. «Մեր էֆենդի, սուլթան Սուլեյման խանի ժամանակի Զալ փաշայի մատ-

ԱՐՆԵՂ ԲԵՐՂԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ: Վանա ծովի եզերքին, ցածր ժայռի վրա, քառակուսի ամրակուռ բերդ է, որի ամեն մի քարը փղի մեծությոն ունի. սպիտակ, փայլուն աննման մի բերդ է: Զորս կողմի աշտարակները խիստ ամուր են: Սակայն իր դիրքով իշխող բերդ չէ և այդ պատճառով պարիսպները այնքան էլ բարձր չեն, բայց այնքան լայն են, որ ձիավորը նրա վրա կարող է ջիւրիդ խաղալ: Շրջապատում խրամներ չկան: Որոշ տարիներ՝ գարնանը, երբ վանա ծովը ալեկոծվում ու բարձրանում է, այս բերդը 7—8 ամիս շարունակ մնում է ծովով շրջապատված, մի փոքր ճանապարհ է մնում միայն Ադիլջևազի կողմից: Բերդը երկու դարպաս ունի. մեկը արևմուտք նայող Ադիլջևազի դարպասն է, որը համարվում է մեծը: Բերդում հազարի շափ հողածածկ տներ կան, մեկ էլ Սուլեյման խանի ջամին է, որը նորոգված Յուսուֆ շահի հին ջամին է... Կսմոտ 200 խանութ: Ռազմամթերքը շատ է, 110 մեծ և փոքր թնդանոթ կա, որոնք Ադիլջևազ բերդի թնդանոթներից ավելի լավն են: Բերդի հյուսիսում թնդանոթի արևի թռիչքի հեռավորության վրա գտնվող Ալա-դաղը (Մաղկոտն) ամբողջովին այգիներով է ծածկված: Հուլիսին օդը շատ տաք է լինում, այդ պատճառով բնակիչների մեծամասնությունը քոչում է Ալա-դաղի այգիները և մոտ 6 ամիս այնտեղ զվարճանում:

Բերդի իշխողները: Մեծ իշխողները սանջաքի և ալայի բեյերն են: 150 ակչեով կազա է, ունի սուրաշի, քաղաքի քեթխուդա և հարկահավաք: Բերդում Դերգյահի Ալի⁴¹ ենիչեիներից նշանակված բերդապահ կա: 300 մարդուց բաղկացած երեք վաշտի զինվորները միշտ պատրաստ են, որովհետև բերդը աջեմի սահմանի վրա է: Մինչև անգամ, եթե բերդակալը բերդի արևմուտքում թնդանոթի արևի թռիչքի հեռավորության վրա գտնվող Արճեղ գետի կամրջով այն կողմն անցնի, իշխողը կգեկուցի Վանի փաշային, որ բերդակալը բերդը թողեց և պաշտոնազուրկ անել կտա:

[Բերդը] մի կողմից թերակղզի է, նավահանգստում հիանալի մի լիման կա, ուր վաճառականները Վանի նավերով ապրանքներ են բերում և մինչև էրզրում տանում: Բերդի բոլոր բնակիչները (սուլթան) Սուլեյման խանի օրոք Բոշնաքից [Բոսնիա] և Արնավուտլուքից [Ալբանիա] եկած հավատացյալներ են: Կան շատ ուլեմաներ: Անծանոթ քուրդ ցեղի մարդկանց թույլ չեն տալիս բերդը մտնել: Բոլորը միմյանց ազգական են և իրար հետ հավատարիմ:

ԱՐՆԵՂ ԲԵՐՂԻ ՋԵՐՄՈՒԿԻ ԿԱՏԿԱՆԻՉՆԵՐԸ: Հյուսիսային կողմում, էրզրումի ճանապարհի մոտ մի ջերմուկ կա, որտեղ ամեն ամռանը

Վանից, Բիթլիսից, Ախլաթից և Քուրդիստանից հազարավոր մարդիկ վրաններով, ուտելիքով և խմելիքով գալիս և ամբողջ երեք ամիս այստեղ ժամանակ են անցկացնում և ջերմուկում լողանում: Զերմուկում հնուց մնացած մեծ շինություններ կան, որոնց մի մասը, ասում են, Ալեքսանդրն է կառուցել: Զերմուկի ջուրը մի ջրաղաց կարող է աշխատեցնել: Այս վայրի մոտ Խաների աղբյուր անունով մի ջուր կա, որը շատրվանի նման բխում է ժայռից և թափվում մեծ ավազանի մեջ: Շատ վճիտ ջուր է, սակայն բավականաչափ տաք չէ, որովհետև վրան կամարների շունի: Հին վարպետները այս ժայռի վրա առյուծ են նկարել, որի բերնից ջուրը թափվում է ավազանի մեջ: Ավազանի ջուրը, ասածո կարգադրությամբ, այնքան տաք է, որ կարծես պղնձի մեջ եռացրած լինի: Այստեղ եփում են ոշխարի և այծի դուխն ու խաշը: Տարօրինակ աստվածային գաղտնիք է. այդքան տաք ջրից միայն երեք քայլ հեռավորության վրա, մի ժայռի ճեղքից այնպիսի սառ ջուր է հոսում, որ ներուզի⁴² օրն անգամ մարդ իր ձեռքը չի կարող այդ ջրի մեջ մտցնել...

Այստեղից փաշայի հետ միասին դուրս եկանք և անցնելով ծովեզերքով՝ իջևանեցինք Կարա Քյոփրյու անունով վայրում: Այստեղ գտնվող գեղակերտ կամրջի կառուցողը հայտնի չէ: Կամրջի տակով հոսում է Աքսու գետը, որը սկիզբ առնելով Ալա-դաղից և Սիփանա սարից, թափվում է Վանա ծովը: Այս ջրի եզերքին շատ ընդարձակ եղեգնություններ կան, որոնցից շատ լավ խսիր են պատրաստում: Կամրջի մոտ 300 անից բաղկացած Փաղար Քյոփրյու քրիստոնյա գյուղն է, որի բոլոր ռայանները խսիրագործներ են: Գյուղը Վանի կուլիի խասն է:

Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք, անցանք եղեգնություններով ու ճահճային վայրերով և հասանք Բենդի-Մահի գետին: Այս գետը սկիզբ է առնում Բարգիրի [Բերկրի] լեռներից և հոսում է Բերկրի բերդի ստորոտով: Վերը նշեցինք, որ այստեղ տարին մեկ անգամ խիստ առատ ձուկ է երևում: Այդտեղից տեսանք Բերկրի բերդը: Բերդում գտնվող բանակի և սանջաքի իշխող Շերեֆ խան Մահմուդին իր 5000 զրահավորված և զենքերի մեջ թաղված զինվորներով եկավ փաշային դիմավորելու և մեծ հանդիսավորությամբ հասանք Բերկրի բերդը:

(Էջ 142—150)

ԲԵՐԿՐԻ ԲԵՐՂԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ: Բերդը գտնվում է մի ծոցանման երկար ձորի վերջում. այդ ձորը (գետի անունով) կոչվում է Բեն-

դի-Մահի: Բերկրին այդ ջրի արեւելքում, սեպ և սև ժայռերի վրա, բավականին բարձրադիր, խոշոր քարերով, հնգանկյունի ձևով կառուցված մի բերդ է:

Բերդը գտնվում է Մահմուդի քրդերի ձեռքը: Բոլոր զինվորները քրդեր են: Փաղիշահի կողմից սահմանված բեյի խասը 200.000 աղջն է: Ունի 97 թիմար և 7 զեամեթ: Ունի նաև ալայի բեյ և շերի-բաշի: Նվիրական պատերազմի ժամանակ 3000 զինվոր են կռվի գնում: Ունի նաև բերդապահ և սուբաշի:

Բերդը Բերկրի է կռվում, որովհետև հիմնադիրը՝ Կըլըջ Արսլանը, այստեղ բռնել է շահի վաճառականների բռնները և նրանցից տուրք առել: Քրդերը սրան «Բար-գիր կալասի»⁴³ են անվանում: Բնակիչները շահբազի և դազի-մահմուդի ցեղերից են, որոնց հիանալի նժույգներից Քուրդիստանում ոչ մի տեղում չկա:

Բերդում կա Շերեֆի խանի ապարանքը, մի բաղնիք, մի խան, այգիներ ու պարտեզներ և բավականաչափ խանութներ: Հայտնի են ջուրն ու օդը և խաղողը: Այս բերդը Ադրեբեջանին է պատկանել և 955 (1548) թվականին բերդում պաշարված քրդերը սուլթան Սուլեյման խանին հպատակություն են հայտնել, բերդը հանձնել են առանց կռվի և այդ պատճառով էլ իշխանությունը նորից իրենց է շնորհվել: Բեյը Մահմուդիներից է:

Այս բերդից դուրս եկանք և շարժվելով դեպի հարավ, Հասան Թափա յալլան մնաց մեր ձախ կողմում: Մահմուդի բոլոր քրդերը յալլա են բարձրանում այս լեռը: Յալլայի գագաթը չբարձրացա, բայց նկատեցի, որ դեպի երկինք խոյացած մի յալլա է: Այս լեռից այն կողմ ճանապարհը բաժանվում է, ձախակողմյան մեծ ճանապարհը տանում է դեպի Վանի բերդը, աջակողմյան ճանապարհը՝ դեպի Ամիկ բերդը: Իջևանեցինք այստեղ, Չոմաքլի լեռան ստորոտում գտնվող Փաս գյուղում: Վանի նահիյեներից է. այգիներով և պարտեզներով 100 տուն ունի: Փաշայից իրավունք ստանալով այստեղից գնացի Ամիկ բերդը: Երբեմն քարքարոտներով, երբեմն Վանա ծովի եզերքից դեպի հարավ ընկած բարեշեն և հարուստ գյուղերով անցնելով՝ 4 ժամից հետո հասանք Ամիկ բերդը:

Ամիկ⁴⁴ բերդի բնութագիրը: Պատմադիրների վկայությամբ այդ բերդը կառուցել է Ադ ցեղը, որովհետև...* Ժայռերի մեջ պահպանվել են Ադ ցեղի քարայրները, որոնց գովերգելու համար լեզուն անզոր է:

* Բնագրում բաց է թողնված:

Բերդը կառուցված է Վանա ծովի եզերքին, Սուլեյմանիեի⁴⁵ մինարեի հինգ բարձրությամբ, դեպի երկինք խոյացած մի սուր ժայռի վրա: Աստված վկա՛, համարձակություն չունեցա այդտեղ բարձրանալ ու դիտել, որովհետև քարե սանդուղքի մի քանի հազար աստիճաններով գագաթը բարձրանալիս, նախ պետք է անցնեի ժայռին կպած ուղղաձիգ փայտյա սանդուղքներով, ապա՝ մինչև գագաթը հասնելու համար բարձրանալի հինգ քարե սանդուղքներով: Պաշարման ժամանակ հիշյալ սանդուղքը պարանով վերև են քաշում և որևէ կողմից վերև բարձրանալն անհնարին է դառնում: Բերդը չի իշխում իր շրջակայքի վրա: Հարավից և արևմուտքից Վանա ծովն է և բերդը հրվանդանի նման ծովի մեջ խրված մի բարձր ժայռ է: Տարօրինակն այն է, որ ժայռի ամենաբարձր մասում վճիտ և փոքր մի աղբյուր է հոսում:

Բերդում մի ջամի, մոտ 50 տուն, ամբարներում՝ կորեկ և բրդինձ կա, ունեցել է 6 շահի թնդանոթ: Բերդը իսկապես որ խիստ ամրակուռ է: Եթե բերդում պաշար և ջուր լինի՝ գրավելը անհնարին է: Նվաստս նման բերդ տեսել եմ Ադանայի վիլայեթի Սելեֆ-կեի սանջաքում, Լարենտիի մոտ, դա էրմենաք բերդն է, որն իսկապես արժանի է դիտել: Սակայն այս Ամիկ բերդը նրանից ավելի բարձր և ավելի ամրակուռ է: 805 (1402) թվականին Թիմուրը եկել և տեսել է այս բերդը, սակայն ասել է. «Այս բերդը քանի շահերի բանակներ է խայտառակել: Բերդը պաշարելու և խայտառակվելու փոխարեն ավելի լավ է թողնել ու անցնել է: Եվ բոլորովին անուշադրություն մատնելով թողել ու հեռացել է:

Վանա լիճը այս բերդի ստորոտում ալնքան խորն է, որ մի քանի պարաններ իրար կապած, ուղղահայաց իջեցրել են ջուրը և հատակին չի հասել. այդ պատճառով բերդը կռվել է Ամիկ: Սակայն քրդերի մեջ աղավաղված ձևով գործածվում է Ամիք: Ամուլ էլ են ասում: Շրջապատում արծիվների, բազենների և այլ թռչունների հազաբավոր բներ կան: Մի անգամ մասվաճառները ներքևում գոմեշ են մորթել և գլուխը մի կողմն են դրել, վերևից մի արծիվ սլացել և գոմեշի գլուխը առնելով՝ բարձրացել է իր բույնը: Այդ գոմեշի գլուխը մինչև հիմա էլ սպիտակ սնդուկի նման մնում է այդ ուժեղ թռչունի բնում: Պետք է պատկերացնել, թե արծիվը ինչպիսի ուժ է ունեցել, որ փախցրել է 100 օկկա ծանրությույն ունեցող գոմեշի գլուխը:

Բերդը գրավվել է Ռուստեմ փաշայի կողմից: Ներկայումս Վանի էյալեթում է, Սուլեյման խանի օրոք փաշայի խասն է և վոյե-

վողացությունն է: Վանի կաղիի իշխանության ներքո նայիրություն է [կաղիի փոխանորդ]: Ունի բերդակալ և 50 զինվոր: Ներքևի վարո- շում ալգիններով ու պարտեղներով մոտ 100 տուն, մի ջամի, խան, բաղնիք և փոքր շուկա կա:

Այս բերդը դիտելուց հետո, գնացինք դեպի արևելք և Ջանիկ- լեր գյուղի մոտ անցանք Ջանիկ, հետո Սորալի գետակները և հա- սանք Աբլան գյուղը: Այստեղ փաշային տեսանք և ես նկարա- գրեցի Ամիկ բերդը: Փաշան առանց տեսնելու՝ հիացավ: Ներկաները նույնպես: Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Կարա Քասրմ գյուղը: Այնտեղից դուրս եկանք և իջևանեցինք Չալ- բաշի անունով վայրում, որը գետից քիչ հեռու, կանաչադարձ դաշ- տում ընկած 100 տնից բաղկացած բարեշեն գյուղ է: Գետը սկիզբ է առնում Չոմաքլի սարից՝ և Վանի արևելքում, թնդանոթի արկի թոխքի հեռավորության վրա գտնվող Ակքիրփի լեռների մոտ թափ- վում է Վանա ծովը:

Փաշան այստեղ իջևանեց իր սերափերդեում⁴⁶, որտեղ փաշայի տեսությունն արժանացան Վան քաղաքի բոլոր այաններն ու ավա- գանին: Այնքան թանկագին նվերներ մատուցեցին [փաշային], որ նկարագրել անհնարին է: Մինչև հիմա Վան չէր եկել Մելեք Ահմեդ փաշայի նման հայտնի, բարձրաստիճան և փաղիշահին փեսա վե- ղիր... Փաղիշահի հատուկ և բարձր հրամանով, Վանի բերդը նո- րոգելու և բարելավելու համար նա մի կափուջի բաշի⁴⁷ էր ուղար- կել: Այդ օրից սկսած Վանի ժողովուրդը սարսափի մեջ էր: Այդ պատճառով էլ Վանի ամբողջ շրջակայքից, մինչև անգամ Դիար- բեքիրից, Հալեպից, Բիթլիսից եկել էին փաշային զիմավորելու: Փաշայի կողքին էին կանգնած՝ փաղիշահի դերզահից Կաբա կու- լաք Մուստաֆա աղա անունով հայտնի կափուջի բաշին՝ իր 40 կափուջիներով, Վանի աղաներից՝ Խուսրե փաշան, նրա քրոջ որդի՝ Սուլեյման բեյը և Հուսեյին աղայի որդիները: Սրանք աքսորվել էին և կափուջի բաշին նրանց բերել էր Վանում թողնելու համար: Վանի զորաբանակում տեղեկացել էին, որ Վանի այաններից մի քանի հարյուրի մասին սպանելու ֆերմաններ են տրված. այլևս այդ հայտ- նի էր բոլորին: Այդ պատճառով այաններն ու ավագանին իրենց համար վախենալով, վերահիշյալ գետի մոտ, մի գիշերվա ընթաց- քում մեծ քանակությամբ նվերներ էին բերել: Աղաներն ու ենթա- կաները մեծ շնորհների արժանացան:

Գետի մոտ առավոտյան կանուխ այս վայրից շուտով Վանն մտնելու մասին ֆերման տրվեց:

Զինվորական շերքի նկարագրությունը: Այս վերնագրի տակ էլ. Չեկերին շատ մանրամասնությամբ նկարագրում է ի պատիվ փաշայի կազմակերպված մեծ շքերթը:

Շքերթը տեղի է ունեցել 1065 (1654) թվականի ոնջեր ամսի վերջին: Շքեր- թին մասնակցել են բազմաթիվ և բազմապիսի զինվորական մասեր՝ իրենց հատուկ տարազներով և զենքերով: Այնուհետև անցել են տասնյակ հարյուրավոր տարբեր կարգի ու աստիճանի փաշայի ծառայողները և այլն: Հետո 500 հարգելի աղաներ, 300 կափուջի բաշիներ՝ սամուլի մուշտակներ հագած, հետո փաշայի [Վանի փա- շայի] աստիճաններն ու զարդերը տանողները, ձիերը՝ միախորհրդի հետ միա- սին: Չեկերին ասում է, որ, դրանց նկարագրության համար գրիչը անզոր է: Հետո անցնում են 22 աստիճանավոր ներքին աղաները և 400 ներքին զուլամները, «որոնց մի մասը վրացի և մեծ մասը արաղաններ էին», հետո փաշայի տարբեր արհեստա- վորները... Այս մեծ շքերթի աջ ու ձախ կողմերում ողջունին էին կանգնել փաշայի հատուկ ձիավոր զինվորական մասերը: Հետո Բիթլիսի խանի քեթիուղան իր հազար ընտիր զինվորով, Հեքարիի քեթիուղան՝ 5000 զինվորով, Մահմուդի խանը՝ 8000 զինվորով, Շիրվանի բեյը՝ 1000 զինվորով, Մեքաի՝ բեյը, Քեսանի բեյը, Բա- յազիդի բեյը, Հիզանի բեյը, Փինյանի բեյը, Փիրեղուսի, Կարկառի, Աղաքիսի, Բենի Կոթորի, Իսփերդի, Քարնի, Հիրունի, Զրիկի, Մուշի, Ադիլեհազի, Արճեշի, Բերկրի բեյերի քեթիուղաները հազարական զինվորներով փաշային ողջունելու էին եկել...

Չորս ժամվա ընթացքում գետի ափունքից մինչև Վան փաշային ողջունում են 80 հազար զինվոր: Այնուհետև Ստամբուլից սուրհանդակ է գալիս և փաշային հասցնադրված նամակներ բերում: Պարզվում է, որ Մեծ վեզիր էրբիշ փաշան հե- ոացվել և փոխարենը Կարա-Մուրադ փաշան է մեծ վեզիր նշանակվել: Հեռացված վեզիրի մասին ավստոսանք հայտնող կնքապահ Օսման աղային Մելեք Ահմեդ փա- շան իր ձեռքով մահացու ծեծ է տալիս...

Երբ մոտենում են Վանի բերդին, թնդանոթի և հրացանի համազարկերով ող- ջունում են փաշային: Հետո փաշան իրեն զիմավորելու եկող Վանի բնակիչներին, բայ և զեղաների⁴⁸ ողջունելուց հետո, 1065 թվականի ոնջեր ամսի վերջին մտնում է Վան, որտեղ վերին աստիճանի շքեղ խնջույք է տրվում: Այնուհետև փաղիշահի անունով Դիվան է բացվում, որտեղ դատում են 7 մարդու, որոնց ըստ փաղիշա- հական ֆերմանի պետք է սպանել: Դրանցից չորսը զիվանից փախչում են, իսկ երեքը ուշաթափվում: Պարզվում է, որ սրանք Վանի նախկին գերիշխող՝ Շեմս փաշա-ղազի Մուհամմեդ էմին փաշայի կողմից Վանում կազմակերպած ապրա- տամբության գործակիցներից են: Շարիաթի օրենքով դրանց մահվան են դա- տապարտում և զխատում: Հետո Դիվանում կարգացվում է փաղիշահի խաթմ-ի շերիֆը⁴⁹, որով հրամայվում է 70 մարդու զլխատել և Ստամբուլ ուղարկել: Դրան- ցից 45-ը ներկա են լինում Դիվանում, որոնց ոճրագործությունները քննում է փա- շան և իրեն տրված փաղիշահական լիազորության հիման վրա դրանցից 7-ին աղա- տում է, իսկ 38-ին հրամայում է զլխատել...

Այնուհետև, փաշան, քաղաքի վերանորոգումը և ամրացումը սկսելու նպա-

* Հավանաբար՝ Մոկա:

** Դեղա՝ բառացի նշանակում է աղքատ, մուրացիկ, աղստեղ զործածվում է հասարակության ցածր դասի իմաստով, գյաղա:

տակով, բոլոր բարձր աստիճանավորների հետ միասին գնում է բերդը դիտելու։ Նա տեսնում է, որ Վանի հյուսիսային կողմում, ժայռին կից, մեծ քանակությամբ հող է կուտակված։ Փաշան հարցնում է. «Ինչո՞ւ է բերդի մոտ այսքան հող կուտակված։ Այդ պատճառով, Աստված մի արասցե, թշնամին կարող է այս բերդը գրավել»։ Վանի ծերերը պատասխանում են. «Մեր սուլթան, Թիմուրն է երեք տարվա ընթացքում այս հողը այստեղ կուտակել տվել՝ բայց դարձյալ չկարողանալով բերդը գրավել, թողել ու հեռացել է։ Հետո այս բերդը 7 ամիս շարունակ պաշարել է Քել Ռուստեմ խանը։ Նորից այստեղ հող է կուտակել տվել և քիչ է մնացել բերդը գրավի։ Այդ ժամանակ Ալ-Օսմանի կողմից օգնության են հասնում Դեմիր Կազըք խալիկ և Կարա Մյուրթեզա փաշաները։ Իսկ երբ Քել Ռուստեմը խրամատները թողցեց և հեռացավ, մենք էլ առավոտ վաղ Վանի դարպասները բացեցինք, հարձակվեցինք Աջեմի զորքերի վրա և նրանց կոտորեցինք... Այդ հողերը կուտակված են մնացել ա՛յն ժամանակից»։ Փաշան ասաց. «Քեթխուդա, իմ բոլոր օթաղները այստեղ հաստատիր. իմ բոլոր զինվորներն իրենց վրանները թող այստեղ կանգնեցնեն։ Ամբողջ էյալեթի և Վանի 27 սանջարի ու օջաքլըթի իշխողները պետք է Վան գան, ծառայության անցնեն փաղիշահին և մասնակցեն այս հողերը ծովը թափելու գործին»։ Բոլոր ազաները սկսում են հող կրել։ Մուսնտիկները քաղաքների բնակիչներին կոչ են արել անցնել աշխատանքի և բոլորը պարկերով ու ալլ միջոցներով հողը կրել և ծովն են թափել... Մեկը Ահմեդ փաշան⁴⁹ Վանի սանջարների բնիկներն գրություններ է ուղարկում, իսկ քուրդ էմիրներին առաջարկում է մասնակցել «փաղիշահական ծառայություններին»։

Այնուհետև էվ. Չելերին գրում է. «Իսկ ես, նվաստս, որովհետև անժանոթ էի այս երկրին, սկսեցի դիտել և ուսումնասիրել Վանի բերդը»։

Դար-ի-իմանի⁵⁰, այսինքն Վանի բերդի գովեր։ Սկզբում այստեղ ապրել են Ադ և Սիմուդ ցեղերը։ Նրանք այս լեռներում մեծ քարայրներ ու խոռոչներ են փորել և բնակվել զրանց մեջ։ Աստվածային իմաստությամբ շնորհիվ, նրանք կարողացել են օգտագործել ամենակարծր քարերն անգամ։ Հետագայում այս Վանի ժայռը մի շարք պետությունների ձեռքն է անցել։ Մարգարեի ծննդից 1600 տարի առաջ, վեհափառ Դավուդի [Դավիթի] օրոք, Մելիք Ջալութը⁵¹ այս Վանի ժայռի վրա մի մեծ տաճար (վանք) է կառուցել։ Երբ վեհափառ Դավուդը, Աստված նրա հոգին լուսավորի, սպանում է Մելիք Ջալութին, այդ եկեղեցին ձեռքից ձեռք է անցնում և վերջապես, Մարգարեի ծննդից 881 տարի առաջ, անցնում է Մեծն Ալեքսանդրի ձեռքը։ Ալեքսանդրը այս տաճարը կոչում է վանք*, որը տեղացիների կողմից աղոթատեղի իմաստով է գործածվել։ Հետագայում այն աղավաղվում է և Վան ձևը ստանում։ Ալեքսանդրի մահից 882 տարի հետո, աշխարհի պարծանքի [Մարգարեի] օրոք, Վանը անցնում է Նեշիրվանի ձեռքը։ Հետագայում, իսլամու-

* Վանք, թուրքերեն գրված է وانك

թյան տարածման ժամանակ, Մուհամմեդի գործակիցներից մեկը դեսպանություն Վան կարգով գալիս է այստեղ և տեսակցություն ունենալով վանքի վարդապետի հետ, նրան և ուրիշներին ընդունել է տալիս իսլամական նվիրական կրոնը։ Վերոհիշյալի մահից հետո, Թաջէդդինը՝ Յըզդ-Ջըրդի⁵² ցեղից մեկը, տիրանում է այս վայրերին, վերակառուցում է Վանի բերդը, կառուցում է նաև ստորին բերդը։ Հետագայում, 811 (1408) թվականին անցնում է Ադրբեջանի շահերից մեկի՝ Կարա Կոյունլի Կարա Յուսուֆ Ջելայիրի ձեռքը, որը սարսափելով Թիմուրից, փախչում է Յըզդըմ խանի [սուլթան] մոտ։

Դարձյալ Ադրբեջանի շահերից մեկը՝ Ակ Կոյունլու Ուզուն Հասան Բայինդուրին, հպատակվելով Թիմուրին, հետիոտն գնում է նրա կողքով, որի համար Թիմուրը նրան շնորհում է Ադրբեջանը, Ախլաթ քաղաքը և Վանի բերդը։ Սակայն հետագայում, 955 (1548) թվականին, Վանը անցնում է Շահ Թահմասբին։ 956 (1549) թվականին սուլթան Սուլեյմանի փաղիշահության ժամանակ, Շահ Թահմասբի եղբայր էլկաս Միրզան փախչում և գալիս է սուլթան Սուլեյմանի մոտ ու նրան մղում է Աջեմի երկիրը կողոպտելու և թալանելու։

Այդ ժամանակ Մեկթուլ Իբրահիմ փաշան մեծ սերդար է լինում։ Անատոլիայի, Կարամանի, Մարաշի, Դիարբեքիրի, Շամի, Հալեպի, Թարաբուսի, Ուրֆայի և Ադանայի էյալեթների, ինչպես նաև ամբողջ Քուրդիստանի բոլոր զինվորները, էլկաս Միրզայի օժանդակությամբ, շարժվում են և անցնելով մենզիլներով, Վանի բերդի դաշտում, շատ մեծ բանակ են դնում։ Այնտեղ բնակություն են հաստատում և հանգստանում իրենց վրաններում։ Բերդում պաշարված աջեմները չդիմանալով Ալ-Օսմանի հարձակմանը, վախից ամառնով բերդի բանալիները հանձնում են մեծ սերդարին։ Բերդում գտնվողները քաշվում են Կարնը յարըք բերդը։ Նույն օրը Ամիկ, Սեբավան, Ոստան, Կեփան անունով չորս բերդերի բանալիները Մահմուդիի էմին բեյը հանձնում է սերդարին։ Այդ բերդերն ու նրանց հյուսիսում շնորհվում է նրան։ Դրանից հետո բոլոր քղերի հետ միասին, հպատակություն ու հնազանդություն են հայտնում և բերդերի բանալիները սերդարին են հանձնում նաև Ջերմ, Բիզգար, Բերկրի, Ռուսենի, Հել և Թենվիզե անունով ամուր բերդերի իշխողները։

Մեծ սերդարը Վանի էյալեթը շնորհում է Շամի վեզիր Կոջա Խուսրե փաշային։ Սակայն Քուրդիստանի խաներից շատերը, ինչպես օրինակ, Բիթլիսի Շերեֆ խանը, թագադրված լինելով Շահ

Թահմասբի կողմից, երթևեկող իսլամ ղազիներին նեղություն է պատճառել և ճանապարհները կտրել:

Վանի բերդի և այլ 43 բերդերի գրավման լուրը սերդարը Հալիպի ձմեռանոցից շտապ տեղեկացնում է [սուլթան] Սուլեյման խանին: Սուլեյման խանը ուշադրության կենտրոնում ունենալով այս կողմերը՝ պատրաստվում էր գալ: Մյուս կողմից Վանի բերդին նախապես որպես իշխող նշանակված Խուսրի փաշան զբաղված է լինում Վանի բարեշինությամբ: Երբ շահը տեղեկանում է, որ Ալ-օսմանները բերդը գրավել են, պատրաստվում է իրանյան և թուրանյան զինվորներով շարժվել Վանի վրա: Սերդար Իբրահիմ փաշան մեծաթիվ զինվորներով անմիջապես շարժվում է Շահի վրա: Նա Վանից շարժվում է դեպի արևելք և հյուսիս՝ դեպի Սալմաս: Վանի և Սալմասի հեռավորությունը միմյանցից 7 փարսախ է: Երբ շահը իմանում է Սերդարի գալու մասին, փախչում է դեպի Սպահան: Սերդարն իր հաղթական բանակով վրաններ է կանգնեցնում Թավրիզի մոտ՝ էսադ Աբադ անունով վայրում: Բոլոր այսօրերը, ուլեմաները և ավագանին նվերներով գնում են Իբրահիմ փաշայի մոտ և հպատակություն հայտնում: Թավրիզ քաղաքում բոլորովին կողոպուտ տեղի չի ունենում: Սակայն աջեմների ամենից շատ կուտակված վայրը՝ Կըզըլջա յայլան, կողոպուտի և թալանի է ենթարկվում: Այդ պատճառով, Ուլամե փաշային սերդար են նշանակում և 10 հազար զինվորով ուղարկում են այնտեղ: Բայց Ուլամեն այնտեղ պարտություն է կրում և փոքրաթիվ զինվորներով գալիս է Թավրիզ՝ սերդարի մոտ: [Օսմանցիները] ալիլի մեծ քանակությամբ զինվորներով հարձակվում և թալանելով ու կողոպտելով Թավրիզի մոտի Ուջան յայլան, Խոյը, Հրենդը, Թեսոն, Սալմասը վրեժ են լուծում և անհաշիվ հարստություն ձեռք բերելով՝ մտնում են Թավրիզ: Քսան օր հետո այնտեղից դուրս են գալիս և անցնելով Կոթուրի ձորերով ու Փինյանիշի քրդերի միջով՝ մտնում են Վան և նորից բարեշինում են Վանի բերդը. որովհետև Բիթլիսի Շերեֆ խանը փախել էր աջեմների երկիրը, Բիթլիսի էյալեթը իբրև նվեր տրվում է Ուլամե փաշային: Հետո վերոհիշյալ սերդարը անցնելով Բիթլիսով, Հազոյով, Միաֆարկինով, Դիարբեքիրով՝ հասնում է Բաղդատի մոտ և տեսնում, որ (սուլթան) Սուլեյման խանը Բաղդատը պաշարել է: Նորին վսեմություն փաղիշահին նա հայտնում է իր հավատարմությունը: Պաշարման 40-րդ օրը, 941 (1542) թվականին փաղիշահը Բաղդատը գրավում է: Վերադարձին տեղեկանում է, որ Ալմանների [Գերմանիայի] թագավորը շարժվել է Բելգրադի

վրա: Շտապ վերադառնում է և Ալմանների երկրում գրավելով Էրզուր, Սելանկմեշ, Դոբին, Վարդին, Օսեք և այլ՝ ընդամենը 76 բերդեր, հաղթական կերպով վերադառնում է իր մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակ Վան և Ադիլջեազ բերդերից օգնություն խնդրողներ են գալիս և հայտնում, որ մոլորյալ շահը Վանն ու Ադիլջեազը գրավել է: Սուլթան Սուլեյմանը անմիջապես, երկրորդ անգամ ստիպված է լինում շարժվել Աջեմի վրա:

955 (1548) թվականի սեֆեր ամսի 7-րդ օրը սուլթան Սուլեյմանը, շահզադե Զիհանգիրի հետ միասին անցնում է Սկյուտար և այնտեղից իր անթիվ զինվորներով ճանապարհ կտրելով՝ գալիս է Սեյդի Դազի կոչված վայրը: Այստեղ Սարուխանի վալի շահզադե Սելիմ խանը գալիս է կայսերական բանակ, արժանանում նորին վսեմություն փաղիշահի տեսությանը և նշանակվում Ռումելիի երկրի վարչության թեկնածու: Ապա ուղարկվում է սուլթանության երկրորդ մայրաքաղաքը՝ Էդիրնե: Այդտեղից Սուլեյման խանը դուրս է գալիս և իջևանում է Ակ-շահիրի մոտ: Շահզադե Բայազիդ խանը իր բանակով գալիս է իր հորը՝ փաղիշահին արժանի հարգանքներ մատուցանելու...

...Փաղիշահը իր զինվորների հետ միասին վերցնում է շահզադեին և ուղևորվում դեպի Վան: Գալիս են Սվազ: Ամասիայի իշխող շահզադե Մուստաֆա խանը գալիս և փաղիշահի ձեռքը համբուրում է... Այս շահզադեին էլ է իր հետ վերցնում և իջևանում է Էրզուրմի բերդի մոտ: Այստեղ երեք օր հանգստանում, զինվոր է հավաքում և գալիս իջևանում է Ադիլջեազ բերդի մոտ: Աջեմները չեն կարողանում դիմադրություն ցույց տալ, ոմանք նավերով փախչում են Վանի բերդը, ոմանք էլ դեպի Ոստան ու Դատվան: Ադիլջեազ բերդը դատարկ են թողնում: Այս բերդի մոտից փաղիշահը Ուլամե փաշային և Կարամանի բեյլերբեյի Փիրի փաշային 40 հազարանոց բանակով ուղարկում է Վանի բերդը պաշարելու: Սրանք արագ հասնում են Վան, մտնում են խրամատները և Վանի շրջանից հաղարավոր զինվորներ են ուղարկում Աջեմի երկիրը կողոպուտի և ավերելու: Իսկ աշխարհակալ փաղիշահը 10 օրվա ընթացքում հասնում է Թավրիզի դաշտը, Շահ Թահմասբի եղբայր Էլկաս Միրզային նորից սերդար է նշանակում և 40 օրվա ընթացքում Համադան, Դերգեզիր, Էրդեբիլ, Նահավենդ, Քաշան, Կազվին, Մերաշե, էսադ-Աբադ, Շահի Ուջան, Սպահան քաղաքների շրջաններում, Իրաքում և Ադրբեջանում 76 քաղաք է գրավում և անսահ-

ման քանակությամբ ավարով էլկաս Միրզայի հետ վերադառնում է Թավրիզ...

[Սուլթան] Սուլեյման խանը Թավրիզին խնայում է և չի կողոպտում: Նա թույլ չի տալիս, որ ռայաներին և հասարակ ժողովրդին վնաս պատճառեն: Միայն պարզապես հողին է հավասարեցնում շահի Թավրիզի ապարանքը և պարտեզները: Նվաստ այդ ավերակները և քանդված վայրերը նկարագրել են 1058 (1648) թվականին՝ Թավրիզ գնալիս:

[Փաղիշահ] գուրս գալով Թավրիզից և շարժվելով դեպի արևմուտք, հինգ օրից հետո հասնում է Վանի դաշտը: Նա Ուլամն և Փիրի փաշաներին գտնում է Վանի խրամատներում: Սաղրազամ Ռուստեմ փաշային, 70 բեյլերբեյիների հետ միասին, պարտավորեցնում է գրավել Վանը: Թշնամուն հանգիստ չի տրվում: Առանց ժամանակ կորցնելու, բերդը գրավելու համար ծերերի մասնակցությամբ խորհրդակցություն է գումարվում: Նախապատրաստվում են բոլոր անհրաժեշտ միջոցները: Անթիվ զինվորներ ամեն կողմից մեղվի նման պաշարում են Վանի բերդը: Պաշարումը տևում է 10 ցերեկ և գիշեր: Բերդում պաշարված աջնները սովին ու ծարավին չեն դիմանում և ամառ են խնդրում: Տասներկուերորդ օրը բերդի սիփահասալար⁵³ Ալի խանը, գիշերով, իր մարդկանց հետ պարաններով իջնում է բերդից, գնում էլկաս Միրզայի վրանը և միջնորդություն խնդրում: Նա էլ դիմում է Սուլթան Սուլեյման խանին և հայտնում բերդում գտնվողների խնդիրը: 955 (1548) թվականի ռեջեբ ամսի 20-րդ օրը, Սուլեյման խանը, վեզիր և բարձր սերզար Ռուստեմ փաշայի միջոցով, երկրորդ անգամ գրավում է Վանի բերդը: Հետո 40 օր մնում է Վանի բերդում և այնպես է վերակառուցում ու բարեկարգում այն, որ նմանը չի կարող լինել: Ներկայումս օսմանցիների ձեռքին ամրակուռ և ուժեղ մի բերդ է:

Վանի ժայռի գովքը: Ազրբեջանի տերիտորիայում է: Հարավից, արևմուտքից և հյուսիսից շրջապատված է Վանա ծովով: Արևելքից, հարավ-արևելքից և հյուսիս-արևելքից դրախտանման մի դաշտ է: Այդ դաշտի կենտրոնում գտնվում է Վանի բերդը, որը նման է բեռնված և ծուռ գավակով ուղտի: Ետևի մասը դեպի երկինք է խոյացած և գույնզգույն բուկալեմանի է նման: Երկու կողմից ուղտի բեռան նման, խոշոր փորով, ներքևը առանց սյուների, պարապ ժայռեր են, որի հարավ-արևելքում, ժայռերի ստորոտում, գտնվում է ստորին քաղաքը, սա ցածր պարիսպներով մի վարոշ է: Հյուսիսում գտնվող պարապ ժայռը, որտեղ Թիմուրը հող է կուտակել՝ քաղաքից դուրս է: Այս կողմում եղեգնապատ ճահիճ է:

Ինչպես ասացինք, այս ժայռը ծնկաշոք ուղտի է նման, որի դեպի արևելք երկարած գլուխը, թնդանոթի ազդեցությունից ազատ ժայռեր են: Ուղտի ետևի մասը դարձած է դեպի Վանա ծովը և նայում է արևմուտք: Ուղտի ետևին նմանվող վայրից՝ անցնելով 7 աշտարակի և 7 հարկանի դռների վրայով, մի ժամվա ընթացքում սարսափով կարելի է բարձրանալ 3060 քայլաչափ բարձրություն ունեցող ժայռերի վրա: Ներքևում գտնվում է Արաբ-Ջանի դուռը, որը բերդի ամենացածր պարիսպումն է: Բերդի ժայռերը զանազան կողմերից շատ տարօրինակ տեսք ունեն. շատ տեղերում ժայռերը աժդահայի են նման և թեքված են ներքև՝ քաղաքի վրա: Պարզ երևում են աժդահայի գլուխը, ոտներն ու վիզը: Ժայռերից մի քանիսը նման են առյուծի, մի քանիսը՝ կոկորդիլոսի, մի քանիսը նավի, իսկ մի քանի ժայռեր էլ նման են նստած արծվի: Այս ժայռերը ներքևից կարելի է շրջանցել երեք ժամվա ընթացքում, ժայռի մեջ 600-ի չափ մի քանի հարկանի խոշոր քարայրներ կան, որոնցից ամեն մեկը մի իջևանատան նման է: Այս քարայրներից մի քանիսում մետաքսագործական արհեստանոցներ կան, որտեղ վարպետները իրենց ճախարակներով մետաքսի, բամբակի և այլ թելեր ու պարաններ են պատրաստում: Հարյուրավոր քարայրներում թնդանոթի արկեր են պահվում, որոնց հաշիվը միայն աստված գիտե: Մի քանիսն էլ լիքն են սև վառոդով: Մի քանի քարայրներում անհաշիվ նետ, աղեղ, հրացան, սուր, վահան, կացին, բրիչ, թիակ, կումբարա⁵⁴, անիվ, կլոր քարեր և այլ բազմաթիվ տեսակի ռազմամթերք և պատերազմական իրեր կան: 100 քարայր հատկապես լիքն են զարով, ցորենով, բրնձով, կորեկով, ոսպով, բակլայով, սիսեռով և այլով: Քարայրներից մեկն էլ լիքն է կենդանիների ոսկորներով: Մի քարայրում հազարավոր տարիներից ի վեր մնացած մեծ քանակությամբ չստեր, տրեխներ և նման անպետք իրեր կան: Քարայրներից մեկի ջրի ավազանում կան քթանի յուղ, մյուսում սուսամի յուղ, մի ուրիշում՝ դեղին յուղ, մեկում՝ կուպր, մյուսում՝ ձյութ և այլ տեսակի յուղեր և ճարպեր: 7 ավազանի մեջ բրդից ու մազից մաքրված և շերտ-շերտ կտրված կովի և գոմեշի կաշիներ են դարսված, որոնց վրա առատորեն մեղր է լցված և կաշվից հետք անգամ չի մնացել, ստացվել է մի տեսակ հիանալի քաղցրեղեն (ռեշել), որն ուտելով չես կշտանում: Մի ուրիշ քարայրում աղած ձուկ, մի այլում աղած կովի, գոմեշի, ոչխարի, այծի միս է կուտակված: Երեք քարայրում աղ կա: 40 քարայր լիքն են եփած

կորեկի հացով, կարկանդակով, ալյուրով ու ձավարով, սրանց հաշիվը հայտնի է միայն աստծուն: Մի քանի ավազաններում քացախ, մեղր, պանիր, ձիթապտուղի յուղ և մինչև անգամ գինի կա: Գինին գործ են անում իբրև դեղ կամ իբրև հարգանք տալիս են պաշարված քրիստոնյաներին: Քարայրներից մեկում, աստծո հրամանով, նավթի յուղ կա, որը ժայռից հոսելով լցվում է մեծ ավազանի մեջ: Երբ ավազանը լցվում է նավթով, կառավարությունը, Վանի դեֆթերարի միջոցով, վաճառում է առևտրականներին: Այս քարայրը միշտ գիշեր-ցերեկ, փակված է մնում: Մի կողմումն էլ մեծ քանակությամբ հող է կուտակված, որպեսզի, աստված մի աքացնե, եթե նավթը բռնկվի վրան հող անեն ու կրակը մարեն: Մի խոսքով Վանի այս ժայռի մեջ մոտ 600 քարայր կա: Որոնցից ոչ մեկը դատարկ չէ, բոլորը լցված են ռազմամթերքներով և այլ պատերազմական իրերով:

Սուլթան Սուլեյման խանը, — աստված նրա հոգին լուսավորի, — բազմաթիվ հաղթանակներ տանելով և բերդեր գրավելով, լքիվ գաղափար է կազմում ամեն հարցի մասին և իմանում է, թե դեպի բերդը ու բերդից դեպի թշնամին ինչպե՞ս պետք է թնդանոթ արձակել, բերդը ինչպե՞ս ուժեղացնել, բերդից արձակվող թնդանոթները ո՞ր դեպքում կարող են թշնամուն վնաս պատճառել: Նա Վանի բերդի ամենաբարձր գագաթին 20, 30 և 40 թզաչափ⁵⁵ բալյեմեզ թնդանոթներ է դնում, այնպես որ, 4 ժամյա հեռավորության վրա գտնվող Արտամետի այգիներից թշնամու երևալուն պես, այս թնդանոթները, որ 40 մղոն հեռավորության վրա իշխել են Վանի դաշտի և ծովի վրա, մարդու շարժում անգամ թույլ չեն տվել:

Սուլեյման խանը նկատի ունենալով, որ եթե թշնամին մի կերպ կարողանա բերդի տակը հասնել, վերևում գտնվող երկար թնդանոթների գնդակները հեռու տարածության վրա արձակվելով, կարող են թշնամուն չղիպչել, հիշյալ քարայրներից մի քանիսում թնդանոթի անցքեր է բաց անել տալիս և շատ մեծ դժվարությամբ յուրաքանչյուրի մոտ թնդանոթներ է դետեղում: Այդ թնդանոթները տեսնելիս մարդ սարսափում է: Ողնու փշերի նման բազմաթիվ բալյեմեզ թնդանոթներ են շարված և դրանց համար անհրաժեշտ արկեր և այլ ռազմամթերք պատրաստվել ու դրվել են ամեն մի թնդանոթի մոտ: Սրանցից մի հարկ ներքև գտնվող քարայրները ծակել են և մի մարդ տեղավորվելու չափ լայնություն ունեցող այդ անցքերից քարազնդակ արձակող շաշկա թնդանոթներ են դրել: Դրանից էլ ցած, ստորին վարոշի բերդի պարիսպների, աշտարակների և պատ-

նեշների վրա, Յալիի դարպասից մինչև փաշայի աշտարակը, ապա մուստեմ և խուսրե փաշաների աշտարակներից մինչև Օրթա Կափուն և Թավրիզի դարպասի աշտարակները մի-մի կարգ թնդանոթներ են շարված: Այսպես, Վանի բերդի վրա, ինչպես կալիոն⁵⁶ նավի վրա, աջ ու ձախ կողմերից, բառահարկ թնդանոթներ են շարված:

Վանի բերդի նկարագիրը: Վերևում նկարագրված քարայրների վրա կառուցված, դեպի երկինք խոյացած այս ամրակուռ բերդի արևմտյան կողմում դռներ ունեցող 7 հարկանի աշտարակներ կան, որոնք իրար են նայում: Դեպի հյուսիս նայող բաժան-բաժան ժայռերի վրա բերդի եռակի պարիսպներն են, որից այն կողմ բնակվում են ազաբների զորամասը⁵⁷ և այլ զինվորական մասերը: Մյուս կողմում ժայռերի միջով մինչև ներքևի ճահճուտները իջնող Սուլուքի ճանապարհն է: Այդ ուղղությամբ վրա կանգնած աշտարակը ամրացված է բալյեմեզ թնդանոթներով: Հարավ-արևելքից, ստորին քաղաքին նայող մասում, բերդը պարիսպներ չունի, ամբողջապես սեպածե ժայռեր են: Այստեղ են գտնվում ենիչերիների աղայի, բաշլավուշի և նրա քարտուղարի, բերդապահի և նրա քեթխուղայի ապարանքները, ինչպես նաև ենիչերիների, թնդանոթաձիգների և ջեբեջիների սենյակների պատերը և պատշգամբները: Բերդի այս կողմի պարսպից ոչ ոք չի համարձակվի ներքև նայել: Այս վայրում, դեպի ստորին քաղաքը դարձած ժայռերի մեջ է փորված Սուլուք տանող աշտարակի ճանապարհը, որով վերին բերդի ամենաբարձր գագաթից մինչև խորխոր գետակի ժայռը հասնելու համար, պետք է իջնել հազար աստիճան ունեցող քարե սանդուղքով: Կանալ ջուր բերելու առանձին ճանապարհ:

Կլլըջ Արսլան փաշան այդպես է կառուցել, որպեսզի բերդի պաշարման ժամանակ իրարանցում տեղի չունենա: Վանի բերդի այս ժայռից է հոսում խորխոր անունով գետակը, որը կարող է ջրաղաց դարձնել: Այս գետակի հիանալի ջրով են ոռոգվում խաղախորդարանից դուրս գտնվող այգիներն ու պարտեզները, և ապա թափվում ծովը:

Բացի այս բերդից, արևելքում, իմ կողմից ուղտի նմանեցրած վայրում, Քեսիք անունով մի փոքր բերդ էլ կա, որ կարծես թե ուղտի գլխի վրա կանգնած մի մեծ բերդ է: Այս բերդը ենիչերիների վերին բերդից ավելի ցածրադիր է: Սա էլ ունի ջրի առանձին ճանապարհ, բերդակալ զինվորներ ու ռազմամթերքի քարայրներ: Այն նայում է Թավրիզի դարպասին: Այս բերդն էլ չի կարելի ոչ մի կերպ գրավել:

Վերին բերդի տարածությունը: Ոչ մի կերպ հնարավոր չեղավ քայլերով չափել այս բերդը, որովհետև ամեն կողմից ժայռեր ու անանցանելի վայրեր են: Շրջապատում խրամներ չկան: Արևելքից դեպի արևմուտք ձգված բարձր և աննման մի բերդ է: Այս թեք բերդը բարձրանալու և ներքին բերդը հասնելու համար, որտեղ արևմուտք նայող երկաթյա եռակի դռներ կան, պետք է անցնել 3000 քայլ և 70 աշտարակ:

Վանի բերդի դարպասների ետևում գիշեր ու ցերեկ, ամառ ու ձմեռ, մշտապես, հերթով պահպանություն են անում մի օր մի օդա ենիչերի, մի օր ազաբները, մի օր էլ պարսպի զինվորները: Նույն իսկ երեխայի ու կնոջ թույլ չեն տալիս ներս մտնել: Պատճառն այն է, որ մի անգամ, մի քանի հարյուր քրդեր կանացի հագուստ հագած բերդն են մտել ու գրավել: Հետո Ահմեդ աղա անունով անվանի մի ղազի, իր կալվածքից 3000 Սերդեն գեղի⁵⁸ կտրիճներ հավաքելով, ծովի կողմից նավերով և բազմատեսակ խորամանկություններով ու վարպետությամբ բերդի վրա է հարձակվել, մտել բերդը և այն գրավող քրդերին այնպիսի հարված է հասցրել, որ շատերը բերդից իրենց ցած են գցել և կտոր-կտոր եղել: Շատերին էլ սպանել է և նրանց դիակներով զարդարել բերդի աշտարակներն ու պատերը: Այս դեպքը տեղի է ունեցել (սուլթան) Մուրադ IV-ի օրոք: Դրանից հետո է, որ նույնիսկ երեխաներին ու կանանց ներս չեն թողնում: Այդ ժամանակից սկսած Վանի համար 10 օդա ենիչերի է նշանակված:

Այս դարպասից արևելք, մինչև Քեսիք աշտարակի գլուխը, բերդի երկարությունը՝ 1040 քայլ է: Եթե հաշվի առնենք ներքևի 3060 քայլը, ստացվում է, որ Վանի բերդը ներքևից մինչև ներքին բերդի Քեսիք աշտարակը 4100 քայլ երկարություն ունի: Սակայն կան տեղեր, որոնք միայն 200—300 քայլ լայնություն ունեն:

Վանի ներքին բերդի շինությունները: Ենիչերիների, թոփչիների և ջեբեչիների մոտ 300 տուն կա: Սրանք բոլորը ամուրի են, որովհետև այստեղ ամուսնացածներ չեն կարող լինել: Միայն հյուսիսում, բաժան-բաժան պարիսպների մեջ գտնվող, դեպի դաշտը նայող Սուլուք աշտարակի մոտ ապրում են ամուսնացած մարդիկ: Այստեղ է Սուլեյման խանի ջամին, որը հին վանքից վերածվել է ջամիի և որի մինարեն երկրաշարժից քանդվել է: Ենիչերիների Օմեր աղան այդ մինարեն նորից վերակառուցել է: Այդ ջամիի զբմբեթը և մյուս ապարանքների տանիքները, մինչև կեսօր ամպերի մեջ են և չեն երևում: Ոչ ոք չի կարող աչքստեղ նետ հասցնել:

(Սուլթան) Մուրադ խան IV-ը Երևանի գրավումից վերադառնալիս, փահլևան Սարի Սուլադին և Հաջի Սուլեյմանին կարգադրեց նետ արձակել և նրանց նետերը բերդից ավելի բարձր թռան:

Բերդում 7 մզկիթ, մեկ թեքիչի, 3 դպրոց և մոտ 10 փոքր խանութներ կան: Տներից յուրաքանչյուրում մի լողարան կա: Ամեն մարդ իր տան համար ձիով և ջորիով է ներքևից ջուր բերում և հավաքում է ջրամբարներում:

Կարևոր ծանոթություն: Ներքևի բերդի հարավ-արևելյան մասից դեպի քաղաքը նայող Քեսիք Թոփ քարայրի վերևում գտնվող մի բարձր ժայռ հղկել են քառակուսի ձևով, փայլեցրել և այնտեղ մի քանի տող կարևոր գրեր են գրել, որը պատկերներից և տարբեր նշաններից է կազմված. նվաստ չկարողացավ կարգալ:

Ստորին բերդը: Վերին բերդից հարավ-արևելք և նրանից ցած, մի ընդարձակ դաշտում կանգնած եռանկյունաձև ամուր մի բերդ է, որի վրա իշխում է միայն ներքին բերդը: Արևմտյան և հյուսիսային կողմից միանալով վերոհիշյալ վերին բերդին՝ վերածվում է քառակուսի ձևի: Ստորին բերդի և վերին բերդի միացման վայրում բոլորովին պարիսպներ չկան, միայն ներքին բերդի ժայռերն են: Ստորին բերդի արևելքից դեպի հարավ և արևմուտք, բերդը պարիսպներ ունի: Մի հարկը խիստ ամուր սրբատաշ քարերով կառուցել է տվել Թաջեդդին շահը: Թեև ցածր է, բայց ամուր: Շրջապատի պարիսպների լայնությունը մոտ 12 արշին է. հաստ և քարուկրից կառուցված պատեր են: Վելեդի աշտարակից մինչև փաշայի ապարանքի այգու մոտ գտնվող Քյոշկի աշտարակի միջև ընկած պարսպի պատերի լայնությունը մոտ 20 արշին է, իսկ դեպի էլմաջի փաշայի աշտարակը, որը մի քանի պաշարամներից հետո քանդվել էր՝ վերակառուցվել է. խիստ ամուր է և քառասուն քայլ լայնությամբ այնպիսի հաստ պատեր ունի, որոնց վրա կարելի է ջիրիդ խաղալ: Շրջապատի բոլոր աշտարակների թիվը հասնում է 60-ի: Սուլթան Վելեդի աշտարակը հսկում է բերդի պարիսպների վրա: Բերդի վրա թնդանոթները շարված են ողնու փշերի նման: Յալիի դարպասի մոտ կան մի քանի աշտարակներ, դրանք Շահի փաշայի, Սուլեյման փաշայի, Քեթենչի Օմեր փաշա-զադե Մուհամմեդ փաշայի աշտարակներն են: Վերջինիս կառուցման թվականը այս է. «Ջանք գործադրեց, Վանը նորից վերաշինեց 1055 (1645) թվականին»: Այնուհետև նորոգեց Օրթակափուի, Վանի Ահմեդ աղայի, շերքես Իսքենդեր փաշայի, Ուլեմա փաշայի, Աթլի

փաշայի, Յասնի, Նակըշի, Էլմաշի փաշայի և Թավրիզի դարպասի աշտարակները:

Այս Թավրիզի դարպասի աշտարակի կողմում, Քեսիք դեն-բոյունու (կտրված ուղտի վիզ) բերդից ներքև, սեպածև ժայռերի վրա 38 ամուր, քարուկրից կառուցված մեծ աշտարակներ կան, որոնց չի կարելի լեզվով նկարագրել: Ժայռերի մեջ մի աշտարակից մյուսին օգնություն գնալու ճանապարհներ կան, որոնք հայտնի են միայն զինվորներին: Այս դարպասի աշտարակի վրա շատ են թընդանոթները, որովհետև Վանի բերդին այս կողմից է վտանգ սպառնում: Այդ պատճառով ստորին բերդի այս կողմում 5 հարկանի հաստ պատեր են կառուցված, որոնց վրա մի քանի հարկանի 40 քարայր կա: Այս աշտարակների առջև, պարսպի ներսում, վերին աստիճանի հաստ և քարուկրից մի պատ է կառուցված: Սրա վրա բազմաթիվ որմնախորշեր կան: Այս պատի վրա թնդանոթներ չկան: Պատի ներսում գետնահարկ, քարուկրից կառուցված ճանապարհներ են գցված, որոնց նպատակը այն է, որ եթե բերդի պաշարման ժամանակ թշնամին այնտեղ հող լցնի, պաշարվածները այդ ճանապարհներով խրամների մեջ կուտակված հողը դուրս կրեն և այսպիսով բերդը ազատեն հողի մեջ թաղվելուց: Այս պատերի վերջից սկսած, Յալիի դարպասից մինչև Թավրիզի դարպասը, բերդը շրջապատված է խրամներով, որոնց լայնությունը 50—60 քայլաչափ է, բայց խոր չեն: Այս պատճառով պաշարելը դժվար է: Մի արշին խորություն փորելու դեպքում՝ ջուր է դուրս գալիս: Այստեղ խրամատներ փորելը դժվար է: Քեյ Ռուստեմ խանը Իրանի զինվորներով եկել է այս բերդի տակ, բավականին հեռավորությունից սկսել է հող կուտակել և հասել է խրամի եզերքին: Կուտակված հողաթմբերի օգնությամբ բերդն է մտել:

Թավրիզի դարպասի կողմի խրամը 100 արշին լայնություն և 40 արշին խորություն ունի: Այս կողմի զինվորները թշնամուց բուրդովին չեն վախենում: Մինչև անգամ Քեյ Ռուստեմ խանի պաշարման ժամանակ, 7 ամսվա ընթացքում, ներքին բերդից միայն 7 անգամ են թնդանոթ արձակել: Սուլթան Սուլեյման խանից մնացած Քեսիք կոչված այս թնդանոթի բերանի մի մասը կոտրված է: Մի անգամ բերդի ժայռի քարայրից արձակել են այս թնդանոթը և խորհրդակցության մեջ եղող 7 աջեմ խաներից յոթին էլ սպանել:

Ինչ դժվարություն և դժբախտություն պատահի, առաջինը ստորին բերդին է բաժին ընկնում: Վանի կուլերի և բերդի մյուս կուլերի միջև տեղի ունեցած վեճի և առարկության մասին վանեցիները

այսպես են ասում. «Քեյ Ռուստեմ խանի ժամանակ մեր բերդում սով է եղել և մենք կատվի, հովվի շան, թերաշի (?), շան ձագի միս ենք կերել: Մեր նահատակները կերել են իրենց քույրերի, հորեղբայրների, հորաքույրերի և իրենց զավակների միսը: Վանա բերդի մի քարին հազար և մեկ գլուխ են տվել, բայց Վանի բերդը Քեյ Ռուստեմին չեն հանձնել»: Նրանք պարծենում են այսպես: Այնուհանդերձ ճիշտ է, որ (Վանի) կուլերը շատ համառ են: 7 ամիս հետո Քեյ Ռուստեմը անհաջողությունից հուսահատված՝ թողնում է ռազմամթերքը, վառողը, բանակը և փախչում: Վանի կուլերը հետապնդում են Ռուստեմ խանին և հասնելով մինչև Սալմասի և Ուրմիայի դաշտերը, կոտորում են նրա զինվորներին:

Այնուհետև էլ. Չելերին տալիս է Մելեք Ահմեդ փաշայի կողմից կառուցված շինությունների նկարագրությունը:

Վանի բերդի դարպասները: Ունի չորս երկաթյա դարպաս, որոնցից ամենամուրը դեպի արևելք բացվող Թավրիզի դարպասն է: Սա հինգ հարկանի, ծուռ ու մուռ ճանապարհի վրա բացվող մի դուռ է: Այս կողմի պարիսպների վրա, դռների առջև, գիշեր ու ցերեկ պահապաններ կան: Այս դարպասից ներս, Դեն-բոյունու և Քեսիք-կալա ժայռերի տակից մի աղբյուր է բխում, որը կարող է ջրաղացներ աշխատեցնել: Դրախտային ջուր է և ոռոգելով բաղաքի մեջ գտնվող խանի, ջամիի, բաղնիքի և այլ բազմաթիվ շենքերի պարտեզները, դուրս է հոսում բերդից: Սրա ակունքի մոտ մի հին աղոթատեղի կա, որտեղ աղոթում և նրա զուլալ ջուրն են խմում այս դարպասը հսկող պահապանները: Երկրորդ դարպասը Օրթա-կափուն է, որը բացվում է դեպի հարավ և հարավ-արևելք, դեպի Արտամեստի այգիները: Սա եռահարկ երկաթյա դարպաս է, որի պարիսպների միջև ընկած տարածությունը լիքն է զենքերով: Ունի մոտ 200 զինված պահապան: Դարպասի մոտի խրամի վրա մի ամուր կամուրջ է գցված: Երրորդ դարպասը Օղրենի դուռն է, որը ապարանքի պարտեզի անկյունում, դեպի հարավ նայող փոքրիկ երկաթե դուռ է, սա միշտ փակ է լինում և բանալիները փաշայի մոտ են պահվում: Եթե գիշերով սուրհանդակ կամ Աջեմի ու Քուրդիստանի կողմից մարդ է գալիս, դուռը բաց են անում և փաշան ինքն անձամբ եկվորից տեղեկություն է ստանում: Այս դռան մոտի խրամի վրա մի փոքր տախտակյա կամուրջ է գցված: Գիշերները խրամի վրա մի փոքր տախտակյա կամուրջ է գցված: Գիշերները պահապանները հսկում են նաև այստեղ: Չորրորդ դարպասը՝ Յալիի դարպասն է, որը նայում է դեպի արևմուտք: Սա բաղկացած է

քառահարկ երկաթյա դռներից և ամեն մի դարպասի մոտ զինված դռնապաններ են կանգնած: Քանի որ այս դարպասը նայում է նավահանգստին, այդ պատճառով էլ պահապանների թիվը շատ է: Այստեղ մարդիկ կան նաև դեֆեկտարի և մաքստան էմինի կողմից: Ամեն մի դարպասի պատերի միջև այնքան զենք ու ռազմամթերք կա, որը դժվար է նկարագրել: Այս դարպասի մոտի խրամի վրա տախտակյա կամուրջ կա:

Վանի բերդի տարածությունը: Արևելյան կողմից՝ Թավրիզի դարպասից դեպի արևմուտք, մինչև Յալիի դարպասը, ստորին բերդի երեք կողմի պարիսպների երկարությունը ընդամենը 5000 քայլ է, իսկ եթե հաշվենք նաև ներքին բերդի ժայռը, ստացվում է 11 հազար քայլ: Ամբողջ պարսպի վրա 4000 ատամ կա. պաշարման ժամանակ պարսպի ատամների միջև երկուական մարդ է կանգնում: Ներկայումս, ամեն գիշեր 73 աշտարակի մեջ մշտապես պահապանություն են անում 500 սպառազինված մարդ: Ամբողջ գիշերը 24 աղա և չավուշ՝ առանց հագուստ հանելու, որպես հսկիչներ ման են դալիս և եթե ռաբաթի պահպանություն անողներից մեկին տեսնեն քնած վիճակում, 200 փայտի հարված են տալիս, այդ մասին հայտնում են փաշային և նրա կեդիբը⁵⁹ տալիս են ուրիշի, քանի որ նրանց ապրուստի հիմնական միջոցը սահմանված ուլուֆեն և դիրլիքն է⁶⁰:

4—5 հազարի չափ պանդուխտ կտրիճներ կան, որոնք մագուլջի են կոչվում: Սրանք առանց վարձատրության պահպանություն են անում, բայց երբ մի կեդիբ է ազատվում, օրենքով սրանց է տրվում: Եթե մահացողն ունենա երիտասարդ տղա, կեդիբը որդուն է տրվում: Փոքրահասակներին աստիճան և կեդիբ տալը արգելված է: Ամեն գիշեր այս պահապանները զինված հերթապահություն են անում և բերդի պարիսպների ու աշտարակների վրա զբաղվում են դանազան կատակախոսություններով: Իսկ երբ թշնամու մասին մի որևէ լուր է ստացվում, բերդի պատերից հրկաթե շղթաներով, սնդուկների մեջ վառվող ջահեր են կախում և խավար գիշերը լուսավորվում է ցերեկվա պես: Երեկոյան և սալավաթի⁶¹ աղոթքից հետո նվազախումբ է նվագում, բայց որովհետև շատ բարձր է, ստորին բերդում վերին բերդի նվագը դժվար է լսվում:

Վանի բերդի իշխողները: (Սուլթան) Սուլեյման խանի օրենսգրքի համաձայն Վանը էյալեթ է: Սկզբում, Սուլեյման խանի օրոք, երբ Իբրահիմ փաշան գրավում է այն՝ որպես երկու թուղուվ էյալեթ, շնորհվում է Ուլամե փաշային: Այնուհետև 953 (1547) թվականին, երբ աջեմները գրավում են Վանը, Սուլեյման խանը անձամբ գա-

լիս, պաշարում և Սադրազամ Ռուստեմ փաշայի միջոցով գրավում է այն: Սկզբում իբրև արփալը⁶², վեզիրության աստիճանով շնորհվում է Ստամբուլում միջին դեֆթերդարի պաշտոն վարող Չերքեզ Իսքենդեր փաշային, որը քաջ և հերոս անձնավորություն էր:

Սրա կայսերական խասը 11 անգամ 100 հազար և 32 ակչե էր: Խասի համաձայն 3000 ջեբելու զինվորներով գնում էր հայտարարված պատերազմին: Ըստ օրենքի, ռճիրների և մարդասպանությունների դատեր վարելու համար փաշան տարեկան ստացել է 40 հազար դուրուշ եկամուտ: Իսկ մեր էֆենդի Մելեք Ահմեդ փաշան հազար քիսեից ավելի եկամուտ ստացավ: Փաղիշահական Դերգահի ենիչերիների խասեքի⁶³ հարգելի աղաներից մեկին նշանակեց ենիչերիների աղա: Մեր ժամանակ Դելի Աբդի աղան էր նշանակված, որը երեք օդայի 3000 ենիչերիների իշխողն էր: Չերիբաշին 3 օդայով 1000 ջեբեշի զինվոր ուներ: Թոփչիբաշին 2 օդայով 1000 թընդանթաձիգ ուներ: Որպես հարգված անձնավորություններ ուրբաթ օրերը սրանք փաշայի հետ դիման էին կազմում: Իշխողներ էին նաև փաշայի քեթխուդան, փաշայի մյուսելլիմը և փաշայի քաղաքի սուբաշին: Փաղիշահի ֆինանսական դեֆթերդար Շանի էֆենդին նույնպես իշխող էր. սրա խասը 6487 ակչե էր: Սա իր 150 մարդկանցով 7000 իշխողներից փաղիշահական տուրքեր էր հավաքում և 70 բերդի կուլերին ու այլ ծառայողների նշանակում էր նախատեսված պաշտոնին: Նա իրավունք ուներ փաղիշահական Դիվանին ներկայանալ կաթիմանով:

Չավուշների քեթխուդան, էմինը և քարտուղարը, թիմարի դեֆթերդարը, դեֆթերի էմինը, օրագրողը, հաշվետարը, մուկաթաջին⁶⁴ և մեկուֆաթջին⁶⁵ փաղիշահի կողմից աստիճան ստացած իշխողներ են: Սրանք, թվով իննը, համարվում են դիվանի խալիֆեներ⁶⁶:

Օրենքով զեամեթների խասը 60999 ակչե է: Սրանք էլ փաշայի հետ միասին պատերազմի են գնում: Իշխողներ են համարվում նաև զեամեթի քեթխուդան, աջ զորաթևի աղան՝ Սուլեյման բեյը, ձախ զորաթևի աղան, պարսպի աղան, մեծ բերդակալը, Դեկբոյնուի բերդակալը, ստորին բերդի բերդակալը, մաքսատան էմինը, մյուհթեսիբ աղան, շահբենդեր աղան, սու-աղասին: Այս սու-աղասի Գենջի աղան ջուր է տալիս 9000 թմբերի և ռոզդոդներից տասանորդ է ստանում: Սա էլ փաշայի աղաներից է: Իր իշխանություն տակ ունի 100 մարդ: Փաշայի համար ստանում է 6 քիսե, իսկ իր համար 3 քիսե եկամուտ: Աղբերի սուբաշին ևս համարվում է

առանձին պաշտոնյա և մաքրում է քաղաքի ճանապարհներն ու խրամները: Արտամետի, Ոստանի, Գավաշի, Սորփի, Ամիկի նահիյաներից կադին օրենքի համաձայն, տարեկան ստանում է 10 քիսե եկամուտ:

Մեծ իմամների դավանանքով մյուսթի կա: Սա իր ձեռքի տակ ունի նաև շաֆի, հանբելի և մալիքի դավանանքների մյուսթիներ: Նա կարող է բոլոր տեսակի դատերի համար ֆեթվա⁶⁷ տալ, ամեն մի ֆեթվայի համար 10 ալլե եկամուտ ունի: Կա նաև նագիբ⁶⁸: Քաղաքի նալիբը⁶⁹ նույնպես ներկա է լինում փաշայի ղեկավարած բոլոր զինվաններին: Նալիբը տարին մի անգամ շրջում է գյուղերը և գանձում իր եկամուտները: Վանում ենիշերինների սերդարի և սիփահինների քեթխուդայի պաշտոն չկա: Ենիշերինների աղան իշխում է ենիշերինների վրա, իսկ սիփահինների աղան՝ աջ և ձախ կուլերի աղաների վրա:

Վանի բերդի սիփահիններն ու ծառայողները: Աջ, ձախ, կամավոր, տեղական, պարսպի, ամուրի, թոփչի, ջեբեջի, վերին (բերդի) բերդակալ, Քեսիբի (բերդի) բերդակալ, ստորին (բերդի) բերդակալ, Յաշլի, Հասանի, Հյուսեյինի, շավուշների և այլ աղաներով Վանը 24 աղայություն ունի: Աջ-կուլի զինվորները վերին աստիճանի քաջ են. նրանց աղան խուսրե փաշայի բրոջ որդին է՝ Սուլեյման բեյը: Չախկուլի աղան Դեմիրջի-օղլին է: Դաշլիները ապրում են վերին Դաշ-Կալայում, Յաշլիները՝ ստորին Յաշ պարսպի մեջ: Տարօրինակ է. այս բերդում ապրողները իրար հետ ուժեղ թշնամիներ են, բայց երբ երևում է թշնամին, բոլորը միասնական և միասիրտ են դառնում: Չավուշները, ջեբեջիները և մյուսթահիզները⁷⁰, որոնք մշտապես զենք են մաքրում, թոփչիները, ազաբները, պարսպի մարդիկ՝ բոլորը, ուրախ և քաջ տղամարդիկ են:

Ըստ կանոնի, Վանի բերդը 6000 զինվոր ունի: Եթե հաշվենք նաև Ամիկի, Արճեշի, Ադիլջևազի, Ախլաթի, Դատվանի և Ոստանի 6000 զինվորները, կստացվի, որ ընդամենը ծառայության մեջ են 12000 զինվոր: Վանի ղեկավարողը Դավաշի խասերից, Բենդիմահիի իլթիզամից, Վանի տուրքերից և մաքսերից, աղհանքերից, բազարների տուրքերից, Մուշի խարաջից, Բիթլիսի արաբների և հայերի խարաջներից, Բիրեջիկի մոտ Մուրադ գետով անցնող նավերի եկամտից, մի խոսքով, 370 արքունի գրասենյակներից տարեկան 600 ոռամի քիսե եկամուտ է ստանում և ոռմիկ վճարում: Եթե ոռմիկը մի ամիս ուշանում է, ղեկավարի, գրասենյակների 40 բարտուղարների և 24 աղաների զիններին փոթորիկ է բարձրանում. գալիս են փաշայի զինվանը և գանգատ ներկայացնում:

Վանի էյալեթի սանջաֆի իշխողները: Օրենքով Վանի սանջաֆներում 37 իշխող կա: Սակայն Ալ-Օսմանի կողմից սահմանված սանջաֆների թիվը 20 է: Դրանք են Արճեշ, Ադիլջևազ, Մուշ, Բերկ-րի, Կարկառ, Քեսանի, Խիզան, Էսփաիրտ (Սպարկերտ), Աղա Քիս, Շերվի, ալսինքն՝ Շերվան, Էբրատ, Էբրատ բին-Կոթուր, Բայազիդի բերդը, Բերդա, Էրեջիք, Քուրլաղըք, Չոբանլու, Շորքեր, Դալեկիրտ և Զրիկի: Վանի սանջաֆը փաշայի մայրաքաղաքն է: Լիվաներում եղած բոլոր խասերն ու խարաջները Վանի կուլին են պատկանում: Հողերը տասանորդ են տալիս: Իբրեզ գեամեթ և թիմար տրված հարուստ և բարեշեն 700 գյուղ կա:

Վանի հրաժարեցման ենթակա շեղող հյուսումները: Վանի հարավ-արևելյան կողմում Հեքարիի հյուսումներն է, որի մեջ մուսուլման են Ոստանի, Շատախի բերդի, Էշիրի, Զյուլամերկի բերդի բարձրագիթ խանությունները: Ունի 47 հազար զինվոր: Բոլորը արագաշարժ, ահարկու, քաջարի ցեղեր են: Սրանք կզակի վրա ֆելմենգների (հոլանդացի) նման մի փոքր մորուք ունեն. գլուխները կաթսայի նման է. շատերը ալանջներին օղեր են կրում: Բոլորը 40—50-ական դիրհեմի հրացան են արձակում: Այն աստիճան լավ հրացանաձիգներ են, որ խփում են լվին անգամ: Կոնակներին կրում են քրդական վահան, ձեռքներին կոփալ (կոպալ) կոշված կոշտ դավաղաններ են բռնում, գլխներին գույնզգույն փաթթոցներ են կապում: Սրանք իրենց ալանջները ծակում են դանակով, արյուն հոսեցնում և այդ ծակերից աքաղաղի, սիրամարգի և բազեի փետուրներ են անցկացնում: Բոլորը հագնում են գույնզգույն շալ և բրդե հագուստներ, որոնց փեշերը շերտ-շերտ է. շալվարը նույնպես գույնզգույն շալից է: Ոտներին կրում են փոշեֆլի, փանսետի, հեզարի, սիդի կոշված ամուր շտեռ, որոնցից յուրաքանչյուրը երկու օկկա ծանրություն ունի:

Կուլի ժամանակ այս ջեղո ցեղի մարդիկ, վահան չունենալու դեպքում, ստբից հանում են շուստը և բռնում մի ձեռքում, իսկ մյուսով բռնում են դաշույնը կամ սուրը և հարձակվում. ամեն մեկը կարող է 10 մարդու դեմ գնալ: Երբ Վանի կուլի մի զինվոր հարձակվում է թշնամու վրա, իբրեւ տոած ասում են. «Հեքարիի ջելոյի նման շուստը ձեռքին հագած է գալիս»: Հեքարին այս տիպի 10 հազար հրացանաձիգ ունի: Սակայն կուլի ժամանակ 40—50 հազար զինվոր կարող է ունենալ, իսկ այդ 10 հազարը ուլուֆե ունեցող քաջեր են: Սրանց դավանանքը ինձ հայտնի չէ:

Բիթլիսի հյուսումները: Այստեղի բարձր խանը՝ Աբդալ խանն

է: Այս քրդերը ոտժերի են կոչվում: Ինչպես արդեն նկարագրել ենք, սրանք ևս Հեքարիի շափ զինվոր ունեն:

Մահմուդիի հյուժումները: Մահմուդիներն ապրում են Վանի արևելյան կողմում, սեպածե ժայռոտ լեռներում: Սրանց և Աջեմի երկրի միջև բնկած է Շահ Գելդի կոչված լեռը: Արևելքում աջեմների Կոթուրի բերդն է: Ընդամենը 6000 զինվոր ունի: Այստեղի հեծելազորն ամենաքաջն ու ամլանին է ամբողջ Քուրդիստանում: Սալմասի, Չորսի և Ուրմիայի դաշտերում շատ անգամ կռվել են Շահի բանակի դեմ և հաղթել: Բեյը նստում է Խոշարի բերդում: Բեյը՝ Իբրահիմ բեյ անունով, մի կտրիճ երիտասարդ է: Նա շատ անգամներ կռվի կրակի մեջ է մտել և զուրս եկել: Մահմուդիներից են համարվում 120 աշիրեթի բեյեր, որոնք բոլորը ոտժիկ են ստանում Իբրահիմ բեյից: Սրանց հողումն էլ խաս, թիմար, զեամեթ և խարաջ կա: Հարավ-արևելքից սահմանակից են Հեքարիի երկրին և ազգական են նրա Շիրիզդան խանի հետ:

Փինյանիշի հյուժումները: Փինյանիշները ևս մահմուդի են համարվում, սակայն կազմելով առանձին հյուքումեթ, բնկած են դեպի արևելք, 6 կոնար հեռավորության վրա: Բեյը՝ Հասան բեյն է: Կենտրոնը՝ Հասան-Կալասին է: Սրանց երկրր արևելքից, հարավից և հյուսիսից սահմանակից է աջեմների երկրին՝ Աջեմի Ուրմիայի խանությանը, որի խանը Զոլաք Սուլթանն է: Մշտապես աջեմների հետ կռվի մեջ են: Ընդամենը 6000 զինվոր ունի, որոնք շատ երկարահասակ, առույգ երիտասարդներ են և քանիցս դիմագրավել են Ուրմիայի և Թավրիզի խաների 50 հազարանոց բանակին: Սրանց հողում ևս խարաջ, խաս, թիմար և զեամեթ կա: Աջեմների երկրում սրանց Ղազի-կըրաւն⁷¹ են ասում, որի պատճառը հետևյալ դեպքն է: Սուլթան Մուրադ խանը երբ Երևանի վրա է գնում, աջեմները պատրաստվում են Երևանին օգնության հասնել. այս ցեղից Չոլոք միր-Ազիզ անունով բեյը 8000 զինվորով Սալմաստի դաշտում կտրում է օգնության գնացողների ճանապարհը և 30 հազար շահ-սեկեններին սրի է քաշում: Նրանց թնդանոթներն ու ռազմամթերքը խլում և Երևան է ուղարկում: Միաժամանակ մեծ ավար է վերցնում և հարստանում: Ահա այդ ժամանակից սրանց Ղազի-կըրաւն են կոչում:

Սրանց երկրն ու բերդերը, եթե աստված կամեցավ, իր տեղում կնկարագրենք: Արևելքում Բենի-կոթուր, Բիրեդուսի, Զոլանի, Դում-Դեմի, Դենբուլի անուններով 5 հյուքումեթ կա: Սուլեյման խանի օրենքով բոլորն էլ Վանին են հպատակվում: Սակայն հետա-

դայում Սուլեյման խանի վեզիր Թեաշի Սուլեյման փաշան, երբ գրավեց Թավրիզ քաղաքը և մի մեծ բերդ կառուցեց, այս հինգ հյուքումեթը անջատեց Վանի էյալեթից և միացրեց Թավրիզի էյալեթին: Իսկ երբ աջեմները նորից դրավեցին Թավրիզը, այս հինգ հյուքումեթը նորից վերամիացվեցին Վանի էյալեթին:

Մուրադ խանի մահվան տարին՝ 1049 (1640) թվականին, աջեմները զինվորներ թողնելով Բենի-կոթուր բերդում, խախտեցին հաշտության պայմանագիրը և այս 5 հյուքումեթները ստիպված հպատակություն հայտնեցին Աջեմին. որովհետև սահմանակից են Աջեմին, նրանց այգիներն ու արտերը անմիջապես կպած են իրար, նրանց բեյերը շահի կողմից չեն նշանակվում. պարզապես բոյբեյեր են: Քանի որ Վանի սանջաքի բեյերի կայսերական խասերը մեր գրքի 1-ին հատորում նշվել է, կարիք չկա այստեղ նորից կրկնելու*:

Սուլեյման խանի օրենքով սահմանված Վանի էյալեթի զեամեթները և թիմարները ևս հիշատակված են մեր գրքի 1-ին հատորում**:

[Սուլթան] Սուլեյման խանի կողմից սահմանված կարգով, եթե օսմանյան փառիշահը Աջեմի վրա արշավանքի գնա, Վանից բանակի առաջապահը լինելու է Վանի բեյլերբեյին: Առջևից որպես չերխեջի⁷² գնալու է Հեքարիի խանը, իսկ սրանից առաջ, որպես գլխավոր չերխեջիներ, գտնվելու են մահմուդիները: Այնուհետև, դրանցից առաջ գնում են փինյանիշի քաջերը, որոնք աջ և ձախ կողմերից կազմելով թեթև հսկիչ վաշտեր՝ պարտավորվում են ձեռք բերել գերիներ և գլուխներ: Վանի փաշայի հտեից պետք է շարժվեն օսմանյան վեզիրները, իսկ նրանցից հետո ինքը՝ փառիշահը և կամ մեծ սերդարը: Հետո գալիս են բոլոր միրմիրանները, իսկ ամենից վերջում՝ իրեն վերջապահ, Բիթլիսի խանը իր բոլոր զինվորներով, որոնք պետք է հսկեն հտ մնացողներին, հիվանդներին ու դասալիքներին: Այս կարգով շարված հավատացյալների բանակի աջ կողմից գնում են Քուրդիստանի Իսփերտ, Շերվի, Զրիկի, Քյարնի, Հիրուն, Կարկառ, Աղա-Քիս, Քեսան, Մեքես, Բերդա, Լադիք, Օզեջիք, Դալեկիրտ, Չոբանլու, Բենի-կոթուր անուններով 15 սանջաքի բեյերը, որոնց զինվորները թմբուկ են նվագում և առաջ շարժվում: Իսկ ձախ կողմից գնում են Լամուս, Ադիլչևազ, Արճեշ, Բարկիրի,

* Հատ. I, էջ 192:

** Հատ. I, էջ 200 (ծանոթ. հրատարակչի):

Բայազիդ, Ակչա-կալա, Սուրեգու, Կարաջա-կալա, էքրատի-Մակու, Զիանդդին, Աբաղա, Շաթաթ (Շատախ) անուններով 15 սանջաքի բեյերի զինվորները:

Օրենքով բերդերի զինվորների կեսը պետք է մնա բերդում, իսկ մյուս կեսը պետք է պատերազմի գնա: Բուն Վանի բերդը 6000 զինվոր ունի, իսկ մյուս բերդերը միասին դարձյալ 6000 զինվոր ունեն: Ուրեմն, օրենքով, այս զինվորներից միայն 6000-ն են պատերազմի գնում: Փաշան, ջեբելունների հետ միասին, 3000 զինվոր ունի. եթե դրան ավելացնենք մյուս սանջաքների զինվորները, ստացվում է 48 հազար ընտիր զինվոր, որոնք վերին աստիճանի խիզախ են և սպառազինված:

Վանի բերդի ջամիների բնութագիրը: Վերևի բերդում կա Վանֆ-ջամի, որը վեհափառ Դավթի դարում կառուցված հնագույն տաճար է: Հետագայում, երբ վեհափառ էբուբեքիրը եկել է այստեղ, այն մզկիթի է վերածվել: Մի քանի հարյուր մեխիքների ձեռքից անցնելուց հետո, որպես ջամի է մնացել: Վերջապես 940 (1533) թվականին սուլթան Սուլեյմանը նորոգել ու ընդարձակել է այն և անվանել սուլթան Սուլեյմանի ջամի: Զամին բավականին ընդարձակ է, ունի մի դուռ, մի մինարե: Վերջինս խորտակվել է Վանում տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժի ժամանակ: Հետագայում ենիչերի-ների աղա Օմեր-աղան հոյակապ մինարե է կառուցել տվել, որը մինչև կեսօր ամպերի մեջ է լինում: Միջնաբերդում ուրիշ ջամի չկա: Բոլոր պատուհանները նայում են ներքևի քաղաքին և Արտա-մետի դաշտի այգիներին ու պարտեզներին: Ներքևի բերդում հետագայում կառուցված Ուլու ջամին կառուցվել է Ադրեբջանի իշխող Ակչա-կոյունլի Շահ Զիհանի կողմից: Սրանից ավելի մեծ ջամի չկա: Զամիի մեջ սյուների վրա հիմնված բարձր գմբեթը խոյանում է դեպի երկինք: Այս ջամիի վարպետ-երկրաշափը [ճարտարապետը] ջամիի գեղազարդման համար գործադրել է իր ամբողջ շնորհքը: Բարձր գմբեթի բոլոր պատերի վրա, կարմիր և սև աղյուսներով տեսակ-տեսակ գրեր են շարված, որոնք սրբազան այնթներ են: Այս գրությունների նմանը կա նաև Հոմսի բերդի պատերի վրա:

Այս ջամին շատ հին և վսեմ մի աղոթատեղի է, որը կառուցվել է արդար ու ազնիվ միջոցներով և դարձել է նվիրական սրբավայր: Հին ուճի մեհրաբ և մինբեր ունի, որոնք նույնպես գեղազարդված են: Ունի նաև գեղեցիկ մինարե: Մի խոսքով, այս ջամին անմասն է. նրանում առկա նուրբ արվեստը, շլացուցիչ փարթամությունը ոչ մի ջամի չունի:

Խուսրե փաշայի ջամիի հիմնադիրը եղել է Սուլեյման խանի վեզիր Կոջա-Խուսրե փաշան, որը կառուցել է նաև Բիթլիսի բեդիս-տանը, քարուկրով շինված շուկան և Ռահ-Օվայի դաշտում գտնվող մեծ խանը: Այս գեղեցիկ ջամին կառուցել է տվել, երբ նա իշխում էր Վանում: Այս ջամին Օրթա-կափուի ներսում է և մոտ է փաշայի ապարանքին. այդ պատճառով ամեն ուրբաթ օր փաշաները գալիս են այս ջամին: Թավրիզի դարպասի մոտի ջամին նույնպես հին ջամի է. հիմնադիրը ինձ հայտնի չէ...

Այնուհետև, էվ. Չելերին խոսում է մեղրեսների, կրոնական դպրոցների, աղ-բյուրների և այլի մասին:

[Վանի] մուսուլմանական քաղերը: Նշանավորները Փաշայի, Խորխորի, Ուլու ջամիի, Սուլուբի, Իսքելեի, Օրթա-կափուի, Թավրիզի դարպասի թաղերն են:

Փաշայի և այլ ապարանքների նկարագրությունը տալուց հետո, էվ. Չելերին գրում է. «Այս ապարանքներից բացի, ներքևի բերդում ընդամենը 8800 սենյակ կա. բոլոր տները ծնված են կրով ու գաջով և շատ բարեշեն են: Տները հիմնականում երկհարկանի են և քարուկրով կառուցված: Փողոցները մաքուր են և սա-լահատակված»:

Հայկական երեք թաղ կա. [հայերը] ծառայում են բերդում և խարաջի փոխարեն պարտավոր են նորոգել բերդը: Սրանցից բացի բերդում քրիստոնյաներ չկան: Հայերը վաճառականներ են և բա-րեգործ:

Խաճեբ. Հայտնի են մաքսատան Քուրդ Ահմեդ-աղայի և Կափուի խաները:

Շուկան և բազարները: Բեդիստանը խիստ բարեշեն է և հարուստ: Այստեղ էժան կարելի է գնել բոլոր տեսակի թանկագին ապրանքներ: Շատ հարուստ են Խուսրե փաշայի, Մեզկիթի և կոշ-կակարների շուկաները:

Աղբյուրներն ու հոսող ջրերը: Վանի ժայռի տակից աղբյուր-ներ են բխում: Խորխոր կոչված վայրում ջրաղաց աշխատեցնող վճիտ մի աղբյուր է բխում, որն աննման է իր զուլալությամբ: Մի գառնուկ ուտողը, եթե սրա ջրից խմի՝ անմիջապես կմարսի: Սուլու աշտարակում էլ կա մի աղբյուր, որը ժայռերի միջով հոսում է ցած: Այս Բալա-բուրջ⁷³ անունով աղբյուրին նայող մի հոյակապ աշտա-րակ կա, որտեղից հսկում են ջրի ճանապարհը: Այստեղ ողնու փշե-րի նման շարված են բալյեմեղ թնդանոթները: Վանի բերդի հյու-

ախտում կա մի աղբյուր, որին նայող աշտարակը կոչվում է Սու-կու-լեսի⁷⁴։ Այստեղ ժայռերից ցած իջնող ջրի ճանապարհ կա, որը Բա-լա-բուրջի և Սուլթան-Թյուրքեսի ժայռերի միջով իջնում է դեպի ներքև։ Ջրի աշտարակը հսկելու նպատակով այս ճանապարհներին նայող աշտարակների վրա շարք-շարք բալյեմեղ թնդանոթներ են դրված։ Ոչ ոք չի կարող մոտենալ աշտարակին։ Վանում դրված թնդանոթները ոչ միայն մարդկանց թույլ չեն տա անցնելու այս վայրերով, այլև թռչուններին անգամ թույլ չեն տա այստեղ թա-ռելու։ Վանի վերին և ներքևի բերդերում կա ընդամենը 760 թնդա-նոթ, որոնցից ամենաուժեղները կարճ խողովակով թնդանոթներ են, որոնք 50 օկկա ծանրություն ունեցող երկաթե գնդակներ են արձակում։

Բաղնիքները։ Մեզ կիթի շուկայի ծայրում գտնվող Սուլթան համամին շատ գեղազարդ, հիանալի օդով ու ջրով բաղնիք է։ Նշա-նավոր են նաև Զիֆթե-համամը, Նաբըշլի-համամը, Թավրիզի դար-պասի մոտ գտնվող Զուբուր համամը։ Քաղաքի աղնվականների վկայությամբ 700 տնային բաղնիք կա։ Որովհետև վանեցիները բարկացկոտ, պատվի ու նամուսի տեր մարդիկ են, նրանց կանայք եթե չեն ուզում տանից դուրս գալ իբրև հանգուցյալներ, հարսանի-քի, խնջույքի և այլ տեղեր բոլորովին չեն գնում։ Այդ պատճառով էլ պատվավոր մարդիկ իրենց տանը բաղնիքներ ունեն։ Բարձրաս-տիճան մարդիկ կեսօրից հետո հասարակական բաղնիքներ չեն գնում։ Այդ ժամանակ լողանում են բաղնիք շունեցող կանայք։ Սա-կայն այդ բաղնիքները գնալու համար հատուկ փողոցներ են հատ-կացված կանանց, և կեսօրից հետո ոչ ոքի չի թույլատրվում անց-նել այդ փողոցներով։ Եթե կանանց ճանապարհին մի տղամարդ նկատվի, խիստ կերպով կպատժվի։ Այս ժողովուրդը այդ աստի-ճան պաշտպանում է կանանց պատիվը։

Ժողովուրդը, դեմքն ու գույնը. մեզ ծանոթ բարեկամները։ Ընդ-հանրապես, ավագանին չափահաս հասակում ցորենագույն դեմք է ունենում. տարեց մարդիկ բարկացկոտ են և արի։ Երիտասարդ-ները կովի հակամետ են։ Ընդհանուր առմամբ երիտասարդները կլոր դեմքով են, բարեկազմ, վայելչատես և քաղցրախոս։ Աստված վկա՛, կանանց շտեսա։ Սակայն մեր ծանոթների կանանց վկայու-թյամբ, բոլորը գեղեցիկ, բարեհամբույր, բարեպաշտ և առաքինի կանայք են. նրանց անարատ աղջիկները, բացի իրենց հորից և եղբայրներից, ոչ մի տղամարդու երես չեն տեսնում...

Այս քաղաքի օդն այնքան հիանալի է, որ բժիշկների կարիք

չի զգացվում։ Բնակիչներն այնքան ընդունակ են և արժանավոր, որ նույնիսկ բժիշկներ ունեն։ Պուլսի արվեստում աննման է Մե-սուտ Զիլեբին։ Շեյխ Բայ-Զեյեբին այնքան հնարագետ բժիշկ է, որ նույնիսկ Աթենքում նման բժիշկ չի եղել։ Վիրաբույժները նույն-պես կատարյալ վարպետներ են...

Բանաստեղծները և գրողները։ Ժամանակի բանաստեղծների սուլթանը՝ Շանի էֆենդին, հմուտ է բոլոր գիտությունների մեջ... Նշանավոր բանաստեղծներ են Վանի Զեյեբին և Միր Սիփեհրին։

Վանեցիների հագուստն ու կոշիկները։ Ընդհանրապես, Վանի ժողովուրդը հագնում է ասլիից հագուստ և լայն տափատներ։ Հագ-նում են նաև սամույրի մուշտակ։ Գոտկատեղին գույնզգույն մե-տաքսյա դոտի են կապում, որի արանքում անպայման դաշույն են խրում։ Դիմներին շատ մեծ թավշյա կավուր⁷⁵ են կրում։

Կանանց հագուստները։ Բոլոր կանայք դեղին կոշիկներ (չեզմե) են կրում, գլխներին ոսկյա ու արծաթյա շարքեր կապում և ծածկ-վում են մետաքսով։

Տղամարդկանց անունները։ Փեհլևան-օղլի, Զենտետան-օղլի, Դեմիրջի-օղլի, Բեշարեթ-օղլի, Ալի Շար-օղլի, Կըլբը-օղլի, Քերե-մեդդին-օղլի, Մալլի կիյա, Ռուսթեմ-աղա, Բյուրհան-աղա, Թա-ղեր-աղա, Էսեդ-բեյ, Ղազենֆեր-բեյ։

Կանանց և աղջիկների անունները։ Աիշե, Ֆաթմա, Գյուլսում, Էսմախան, Էմհան, Սելիմե, Սալմե, Քալմե, Էսմա-խանըմ, Փերի Բոյ-խանըմ, Մեսեթ-բայ, Դայե։

Ստրուկների անունները։ Օսեֆ, Օրնեթ, Զըրրզի, Հաթ-Վերդի, Զոմեդ, Զալ Իսքենդեր, Կուրադ, Շեֆատ, Սերուր, Խարեմ, Լեհեդ, Սիյամի, Փիրվիզ, Շյուքր-Ալլահ, Կասըմ, Շահ-Կըրան։

Ստրկուհիների անունները։ Դիլ-Ֆիքար, Մերդեջան, Խեթմե, Վերեթե, Շաքիրե, Հինե, Մահիյե, Դերյե, Զահեթ, Օհա, Սերդի, Բոյ, Զան-Բայ, Դիլարամ, Փերջինի, Փերիշան, Ռումայե, Վեսիմե, Խա-լիսե, Զուլբան, Շահ Խուբան։

Ալի Կուլջիի վկայությամբ այս վայրը [քաղաքը] գտնվում է 8-րդ սովորական կլիմայում, իսկ Բիթլիսի խանի կարծիքով՝ 3-րդ իրական կլիմայի կենտրոնից դեպի արևմուտք։

Եկեղեցիները։ Նշանավոր է Իսքելիի [նավամատույցի] գյուղի եկեղեցին։ Յուրօրինակ և հիանալի եկեղեցի է Վանա ծովում ըն-կած Ահդըմ-Վար կղզու [Աղթամար] եկեղեցին [վանք] և Վանի արե-վելյան կողմում գտնվող Վարագ եկեղեցին [վանք]։

Այնուհետև Չեկերին խոստում է Վանի թուրքական բարբառի մասին և բերում է մի քանի օրինակներ:

Բերքեր: [Վանը] ընդարձակ ու հարուստ երկիր է և բերքերի առատությամբ նմանը չունի: 7 տեսակ ցորեն, 7 տեսակ սև ու յուղալի գարի ունի, իսկ սիսեռի, բակլայի և այլ տեսակի բերքերի քանակը միայն աստված գիտե:

Զարգացած արհեստներ: Այստեղի շենքերը կառուցող վարպետ-ինժեներների նման միայն Սակրզում (Քիոս կղզում) կան: Դերձակները հիանալի ֆիրենզի⁷⁶ հագուստներ են կարում: Սափրիչների խալաթները շատ մաքուր են: Շատ լավ վարպետներ են թամբազործները:

Ժողովրդի զբաղմունքը և վաստակը: Վանի ժողովուրդը բաժանվում է վեց դասի: Մի մասը փաշայի ծառայողներն են, որոնց պաշտոնը բերդի պահպանությունն է և ոչ մի այլ աշխատանքով չեն զբաղվում. միայն քաղաքում կարող են առևտուր անել: Մի մասը գնում է զանազան քաղաքներ ու երկրներ և ապրանքներ բերում: Մյուսները արհեստավորներ են: Մի մասն էլ ծառայում է դեֆթեր-դարի գրասենյակներում: Մի մասն էլ ուղեմաներն ու վազըֆի ծառայողներն են, իսկ մնացածը այգեգործներ և սպասավորներ են:

Ուտելիքներ, բանջարեղեններ, պտուղներ և խմիչքներ: Այստեղի անխոնոզ և այլ հոտավետ համեմունքով պատրաստված սպիտակ հացի նման ոչ մի երկրում չկա: Հայտնի են սպիտակ և վարդակարմրավուն լավաշը, բազմաթերթ չյորեքը, կաթավի մսով պատրաստված կարկանդակը, մաս քաբա կոչված և այլ տեսակի համեղ սուպերը: Բանջարեղեններից ամենուրեք հայտնի է Վանի կաղամբը, որի երկու գլուխը մի ուղտի քնու է. թերթերը շատ բարակ են: Հայտնի են նաև կարոսը, քերկիզը [նեխուր], դդումը, սեխը, ձմերուկը, չիրիչ անունով հայտնի կանաչը և այլն: Պտուղներից հայտնի են 12 տեսակ կարմրագույն թեթեանի, ջան գյուլու, սեյլանի, զաֆերանի, շամի և այլ անուններով խնձորները, որոնք շատ համեղ են: Խնձորը այնքան առատ է, որ զվարճասերները խնձորի կոիվներ են սարքում: Հայտնի են նաև խաղողը, աբասի և մալաշա անուններով տանձերը: Խմիչքների մեջ հիանալի է Վարագա սարի մեղրից պատրաստված շերբեթը, որը դարչինի հետ խառնելուց և երեք օր պահելուց հետո, երբ խմում ես՝ հարբեցնում է: Սերբիլ-օղլուի և Շիրեի այգիների շիրան, 3 օր պահելուց հետո, մարդու մեջ ամբողջությամբ արյուն է դառնում: Կան նաև մի քանի տեսակ հիանալի շերբեթներ:

Կենդանիներ: Ռումելիում՝ Սերեզի, Անատոլիայում՝ Ադանայի և Քուրդիստանում՝ Վանի գոմեշների նման ուժեղ և սոսկալի գոմեշներ աշխարհում չկան: Այստեղի գոմեշները, մի տարի սնվելուց հետո փղի նման խոշոր են լինում: Վանեցիները ներուզի օրերին կովեցնում են այդ գոմեշներին, նժույգներին, ուղտերին, խոյերին և տարօրինակ տեսարաններ կազմակերպում:

Վանի զբոսաշրջությունը: Վանի Արտամետի այգիներից բացի, հեռու և մոտ վայրերում կա մոտավորապես 20 զբոսավայր, որոնց արժե դիտել: Նախ, Վանի արևելքում, թնդանոթի արկի թուխքի հեռավորության վրա են գտնվում Աք Քիրփի Դաշի, Յալի Քյոյի, էլե, Մելեք, Սարի-Գյուլ, Զայբաշի, Կարակասում Զայիրի, Մուրադ խան Սեֆեսի, Արտամետի այգիները: Հայտնի զբոսավայրեր են՝ Միրի Բենդին, Մահի Բենդին, Խոշաք Կոյադին, Վարագի սարը, Նեքի Բերդիրի այգին և Կյոք-Կետիյի վանքը:

Այգիներ: Վանի բերդի հարավ-արևելյան կողմում, խրամից այն կողմը, գերեզմանատան միջով անցնելով մինչև Արտամետ գյուղը, երկարությամբ և լայնությամբ 8 ժամյա տարածություն զբաղող Վանի դաշտը ամբողջությամբ ծածկված է այգիներով, պարտեզներով և կանաչադարձ ծաղկատաններով, որոնց թիվը, ըստ այգիների կառավարչի դեֆթերի 26 հազարի է հասնում: Կառավարչին, նրա տված ջրի համար, ջրի տուրք են տալիս: Մարդ, երբ մտնում է այս այգիների մեջ՝ կորչում է: Ամեն մի այգում հոսող ջուր, ավազան և շատրվաններ կան...

(էջ 161—188)

էվ. Չեկերին Վանի բերդի, քաղաքի և այլի մասին վերահիշյալ տեղեկություններ տալուց հետո, շարունակում է Մելեք Ահմեդ փաշայի գործունեության հետ կապված դեպքերի նկարագրությունը:

...Մեր էֆենդին՝ Մելեք Ահմեդ փաշան, Վան մտնելուց հետո ձեռնարկել էր Թիմուրի կողմից բերդի առաջ կուտակված հողը մաքրելու և ծովը թափելու գործին: Վանի էյալեթի բեյերին ու անկախ իշխողներին բարձր հրամաններ և հրավեր էր ուղարկել: Բոլորը կատարյալ հնազանդությամբ սկսել էին գալ: Քուրդիստանի անթիվ զինվորները, իրենց վրաններով, ուտելիքով, խմելիքով և փաշայի համար իրենց կողմից բերված մեծաքանակ նվերներով իջևանեցին Վանի դաշտում: Բանակը այնքան մեծացավ, որ մի ծայրից մինչև մյուսը կարելի էր գնալ երկու ժամվա ընթացքում: Դաշտում խանութներ և խոհարարների մոտ 3000 վրաններ կային...

Քուրդիստանի զինվորները հետզհետե դալիս և հավաքվում էին: Միայն Հեքարիի խանը անձամբ չէր եկել և փոխարենը՝ թանկարժեք նվերներով և 6000 զինվորով Մուլա Մուհամեդ Շաթարի անունով քեթխուդային ուղարկել էր փաղիշահական ծառայության: Մահմուդի բեյերից ոչ էվլիյա բեյը ինքն էր եկել և ոչ էլ օգնություն էր ուղարկել: Նույնպես և Բիթլիսի Աբդալ խանը: Այդ պատճառով փաշան շատ վշտացավ և էրդանացի Ահմեդ աղայի միջոցով խանին նամակ ուղարկեց:

Խանը ստանալով նամակը կարգացել և պատասխանել էր, որ ռմեր ձին վաղից չուր չի խմում: Երբ նամակարերին անքաղաքավարի վերաբերմունք էր ցույց տվել: Կոսկուն-Վերանի ճանապարհով աղան Բիթլիսից երկու օր ու զիշերում, առանց պատասխան նամակի — եկել էր փաշայի մոտ: Երբ նա այդ մասին պատմում է փաշային՝ վերջինս բարկանում է և շատ վշտանում:

(էջ 188—190)

ԲԻԹԼԻՍԻ ԽԱՆԻ ՎՐԱ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՊԱՏՃԱՌԸ

Այս վերնագրի տակ էվ. Զեյբեին մանրամասնորեն պատմում է Բիթլիսի Աբդալ խանի դեմ կազմակերպված արշավանքի հանգամանքները: Փաշան այդ օրը խնջույքի է հրավիրվում ենիշերիների Աբդի աղայի մոտ, որտեղ ներկա են լինում նաև Վանի և Քուրդիստանի բոլոր մեծամեծները և միաբերան զանգատվում են Բիթլիսի խանից: Այդ ժամանակ ստացվում է նաև Ահմեդ փաշային ուղղված էրզրումի վալի Քավաբչի Մուստաֆա փաշայի գրությունը, որով վալին հայտնում է, որ Բիթլիսի ավագակ խանը 10 հազար զինվորով անակնկալ հարձակվել է Մալազկերտի Մուհամեդ բեյի երկրի վրա, կոդուպտել, թալանել է ամբողջ սանջաքը, սպանել է մոտ 300 հավատացյալների և հափշտակել ու բռնկ-տարել է 40 հազար ուշխար: [էրզրումի] վալին առաջարկում է արշավանք կազմակերպել Աբդալ խանի վրա: Հետո փաշայի մոտ Վանի և էրզրումի ենիշերիների կողմից զանգատի են դալիս նաև մի խումբ մարդիկ և հայտնում են, որ երբ իրենք առևտուր անելու համար մտել են Բիթլիս, խանի մարդիկ նրանց կոդուպտել և վիրավորել են: Մեկը Ահմեդ փաշան ավելի է կատաղում և չորս դավանանքների շեյխ-ու-խալամներին Ֆեթվաներ է գրել տալիս, որոնց մեջ Բիթլիսի խանին բնութագրում է որպես ավագակ, վիլայեթներ թալանող և հարյուրավոր մարդկանց սպանող:

Մեկը Ահմեդ փաշան նպատակահարմար է համարում հետևյալ բովանդակությամբ մի նամակ գրել Բիթլիսի խանին՝ նրա դեմ պատերազմական զործողություններ սկսելուց առաջ:

Փաշան նամակում մեկ առ մեկ հիշում է Աբդալ խանի թե նախկինում և թե վերջերս կատարած չարագործությունները:

Այնուհետև, փաշան հայտնում է, որ ինքը Օսմանյան պետության անունից և շարիաթի սկզբունքներով որոշել է արշավել և դաժանորեն պատժել Աբդալ խանին: Սակայն նախքան այդ որոշման իրագործումը, նա առաջարկում է խանին

անմիջապես ներկայանալ Վանի զորահավաքին, վերադարձնել հափշտակված բոլոր կենդանիներն ու իրերը... Հակառակ դեպքում փաշան սպառնում է ոչնչացնել նրան:

Աբդալ խանը իր պատասխան նամակում հայտնում է, որ իր մասին ներկայացված ամբաստանությունները ճիշտ չեն, որ նա Մալազկերտում հավաքել է իր օրինական ուշխարի տուրքը և որովհետև բեյը արգելք է հանդիսացել, այդ պատճառով էլ կոխվել են ծագել: Բիթլիսում նույնպես առևտրականներից օրինական տուրքեր է վերցրել և այլն: Այնուհետև խանը խնդրում է հրաժարվել արշավանքի մտքից:

Միաժամանակ Աբդալ խանը անմիջապես պատրաստվում է պատերազմի: Նա նամակներ է ուղարկում բուրդ բեյերին և զինվոր պահանջում: Շրջապատի աշխարհներից 17 հազար հրացանածիգ է հավաքում, քաղաքի [Բիթլիսի] շրջակայքում խրամատներ է փորել տալիս, իսկ քաղաքում մշտապես 10 հազար զինվոր է պահում և պատրաստվում է կռվի:

Վանի ավագանին և բարձրաստիճան պաշտոնյաները թշնամաբար տրամադրված լինելով Բիթլիսի նկատմամբ՝ փաշային մղում են արշավանք սկսել խանի դեմ:

(էջ 190—200)

ԱՅՍ 1065 ՏԱՐՎԱ ՆՎԻՐԱԿԱՆ ՌԱՄԱԶԱՆԻ ՍԿԶԲԻՆ 40 ՀԱՉԱՐԱՆՈՑ ԲԱՆԱԿՈՎ ՎԱՆԻ ԲԵՐԴԻՅ ԲԻԹԼԻՍԻ ԽԱՆԻ ՎՐԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ՄԵՐ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

էվ. Զեյբեին այս վերնագրի տակ մանրամասնորեն նկարագրում է Աբդալ խանի դեմ կազմակերպված արշավանքը: Բանակը շարժվում է Վանա ծովի արևմելյան և հյուսիսային ծովեզերքով՝ Բերկրի-Արճեշ-Ադիլչևազ-Սորի-Ախլաթ-Ռահ օվա մարշրուտով: Ճանապարհին բազմաթիվ զորամասեր միանում են փաշայի բանակին:

Պատերազմական գործողությունները խիստ մեծ ծավալ են ընդունում: Ըստ գերիների տված տեղեկությունների Բիթլիսի շրջապատի խրամատներում 10 հազար հրացանածիգ և 10 հազար հեծյալներ են եղել: 50 հազարանոց բանակը պաշտպանել է քաղաքը: Ժողովուրդը քաղաքից փախչում է սարսափից և խանի զինվորների անսահման բռնություններից խույս տալու համար: Ճապաքուրի և Չմշկածագի բեյերը խանին օգնության գալու ժամանակ՝ նրանց ճանապարհը կտրում է Դիարբեքրի վալին և բեյերին շղթայակապ անում: Դիարբեքրի էյալեթից խանին օգնության է գնում Հադո բեյը [խանի փեսան]: Վանի էյալեթի Զրիկի, Սղերտ, Կարկառ և այլ բազմաթիվ վայրերի պետերը արտաքուստ ցույց տալով, որ իրենք հավատարիմ են կառավարությանը, իրենց զինվորներով օգնում են խանին: Փաշան իր 70 հազարանոց բանակով Դատվանից շարժվում է դեպի Բիթլիս:

Սկզբում տեղի են ունենում առաջապահների փոքր մարտեր: Խանը միշտ փորձում է փաշային հանկարծակիի բերել, բայց միշտ էլ անհաջող: Բիթլիսում և խանի բանակում սով է սկսվում. պաշարը սպառվում է: Խանի բանակում սկսվում է դասալքությունը: Խանը քաղաքի ուլեմաներից և այաններից մարդիկ է ուղարկում

փաշայի մոտ, հարյուր քիս փող խոստանում և ներողություն խնդրում։ Փաշան մերժում է և եկողներին հտ ուղարկում։

1065 (1654) թվականի ուսմազան ամսի 24-ին, մեծ պատրաստություններից, հանդիսավոր արարողություններից և աղոթքներից հետո, փաշայի անմիջական ղեկավարությամբ և մասնակցությամբ, տեղի է ունենում հարձակումը։ Փաշայի զորամասերը պաշարում են Բիթլիսը։ Կռիվը վերին աստիճանի կատաղի և դաժան է լինում։ Փաշայի զինվորները հարձակվում են քրդերի խրամատների վրա, հաղարավորներին սպանում են, իսկ մնացածներին փախուստի մատնում։ Էվ. Չելերին գովաբանում է քրդերի սխրագործությունները։

Արզալ խանը տեսնելով իր բանակի պարտությունը, վերցնում է իր ընտանիքը, հարստության արժեքավոր մասը ու 5000 հրացանաձիգ և փախչում է Մոտիկի (Մոտկան) լեռները։ Այնտեղ թողնելով ընտանիքն ու հարստությունը, ինքն անհետանում լեռների մեջ։ Փաշան նրա հտեից ուղարկում է խանի որսերիմ թշնամուն՝ Մալազկերտի բեյին։ Փաշայի բանակը սկսում է կողոպտել ու թալանել Բիթլիսը։ Քաղաքի ալաններն ու շեյխերը դիմում են փաշային և խնդրում դադարեցնել քաղաքի թալանումը, ասելով՝ «Ձեր թշնամին խանն էր, նա էլ, փա՛ռք աստծո, պարտվեց և փախավ»։ Փաշան կարգադրում է դադարեցնել թալանն ու ավերումները և հափշտակված իրերը վերադարձնել տերերին։ Չելերին ասում է. «...Այս հրամանից հետո էլ շատ զինվորներ վերցնելով իրենց թալանած իրերը փախան դեպի լեռները»։

Մնում է գրավել Բիթլիսի ամրակուտ բերդը, որտեղ պահվել էին խանի հարուստությունն ու գոհարեղենների մեծ մասը։ Երբ պատգամավոր են ուղարկում բերդի պաշտպաններին և առաջարկում հանձնվել, նրանք պատասխանում են. «...Բերդը խանինն է, օսմանցիներն ի՞նչ գործ ունեն այստեղ։ Եթե օսմանյան բերդ լիներ, նրա մեջ օսմանցի զինվորներ կլինեին. մենք բոլորս խանի զինվորներն ենք»։ Նրանք նույնիսկ ցանկացել են պատգամավորներից մի քանիսին բերդից ցած գցել։ Այնուհետև սկսվում է բերդի պաշարումը։ Թնդանոթներով ուժեղացնում ու քանդում են բերդը։ Պաշարվածները սպիտակ դրոշակ են բարձրացնում և հանձնում են բերդը։ Բերդի պաշտպանությունը հանձնվում է Յուսուֆ քեթխուդային, որը խանի պալատի 500 սնդուկները, զանձների պահեստները կնքում է [Էվ. Չելերիի կնիքով] և պարսպի դռները փակում։

Էվ. Չելերիի վկայությամբ այդ պատերազմում խանի կողմից 1065, փաշայի կողմից 200 մարդ են զոհվում։

Փախստական Արզալ խանին բռնելու համար ուղարկված Մալազկերտի բեյը հտ է գալիս ձեռնուռնայն։

Այնուհետև փաշայի մոտ են գալիս Շիրվանի, Խիզանի, Քյարնի, Էսփաիրդի, Զրիկի և Քեսանի բուրդ բեյերը, որոնք իրենք անձամբ չմասնակցելով կռիվին, օգնական զորք էին տվել Արզալ խանին։ Վանի ավագանին և աղաները միաբան դիմում են փաշային և խնդրում ոչնչացնել բոլոր բուրդ բեյերին՝ իրեն պետության թշնամիներին։ Փաշան կարգադրում է ձեռքակալել նրանց։

1065 թվականին Բիթլիսում նոր խան է նշանակվում։ Դրա համար մեծ Դիվան է գումարվում, որին մասնակցում են Բիթլիսի ալանը, բարձրաստիճան անձնավորությունները և աշխրեթի բեյերը։ Բուրդի առաջարկությամբ և խնդրանքով խան է նշանակվում Արզալ խանի որդի Զիահդդին բեյը, պայմանով, որ նա վճարի Վանի բանակին ունեցած 200 քիսն հոր պարտքը և վերադարձնի Մալազկերտի

բեյից հափշտակած 40 հազար գլուխ ոչխարը։ Բիթլիսի ներկայացուցիչները առաջարկում են Արզալ խանի հարստությունը վաճառել և մարել այդ պարտքերը։

Խանի իրերի մեջ կային 11 գեղակերտ սնդուկներ, որոնք պարունակում էին նվիրական և գեղարվեստական զրբեր, որոնք փաշայի կարգադրությամբ վերադարձվում են նրա որդուն՝ նոր նշանակված Զիահդդին խանին, քանի որ նրա սեփականությունն էին։

Հրապարակորեն վաճառքի հանված անթիվ իրերի մեջ, որոնց մասին էվ. Չելերին խոսում է շատ մանրամասնորեն, աչքի են ընկնում 17 ոսկեկազմ և տարբեր գրերով գրված 17 նվիրական խոսքեր, ամենաբնութի թղթերի վրա գրված 1300 հատոր գեղարվեստական զրբեր, հայտնի իսլամ հեղինակների 70 քեֆսիքներ⁷⁸, 1300 բառարաններ և կարևոր գիտությունների վերաբերյալ այլ գրքեր։ 20 հատոր Ֆիրդուսի «Շահնամ», 1000 հատոր հայտնի բանաստեղծների դիվաններ, 260 գեղակազմ ժողովածուներ և այլն։ Էվ. Չելերին ամենամեծ հիացմունքով է խոսում խանի գրական հարստության մասին և ավելացնում. «...փա՛ռք աստծո, նվաստս էլ [այդ գրքերից] մի քանիսին տիրացա։ Այս արվեստի երկերը այնքան էժան վաճառվեցին, որ վճարված փողը նրանց մի տառի արժեքից անգամ պակաս էր»։

«Խանի սեփական կնիքով կնքված 7 ուղտաբեռ սնդուկներից հանված կարևոր գրքերը» վերնագրի տակ էվ. Չելերին թվարկում է բազմաթիվ, այդ թվում նաև հայտնի թուրք պատմագիրների երկեր, խանի սեփական երկասիրությունները՝ պարսկերեն, արաբերեն և թուրքերեն լեզուներով, եվրոպական տպագրությամբ 200 ատլասներ ու քարտեզներ, բուսաբանական գրքեր և այլն։

«Այս բոլորը վաճառվում էին շատ ցածր գնով» — գրում է Չելերին և ցատումով, միջանկյալ հիշում մի այսպիսի դեպք. ինչ-որ տեղտի մեկը սուլթանական աճուրդից մի անձամբ «Շահնամ» է գնում 1600 դրուրով, տանում է իր վրանը և Եկարը հարամ է ասելով՝ ոչնչացնում է գրքում եղած բոլոր նկարները, հանում է դիմանկարների աչքերը և բոլոր թերթերը ծակծկում։ Պատկերների մեջ եղած մարդկանց վիզը կտրելու միտումով՝ զանակով նրանց վիզը կտրում է, գեղարվեստական և նուրբ նկարները իր զգվելի թրովը կեղտոտում։ Փաշան իմանալով այս մասին, կարգադրում է այդ կափու-կուլի ենիշերին հազար գավազանի հարված տալ, Շահնամի արժեքը գանձել և բանակից վճարել...

Էվ. Չելերիի վկայությամբ խանի իրերի աճուրդը չորս օր է տևել։ Աճուրդից ստացված գումարով լրիվ վճարվում է Վանի բանակին խանի ունեցած 200 քիսն պարտքը, որից Վանի զորամասը փաշային իրեն վարձ է տալիս է 50 քիսն։ Մալազկերտի բեյը իր 40 հազար ոչխարի փոխարեն ստանում է 70 քիսն, որից 50 քիսն տալիս է փաշային, իսկ խանից խլված մնացած հարստության մասին ոչ ոք փաշային ոչինչ չի ասում։

Նոր նշանակված Զիահդդին խանը, ըստ հին սովորության, Բիթլիսի ժողովրդից 300 քիսն հարստություն է հավաքում, որից փաշային իրեն ծառայության վարձ է տալիս է 100 քիսն փող, 5 ձի, 10 չորի, 10 ղուլամ, 5 կույս աղջիկ, մի գունագեղ վրան և 50 անուշաբույր շամամ։ Բացի այդ փաղիշահի կողմից իր բերաթը նորոգելու համար խոստանում է 100 քիսն...

Արզալ խանին բռնելու համար ուղարկված Արճեշի, Ադիլջևազի և Մուշի բեյերը վերադառնում են ձեռնուռնայն, սակայն իրենց հետ բերում են Մալազկերտի բեյից խլված ոչխարների 20 հազարը, որը ցանկացել են վերադարձնել բեյին,

սակայն վերջինս չի ընդունել, քանի որ ոչխարների համար փաշալից արդեն ստացել էր 70 քիսե: Նա փաշային ասում է. «Այս ոչխարները ինձնից քեզ հալալ լինեն»:

Աղիլջևաղի, Արճեշի և Մուշի բեյերը հանդիպում են խանի մարդկանց, նրանց հետ կովի բռնվում, հարյուր մարդ են սպանում և մոտ հարյուրին գերի են վերցնում և փաշային հանձնում: Փաշան դահիճներ է կանչում գերիներին մահապատժի ենթարկելու համար: Վանի աղաները բարեխոսում են և գերիներին փրկում մահապատժից: Փաշան այդ գերիներին նվիրում է աղաներին: Այնուհետև բոլոր աղաներին ու բեյերին վարձատրելուց և առատ նվերներ բաժանելուց հետո, նոր խանից փաղիշահի և սադրազամի համար ստացած 200 քիսե ոսկին Ստամբուլ է ուղարկում:

(էջ 260—260)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՎԱՆ 1065 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՎԻՐԱԿԱՆ ՌԱՄԱԶԱՆ ԱՄՍԻ 29-ԻՆ

Վերջին պահին նոր խանի խնդրանքով Մելեք Ահմեդ փաշան կալանավորված քուրդ բեյերից ազատում է խիզանի բեյին, որի համար տեղնուտեղը փաշայի գանձարանն է մուծվում 13 հազար ոսկի, մեկ կանթար արծաթ և 20 զրահ: Մնացած քուրդ բեյերի մասին փաշան սպառնալից տոնով ասում է. «Աստծով, հենց որ Վան հասնեմ, դիվան կկազմեմ և փաղիշահական դիվանում կորոշեմ նրանց գլուխները թոցնել, որ մյուսներին էլ խրատ լինի, Վանի վալիներին հնազանդություն ու հպատակություն ցույց տան և փաղիշահական հավաքին ներկա լինեն...»:

Նրանք ուղևորվում են Վանա ծովի հարավային եզրերով: Սկզբում կանգ են առնում 300 տնից բաղկացած քրդական Գյուզել-դերե գյուղում, որտեղ լինել է թափվում համանուն գետը: Այնուհետև իջևանում են Սոր-ի գյուղում: Այս գյուղի մասին էվ. Չելեբին գրում է. «...Վանա ծովեզրերից հեռու, Վանի տերիտորիայում ընկած 200 տնից բաղկացած բարեշեն գյուղ է. ունի հին վանք, վարդապետները նվերներ բերեցին փաշային...»:

Առավոտ վաղ ճանապարհ ընկանք և հասանք Աղթամար կղզին. Մելիք Զալուֆը այստեղ այնպիսի մի վանք է կառուցել, որ բոլոր քրիստոնյաների համար նվիրական վանք է համարվում: Կղզին Վանա ծովի մեջ երկարությամբ արևելքից դեպի արևմուտք ձգված, երկինք խոյացած մի բարձր լեռ է: Շրջագծի երկարությունը 7 մղոն է: Միայն հարավային կողմից մի դժվարանցանելի և մացառոտ ճանապարհ ունի, որը գտնվում է Վանա ծովի հարավում, Գավաշի սուբաշիություն մեջ ընկած նավահանգստից:

3 մղոն հեռավորության վրա: Բարձր լեռան վրա վանքեր կան: Վանքից եկած վարդապետների նվերներն ընդունվեցին [փաշայի կողմից]: Նրանք փաշային «Բարի եկաք» ասացին և բերդից 7 շահի թնդանոթներ արձակեցին: Երբ բոլոր վարդապետները նավակներով ետ էին գնում, նվաստ էլ իմ 7 ծառաներով, նույնպես նավակներով, զնացի կղզին դիտելու: 700 քայլաչափ երկարությամբ, ամուր քարերով կառուցված հիանալի մի բերդ է: Արևմուտքում մի փոքր դուռ ունի: Բերդի միջի հիշյալ վանքը (Աղթամարը) հնագույն վանքերից է: Երևանի մոտի Ուշքիլիսեն (էջմիածինը), Նախիջևանի մոտի Եդի-Քիլիսեն և Երուսաղեմի Կամամեի եկեղեցին սրա հետ համեմատած՝ աննշան են: Այս վանքի կառուցվածքը, սենյակները և մնացած շինությունները եթե առանձին-առանձին նկարագրենք, շատ երկար կլինի: 200-ից ավելի վարդապետներ և հոգևորական պետեր ունի, որոնք ժուժկալություն, ծոմապահություն ու բակլա ուտելու հետևանքով շորացել և կմախքի են վերածվել: Շատ երիտասարդ ծառաներ ունեն, որոնք մեծ հարգանքով հյուրասիրում են. նրանք այնքան բարիքներ ունեն, անգամ թռչունի կաթ, հեռավոր երկրների բույսեր: Մետաքսե վերմակներ և զերբաֆ⁷⁹ անկողիններ ունեն, որոնցով սպասարկում են բոլոր հյուրերին: Վանքի ներքևում մեծ քարայրներ կան, որոնք լիքն են ուտելիքներով և խմելիքներով: Աշխարհից հեռացած (ճգնավոր) մոտ 300 դերձակներ կան: Բոլորն ապրում են ուխտավորների նվերների հաշվին: Զուրը ջրամբարներումն է:

Դարձյալ նավակներով այստեղից անցանք մյուս կողմը և եկանք կղզուց 5 մղոն հեռավորության վրա ընկած Ակքիրի: Այստեղ բերդ չկա և գավառացիների ճանապարհը անցնում է այստեղով: Այստեղից փաշայի հետ միասին, Վանա ծովեզրերով զնացինք դեպի արևելք: Մեր ձախ կողմում Վանա ծովը մի փոքր ծոց էր կազմում: Վանա ծովի ալիքներն այնպես են փորել այդ ժայռերի ստորոտը, որ ժայռերի տակ դատարկ տարածություն է ստեղծվել: Իսկ մեր աջ կողմում երկինք խոյացած Քեփասի ժայռ անունով բարձր լեռը, կայծքարի նման կրակ արձակող կարծր քարից է: Այս երկրում դժվար անցանելի ճանապարհներին հեփան են ասում: Վանա ծովի եզրերին Կոսկուս Կրրան ճանապարհի վրա ընկած Հեքարի լեռներում գտնվող այս նշանավոր քեփանը նմանը չունի Ռումի, Արաբի և Աջեմի երկրներում: Վերի ժայռերից եթե մարդ մի քար գլորի՝ կարող է ոչնչացնել հազար մարդ: Ներքևում դժխանման անդունդ է, իսկ վերևում սեպ ժայռ է: Խիյաբի Ահմեդ փաշա անունով մի վեզիր

բարի գործ է ձեռնարկել այստեղ. ծովի կողմից, քարուկրից մի պատ է կառուցել և ճանապարհը լայնացնելու նպատակով սկսել է լեռան ժայռերը փշրել: Աջմաներն ասել են, որ «դեպի մեր երկիրը, գալու համար հեշտ ճանապարհ կստեղծվի» և արգելք են հանդիսացել: Խոսքով այդպես են ասել, սակայն այդ խոսքի իմաստը այն է, որ նրանք ցանկացել են իրենց երկիրը պաշտպանել վեզիրից: Այդ միջոցին մի գերեզման տեսանք ու մի մեծ արկած հիշեցինք:

(էջ 261—264)

Վաշտպետ Չոմարի արկածները: Այս վերնագրի տակ էվ. Չելերին երկարորեն պատմում է նշանավոր թուրք ավազակապետ Չոմարի մասին: Չոմարը սկսած 1055 (1645) թվականից մի շարք կարեւոր պաշտոններ է վարել: Հետո սկսել է ավազակություն անել և Գյուրջի ներքու Կաթրջի-օղլի հայտնի ավազակների հետ, Սկյուտարի մոտ, Սադրաղամ Մուրադ փաշայի գեմ մղած պատերազմում պարտվել է և փախել: Այդ կովին ներկա է եղել ինքը՝ էվ. Չելերին: Այնուհետև, հատուկ հանձնարարությամբ Շամ գնալիս, ճանապարհին, Աղանայի մոտի անտառում Չելերին հանդիպել է Չոմարին, նրան Շամ տարել և ծառայության է նշանակել տվել Մյուրթեզա փաշայի մոտ: Այնտեղից Մյուրթեզա փաշան փոխադրվում է Սվազի էյալեթը, Չոմարին տանում է իր հետ և Նիկսար քաղաքի սուրաշի նշանակում: Հետագայում այդ պաշտոնից Չոմարը հեռացվում և բանտարկվում է: Բանտից փախչելով, 100 կտրիճներով կողոպտում է իրեն բանտարկող աղայի ազարակը և հափշտակելով նրա ձիերը, մեծ ավարով գնում է Վան՝ Մուհամմեդ էմին փաշայի մոտ, որն այդ ժամանակ Խոշարի իշխողն էր: Մահմուդի Սուլեյման բեյի հետ թշնամության մեջ լինելով, Չոմարին սերզար է նշանակում: Սա կողոպտելով ու թալանելով Հեքարիի և Մահմուդիի գյուղերը, մեծ ավար է բերում Վան: 1060 թվականին, երբ Մելեք Ահմեդ փաշան մեծ վեզիր է լինում, Վանի Մուհամմեդ էմին փաշան ապստամբում է, բայց պարտվում, գալիս Մելեք Ահմեդ փաշային է ապավինում և ներման է արժանանում: Իսկ Չոմարն ասում է. «էմին փաշայից հետո ինձ համար Վանում մնալը հարամ է» և փախչում է Բիթլիսի խանի մոտ, որը նրան ընդունում և մեծ պատվերների է արժանացնում:

Վանի բանակը Չոմարին հրավիրում է Վան: Սա իր 50 ընտիր քաջերով Կոսկուն Կըրանի ճանապարհով Վան գնալիս, Քեփանում թակարդ մտած և իրեն սպասող Հեքարիի խանի 500—600 մարդկանց հետ կովի է բռնվում: Չոմարը իր թրշնամիներից հարյուրավորներին գետին տապալելուց հետո, ձին բշտ, մտնում է ծովը և լողալով՝ բավականին հեռավորության վրա դուրս է գալիս ծովեզերք: Նրան հալածող ձիավորները հասնում են Չոմարին, որը նորից կռվում է Ռուսթեմի պես և հետո մտնում է Սորեն Բարա անունով ուխտատեղին և շարունակում կռվել պատուհանի անցքից: Ի վերջո նրան սպանում են: Նրան թաղում են այդ ուխտատեղիի մոտ, որը ներկայումս էլ ուխտատեղի է (?):

(էջ 261—271)

1065 (1654) ԹՎԱԿԱՆԻ ԶԻԼԳԱԴԴԵԻ 3-ՐԴ ՕՐԸ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՆԻՅ ԴԵՊԻ ԱԶԵՄԻ ԵՐԿԻՐ

էվ. Չելերին Վանի բերդից 500 զինվորով շարժվում է դեպի արևելք, անցնում է 300 տուն և մի վանք ունեցող Ջեքուք (Ջեիկ) գյուղով, որի տուրքերը ստացել է Վանի բանակը: Այնուհետև իջևանում է Վարազա վանքում:

Այս երկրում եկեղեցիներին վանք են ասում: Այդ եկեղեցին Վարազա սարի ամենաբարձր զագաթից քիչ ցած, մի կանաչադարձ ծաղկաստանի մեջ քարուկրով կառուցված, գմբեթներով, բերդի նման, երկաթյա դարպասներով մի վանք է, որը ոչ մի հին վանքի նման չէ: [Վանքում] 300-ից ավելի վարդապետներ և հոգևորականներ կան, որոնցից յուրաքանչյուրը ունի իր պարտականությունը:

Այդ գիշեր մեր 500 զինվորին այնքան լավ պատվեցին ու հուրասիրեցին, որ անհնարին է նկարագրել: Առավոտյան մեր ընկերներին և նվաստիս լուսանի մեկական մորթի նվիրեցին: Հազար ու մի ղժվարությամբ Վարազա լեռան ծառաստանները անցնելով, 5 ժամից հետո հասանք Հենդուսթեն (Հասպսթան) գյուղը, որը Վանի նահիյեում 300 տնից բաղկացած մի գյուղ է. խարաքը Վանի կուլին է պատկանում և գրանցվում է զեֆթերդարի կողմից: Այստեղից դուրս գալով և անցնելով Կուլի շայիրով և Սուլեյման-բեյ շայիրով հինգ ժամից հետո հասանք Խոշարի բերդը:

Խոշարի բերդը: Բերդի մոտով հոսում է Խոշար գետը, որի համար էլ բերդը այդպես է կոչվում: Հին անունը Արջեքի-բալա է (Վերին Արձակ): Ալ-Աբրասի Հեքարին է կառուցել: 800 (1397) թվականին անցել է Մահմուդիների ձեռքը. ներկայումս էլ Մահմուդի բեյերի կենտրոնն է: Հետագայում, 1060 (1650) թվականին Սուլեյմանի Ջեման անունով մի բարձր խան այդ բերդը ընդարձակել է և արևելքից իշխող դիրք ունենալու համար՝ այդ կողմում կառուցել Կալայի-Սուլեյմանիյե բերդը, որի ամեն մի քարը մի փղի մեծությոն ունի: Յուրաքանչյուր քարի երկարությունը 20 ոտնաչափ է և ըստ երկարության պատի մեջ դնելով, ծայրերը պատից դուրս է հանել: Թնդանոթի արկերի հարվածներին դիմանալու համար բերդի պատերը կառուցել է կրիայի ետեփ մասի ձևով. որքան էլ թնդանոթով գնդակոծեն, ոչ մի ազդեցություն չի ունենում:

1060 (1650) թվականին Շամսի փաշա-օղլի Մուհամմեդ էմին փաշան 29 օր ուժեղացնել է բերդը, բայց մի քար անգամ չի կարողացել տեղից շարժել և հուսահատված ետ է վերադարձել:

Օսմանյան երկրում բերդերի դարպասներն, ընդհանրապես, երկաթապատ տախտակե դռներ են, որոնց վրա կրակելիս տախտակը այրվում է, իսկ երկաթային մասերը քանդվում են: Սակայն խոշարի բերդի դարպասների բոլոր մասերը շինված են 300 կանթաք նախիջևանի պողպատից, բոլորովին առանց փայտի: Շենքի վարպետը այս դարպասն այնպես է ծածկել երկու աշտարակների միջև, որ բոլորովին չի երևում: Բերդում իշխողից՝ Մահմուդի Իբրահիմ բեյից բացի ոչ ոք չի լինում: Բերդը շատ փոքր է: Շրջագծի երկարությունը 1200 քայլ է: Բերդի մի անկյունը բեյին է հատկացված: Ունի մի փոքր բաղնիք: Հացահատիկի ամբարները ներկուղներում են, որտեղ առատ ուղմամթերը և 10 շահի թնդանոթ կա: Անձրևի ջուրը հավաքվում է ջրամբարների մեջ: Ժայռերից մեկը փղի կնձիթի նման երկարած է դուրս: Հանգուցյալ Սուլեյման բեյը այդ ժայռերի վրա երկաթե անիվներ է շինել և 100 կուլաջ երկաթյա շղթայով ներքևից հոսող խոշար գետից վարպետորեն ջուր է քաշել տվել, որը ռաբաթի ժողովուրդը դիտում է շուկայից և դարմանում:

Չորս կողմից անառիկ ժայռեր են, շրջապատում խրամատներ չկան, հյուսիսից մի դարպաս ունի, որի մոտ, ներսից շատ խոր մի խրամ կա: Սրա կամուրջը շինված է թնդանոթի տախտակներից: Խրամը լցված է սահրինջի ջրով:

Ստորին ռաբաթը: Այս երկրում վարոշին ռաբաթ են ասում: Այդ ռաբաթն ընկած է մի ձորի մեջ և չորս կողմից բարձրադիր է: Արևմուտքում խոշարի գետն է: Բերդի պարիսպները ցածր են, ունի 40 աշտարակ, երկու դարպաս: Առանց խրամի շրջագծի երկարությունը 400 քայլ է: Ռաբաթում 800 տուն, մի ջամի, մի խան, մի բաղնիք և մի քանի խանութներ կան: Ուրիշ շինություններ չկան:

Մահմուդի ֆրդերի վիճակը: 955 (1549) թվականին սուլթան Սուլեյմանին հպատակություն հայտնելու և Թավրիզի, Նախիջևանի ու Երևանի արշավանքներին մեծ ծառայություն մատուցելու համար երկիրը իրենց է թողնվել և կառավարվում են յուրթլուքի ու օջաբլուքի կարգով: Ներկայումս Վանի էյալեթում է և դրոշակի ու թմբուկի տեղ օջաբ-բեյի ունի: Երկրում աշխարհահամար է կատարվել: Սուլեյմանի օրենքով գեամեթներ և թիմարներ ունի: Բեյի խասը իր երկրի եկամուտն է: Այդպես էլ Վանի վալիի հետ գնում է պատերազմի: Ասիթանեի (Ստամբուլի) կողմից սահմանված 150 ակչեով կադի ունի: 8000 զինվոր է հավաքում: Քանի անգամ դուրս են եկել Աջեմի շահի դեմ: Շատ քաջ, անվեհեր զադիներ են: Բոլորը կար-

միր, կանաչ, դեղին, ալ ներկերով ներկված մորուքավոր մարդիկ են, կրոնասեր են և շաֆիի դավանանքին են պատկանում: Եթե նրանցից մեկի սուտը բռնվում է, ասում են դու ստախոս ես և մշտապես արտաքսում են: Մինչև անգամ չեն խնայում նրանց ընտանիքին ու զավակներին:

Խոշարի գետը: Այս մաքուր գետը սկիզբ է առնում Հեքարիի լեռներից և Հասենի յալաններից: Բերդի մոտ խոշար անունն է ստանում: Հոսելով դեպի արևմուտք, անցնում է Վանի դաշտով՝ Արտամեաի ալգիներով և հետո՝ Ոստան բերդի մոտ, թափվում է Վանա ծովը...

Էրջեֆի (Արեակ) բերդը: Սեպածե մի ժայռի վրա քառակուսի կառուցված բերդ է: Շատ բարձր էր և չկարողացա բարձրանալ ու դիտել: Ներկայումս գտնվում է Մահմուդիի բեյի իշխանության ներքո: Նախկինում այս բերդը Մահմուդիների կենտրոնն է եղել: Հիմա այնքան էլ բարեշեն չէ: Վանի էյալեթումն է և սանջաքի բեյություն է համարվում: Ունի 2000 զինվոր: Մահմուդիի լավագույն ձիերը այստեղ են լինում: Տնտեսությունների եկամուտը բեյին օջաբլուք է եղել: Բեյը բերդում է ապրում, իսկ ստորին ռաբաթն ընկած է մի ձորի մեջ և ալգիներով ու պարտեզներով 500 տուն ունի...

Բերդը մի փոքրիկ լճակ ունի, որի մեջ ամբողջ Քուրդիստանում հայտնի 10 օկկա ծանրությամբ շատ լավ կարմրախայտ ձկներ կան: Ձկնորսները որսում և սրան-նրան նվեր են տալիս: [Այդ ձկները] բոլորովին ձկան հոտ չունեն...

Արաղայի բերդի բնութագիրը: Արաղայի աղավաղված ձևն է: Կայի նշանակում է փաղիշահ... Վանից 10 ժամյա հեռավորության վրա է: Դեպի արևմուտք տանող մի ճանապարհ ունի: Բերդը հրեղանկյուն է, կառուցված է սեպ ժայռի վրա և ամրակուռ է: Ներկայումս գտնվում է Մահմուդի բեյի իշխանության ներքո: Այստեղից գնացինք դեպի արևելք և 7 ժամ հետո հասանք Վանի Կարահիսար:

Վանի Կարահիսարը: Քրդերը այդ բերդը Կարաջա կալա են կոչում: Կառուցել է Ալ-Աբբասիներից մեկը՝ Ղիյասէդդին-բին էլ Սուլթեդիրը: Շատ հին շինություն է: Օսմանյան պետության մեջ վեցերորդը այս Կարահիսարի էքրատն է. մյուսներն են Աֆիոն Կարահիսարը, Շերին Կարահիսարը, Դեբլի Կարահիսարը, Անթալիա Կարահիսարը և Կարահիսարի Սահիբը: Սա ևս մյուս կարահիսարներից ետ չի մնում: Երկինք խոյացած, մի աննման լեռան վրա կանգնած բարձր բերդ է, բայց փոքր է: Չորս կողմը անդունդներ են և չկարողացա որոշել, թե քանի քայլ է: Ներկայումս Մահմուդիի

բեյերից մեկի՝ մեզ անվանակից էվլիյա բեյի իշխանության ներքո յուրթլուք ու օջաքլըք է: Ինքը (բեյը) թմբուկի և դրոշակի տեր հարգելի մի բեյ է, որն իր շնորքի շնորհիվ Քուրդիստանի բոլոր բեյերին իր հետ է կապել: Չորս հազար ընտիր և լավ զինված զինվոր ունի...

Այնուհետև էվ. Չելեբին շարունակելով իր ուղևորությունը, անցնում է Փասիք աղայի ու Մելահին գյուղերով և հասնում է Փինյանիշ բերդը:

Փինյանիշ բերդի բնութագիրը: Կառուցված է երկինք խոյացած մի ժայռի վրա և դիտելու արժանի բերդ է, որի բոլոր աշտարակները, ատամները և պատերը ժայռեր են: Մեջը 100 քարայր, 10 տուն և ջրամբարներ կան: Քարայրներում հացահատիկների մեծ պաշար կա: Բերդը իշխող դիրք ունի: 1024 (1615) թվականին Քել Ռուստեմ խանը ամբողջ 8 ամիս այս բերդը պաշարել, թնդանոթներով ամրակոծել է, սակայն ապարդյուն է անցել և ետ է դարձել:

Հարավից մի դարպաս ունի, դեպի որը միայն սանդուղքներով կարելի է բարձրանալ, իսկ երբ սանդուղքը պարաններով վեր է բարձրացվում, արդեն ոչ մի կողմից չի կարելի վեր ելնել: Շրջապատի լեռներում շատ կան վագր, լուսան և վայրի կենդանիներ: Մի քանի քրդեր այստեղ թակարդներ են դնում և այդ կենդանիներն անցնելիս՝ մեջն են ընկնում. մորթը հարգի է: Այստեղ ձիու մեծությամբ վագրեր կան: Բերդից ցած, Բեզտուք ձորի եզերքին, 600 քրդական տուն կա, սակայն շրջապատում ուրաթ չունի...

Այնուհետև, Չելեբին պատմում է, որ Հալեպի վալի էբշիր փաշայի ղրդումով աշեմները այս ցեղի 40 հազար ուխարը հափշտակել և բռնել են. ինքը գնում է Իրան, այդ ուխարները ետ վերադարձնելու պարտականությամբ:

Փինյանիշ ցեղի վիճակը: 955 (1548) թվականին փինյանիշ ցեղը հպատակվել է սուլթան Սուլեյման խանին, որը նրանց վիլայեթները իրենց է թողել ու օջաքի բեյ է նշանակել: Ունի 600 զինվոր: Սրանք ևս Մահմուդիներ են համարվում: Նրանց տիտղոսը գրվում է «Փինյանիշի էմիրներ» ձևով: Հավատարիմ, աչքաբաց, կրակոտ մարդիկ են, կեղծիք ու խարդախություն չեն սիրում...

Այստեղից էվ. Չելեբին անցնում է մի քանի գյուղերով, անցնում Կութուք բերդը, այնտեղից շարունակելով ճանապարհը՝ հասնում է Ուրմիայի բերդը: Ինչպես արդեն նշվել է, էվ. Չելեբին Մելեք Ահմեդ փաշայի հատուկ հանձնարարությամբ գնում է Ուրմիայի խանի մոտ: Փաշան Ուրմիայի խանին գրած իր նամակում ա-

ռաջարկում է ետ վերադարձնել այն 40 հազար ուխարը, որ խլվել է Փինյանիշի քրդերից, այդ քայլը համարելով երկու պետությունների միջև գոյություն ունեցող խաղաղության դաշինքի խախտում: Էվ. Չելեբին կարողանում է բազմաթիվ ու թանկագին նվերներով և միաժամանակ Մելեք Ահմեդ փաշայի անունից սպառնալիք տալով, ստիպել Ուրմիայի խանին վերադարձնել հափշտակված ուխարները:

Այնուհետև էվ. Չելեբին ուղևորվում է դեպի Թավրիզ, որովհետև Մելեք Ահմեդ փաշան հատուկ գրությամբ դիմել էր նաև Թավրիզի խանին և առաջարկել պատժել Ուրմիայի խանին: Էվ. Չելեբին գալիս է Թավրիզ, ուր շղթայակապ բերել էին Ուրմիայի խանին: Նա միջնորդում է Ուրմիայի խանին ազատելու համար, քանի որ հափշտակված ուխարները վերջինս վերադարձրել էր: Էվ. Չելեբիի առաջարկով Թավրիզի խանը, երկու երկրների միջև բարեկամական կապ հաստատելու համար, մեծ նվերներով հատուկ պատգամավորություն է ուղարկում Մելեք Ահմեդ փաշայի մոտ: Էվ. Չելեբիի Թավրիզում գտնվելու ժամանակ Վանից սուրհանդակ է գալիս և հայտնում, որ փախստական Բիթլիսի Արզալ խանը վերադարձել է և Մելեք Ահմեդ փաշան նրա վրա նոր արշավանք է պատրաստում...

(Էջ 271—277)

* * *

Էվ. Չելեբին իր Ուղևորության IV հատորի մնացած մասում նկարագրում է իր ուղևորությունը Թավրիզից դեպի Սպահան, Համադան, Շահրի-Չոր, Մուսուլ և Բաղդադ:

ՀԱՏՈՐ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

(1066 p. = 1655 p.)

Քաղաքացիաց Մուսուլ: Սղերդ—Ոստան—Վան—Էրզրում—Ստամբուլ: Նորից Վան—Բիթլիս—Արճեշ—Մանազկերտ—Խնուս—Քասեն (Հասանաբադ): Հետո Էրզրումից և Երզնկայից Թոքաթ:

Այս հատորի սկզբում էլ. Չկերին նկարագրում է իր հանապարհորդությունը Քաղաքացիաց մինչև Մուսուլ:

Այնուհետև Մուսուլից ուղևորվում է Քուրդիստան, անցնում մի շարք վայրերով ու գյուղերով, ապա կանգ է առնում Սղերդում:

Սղերդ ֆաղափի բնութագիրը: Ըստ հին պատմագիրների Եզտ Ջրերով շահի կողմից հիմնված հին քաղաք է: Մի մելիքից անցնելով մի այլ մելիքի, ի վերջո եզիդի ցեղից գրավում է վեհափառ Օմերի որդի Աբդուլահ: 921 (1515) թվականին Սղերդի խանը, նշանավոր Մուլա Իզրիսի համաձայնությամբ և հանձնարարությամբ, Դիարբեքիի վալի և սուլթան Սելիմ I վեզիր Բըլբըլի Մուհամմեդ փաշային հպատակություն է հայտնում, որով իր երկիրը մշտապես տրվում է իրեն: Հետագայում այս խանի սերունդը վերջանում է և այդ պատճառով ներկայումս դարձել է Դիարբեքիի էյալեթի սանջաքի բեյի կենտրոնը: Բեյի խասը 333.883 ակչե է, ունի 7 զեամեթ, 133 թիմար, ալայի բեյ և չերիբաշի: Օրենքով սահմանված՝ ջեբելունների հետ միասին, ընդամենը 800 զինվոր ունի: Բեյն էլ 500 զինվոր ունի: Պատերազմի են գնում Դիարբեքիի վալիի հետ: Ձինվորները ընտիր են և լավ զինված: Գիշեր ժամանակ Քուրդիստանի զինվորների շարքում Սղերդի զինվորների վրանները գտնելու համար Դարձ Սաիդ պեռ է կանչել²:

Քաղաքի արաբական անունը Դարի Սաիդ է: Այստեղ թեև Քուրդիստան է, սակայն ժողովուրդը արաբներն է խոսում. գիտեն

նաև քրդերեն, թուրքմեններեն և հայերեն: Շարիաթի դատավորը շեյխ-ուլ-իսլամն է: Չորս դավանանքի³ մյուսթիներ ունեն: Ասիթանեի կողմից սահմանված 150 ակչեով կազա է: Սիփահիի քեթխուդայի փոխարեն ունի ենիչերիի սերդար, մյուսթեսիր, շեհբենդեր և քաղաքի սուբաշի:

Սղերդի արևմտյան կողմում, չորս կոնաք հեռավորությամբ վրա, Դիարբեքիի բերդն է: Դարձյալ դեպի արևմուտք Մարդինն է՝ երեք կոնաք հեռավորության վրա: Հարավ-արևմուտքում, երկու մենզիլ հեռավորության վրա, Հիսնի Քեֆի բերդն է: Հարավային կողմում, երեք մենզիլ հեռավորության վրա, Ջեզիրե քաղաքն է: Արևելքում գտնվող Քեֆերեի գյուղաքաղաքը մեկ կոնաք հեռավորության վրա է: Մուսուլը արևելքումն է, իսկ Սղերդը Մուսուլի արևմուտքումն է:

Սղերդ ֆաղափի տեղն ու նկարագիրը: Այս գեղեցիկ քաղաքը գտնվում է Շաթից [գետ] արևելք: Գետից հեռու է կես մերհալի: Լեռների մեջ, կանաչադարձ վայրում ընկած, դրախտանման այգիներով մի քաղաք է: Քաղաքում հազվադեպ են փայտաշեն տներ: Բոլորը քարովրդից, հիանալի կամարներով, բարեկարգ ու գեղեցիկ տներ են: Բեյի ապարանքը իր էնդերոնի և բիրունի⁴ բազմաթիվ սենյակներով, զարդարված է գեղեցիկ այգիներով և պարտեզներով:

Հայտնի են [այս քաղաքի] ցորենը, բրինձը, բակլան, լոբին և կարմիր ստեպլինը: Լեռները և ժայռերը ծածկված են բազմատեսակ պտուղներով, թուզով, բերքում անունով պիստակով և արտահանվում են այլ երկրներ:

Այս քաղաքը դիտելուց հետո, մեր ընկերներով միասին ուղևորվեցինք դեպի հյուսիս և եկանք Քեֆերեի Շիրվան գյուղաքաղաքը: Ժողովուրդը Քեֆերեն է կոչում: Այստեղ Դիարբեքիի էյալեթի սահմանը վերջանում է և այդ պատճառով Քեֆերեն մտնում է Վանի էյալեթի մեջ և գտնվում է Շիրվանի իշխողի իշխանության ներքո: Ընդարձակ հարթավայրում ընկած, այգիներով և պարտեզներով, հիանալի ջրով, բարեշեն ջամիով և մեղրեսներով, խանով և բաղնիքներով, շուկայով և բազարով հարուստ մի գյուղաքաղաք է: Ամբողջ Քուրդիստանի ժողովրդի հագած կարմրավուն շալն ու ասվի գործվածքները այստեղ են պատրաստվում: Հարուստ ռայաները, բրիստոնյաներ յակուբի և հայ բյաֆիրներ են:

Այստեղից դարձյալ դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Մադեն գյուղաքաղաքը: Այստեղ հանքեր (մադեն) շատ լինելու պատճառ-

ուով քաղաքը Մադեն է կոչվել: Հիմնադիրը հայտնի չէ: Գտնվում է Վանի էյալեթում: Շիրվանի բեյի իշխանությունն ենթո է. մի աշիրեթի բեյ ունի: Ունի պարտեզներ և այգիներ, ջամի և մեդրեսեններ, խան, բաղնիք, շուկա: Այստեղի շալն ու ասվին նմանապես հայտնի են:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Վանի դաշտում գտնվող Ոստան բերդը:

Ոստան բերդը: Ընկած է Վանա ծովի եզերքին: Ունի այգիներ և պարտեզներ, ջամի ու մեդրեսեններ: Գտնվում է Հեքարիի իշխողի տիրապետության ներքո: Այս մասին արդեն գրել եմ...

1065 (1655) թվականին էվ. Չելերին Վանից մեկնում է Ստամբուլ: Ամիկ բերդից անցնում է Բարկիրի, Մալազկերտ, Երզնկա, Նիկհիսար, Մարզվան, Թուլա, Իզմիր, Գեյրզե, Սկյուդար և 13-րդ օրը հասնում է Ստամբուլ: Այնտեղ ներկայանում է Սադրազամ Սուլեյման փաշային և նրան հանձնում Մելեք Ահմեդ փաշայի նամակները: Երբ սադրազամը էվ. Չելերինն առում է, որ ինքը մտադիր է Մելեք Ահմեդ փաշային կանչել Ստամբուլ, Չելերինն պատասխանում է. «...Վանք մի կղզի է, այնտեղ իմ էֆենդին ոչինչ չի կարողանում զանձել և հազիվ կարողացավ իր ծախքերը ծածկել: Առանց փողի մարդը եթե Ստամբուլ գա, ի՞նչ հաճույք կարող է ստանալ...»: Սադրազամը Չելերինին առաջարկում է պատրաստվել Վան մեկնելու համար: Սակայն այդ ժամանակ Ստամբուլում տեղի են ունենում Աթ Մեյդանիի զեպերը⁵ և խռովությունները: Սադրազամ Սուլեյման փաշան պաշտոնազուրկ է լինում: Էվ. Չելերինն տեսակցություն է ունենում նոր սադրազամի՝ Սիվալ փաշայի հետ, և նրա հրամանով նորից մեկնում է Վան:

Սադրազամը առում է. «Ետևում հասիր մեր եղբայր Մելեք Ահմեդ փաշային: Էյալեթում-թող զանձի իր ստանալիքը և սպասի իմ կողմից առաջիկայում ուղարկվող փաղիշահական հրամանին և նրա համաձայն գործի»: Ուղևորության 13-րդ օրը նա հասնում է Վան, ներկայանում է փաշային և պատմում բոլոր նորությունները: Մի քանի օր հետո փաշան իր ստանալիքը զանձելու համար, էվ. Չելերինին հատուկ նամակներով ու նվերներով ուղարկում է Բիթլիսի խանի ու Զրիկի բեյի մոտ: Բիթլիսի խանը էվ. Չելերինին ընդունում է մեծ հանդիսավորությամբ ու պատիվներով: Հետո Չելերինն գնում է Զրիկի բեյի մոտ՝ Զրիկի բերդը: Էվ. Չելերինն գրում է. «Զրիկի ցեղը Վանի էյալեթում ընկած առանձին բնություն է կազմում: 6000 հրացանաձիգ զինվոր և 20 աշիրեթի պետ ունի... Նվիրական պատերազմի ժամանակ առևտրականները 600 զինվոր են տալիս: Ունի շերիրաշի, ալալի բեյ, 150 ակչեով կադի, սակայն մյուֆթի և նազիր չունի, ուլեմաները շատ են»:

(Էվ. Չելերի, հտ. V, էջ 20)

Այստեղից Չելերին վերադառնում է Բիթլիս: Խանը մեծ ջանք է թափում և 59 քիս փող է հավաքում: Էվ. Չելերինն այդ գումարը ուղարկում է Վան՝ փաշային: Մնում է զանձելու ևս 20 քիս:

Տեղեկություն է ստացվում, որ Մելեք Ահմեդ փաշան պաշտոնազուրկ է արվել և Վանը շնորհվել է Փեհլի Ահմեդ փաշային: Սակայն ձմեռվա խստություն պատճառով Մելեք Ահմեդ փաշան որոշում է ձմեռել Վանում և զանձել իր ստանալիքները:

Այդ ժամանակ անսպասելի կերպով Բիթլիսում երևում է Մոտկանի (Մոտեկի) լեռներում թաքնված փախստական Արզալ խանը: Քաղաքում մեծ իրադարձություն է: Ոմանք ողջունում են Արզալ խանի վերադարձը, մյուսները վախենում են նրա վրիժառությունից: Էվ. Չելերին հարմարվում է պայմաններին և որպես զերմիշ ներկայանում է խանին: Զիաեդդին խանը հոր ոտքն է ընկնում և հայտնում, որ ինքը իր հոր իշխանությունը պահպանելու նպատակով է համաձայնվել խան դառնալ: Արզալ խանը ձևացնում է, որ ինքը մտադիր չէ իշխանությունը իր ձեռքն առնել, միայն ցանկանում է իր կյանքի վերջին տարիները խաղաղ անցկացնել:

Էվ. Չելերինն արտաքուստ համակերպվում է ստեղծված իրավիճակին, սակայն միշտ զգույշ է լինում: Այդ զգուշությունը ավելի է ուժեղանում, երբ Արզալ խանի կինը նրան կանացի հագուստ է ուղարկում և առաջարկում ծաղված անմիջապես փախչել Բիթլիսից: Էվ. Չելերինը դրությունը ավելի է ծանրանում, երբ խանի կրտսեր որդին իր ներկայությամբ և զավադիր կերպով սպանում են Մելեք Ահմեդ փաշայի կողմից նշանակված Հեյդար քեթխուգային: Չնայած Արզալ խանը Չելերինին շատ լավ վերաբերմունք է ցույց տալիս, նրան անվանում է «իմ որդի» և որդիներին ուղարկել նշանակում, նույնիսկ խոստանում է իր աղջիկներից մեկին նրան կնության տալ, առանձին տուն և այգի նվիրել, սակայն Չելերինն չի համաձայնում և ծրագրում է փախչել Բիթլիսից: Այդ դրության մեջ Չելերին Բիթլիսում մնում է երկու ամիս: Սաստկաշունչ ձմեռը դժվարացնում է փախուստը: Բիթլիսում շարունակվում են Մելեք Ահմեդ փաշայի կողմնակիցների դադանային սպանությունները:

Էվ. Չելերինն խորամանկությամբ վստահություն է ստեղծում իր շուրջը: Զիաեդդին խանը մինչև անգամ էվ. Չելերինի չի հեռանում և նրա հետ միասին է քնում: Սակայն էվ. Չելերինն այդ ամենին չի հավատում և հաստատ որոշում է փախչել:

...Մի գիշեր դուրս է գալիս դիվանխանից և տեսնում է, որ բոլոր սպահները խոր քնած են. գնում է ախոռ, և իր մարդկանց հետ՝ ձիով ու զինված, դուրս են գալիս զեպի Ռահ օվալի դաշտը և այնտեղից Գատվան: Հասնելով Գատվան, տեղի իշխողից իմանում է, որ Մելեք Ահմեդ փաշային նրանք կհանդիպեն Ադիլեհագում: Այստեղից 10 մարդ է վերցնում և շարունակում ճանապարհը: Ծանապարհին էվ. Չելերինն նկատում է, որ հարյուրից ավելի ձիավորներ հետևում են իրենց, այդ պատճառով շտապում է հասնել Ախլաթի բերդը: Ետ մնացած 10 դատվանցիները կովի են բռնվում հետապնդողների հետ և սպանվում: Էվ. Չելերինն հասնում է Ախլաթի բերդը: Բերդակալը Չելերինին ճանաչում է և նրան փրկելու նպատակով հալածողներին վրա կրակ է բաց անում, շատերին սպանում է, մնացածներին փախուստի մատնում: Այստեղից Չելերինն օգնական զինվորներ է վերցնում և գալիս է

Աղիլչեազի բերդը: Հետո Արճեշի մօտ պատահում է Մելեք Ահմեդ փաշային և պատմում իր արկածները: Երբ Չելեքին իմանում է, որ փաշան մտադիր է Բիթլիսում անցնել, նրան համոզում է հրաժարվել այդ մտքից և գնալ Էրզրումով:

(էջ 10—39)

1066 (1655) ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՃԵՇԻ ԲԵՐԴԻՅ ԴԵՊԻ ՍՏԱՄԲՈՒՂ

Մեր փաշա էֆենդիի հետ միասին, ցրտաշունչ ձմեռվա պայմաններում, Աք Սարայ բերդից դուրս գալով և շարժվելով դեպի հյուսիս, անցանք մի շարք բարեշեն գյուղերով և հասանք Դաշկին գյուղը: Էրզրումի էյալեթի տերիտորիայում ընկած բարեշեն հայկական գյուղ է: Այստեղից գնացինք Մանազկերտի (Մեղաղջերտ) բերդը:

Մանազկերտի բերդը: Առաջին հիմնադիրը եղել է Եզդ Ջըրդ շահը: Աջեմի լեզվով այս բերդը կոչվում է Խան Ղազենֆեր Շահի բերդ: Մոնղոլերեն՝ Մելաղջերդ, արաբերեն՝ Սուրի-Սեբուա: Վերանորոգել է ադրբեջանցի Կըլըջ Արսլանը: Քրդական որոշ ցեղեր այս բերդը անվանում են Մելաղերդ, մյուսները՝ Մելազկերտ: Այս վերջին անունը կապված է բերդի կոռաձևության հետ: Էրզրումի էյալեթում առանձին սանջաքի բեյի կենտրոն է: Բեյի խասը 100.000 ալշե է: Լիվայում 14 ղեմաձեթ և 282 թիմար կա: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի: Օրենքով սահմանված ջեբելունների հետ միասին 1500 զինվոր ունի: Սրանք մասնակցում էին Բիթլիսի խանի դեմ մեր մղած կռիվին: Մենք գիտենք, որ պետք եղած դեպքում մինչև 8000 զինված զինվոր կարող է տալ: Սրանք ևս վշտացած էին Բիթլիսի Արդալ խանից և նրա բանակին առաջին անգամ պարտության մատնեցին մալազկերտցիները: Մի խոսքով, ընտիր և հատու սրի տեր զինվորներ են: Ասիթանեի կողմից 150 ալշեով նշանակված մի կադի շարիաթի օրենքով այստեղ երկու տարի դատավորություն է արել և տարեկան 2000 ղուրուշ ստացել: Թեև Քուրդիստան է, սակայն բնակիչները շաֆիի դավանանքից են և նվիրական շարիաթին են հպատակվում: Այլ կառավարիչներ չունեն և վարչական գործերը հանձնված են միրլիվային: Արդարադատությունն ու իրավունքը այստեղ ամուր է, որովհետև ժողովուրդը քաջ է և ուժեղ:

Մանազկերտ բերդի տեղն ու նկարագիրը: Բերդը գտնվում է կոռաձև ժայռի վրա և ամբողջովին կառուցված է կտրված քարե-

րով: Ներքին պարիսպը լավ է պահպանվել. տների թիվը ինձ հայտնի չէ: 878 (1473) թվականին Ակ Կոչունլու սուլթան Ուզուն Հասանը ձեռնարկել է բերդի գրավումը, սակայն (սուլթան) Ֆաթիհը նրան պարտության է մատնել և բերդի ժողովուրդը հպատակեցրել է իրեն: Հետագայում, Բայազիդ Վելիի օրոք, աջեմները գրավել են այս բերդը, սակայն 922 (1516) թվականին սուլթան Սելիմ I-ը Ջըլդերի նվիրական պատերազմում աջեմին պարտության է մատնել և այս բերդը այդ օրից մնացել է օսմանցիների իշխանության տակ:

Բերդը երեք կողմից իշխող դիրք ունի և արևելքում՝ մի դարպաս: Կտրված ժայռերի միջով ձորն իջնող ջրի ճանապարհ կա: Այգիներն ու պարտեզները այնքան էլ լավը չեն: Բերդն էլ գրեթե ամբողջությամբ ավերվել է Թիմուրի կողմից: Քաղաքը նույնպես բարեշեն չէ: Ունի մոտ 2000 տուն, մի ջամի, երկու մեդրեսե, մի փոքր քաղնիք, ուր միայն 5 մարդ կարող է տեղավորվել, մի խան, մոտ 50 խանութ և 7 կրոնական դպրոց: Քաղաքը գտնվում է 18-րդ մոտ 50 խանութ և 7 կրոնական դպրոց: Քաղաքը գտնվում է 18-րդ սովորական կլիմայի կենտրոնում: Էրզրումից երեք մենզիլով հեռու է: Բիթլիսը հարավ արևելքում է և 2 մենզիլով ավելի մոտ է: Վանի բերդը գտնվում է արևելքում և շոքա մենզիլ հեռավորության վրա է: Ախլաթ բերդի և Մանազկերտի միջև ընկած տարածությունը 7 փարսախ է, բարձր լեռներով անցնող ուղիղ ճանապարհներ ունի: 7 փարսախ է, բարձր լեռներով անցնող ուղիղ ճանապարհներ ունի: Քաղաքի օդն ու ջուրը առողջարար է և այդ պատճառով բնակիչները առողջակազմ են: Ձմեռը խիստ ցրտաշունչ է լինում: Քաղաքի միջով հոսող գետը սկիզբ է առնում Բինգյուլի լեռներից:

Սաստիկ ցրտերի պատճառով մի ամիս փակված մնացինք այս քաղաքում և մեզ հրամայվեց հանգստանալ: Աստծո նախախնայմությամբ, մի օր այնպիսի մի կարկուտ տեղաց, որի ամեն մի հատիկը 100 դիրհեմ էր կշռում: Շատ կենդանիներ կոտորվեցին: Մեկ ժամից հետո փաշայի մոտ կարկուտի մի հատիկ բերեցին, որը ճիշտ մեկ օկկա կշռեց, և այդ այն դեպքում, որ մինչև փաշային հասցնելը, հավանաբար 50 դիրհեմի չափ արդեն հալվել էր: Այդ կարկուտի հատիկը վեցանկյունանի էր և նման Սուլեյմանի կնիքին, ոսկեր չափի հավկիթի մեծությոն:

Երբ ձմռան սաստիկ ցրտերի պատճառով մենք մնացել էինք այս քաղաքում, մեր փաշային ուղղված բարեկամական նամակներ և նվերներ ստացվեցին Բիթլիսի Արդալ խանից: Նվաստիս 6 ձի և երկու զամբյուղ հագուստ էր ուղարկել: Այնուհետև, իբրև նվեր, իմ շոքա ստրուկի համար տասնական ալթուն ճանապարհածախս և

մի-մի ձեռք հագուստ, իսկ նվաստիս էլ 200 դուրուշ և երկու ջորա-
բեռ քաղցրեղեն, հալվա ու այլ ուտելիքներ էր ուղարկել: Իր բարե-
կամակա՛ն նամակում նա գրում էր. «Էվլիյա էֆենդի, ինչո՞ւ վա-
խեցաք և փախաք այն գիշերը: Չգիտե՞ք, որ մեր երկրի վիճակը
ի սկզբանե այդպես է եղել: Ահա իմ կողմից ձեզ նվիրված ներկա-
տան եկամտից՝ Ձեր մեծությանը ուղարկում եմ 200 դուրուշ: Ասածո
անունով խոստանում եմ, որ որքան ժամանակ նվաստս՝ Արդայ
խանը, կենդանի է, ամեն տարի ձեր եկամուտը ձեզ կուղարկեմ:
Բարի աղոթքդ մի մոռանա»...

Այնուհետև Չելեբին նկարագրում է Մանազկերտի բնի ցույց տված արտա-
կարգ հյուրասիրությունը և պատիվները: Այստեղից նրանք ուղևորվում են դեպի
Հյուսիս և անցնում Կազ-քյուլի միջով, որը մի լճի եզերքին բնկած, 500 տնից
բաղկացած մի գյուղ է: Լիճը շատ հարուստ է կարմրախալտ ձկով: Այստեղ սա-
գեր և բազրի շատ են լինում, որի համար էլ լիճը կոչվել է Կազ-գյուլի⁷: Ապա
անցնելով էներ-Բաբա սուլթանի ուխտատեղիով՝ իջևանում են խնուսի բերդում:
Բնի հրամանով խնուսից 5—6000 ուսանների ուղարկում են հանապարհը ձյունից
մաքրելու: Այնուհետև կանգ են առնում Աղզը-աչքը մաղարած անունով գյու-
ղում, որն Արաքս գետի ափին բնկած բարեշեն գյուղ է: Գյուղացիների բոլոր կեն-
դանիները ամառ-ձմեռ պահվում են քարայրներում, որոնք ամռանը հով, իսկ
ձմռանը տաք են լինում... Ապա անցնում են Ալթուն Հալքալի կամրջով:

Այս հսկա կամուրջը կառուցված է Արաքս գետի վրա և մի
բարձր ժայռից ձգվում է դեպի մյուս ժայռը: Կամուրջը ծիածանի
գոտու է նման և շատ հազվագեղ կամուրջ է: Տաղանդավոր վար-
պետը կամրջի կամարի ամենաբարձր կետից մաքուր ոսկուց մի
մեծ օղակ (հալքա) է կախել: Այդ օղակի պատճառով էլ կամուրջը
կոչվում է հալքալի: Նպատակը այն է, որ եթե ժամանակի ընթաց-
քում կամուրջը քանդվի, այդ ոսկյա օղակի արժեքով վերանորոգվի
այն: Բաղմաթիվ բուրդ ավազակներ փորձել են այս բերդին տիրա-
նալ, բայց մահացել են: Իսկ կամուրջի մոտի բնակիչները պահպա-
նում են այդ օղակը:

Այս կամրջի տակով հոսող Արաքս գետը սկիզբ է առնում Բին-
գյուլի լեռներից և հոսելով Մանազկերտի բերդի մոտով, անցնում
է խնուսի բերդից 3 ժամյա հեռավորության վրա գտնվող Չորանի
կամրջի տակով, ապա հարյուրավոր գյուղերից ու ավաններից հո-
սելով՝ Երևանի բերդի մոտ խառնվում է Ջանգի գետին, իսկ Ջանգի
գետը Կուր գետին է խառնվում (?) և թափվում է Խաղերի ծովը⁸:

Հետո նրանք անցնում են Բասենի դաշտի գյուղերով և կանգ առնում Հասան
Սրբադ բերդում: Այդտեղից շարժվում են դեպի արևմուտք և իջևանում Ջաֆեր
էֆենդի գյուղում:

Տերը՝ Ջաֆեր էֆենդին, էրզրումի գրողներից է: 300 տնից
բաղկացած հայկական գյուղ է... Այդ ցրտաշունչ ձմռանը հենց
որ մտանք հայերի տները, կարծես թե հավերժական կյանք ստա-
ցանք: Էրզրումի բոլոր տների տանիքները շինված են նավի կայ-
մերի նման փայտերից, որոնք գերան են կոչվում: Չամի շատ ծանր
փայտեր են, այդ գերաններն իրենց տներում շարում են ծիծեռնակի
թևերի նման: Բոլոր ուսանների տները բաղնիքի պես տաք են:

Տան տանիքի կենտրոնում ծխնելուղիի նման բաց տեղ կա
(երդիկ), իսկ տան մեջտեղում փորված թոնիրներում կենդանիների
աթար են վառում և այդ թոնրի մեջ դաթա, հարիսա, քյուլումբի
(?), լախշա, կերփալ, ապուր, սխտորով թարխանայի ապուր, թան-
ապուր են եփում ու բոլոր եկող-գնացողներին առատորեն կերակ-
րում: Այս վայրերը վերին աստիճանի բերքառատ են: Տնամեջի
բոլոր կողմերում գոմեշներ և կովեր են կապված: Նրանց շնչառու-
թյունից տները բաղնիքի նման տաքանում են:

Այնուհետև, հանդիպում են էրզրում, Երզնկա և անցնելով մի շարք գյուղերով
ու քաղաքներով, նրանք կանգ են առնում Թոբաթում:

Թոբաթի բերդը: Արաք, աջեմ, ուում և հայ պատմագիրների¹⁰
վկայությամբ Թոբաթի բերդը Թումի երկրում է: Պատմագիրների
կարծիքով առաջին հիմնադիրը Ամալեկե ցեղից մեկը՝ Ամասիայի
բերդի կառուցող Դուկ-Ադ անունով անձնավորությունն է: Այստեղի
բնակիչները սկզբում ապրել են քարայրներում: Ներկայումս այս-
տեղի քարայրներում մարդ կորչում է: Հետագայում, երբ ժողո-
վուրդը բազմացել է, քարայրներից դուրս են եկել այս բարձր լե-
ռան վրա և սրբատաշ քարերով հնգանկյունի մի պարիսպ են կա-
ռուցել, որը Ամասիա բերդի նման ամրակուռ և անառիկ մի բերդ
է: Ժամանակի ընթացքում մի պետությունից անցել է մի այլ պե-
տության ձեռքը: Հիջրեթի 567 (1171) թվականին Ալ-Սելջուքիներից
մեկը՝ էլմեկիք ուլ-Ազիզ Կըլբը Արսլան Շահ իրն-Մասուդը, այս
բերդը սրի ուժով գրավել է կայսրից և ոչնչացրել է այստեղի քյա-
ֆիրների և անհավատների ցեղը:

Այնուհետև, Կոնիայի սուլթան Ալաէդդինի ժամանակ, Սելջուք-
յան պետության անկումից հետո, ռումերը առիթից օգտվելով, նո-
րից գրավում են այս բերդը: Այդ դարում, օսմանյանների երևան գա-
լու ժամանակ, էրթուղուրդին և Օսմանյանի օգնելու համար, Հաջի
Բեկթաշ Վելի խորասանին¹¹, մեր մեծ նախահայր, թուրքերի թուրք
խոջա Ահմեդ Եսելի հրամանով գալիս է Թումի երկիրը: Երբ մոտե-

նում է Թոքաթի բերդին, բոլոր քյաֆիրները դիմադրում են նրան և քաղաքից դուրս, Սյունբյուլի անունով հայտնի այգու մեջ նրան մեծ պատիվ ու հարգանք են տալիս: Վեհափառ Բեկթաշը քյաֆիրներից պահանջում է բերդը, սակայն նրանք չեն տալիս: Նա ասում է. «Աստծով, մոտ ժամանակներս Յըլգըրըմի նման մի քաջ անձնավորություն երևան կգա և բերդը կգրավի»*: Այնուհետև Սյունբյուլի կոչված վայրում թողնում է իր մի խալիֆային, որը ներկայումս հայտնի է Սյունբյուլի բաբա անունով ու բացառիկ արժանիքների տեր անձնավորություն է եղել և ներկայումս թաղված է այնտեղ:

Այստեղից (Բեկթաշը) գնում է Կարամանի երկիրը և այնտեղ տեսակցություն է ունենում խորատանի անփանի մարդկանց՝ վեհափառ Սուլթան ուլ-Ուլեմայի և վեհափառ Մելանայի հետ: Որոշ ժամանակ անց, երբ Սելջուկյան պետությունը 600 թվականին կործանման եզրին էր, նորից Մելանայի ու Հաջի Բեկթաշի օժանդակությամբ էրթուղրուլի պետությունը կարճ ժամանակամիջոցում ուժեղանում է և մի շարք նվաճումներից հետո, Սեկյուտջիք անունով գավառաքաղաքում նա պետության ղեկավարությունը հանձնում է իր որդուն՝ Օսման խանին, որը փող կտրելու իրավունքով և խույթ-բեով անկախություն է ձեռք բերում: Հետո Հաջի Վելին Կըր Շեհիքում ուղևորվում է հավիտենական աշխարհ: Ավելի ուշ, նրա մարգարիտի նման խոսքը իրականանում է: (Սուլթան) Յըլգըրըմ խանը Թոքաթ քաղաքը պաշարում, թշնամու ձեռքից գրավում է 795 (1393) թվականին և միացնում Օսմանյան պետության կազմածներին: Դարձյալ նույն ժամանակաշրջանում Ադրեքեզանի կարակոյունլի Կարա-Յուսուֆը Թիմուրից փախչում է Յըլգըրըմ խանի մոտ և փակվում Թոքաթի բերդում: Թիմուրը մեծ բանակով գալիս և սկսում է գնդակոծել Թոքաթը, սակայն մի քար անդամ չի կարողանում տեղից շարժել և խայտառակ ու հուսահատված ետ է վերադառնում: Թիմուրը Յըլգըրըմ խանից պահանջում է Յուսուֆ Ջելայիրին, սակայն մերժում է ստանում, որի հետևանքով Յըլգըրըմի և Թիմուրի միջև թշնամություն է ծագում և պատճառը լինում է Յուսուֆ Ջելայիրի Թոքաթում ապաստան գտնելը: Ի վերջո, երբ Թիմուրը Յըլգըրըմ խանին պարտության է մատնում, Յուսուֆը

* Այս տողերը արհամարհական ժպիտով չպետք է կարդալ: Պետք է նկատի ունենալ այն ժամանակը և այն միջավայրը: Այդ ավանդությունը այսօր էլ շատերի միտքը գրազնեցնում է: Հարգելի ուղևորը իհարկե գրում է այն, ինչ որ լսել է: Այդ պատճառով էլ նրան չպետք է դատապարտել (ժանոթ. հրատարակչի):

Թոքաթից գնում է Եգիպտոս՝ չերաքենների մոտ: Իսկ երբ Թիմուրը սատկում է, Յուսուֆ Ջելայիրը նորից սկսում է իշխել, Թիմուրի շեհզադեների մեջ խռովություն է առաջացնում, երեքին էլ սպանում է և այդպիսով իր վրեժը լուծում: Մի խոսքով, Թոքաթի բերդը Թիմուրից սկսած պաշարել են մի քանի հարյուր ջելալիներ և ջեմալիներ, բայց նրա պարիսպների ամրակուռ քարերի մի փոքր մասն անգամ չեն կարողացել պոկել և խայտառակ կերպով ետ են վերադարձել: Ահա այս աստիճան ամուր և անառիկ բերդ է:

Թոքաթի բերդի տեղն ու նկարագիրը: Երբ (սուլթան) Յըլգըրըմ խանը գրավում է այս բերդը, պատմագիրները նրան անվանում են Դար-նու Նեար: Սակայն մոնղոլական լեզվով Սուբարո են կոչում (բարո՝ նրանց լեզվով բերդ է նշանակում): Արաբստանում այս բերդը Դուկաթ է կոչվում: Արաբստանում բակլայի նման քեբաբս անունով մի բանջարեղեն կա, որը ալյուրի վերածելով՝ օգտագործում են որպես օճառ և ձեռքեր են լվանում ու մաքրում: Սա կոչվում է դուկաթ: Աջեմների լեզվով բանջուր է կոչվում, որ նշանակում է գարու վիլայեթ: Նվ իսկապես, քարին, Կարամանի երկրի գարու նման մաքուր է ու առատ և այդ պատճառով աջեմները Թոքաթի և Սվադի երկրները Արփա-չուքուրի են կոչում: Հայերը այս քաղաքին Թոխաթ են ասում:

Հին և մեծ քաղաք է: Թուրքերը հնում Թոք-աթ (կուշտ ձի) են կոչել: Բերդը կառուցված է մի բարձր ժայռի վրա, ամրակուռ սրբատաշ քարերով, բայց շատ մեծ չէ: Շրջագծի երկարությունը 1060 քայլաչափ է: Ամեն կողմից ամրացված է աշտարակներով, պատնեշներով ու պատերով, բայց շրջապատում խրամներ չունի: Անմատչելի և անառիկ բարձր պարիսպը խոցացած է դեպի երկինք: Չորս կողմում դժոխային անդունդ է և խրամների համար բոլորովին տեղ չունի: Արծվի և բազնի բներով ծածկված ամեն կողմ նայող մի դարպաս ունի: Պարսպի ներսում գտնվում են բերդապահ բնակարանը, քեթխուղայի, իմամի, մյուսեղզիների և բերդի նվագախմբի բազմաթիվ սենյակներով տները: Ունի նաև հացահատիկի ամբարներ, ջրի ավազաններ, Ջելայանի ճանապարհ անունով ջրի ճանապարհ, որը 362 աստիճան ունեցող քարե սանդուղքով իջնում է դեպի գետը... Մեկ ժամում քչերը կկարողանան բարձրանալ դեպի երկինք խոցացած այս բերդը: Այդ պատճառով էլ դրոները մշտապես փակ են: Բերդապահները շարունակ պահակություն են անում: Նրանք զինված ու պատրաստի վիճակում են, որովհետև ջաժում ապրող քաղաքացիների բոլոր թանկագին ապրանքները

պահվում են բերդում: Թոքաթի բոլոր ոճրագործներն ու մարդասպանները կալանավորված են այս բերդում, որի բանտը նման է նրուսաղեմի և Աջեմի Քահաճա բերդերին: ...Թոքաթի բերդում կուտակված ռազմամթերքը ոչ մի բերդում չկա:

Թոքաթ ֆաղաֆի իշխողները: (Սուլթան) Սուլեյման խանի աշխարհահամարով Սվազի էյալեթում առանձին սանջաքի բեյություն է եղել: Հետագայում, 1026 (1617) թվականից, Վալիդե սուլթանների¹² կայսերական խասն է եղել և ներկայումս, ամեն տարի, 1000 բեռ ակնել իլթիվամի է տրվում: Այստեղ իշխում է 500 ձիավորով մի վոյվոդա, որը հավաքում է փաղիշահական եկամուտը և Ստամբուլ ուղարկում: Բարձր հյուքումենթ է և քաղաքացիներն ազատված են բոլոր սովորական տուրքերից: Շարիաթի դատավորը 500 ակնելի աստիճանով մոլլա է, և իր իշխանությունն ենթակա գյուղերից տարեկան շատ մեծ եկամուտ է ստանում: Ունի առանձին մյուֆթի: Ունի նաև նագիր, սիփահիի բեթխուդա, ենիչերիի սերդար, բերդապահ և բերդի սրահապաններ, քաղաքի նագիր, քաղաքի մյուհթեսիբ, քաղաքի բեթխուդա, խարաջի աղա, մաքսատան էմին և փողերանոցի էմին: Քանի որ այս քաղաքը նախկինում եղել է սելջուկների կենտրոնը և դանիշմենլիների մայրաքաղաք, արժանացել է (սուլթան) Յըլգըրըմ Բայազիդի համակրանքին: Ինձ հայտնի է, որ այստեղ փող է կտրվել այսպիսի դրոշմով—عز نصره ضرب فی توقات

Այնուհետև, էվ. Չելերին նկարագրելով այս քաղաքի ջամիները, հատկապես կանգ է առնում Չենջիրի ջամիի վրա, որի մասին գրում է. «...Այս լուսավոր ջամիի տերիտորիայում է թաղված Վրաստանի արքա Մարու (կամ Մարալ) խանի աղջիկ Փերիխանը, որ եղել է էրշիր փաշայի կինը և աշխարհի գեղեցկուհիների՝ Չելիխայի, Կիդոֆի, Բյուլկեյսի և Կլեոպատրայի նման մի փերի է եղել»:

(էջ 39—58)

Փերիխանի մասին էվ. Չելերին հիշատակում է նաև հետևյալ դեպքը: Սուլթան Իբրահիմ խանը Վարդար Ալի փաշայից պահանջում է իրեն տալ այդ գեղեցկուհուն: Փաշան այդ պահանջը համարելով ապօրինի և շարիաթին հակառակ, մերժում է և Փերիխանին բանտարկում է Թոքաթի բերդում: Գեղեցկուհին հավանաբար այնտեղ էլ մահանում է:

Ապտ Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է մեաջիդները, մեդրեսները, թեքիները, աղբյուրները, թաղերը, ապարանքները և այլն:

Առևտրական խաները: Բոլորը՝ քարուկրե կամարներով, բերդի նման ամուր խաներ են: Դյոքմեջիների շուկայում է Դալ խանը, ենիչերիների աղա Յազլի աղայի խանը, Աթ-բազարում է Աբդյուլ Ռահման-Բիշիի խանը, Վարդան-օղլիի խանը. այս վերջինը կա-

ռուցել է այդ անունով մի հայ, որտեղ իջևանում են բոլոր աջեմ վաճառականները...

Բեդիստանը և խանութները: Գեղեցիկ է աճուրդի բազարը: Այս քաղաքը թեև բլրոտ և ձորոտ մի վայրում է կառուցված, սակայն վերին աստիճանի բարեշեն է և հարուստ: Շուկան ու բազարները խիստ բարեկարգ են և առատ: Աճուրդի շուկան, Հալեսլի և Բրուսայի շուկաների նման կառուցված է շատ կանոնավոր և հարմար ձևով: Բերդի մոտի շուկան նույնպես բարեշեն է և բազմամարդ: Սրճարանները այնքան բարեկարգ են, որ վիշտ ունեցողը կփարատի իր վիշտն այս սրճարաններում: Այստեղ լինում են առակախոսներ, դազել կարդացողներ, բանաստեղծներ և երգիչներ...

էվ. Չելերին մանրամասնորեն նկարագրելով Թոքաթի բաղնիքները, ավելացնում է, որ ըստ քաղաքի երեկիների, միայն այանների և ազնվականների համար 1045 բաղնիք կա, որի համար պարծենում են...

...Թեև փոքր քաղաք է, բայց տարածված է ութ բլուրների, ձորերի, հարթությունների ու ժայռերի վրա, և ունի 2—3 հարկանի ապարանքներ և այլ հիանալի տներ, որոնց բոլորի պատշգամբները նայում են դեպի հյուսիս և արևելք: Լեռների վրա մեկը մյուսից բարձր կառուցված օղավետ, քարուկրից, կարմիր կղմինդրով ծածկված բազմաթիվ և գեղեցիկ տները այս քաղաքին տալիս են յուրօրինակ տեսք: Ստորին քաղաքի շուրջը վարոշի պարիսպներ չկան, բայց ամեն կողմից դարպասներ ունի և ջելալիների ու ջեմալիների հարձակումներից ապահովված է:

Թոքաթի կառույց վայրերը: Այս հնագույն քաղաքում բազմաթիվ հոյակապ և դիտելու արժանի շինություններ կան, օրինակ՝ Քերգելիք լճի կամուրջը, որը հոյակապ ճարտարապետական մի կառուցվածք է: Թոքաթի բերդի դիմաց Աբ Սու-բայիի անունով մի բարձր ժայռ կա, որի ամենաբարձր գագաթին մի քանի տարի է, ինչ կենարար մի տաք աղբյուր է երևան եկել: Բարեգործ մարդիկ այս ջրի վրա կամուրջներ են գցել և այն դարձել է հիանալի ավազանով ջերմուկ: Քաղաքից դուրս Քեմեր-բյուփրյու անունով մի կամուրջ կա, որը հայտնի մեծ կամուրջ է: Տարօրինակն այն է, որ կամրջի տակով այս երկրում Իշմե-սույու անունով հայտնի աղի ջուր է հոսում: Ամեն տարի, հուլիս ամսին հազարավոր հիվանդ մարդիկ սոված վիճակում խմում են այս աղի ջրից և ստամոքսը մաքրում... սիրտ են թափում և 7 օրից հետո մարդու մարմինը բուժվում է բոլոր տեսակի հիվանդություններից: Այնքան օգտա-

կար ջուր է, որ գյուղացուներով¹³ նվեր են տանում գյուղերին և քաղաքներին...*

Մերերի և երիտասարդների դեմքն ու գույնը: Ժողովուրդը ընդհանրապես կարմրավուն է: Շատ երկար են ապրում, մինչև 100 տարեկան ապրողներ էլ կան: Անգամ այդ հասակում աշխատում են: Աղջիկները գեղեցիկ են և հաճելի, նրանց խոսակցությունը քաղցրահնչուն է, ատամները մարգարիտի նման: Բոլորը խստորեն ծածկվում են և պարկեշտ ու առաքինի խաթուններ են:

Այս քաղաքը թեև ընկած է 7—8 ձորի մեջ, սակայն հյուսիսային քամու կողմը բաց է և այդ պատճառով օդը շատ հիանալի է, ձմեռը մեղմ, պտուղները շատ առատ, ժողովուրդը շատ առողջակալ...

Եկեղեցիները: Քաղաքի Դաշ-Ներդիպանի վանքը ռումբերին է պատկանում: Բերդի մոտ մի վանք կա, քաղաքում՝ Բյոյուք-Թեփե թաղում՝ Կաթնապուրի վանքն է. կաթով պատրաստված ապուրը հայերեն կոչվում է կաթնապուր: Վերևում հիշված քարի ձեղքից հոսող կաթից այս եկեղեցում կաթով ապուր են եփել և այդ պատճառով եկեղեցին կոչվել է Կաթնապուրի: Շատ հին վանք է: Քաղաքի հարավ արևելքում է գտնվում Հաջ լեռան վանքը, իսկ հյուսիսում Մուհամմեդ էջիբի մոտ ևս մի վանք կա: Քերքուշ անունով քաղաքին նայող վանքանման մի վայր կա, ուր գնում են քյաֆիրները և մի քանի հիմար մուսուլմաններ և ուխտ անում, նվերներ տալիս, որը պարզապես տգիտություն է...: Այս քաղաքում ֆրենգ և կրդի չկա, սակայն ռայաները բավականին շատ են և բոլորը հայեր ու հրեաներ են, վաճառական աջեմներ էլ կան:

Կարևոր արհեստները: Այստեղի սպիտակ և փափուկ բեզը, ապակու քարերը անգամ Լահուրի երկրում¹⁴ չեն պատրաստվում: Շատ հայտնի են ոսկու նման փայլուն, ծաղկազարդ վերմակի երեսները, վարագույրները, լպղնձագործների պատրաստած կաթսաները և սահանները:

Ժողովրդի զբաղմունքը: Մի մասը վոյվոդային ենթակա պաշտոնյաներ են, մյուսները ուլեմա, սյուլեհա և էվկաֆի ծառայողներ, մնացածները հարուստ վաճառականներ են, իսկ ժողովրդի մեծամասնությունը այգեպաններ և երկրագործներ են:

* էվ. Չելեբի, այդ ուշիմ ուղևորի, ամենուրեք հանքային ջրերի մասին տված պարզամիտ տեղեկությունները, անգամ ջրերի բաղադրությունը որոշելու համար բավարար համոզեցուցիչ կարող են համարվել, որոնք ներկայումս էլ արժանի են ուշադրության (Ժանոթ. հրատարակչի):

Բերքերը: Յոթ տեսակի ցորեն կա: Գարին լավ որակի է և շատ առատ: Բակլան, ոսպը և այլ ընդեղենը նույնպես շատ առատ են: Հայտնի է հյութալի պտուղներից պատրաստված խոշաբը:

Այնուհետև էվ. Չելեբին նկարագրում է Թոքաթի բազմաթիվ զրոսավայրերը:

Ժողովրդի հատուկ բարբառը: Թեև ռումի երկիր է, սակայն ժողովուրդը և ռայաները իսկական թուրքեր են: Ունեն իրենց հատուկ բարբառը, բայց քաղաքի թե հասակավորները և թե երիտասարդները խոսում են մաքուր թուրքերեն և հայերեն... գիշեր-ցերեկ շփման մեջ են հայ ռայաների հետ: Ուլեմաները ծանոթ են իսլամական իրավունքին, օրենքներին, սակայն պարսկերեն բոլորովին չգիտեն:

Թոքաթի շրջակայքում հոսող գետերը: Թոքաթ քաղաքի մոտով հոսում է Թուզանլի գետը, որը սկիզբ առնելով քաղաքի մոտ գտնվող Թուկաթի և Թուզանլի լեռներից, անցնում է բերդի առջևից և հին Իյնե բազարից, հետո շրջանցելով Կազի-գյուլը ու Թուրհալ գյուղաքաղաքը և հոսելով Չենկելի-բելով, Դարվի-կարի և Գեյլան կամուրջների միջև խառնվում է Չեքիրկե գետին: Երկու կամուրջն էլ կառուցված են քարուկրով: Այդտեղից անցնում է Ֆիրհատ-բողազիով և մտնում է Ամասիա: Այս նկատի ունենալով, թոքաթցիները ամասիացիներին ծաղրելու համար՝ իբրև ժողովրդական ասացվածք, ասում են. «Թոքաթը ապականում է, Ամասիան խմում է»...

Ամասիայից հետո Թուզանլի գետը ստանում է Չհարշամբա անունը և ոռոգելով մի շարք գյուղերի ու քաղաքների ցանքսերը, Սամսուն բերդից արևելք՝ թափվում է Սև ծովը: Թուզանլին ունի մի շարք վտակներ:

Թոքաթին սահմանակից ֆաղաֆները: Արևելքում ենի Շեհիրն է և մեկ մենզիլ հեռավորության վրա է: Սվազ քաղաքը հեռու է մեկ մերհալեով: Սվազի և Թոքաթի միջև Արա Յաթին է: Զիլե քաղաքը Թոքաթի հյուսիս-արևելքումն է: Թուրհալի և Ամասիայի բերդերը Թոքաթի հյուսիսում են, որտեղից ճանապարհը գնում է դեպի Արա Յաթի: Մարզվանը և Կյուսյուշը նրանցից հեռու են մեկ կունաքով: Թոքաթի արևմտյան կողմում, Արա Յաթիի տերիտորիայում գտնվող Չորում և Կազ-օվա գավառներն են: Թուրհալի բերդից մինչև Զիլեի բերդը մեկ կոնաք է: Իսկ Իսքիլիբ բերդը ավելի հեռու է:

Լրացում Թոքաթ ֆաղաֆի մասին: Այս հիանալի, օդասուն քաղաքի շորս կողմում տարածված ծառազարդ այգիների և բանջա-

քանոցների միջով հոսող հիանալի ջրերը ոռոգում են դրախտա-
նման պարտեզներ, որտեղի սոխակների դալլալն ու երգը զմայ-
լում են մարդու հոգին: Պտուղները խիստ առատ, ընտիր և համեղ
են, և որպես նվեր ուղարկվում են ամենուրեք: Քաղցրությունը և
թարմությունը կարծես մշտական են և օրերով նրանց համն ու հոտը
չի անցնում: Յուրաքանչյուր այգում տեսակ-տեսակ քյոշկեր և բխող
աղբյուրներով ավազաններ կան, որոնք զարդարված են բազմա-
տեսակ ծառերով: Բնակիչներն ընդհանրապես զբոսասեր, ուրախ,
օտարասեր, անհոգ, քաղցրալեզու, հանգիստ ու առաքինի մարդիկ
են և որովհետև վաճառականներ են՝ բոլորին լավ վերաբերմունք
են ցույց տալիս: Հակամետ են բարեգործական հիմնարկություններ
կառուցելու և բարեգործությամբ զբաղվելու: Զամինները, ապարանք-
ները և մյուս շինությունները շատ ամրակուռ են և գեղեցիկ: Նրանց
ջամինները մտնելիս մարդ զմայլվում է: Այս քաղաքի շենքերի նման
մաքուր ու գեղեցիկ են միայն Հալեպի շենքերը: Վարպետ երկրա-
շափները գործադրել են իրենց ամբողջ կարողությունը և քաղաքի
շենքերը կառուցել են Ամասիայից ավելի գեղեցիկ և վարպետո-
րեն: Շենքերի պատերը զարդարել են բուրավմուն, նկարներով:
Քաղաքի բնակիչները վերին աստիճանի վեհանձն են ու շինարար
և այդ պատճառով էլ քաղաքը օրեցօր ավելի է բարեշինվում: Քա-
ղաքի տեղը ընդարձակ է ու բերքառատ և կարծես աշխարհում նը-
մանը չունի: Վեհափառ Բեկթաշիի բարի աղոթքների շնորհիվ ժո-
ղովուրդը մշտապես անթիվ բարեքների մեջ է: Այս հին քաղաքը
ուլեմանների, ֆուզելանների և բանաստեղծների կենտրոնն է ու բնա-
կավայրը: Ուլեմանները փրկիսոփայության մեջ շատ էլ հմուտ չեն,
սակայն գիտեն Մուհամմեդի ավանդությունները՝ Իլմի-հադիսը¹⁵,
իսլամական իրավունքը և կանոնները: Բոլորը շատ կրոնասեր, հա-
վատացյալ մարդիկ են: Բեյերն ու հասարակ մարդիկ, բոլորը՝ ե-
կող զնացողներին առատորեն հյուրասիրում են...

Այնուհետև էվ. Զելեբին նկարագրում է Թոքատի մուսուլմանական ուխտա-
տեղիները: Թոքատից նա մեկնում է Ստամբուլ:

(էջ 58-75)

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ*

Книга III.

ЭВЛИЯ ЧЕЛЕБИ

(Р е з ю м е)

В томе приводятся материалы из десяти томника турецко-
го путешественника XVII в. Эвлия Челеби, касающиеся исто-
рии армянского и соседних с ним народов Закавказья.

Во время своего более чем сорокалетнего путешествия Че-
леби почти всегда находился на государственной службе и
имел особые поручения: иногда он действовал как духовное
лицо—имам или муэдзин, иногда как сопровождающий высо-
копоставленных лиц—в качестве секретаря или собеседника,
или как секретарь-сборщик налогов, нарочный посланец.

Благодаря этим должностям и поручениям его прини-
мали с почетом как в Турции, так и в соседних странах, что об-
легчало его путешествие и давало ему доступ во все прави-
ТЕЛЬСТВЕННЫЕ учреждения, дворцы высокопоставленных лиц и
в крепости, имеющие военное значение. Ему было разрешено
знакомиться со всякими документами и памятниками.

В отдельной статье приводятся сведения о жизни и дея-
тельности Эвлия Челеби. Труды этого «известного кругосвет-
ного путешественника» в течение многих лет оставались вне
поля зрения турецкой историографии и не были напечатаны, в
то время как на Западе они были удостоены внимания и изу-

* III книга сборника «Турецкие источники об Армении, армянах и дру-
гих народах Закавказья» входит в общую академическую серию «Ино-
странные источники об Армении и армянах», как четвертый том указанной
серии.

чения (Фон-Гаммер и др.). И только в конце XIX—начале XX в. в Турции были опубликованы первые шесть томов книги путешествий Эвлия Челеби, позже—остальные тома. Из советских востоковедов труды Эвлия Челеби были изучены академиком И. Крачковским и В. Бартольдом. Они отметили особое значение этих трудов, их историко-географическую, лингвистическую, этнографическую и археологическую ценность, как источник для изучения жизни, культуры и быта народов Ближнего Востока. В предисловии отмечается также, что некоторые тома Эвлия Челеби были переведены на европейские языки и в последнее время—на русский язык, что во II, III, IV и V томах имеется очень богатый и ценный материал о социально-экономическом положении, жизни и быте армянского и соседних с ним народов Закавказья.

* * *

Том I—целиком посвящен Стамбулу. В молодые годы Челеби объезжает Стамбул и его окрестности, изучает достопримечательные места, дворцы, строения, культурные памятники доосманского и османского периодов. От его внимания не ускользают имеющиеся в Стамбуле и в его окрестностях минеральные руды и воды. Особое место он уделяет также административно-военным и экономическим законоположениям султанов Мухамеда II Фатиха и Сулеймана—Законодателя, которые определяли военно-феодальный строй Османской империи, а также условия жизни армянского и других народов Закавказья. В этом томе освещены политические и военные события, связанные с деятельностью султанов Сулеймана, Селмина II, Мурада III, Османа II и Мурада IV. Здесь же говорится о населении Стамбула, его сословиях, ремесленниках, приводятся цифровые данные. Много места уделено всеобщей переписи, проведенной по ферману султана Мурада IV в 1638 г., согласно которому переписи подлежали мечети, церкви, учебные заведения, ханы, бани, карвансарай, дворцы, источники воды, исламские, христианские и еврейские кварталы, благотворительные учреждения и т. д. На основании упомянутого фермана, в течение трех месяцев в Стамбуле проводилась всеобщая перепись, в результате которой был состав-

лен большой диван, названный «Эвсафи Константииние» и представлен султану. Последний, ознакомившись с диваном, приказал устроить большой парад (алай), на котором каждое сословие Стамбула должно было пройти в присущей ему одежде и с орудием производства перед султанским дворцом. Челеби пишет: «В течение трех дней в столице были прекращены всякие работы..., этот парад нельзя описать ни языком, ни пером».

Том II—посвящен путешествию по Анатолии, Кавказу и Иранскому Азербайджану, начиная с 1050 (1641) г. Челеби начинает путешествие из Стамбула, проезжает все главные черноморские города. Интересны сведения, которые он приводит о Трабзоне, достопримечательных местах, жизни и быте трабзонского населения. Говоря о многих племенах, проживающих в Абхазии, Челеби пишет: «Все они подчинены Турции». Из Трабзона он направляется в Западную Грузию. Описывает попутные города и крепости, реки Чорох и Рион. По пути в Эрзерум он останавливается в Амасии. Эрзерум удостоивается особого внимания и изучения, приводятся сведения о возникновении города. Подробно описывается восстание Абазипаши. Далее, Челеби отмечает важность рек Евфрата и Тигра для орошения и судоходства. Говоря о быте и обычаях эрзерумцев, он отмечает обилие и дешевизну продуктов. Продолжая путешествие, Челеби останавливается в крепости Хасан-кале и на мосту Чобан, проезжает Учкилисе (Эчмиадзин), подробно описывает монастырь и особенно—святой обряд мирования (мерон). Челеби пишет: «Путешествуя по этим местам, мы проехали через плодородную и обширную долину, где встретили много благоустроенных и богатых сел (Араратская долина)». Челеби едет в Нахичеван и Иранский Азербайджан, останавливается в Тавризе, подробно описывает строения и быт тавризцев, войны между иранцами и османцами из-за Тавриза. Рассказывая об этом, он упоминает, что там «имеются сорок две армянские церкви» (т. II, Эвлия Челеби из Стамбула направляется в Шам (Дамаск) и его крепости, войнам между османцами и иранцами для овладения этой крепостью, походу Султана-Мурада IV в 1044 (1634 г.), который во главе двухтысячной армии двинулся на Реван и после длительной осады захватил крепость. После

возвращения Султана-Махмуда IV—в 1045 (1635 г.) аджемы вновь захватывают Реван, «благоустраивают и укрепляют его». В городе имеется «2060 домов с земляными крышами, особенно благоустроен ханский дворец».

Направляясь в Баку, Челеби останавливается в большом городе Гянджа, «потом описывает» города Арш (Ареш), Шаки, Нишабад и другие. Челеби упоминает о горе Альберс (Эльбрус), «одной из самых высоких гор, половины высоты которой даже никто не сумел достичь» (стр. 294). Далее приводятся сведения о крепости Шамахи, упоминается, что там имеется сорок ханств, сорок нахие, семьдесят крепостей и около 1300 благоустроенных сел.

Особое внимание уделяется г. Баку и нефти: «около города в семи местах имеются нефтеносные места, в которых нефть разного цвета—желтого, красного, черного... Население нахие (района) употребляет для светильников черную нефть... В нахие Баку имеются такие солончаковые места, где человек и лошадь, ступив на землю, могут обжечь ноги..., погонщики караванов спускают в вырытые ямы котлы и моментально варят пищу... Нефть у моря и в районе Мескета кипит, выходит из-под земли. Добычей нефти занимается особое управление (эманат), которое приносит шаху доход в семьдесят тысяч туманов... Нефть собирают из нефтяных луж в бурдюки и везут в страну аджемов, узбеков, в Индию, Ирак, Курдистан, Грузию, Аласман и в другие страны, где крепости и дворцы освещаются лампадами, наполненными этой нефтью».

Далее описывается крепость Баб-эль-Эбв (Дербент), которая по словам автора «построена Александром Македонским и имеет большое военное значение... Здесь проходит через дагестанские горы до Черного моря трехслойная стена, протяженностью в семь конак (однодневный путь)».

Из Дербента Челеби направляется в Грузию, проезжает Кахетию и останавливается в Тифлисе, где его внимание привлекают крепости и горячие воды такой температуры, «что в них можно сварить баранью голову и ноги... На обоих берегах Куры имеются Большая и Малая крепости, соединенные мостом». Говоря о роде грузинских царей, Челеби приводит легенду о происхождении двенадцати племен, говорящих на раз-

ных языках. Проехав крепость Азгур, Челеби приезжает в Ахалцих, знакомится с крепостью Члдир и Ардаган.

В 1057 г. (1647) Челеби вторично приезжает в Реван (Ереван), по пути останавливается в Карсе, подробно описывает крепость, упоминает о крепости Кахзван, где, по его словам, добывают соль и камень «вире», который используется в медицине и идет на изготовление мельничных жерновов. Из Ревана, Челеби опять направляется в Эрзерум, по пути останавливается в Шорагале, «известном своими музыкантами и задушевыми песнями, именуемом Шорагер». Из Эрзерума Челеби по ферману падишаха направляется в Байбурт, Гюмушхане, Гортум и Акчакала и приводит о них интересные сведения.

Том III. В 1057 г. (1647) возобновив свое путешествие, Эвлия Челеби из Стамбула направляется в Шам (Дамаск). По пути он останавливается в различных городах, в том числе в Адане. Челеби описывает крепость Аданы. Далее он проезжает через шестнадцатирочный мост р. Сигун и прибывает в г. Мсис, «имеющий тысячу мастерских чоха». Крепость Мсис была разрушена испанскими кораблями.

Проезжая города Искендерун (Александретту), Антакия, Хама, Итам Челеби в 1059 г. (1648) присоединяется к османской армии, идущей в поход на Дурзистан, и прибывает в г. Мараш. Челеби приводит ряд легенд об одном из древних цезарей—Джим-Джиме, который был сказочно богат. Он пишет: «В городах и горах проживают туркменские племена, переселившиеся из Бухары и говорящие на двенадцати языках (наречиях). Из Мараша Челеби приезжает в Зюлкадерне—Карс, являющийся центром санджака (уезда). Отсюда он направляется в яйлу Гексуи, где «проживает много туркменских племен». Челеби отмечает, что здесь имеется одно армянское село, именуемое Деирман-Богазы, в котором есть монастырь и пятьсот домов. Далее Челеби направляется в г. Кесария (Кайсари), о котором он дает довольно подробные сведения: «во время халифата Омера царь Херкие занял Кесарию и разрушил его, город и до сих пор находится в разрушенном состоянии. После многократного перехода города из рук в руки, им завладели ал-османы. На расстоянии восьми тысяч шагов от древней Ке-

сарии, находится благоустроенный и заселенный новый город—Новая Кесария». Челеби описывает улицы, мечети, дворцы, многочисленные лавки, богатые урожан, благосостоятельность и быт населения... Образованные жители города разговаривают на персидском и арабском языках.

Из Кесарии Челеби прибывает в Сваз (Себастья). Приводя сведения о прошлом этого города, он отмечает: «Сваз перешел к османцам в период правления султана Елдырым-Баязида. Во время похода Тимура город подвергся большим разрушениям. Тимур вырезал около семидесяти тысяч жителей и улемов города». Далее Челеби отмечает обилие урожаев и чрезвычайную дешевизну: «1 кила пшеницы приносит 40 кила урожая, 1 ока (1 кг. 225 г.) хлеба и 6 ока корма лошадей стоят 1 акча» и т. д. Город приносит султану доход 1100 киса (киса—500 куруш) в год, доход везира составляет 200 киса.

По пути в Днарбекир Челеби упоминает о городах Диврик, Эгин (Акп), Арабкир и особенно о г. Харберд. Здесь он приводит несколько необоснованных этимологий и легенд о происхождении названия Харберд. В их числе Челеби упоминает следующую легенду: «Несколько христианских народностей имели своим культом осла, почему этот город по-персидски был назван Дари-Харбут». Очень вероятно, что легенда о культе осла берет свое начало со времен тотемизма. Не имея понятия о тотемизме, Челеби культ осла бессознательно приписывает христианским народам. Говоря об озере Харберда, Челеби вновь возвращается к этому вопросу и пишет: «В озере имеется один остров, где построен монастырь, в котором похоронен осел, возведенный в культ. Патриарх и монахи балзамировали тело осла и мумию его положили в монастырь».

Из Харберда Челеби направляется в Пертек, Чимышкак, Палу, Чапакджур, Гянджу, Атак, в долину города Муш, который в этот период входил в эйалет Вана. Приведя сведения о Муше, он упоминает легенду, касающуюся горы Супан (Сипан). «Здесь закован семиглавый великан, голос которого слышен один раз в 40—50 или 70—80 лет, в течение 5—10 дней показывает свой хвост..., однажды он освободился и съел всех немрутов и уничтожил жителей Муша. По этой причине город был назван Муш (по-персидски муш означает мыш)». Челе-

би, узнав об этой легенде от народа, истолковал ее по-своему.

Особый интерес представляют приводимые Челеби сведения о паломничестве в монастырь Сурп-Карапет (Чаклик-килисе) Муша. Хотя они несколько и преувеличены, но характерны: «Каждый день в монастыре в тысячах котлов дается обед паломникам, а в праздничные дни закалывают сто овец и пять коров, пекут 50 сомар (16 пудов) пшеничного хлеба. Каждый год из стран Руми, Араби и Арджема сюда приходят на паломничество тысячи людей. Они обедают и молятся здесь об исполнении своих желаний». Говоря об этом, Челеби добавляет, что эта вера бессмысленна.

Из долины Муша через яйла Бингёл Челеби вновь направляется в Сваз. Он пишет, что «эти яйла чрезвычайно богаты и в течение 7 месяцев сюда приезжает много народа, который зимой спускается в низменность». Путешественник приводит много сведений о жителях Бингёля, их хозяйстве, богатстве полезными ископаемыми, в особенности сурьмой, о цветах, растениях. Особо отмечает целебные свойства многочисленных озер и рек. В связи с Бингёлем, Челеби упоминает о многочисленных яйлах Анатолии.

В 1060 г. (1650) Челеби приезжает в Сваз и отсюда направляется в Стамбул.

Том IV. В 1065 г. (1654) Челеби начинает путешествие из Скудара, по пути останавливается в Малатии. Он пишет: «Из-за этого города имели место тысячи боев, из османцев Малатию впервые занял султан Елдырым-Баязид. После него город перешел к Тимуру, который превратил его в свою зимовку. Однако султан Сулейман-Канони окончательно овладевает городом. Малатия имеет укрепленную крепость. Город благоустроен, окружен фруктовыми и цветочными садами. Зернопродукты и урожай очень обильны. Большая часть населения занята садоводством. Душистые яблоки и груши Малатии общезвестны».

Из Малатии Челеби направляется в Эргани и останавливается в Днарбекире (Кара-Амед). Говоря о Днарбекире, Челеби упоминает о трудностях, созданных курдами в этих краях, вследствие чего султан Селим посылает туда стотысячную армию и занимает город, в котором зимует и чеканит де-

сять тысяч акча, их образцы можно было найти на полях Диарбекира. Далее Челеби упоминает о восьми «ердлуках» и «оджакликах», имеющихся в эйалете Диарбекир и о пяти «укюматах» в эйалете Амед, которые являются полузависимыми «укюметах» в эйалете Амед, которые являются полузависимыми о сильно укрепленной крепости Диарбекир, Челеби говорит: «Крепость подобна китайской стене, каждая ее башня является как бы крепостью». Челеби упоминает также о многочисленных строениях, образе жизни, ремеслах и быте народа.

Из Диарбекира Челеби направляется в Мардин и Сенджар. Он приводит очень интересные сведения о сачлэ (волосатых) курдах. Описывает Миарфакин огромный и великолепный мост Батман.

Следующий город, описываемый путешественником,—это Битлис. На нем он останавливается очень подробно, особенно на событиях, связанных с битлисским курдским ханом Абдалом, типичным вождем курдского племени и крупным феодалом. В пределах своих владений он был полузависимым. Благодаря уму, храбрости и разбойничеству, Абдал-хан приобрел большое богатство и создал для себя цареподобную жизнь, которая мало чем отличалась от жизни стамбульского султанского двора и образа жизни самого султана. Как в эйалете Диарбекира, так и в районе Битлиса курдами созданы свои «укюметы». По словам Челеби, Битлис являлся особым укюметом в пределах Ванского эйалета, «доход, получаемый в Битлисе, дарился бею как хас. В эйалете хан имел ежедневный доход в несколько киса акча. Пошлины и дани, собираемые от караванов, прибывших в город, также принадлежали бею». Очень интересны следующие подробности: «Под своим правлением хан имел 70 аширатов и родов, которые поставляли ему 70 тысяч солдат. По переписи в эйалете Битлиса проживают 43 тысячи христиан райя». Благодаря своему исламскому фанатизму, Челеби не признает, что большинство этих христианских райя являлись армянами и что ремесла и торговля Битлиса находились в руках армян. О быте Битлиса Челеби приводит много интересных сведений, однако подчас сопровождает их баснословными цифрами. Например: «В Битли-

се имеется 10 тысяч садов», и еще: «курдский Абдал-хан Битлиса всячески опекал ученых, людей искусства и поэтому город стал центром науки». Челеби поэтическим языком восхваляет райский сад хана, где произрастают хурма и другие редкие фрукты. Если иметь в виду суровый климат и естественные условия Битлиса, то трудно поверить правдоподобности этих восхвалений. Вряд ли в течение 3—4 веков климатические условия могли бы так сильно измениться.

В 1065 г. (1665) Челеби из Битлиса направляется в Даван, что на берегу озера Ван, и далее в г. Ван. Описания озера, города и крепости приводятся с большими подробностями. Интересны сведения о ловле рыбы тарех: «В год один раз в местности Банди-Маси ловят большое количество тареха, тысячи купцов-аджемов и армян—покупают у правительства эту рыбу и на сотнях верблюдов везут ее в Аджемистан, Азербайджан и Баку. Торговля этой рыбой приносит правительству годовой доход в девять выюков акча». Любитель легенд и сказок, Челеби вспоминает об одной очень распространенной легенде о Ване. Он пишет: «Согласно легенде, когда Немрут начал строить искусственную гору, в конце Рахова, люди Немрута привезли туда 70 верблюжьих выюков камней. По велению всемогущего аллаха верблюды окаменели подобно тем камням. В настоящее время эти верблюды со своими выюками стоят караваном. В течение трех тысяч лет ни один из них не потерпел никакого изменения. Когда смотришь на них издали, то кажется, что караван движется в направлении Вана».

Говоря об Ахлате, Челеби упоминает о его развалинах, которые до сих пор являются предметом изучения археологов.

Далее Челеби переходит к Адильджевазу. Описывает гору Сипан (Субхан), Арчеш, Беркри, Алик и Ван, который он называет Дариман (местом веры). В описаниях Челеби Ван занимает большое место. Вначале он приводит сказочную историю Вана, от древних времен до того времени, когда после длительной и ожесточенной войны с Ираном Ван был захвачен султаном Сулейманом—в 955 г. (1649). О скале-крепости Ван он пишет: «...что она подобна нагруженному, колсно-преклоненному верблюду. Высота скалы составляет 3600 шагов, на нее можно подняться в течение часа, притом с большим

риском. Во многих местах скала похожа на великанов и наклонена в сторону города. Часть скалы похожа на льва, часть на крокодила, часть на корабль и, наконец, другая часть—на сидячего орла. В скале имеется около 600 многоэтажных больших пещер, в которых размещены склады для пушечных снарядов, пороха, разного оружия и мастерские. Сто пещер заполнены ячменем, горохом и другими зерновыми продуктами, разными маслами и нефтью. Имеются многочисленные пещеры, заполненные разными съедобными продуктами и запасами...». По словам Челеби, на самой высокой части крепости султан Сулейман установил пушки, которые держат под обстрелом территорию в 40 миль. На более низких местах скалы также установлены пушки.

Челеби упоминает также об уюметах Экарни, Махмуди и Битлиса, в составе эйалета Вана. Говоря о городе, он описывает его кварталы, рынок, торговые ряды, протекающие воды, быт народа, ремесла и другие занятия. Упоминает также о писателях и поэтах, подробно рассказывает о вражде бейлербея Вана Мелек Ахмет-паши с битлисским курдским ханом Абдалом. Абдал-хан не захотел подчиниться Мелек Ахмет-паше. Разбойничьи дела Абдал-хана, как-то: нападение на хана Маласкерта Мухамед-бея и кража 40 тысяч голов овец, послужили причиной похода. Абдал-хан набирает 17 тысяч стрелков и готовится к войне. Ахмет-паша с 40-тысячным войском движется на Абдал-хана. Челеби пишет: «Военные действия приобретают большой размах, хан защищает Битлис 10 тысячами стрелков и 10 тысячами всадников. Во время осады в городе начинается голод. Войска наши ломают сопротивление врага. Абдал-хан бежит в Мотканские горы. Победители грабят город. Знатные люди и шейхи города обращаются к Ахмет-паше с просьбой прекратить грабежи и убийства. После занятия города войсками паши, начинается конфискация богатств двора хана. Новым ханом Битлиса назначается сын Абдал-хана—Знаэддин-хан, который подарками и взятками старается задобрить Ахмет-пашу». По свидетельству Челеби, «в связи с этими событиями, его эфенди—Ахмет-паша добывает очень большое богатство и крупную денежную сумму».

Из Битлиса Челеби снова направляется в Ван. По его просьбе Ахмет-паша освобождает бея Хиджани, за что он получает 13 тысяч золотых и один кантар серебра. Паша грозит-ся по прибытии в Ван наказать непокорных курдских беев.

Продолжая свой путь, Челеби останавливается в Ахтамаре, изучает остров и монастырь. Он пишет: «Этот монастырь имеет более 200 монахов и священных лиц, которые воздержанием, постом высохли и превратились в скелеты. Несмотря на это, монастырь очень богат, имеет все блага. Здесь живут триста портных, отшельников».

После этого Челеби направляется в страну аджемов, по пути останавливается в монастыре Варак, где проживает более 300 монахов. Здесь его одаривают и хорошо угощают. Отсюда Челеби направляется в крепости Хошаб, Абага и Пилиаминш.

Далее Челеби описывает Тавриз, Сапаган, Амадан, Шехридор и Багдад.

В конце тома Челеби упоминает об известном турецком разбойнике—капитане Чомаре.

Том V. В этом томе описание своего пути Челеби начинает с Багдада, Мосула и Курдистана, останавливается в Сгерте. По его словам, Сгерт—древний город, который, оставаясь под властью нескольких меликов, во время султана Селима I перешел в руки османцев и в постоянное владение бееклы Мухамед-паши, позднее присоединился к эйалету Диарбекир в качестве санджака. Челеби пишет: «Хотя здесь и Курдистан, но народ разговаривает на арабском языке, а также знает курдский, туркменский и армянский языки». Он упоминает об обилии урожаев в Сгерте. Отсюда Челеби направляется в крепость Востан, на берегу Ванского озера. В это время, в связи с восстанием на Атмейдане Стамбула, друг и покровитель Челеби—Мелек Ахмет-паша—лишается должности. По этой причине Челеби с ним с большими трудностями, в условиях суровой зимы, возвращается в Эрзерум. По пути Челеби останавливается в крепостях Манаскерт и Хнус, описывает их. С большим восторгом описывает мост Халкалы (мост с кольцом) на реке Аракс. На самой высокой точке моста подвешено золотое кольцо. По словам Челеби, «при разрушении моста, стоимостью упомянутого кольца можно восстановить его».

Продолжая путешествие, Челеби останавливается в армянском селе Джафер-Эфенди, имеющем 300 дымов. Внимательный в отношении быта и обычаев народов, Челеби упоминает о маленьком, но характерном обычае. Предварительно отмечая, что крыши домов покрыты толстыми поленами, похожими на мачты корабля и называемыми «герак», Челеби пишет, что в центре крыши имеется отверстие, похожее на дымоход и называется «ертик». В середине дома в земляном полу вырыта яма называемая «тоныром», в котором готовят гату, хариса, суп из мацони (танапур). В качестве топлива используют «атар» (кизьяк). Всех пришельцев угощают танапуром.

Отсюда Челеби направляется в Токат, приводит историю крепости и упоминает о том, что крепость сильно укреплена: «Несколько сот джелали (повстанцев) осаждали крепость, но ввиду сильного укрепления крепости не смогли нанести ей ни малейшего вреда и позорным образом вернулись обратно».

Говоря о джами (мечетях) города, Челеби останавливается на интересном факте. В мечети Дзенджирли похоронена красавица—дочь грузинского хана Марул (Марал) по имени Перихан, которая, подобно Клеопатре и Бюлгейс, считалась одной из красавиц мира. О ней Челеби пишет: «Султан Ибрагим требует от Вардар-Али-пашы передать ему эту красавицу. Однако паша, считая это требование незаконным и противным шариаху, отказывает султану и прячет красавицу в крепость Токат». Вероятно, она здесь и скончалась.

В окрестностях крепости на вершине горы имеется горячий источник Ак-субайри, который является житнетворным горячим источником.

Благотворители построили здесь замечательный бассейн. Говоря о монастырях Токата, Челеби пишет: «Здесь греки имеют один монастырь, армяне также имеют монастырь под названием Катнапур. В этом городе райя очень многочисленны и все они армяне и евреи. Имеются также персидские купцы. Хотя турки говорят на особом наречии, но пожилые говорят также на чистом турецком и армянском языках. Турки постоянно находятся в дружеских взаимоотношениях с армянскими райями».

TURKISH SOURCES*

III book

Evliya Chelebi

by A. KH. SAFRASTIAN

The third volume of the „Travels“ of Evliya Chelebi, the famous 17th century Turkish traveller, „Turkish sources on Armenia, the Armenians and other Transcaucasian peoples“ deals wholly with his travels in those areas. The materials are versatile and rich; they provide historical, geographic, linguistic, archeological, ethnographic, trade and agricultural, cultural and public life data.

During his travels Evliya Chelebi has covered an extensive area and observed and studied vast regions such as Anatolia, Armenia, the Transcaucasus, Northern Caucasus, Mesopotamia, Syria, Palestine, the Arabian Peninsula, the European part of Turkey, Southern Russia, the Ukraine, Moldavia, Poland, Hungary and other countries.

The fruits of his keen interest and relentless labour are compiled in ten volumes, entitled „Travels“. As academician Krachkovsky points out, the ten volume „Travels“ of Evliya Chelebi is one of the principal documents characteristic of the epoch; it is a most valuable original source for the history of his period. It ranks among the best works in oriental studies and is in all respects an **inexhaustible source** of cultural and historical research.

* The third volume of the „Turkish Sources on Armenia, the Armenians and other Transcaucasian Peoples“ is included in the general academic series of „Foreign Sources on Armenians“, as the fourth volume of the abovementioned series.

The orientalist of Moscow and Leningrad have undertaken the translation and publication of materials from Evliya Chelebi's work that refer to the history and culture of the peoples of the Soviet Union. The first issue of „Evliya Chelebi's Travel Book“ has come out of print. It treats of notes on the Ukraine and Moldavia.

The present volume of „Turkish sources...“ quotes translations from Evliya Chelebi's statements on Armenia and the neighbouring countries. The data can serve as an important original source for a many-sided study of the mediaeval history of the Armenian people.

The world-wandering traveller has undertaken a number of long journeys in Armenia (Eastern, Western, Cilicia) and he has been almost to every area populated with Armenians. In his 1st, 2nd, 3rd, 4th and 5th volumes of „Travels“ numerous data are produced on almost all the towns of Armenia, often including settlements and villages, the occupation of the people of those areas, their crafts and trade, language, culture, way of life, customs and faiths. He describes fortresses and structures he has seen in various regions of the country, roads and bridges, monasteries and churches, various quarters in urban areas and their houses, vineyards, gardens etc.

According to statements by Turkish, European and Soviet scholars studying Evliya Chelebi's rich historical heritage, he is regarded as a realistic observer and a zealous traveller expressing his views in a sincere way. Therefore we can derive a great deal of valuable information and data from his „Travels“ on the history, social and economic life of Armenia and her neighbouring peoples.

With this aim in mind we translated many quotations by Evliya Chelebi that shed light on the life of Armenia and her neighbours during that period. Those materials make up the third volume of „Turkish sources...“.

The materials included in the volume are supplemented with extensive notes.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն.

1. Իսլամական կրոնով արգելվում է դիմանկարների և արձանների միջոցով հավերժացնել նշանավոր մարդկանց հիշատակը: Ահմետ Միդհադը այդ է ակնարկում:

2. «Թուրքական պատմության էնցլոմենը» գիտական ընկերությունը հիմնվել է Ստամբուլում նախապատերազմյան տարիներին, որի շուրջն են խմբվել ժամանակի նշանավոր թուրք պատմաբանները: Ընկերությունը ունեցել է իր օրգանը՝ «ترك تاريخى انجمنى مجموعى»: Հետագայում, քննադական Թուրքիայում այդ ընկերությունը վերակազմվում և կոչվում է սկզբում՝ «Թուրքական պատմության ուսումնասիրության ընկերություն», այնուհետև՝ «Թուրքական պատմության ընկերություն» („Türk Tarih Kurumu“):

3. Էվ. Չելեբին նկարագրելով մեծ շքերթը, ուշագրավ ու կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Կոստանդնուպոլսի և առհասարակ Թուրքիայի քաղաքների XVII դարի սոցիալ-տնտեսական կյանքի, կուլտուր-կենցաղային պայմանների, սովորությունների և մասնավորապես բազմաթիվ արհեստների, նրանց համբարային կազմակերպությունների մասին: Հայ ժողովրդի պատմության համար ևս այդ տեղեկությունները կարևոր են, քանի որ, ինչպես հայտնի է, Կ. Պոլսի հայերը կարևոր տեղ են գրավել արհեստների, առևտրի և այլ բնագավառներում:

4. Էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ (հատ. 4, էջ 161—188) վանի բերդի նկարագրությունը գրավում է 27 էջ: Այդ բերդը և նրա քարածալոի բնական ու արհեստական քարայրները, բերդի պատմական ու ռազմական նշանակությունը մեծապես հետաքրքրել են նրան: Նա շրջագայել և մեծ հետաքրքրությամբ դիտել ու նկարագրել է բերդի բոլոր մասերը:

Բիթլիսից վան ուղևորվելիս Էվ. Չելեբին հիշատակում է Խուսրև փաշա խանից մինչև վանա լիճը և այնտեղից մինչև Բիթլիս տանող ճանապարհների վրա կառուցված կամարները, «որպեսզի ձմռանը բոլոր ճանապարհորդները, վաճառականները և ուխտադնացիները այս կամարների տակով ուղևորվեն, ձմռանը նրանց համար տաք կլինի, իսկ ամռանը՝ զով...» Էվ. Չելեբին նշում է, որ «ներկայումս այդ կամարների շատ մասեր քանդված են, սակայն այս կառույցի հետքերն ու որոշ մասերը պահպանվել են»:

Հ. Ա. Տ. Ռ. Բ. Ա. Ռ. Ա. Զ. Ի. Ն.

1. Այս հատորի բովանդակությունը անմիջականորեն կապ չունի ներկա աշխատության հիմնական բովանդակության՝ Հայաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության հետ:

Սակայն նկատի ունենալով, որ այս հատորում էվլիյա Չելեբիի կողմից առաջ քաշված հարցերը և Ստամբուլի՝ իբրև Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի և նրա կուլտուրական կենտրոնի, մանրամասն ուսումնասիրությունը և Օսմանյան կայսրության պետական-վարչական, սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի մասին տրված խիստ հետաքրքիր տեղեկությունները հիանալի ներկայացնում են XVII դարի Քուրբան և հնարավորություն տալիս ավելի լավ պատկերացնելու այդ երկրում ապրող ժողովուրդների քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական վիճակը, անհրաժեշտ համարեցինք այս հատորից քաղվածաբար թարգմանել և տալ նրա ամենահետաքրքիր մասերը:

2. Էյ. Չելեբին և այլ թուրք պատմագիրներ հաճախ Ստամբուլը անվանում են «Իսլամբուլ» (իսլամը շատ), որն հարկավ զուրկ է որևէ հիմունքից և արդյունք է իսլամական ֆանատիզմի:

3. Օսմանյան պետության XVII դարի վարչական բաժանման միավորների, վարչական և ղինվորական պաշտոնների մասին այստեղ հիշված բառերի բացատրությունը տե՛ս «Քուրբանի աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» աշխատության II հատորի բառարանում:

Կանոնի սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ գոյություն ունեցող հողային կադմակերպությունը հետևյալ պատկերն ուներ. ծառայության փոխարեն տրվում էր ուռնիկ կամ հողամաս՝ խաս, զեամեթ և քիմար անուններով (has, zeamet, timar) որոնք կոչվում էին դիրլիք (dirlik):

Քիմար էին կոչվում այն դիրլիքները, որոնց տասանորդի (öşür) տուրքը տարեկան 3000 աղնից մինչև 20.000 աղն էր:

Չեամեթ էին կոչվում 20.000 աղնից 100.000 աղնով դիրլիքները:

Խաս էին կոչվում 100.000 աղնից ավելի դիրլիքները:

Քիմարի տերերը իրենց թիմարի լուրացանչուր 3000 աղնի համար պարտավոր էին ջեքեխու կոչված մի զինված զինվոր տալ: Զեամեթի տերերը՝ 5000 աղնի փոխարեն:

Դիրլիքների ամենաբարձր խստերը հատկացված էին փաղիշահներին, նրանց շեհզադեներին, վեզիրներին, բլլերբեյներին և սանջաքի բեյերին*:

4. Ռեննա կամ Ռումա — Ուրֆայի հին անունն է:

5. Իլրիզամ — բառացի նշանակում է վարձակալություն ստանձնել, դա Օսմանյան պետության մեջ շատ հուց մինչև վերջերս գործադրվող պետական տուրքերի և եկամուտների տարբեր ճյուղերի (գլխավորապես դուղատնտեսական) գանձման կապալառուական սխեմն էր, կապալառուն (մյուլթեզիմը)՝ նախապես պետության վճարելու և երաշխավորելու պայմանով, կապալով էր վերցնում որոշ հարկերի (որանց թվում նաև տասանորդի-աշարի) գանձումը: Կապալառուն կոչվում էր իլրիզամբի կամ մյուլթեզիմ:

6. Սալյանն — հպատակներից տարեկան միանվագ առնված հարկը: Օսմանյան պետության հպատակ որոշ երկրներ (Նգիպտոսը, Հարեշտանը և այլն) միանվագ սալյանն էին վճարում և այդ պատճառով էլ կոչվում էին սալյանեով կառավարվող երկրներ:

* Օսմանյան պետության վարչական բաժանման և հողերի թիմար-զեամեթային բաժանման մասին մանրամասնությունները տրված է «Արևելագիտական ժողովածուի» Ա գրքում տպագրված «Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը XVII դարում» հոդվածում, Երևան, 1961, էջ 285—303:

7. 10 աղնամ 100.000=1.000.000: Այս ձևով հաշվումը սովորական էր միջին դարերում:

8. Քեֆե — այսպես էր կոչվում Ղրիմի թերակղզու արևելյան կողմում գտնվող գլխավոր բերդաքաղաք-նավահանգիստը՝ Քեոդոսիան: Հիջրեթի X դարի վերջերին Քեֆեն կազմում էր էյալեթ և ուներ 554 թիմար ու զեամեթ, և իր բլլերբեյին:

9. Սուրբ — բառացի նշանակում է աղնի, փողի քսակ: Սուրբն էին կոչվում սուլթանների կողմից նվիրական Մեքքա և Մեդինա քաղաքներին մեծ հանդիսավորությամբ ամեն տարի ուղարկված թանկարժեք նվերները (մարդարիտներով և արժանեքով զարդարված խալաթներ և այլն) և մեծ դումարի դրամը: Այս նվիրատվությունը կոչվում էր «սուրբի-հյումայուն»: Սուրբն տանում էր փաղիշահի կողմից նշանակված բարձրաստիճան մի անձնավորություն, որը կոչվում էր Սուրբն էյիբե: Սուրբն ուղարկվում էր Հիջազի շերիֆին հատուկ փաղիշահական մենշուրով (հրովարտակ):

10. Դեֆթեր ֆեթխուլասի* — զեֆթեր՝ հաշվեմատյան, քեֆխուլաս կամ քեհլա՝ կառավարիչ: Այդպես էր կոչվում էյալեթի ամբողջ հաշիվների բարձր կառավարիչը:

11. Դեֆթեր էյիբե — բոլոր տեսակի հարկերի կառավարիչը, որ ավելի ուշ կոչվում էր վեդդի էյիբե (հարկերի տեսուչ):

12. Քիմարի զեֆթերդար — թիմարների հաշվետար պաշտոնյա:

13. Չափուշների ֆեթխուլաս և էյիբե — այդ դարաշրջանում չափուշները սպաների պաշտոն էին կատարում: Չափուշների քեֆխուլասն և պետը ավելի բարձրաստիճան անձնավորություն լինելով, էյալեթի բոլոր չափուշների ղեկավարն էր համարվում:

14. Ալալի բեյ — այդպես էր կոչվում ամբողջ էյալեթի սիփահիների պետը: Պատերազմի ժամանակ էյալեթի զորքերը հավաքվում էին ալալի բեյի գրոշի տակ և շարժվում նրա հրամանով:

15. Չերիբաշի — չափուշը՝ գործ է ածվում (այդ դարաշրջանում) սեֆերդե, բաշբուղ, սալար տերմիններին համանիշ իմաստով: Ոչ կանոնավոր ղինվորական մասերի ղեկավարը, գլխավորը, հրամանատարը: Չերի՝ ղինվոր (ասքեր), այս բառից կազմվեց ենիչերի (նոր զինվոր):

16. Վալիդե խասի — վալիդե՝ բառացի նշանակում է մայր: Վալիդե կոչվում էին սուլթանների հարազատ մայրերը, Վալիդե խասին՝ վալիդեին հատկացված խասը:

17. Բոյբեյի — այսպես էին կոչվում փոքր աշիրեթների (ցեղերի) պետերը:

18. Յուրբուլ և օշալբ — այդպես էին կոչվում այն հողերը (գլխավորապես պետության սահմանների վրա), որոնք կառավարվում էին պետության կողմից նշանակված հատուկ մարդկանց կողմից: Վերջիններս պարտավոր էին պահպանել երկրի սահմանները և իրենց կողմնորոշ փաղիշահական բանակի ռազմական գործողությունների ղեկավարում միանալ սերասքերի բանակին: Այդ հողերը ժառանգաբար անցնում էին նրանց որդիներին կամ ընտանիքի անդամներին:

19. Ռուզնամեշի — բառացի՝ օրագրություն կազմող. այդպես էին կոչվում ամենօրյա դեպքեր արձանագրողները:

* Այս և հետագա մի շարք վարչական ու տնտեսական պաշտոնների անունները տալիս ենք թուրքական ձևով, որովհետև թարգմանությունը դժվարահասկանալի կլինի:

20. Մալ դեֆրեդարի — էյալեթի եկամտական գործերի (ֆինանսների) կառավարիչը:

21. Վանը հեղինակն անվանում է սեղդի-իման (հավատքի պարիսպ):

22. Էրգումի սանջաքների քանակն ու թվարկումը այստեղ ճիշտ չի տրված: Էյ. Զելերին իր «Ուղեգրության» II հատորում խոսելով այդ մասին, նշում է 12 սանջաք՝ Կարահիսարի Շարքի, Քղի, Բասեն (Փասեն), Իսպիր, Նուա, Մալազկերտ, Բեզման, Կուզիջան, Բորթում, Մոնկերտ, Մամրվան, Էրզրում:

23. Ենիշերինեի աղա — ամբողջ ենիշերիական բանակի պետը, որը մեծ հեղինակություն ու իրավունքներ ուներ:

24. Նիշանջի բաշի — նիշանջիներ կոչվում էին օսմանյան կառավարության այն բարձրաստիճան պաշտոնյաները, որոնք փաղիշահի կողմից տրված ֆերմաններին և բերաթների վերևում բուղրա (փաղիշահին հատուկ դրոշմ) էին դրոշմում, այլ կերպ ասած՝ պետական քարտուղարի պաշտոն ունեին: Դրանց գլխավորը նիշանջի բաշի էր կոչվում:

25. Կափուշի բաշի — կափուշի նշանակում է ղոնապան: Սուլթանի պալատում կափուշիները ավելի բարձր համարում ունեին, նրանք պահում էին փաղիշահի ասպանդակը և արքունական բարապանի պաշտոնն էին վարում: Այդ ծառայության պետը կոչվում էր կափուշի բաշի: Կափուշի բաշիությունը արքունական բարձր աստիճաններից էր համարվում:

26. Միւխսը — փաղիշահական ախոռապետ:

27. Ջաշնիգիր բաշի — ջաշնիգիր կոչվում էր փաղիշահական արքունիքի ու տեղեկների որակը և համը ստուգող հատուկ պաշտոնյան: Ջաշնիգիր բաշի՝ այլ պաշտոնյաների պետը:

28. Մյուքեֆերիֆա — բառացի նշանակում է տարբեր, դանազան ծախսեր: Արքունիքի զանազան (նախապես տեսակն ու քանակը որոշված) ծախսերի հատուկ պաշտոնյա:

29. Չաֆրջի բաշի — չաֆր՝ գորշ բազն. չաֆրջի էին կոչվում պալատական այն ծառայողները, որոնք թուղանների որսի ժամանակ գորշ բազները (չաֆր) էին բռնում: Չաֆրջի բաշի՝ դրանց գլխավորը, պետը:

30. Միլադար աղա — սիլահար էին կոչվում փաղիշահի կամ վեզիրների զենքերը պահպանողները և կառավարիչները: Դրանց պետը (արքունի պալատում) կոչվում էր սիլահար աղա:

31. Աջ ուլուֆեջի — ենիշերիական կազմակերպության մեջ ուլուֆեջիները որոշ զինվորական խումբ էին կազմում և պատերազմի ժամանակ՝ մի մասը բանակի աջ, իսկ մյուսը՝ ձախ կողմում գտնվելու պատճառով կոչվում էին աջ ուլուֆեջիներ և ձախ ուլուֆեջիներ:

32. Ձախ դուրեբա աղաներ — դուրեբա՝ դարձր բառից, պանդուխտ՝ դուրեբա էին կոչվում ենիշերիական զինվորների այն խմբերը, որոնք հավաքվել էին Ստամբուլից շատ հեռու վայրերից: Սրանք էլ բաժանվում էին աջերի և ձախերի, որոնց պետները կոչվում էին դուրեբա աղաներ:

33. Սեֆառ բաշի — սեֆառ կոչվում էին ենիշերիներին կցված հատուկ զորամասերը: Սեֆառ բաշի՝ այդ զորքերի պետը, աղան:

34. Յայա բեյի — ենիշերիների հետիոտն զորամասերը կոչվում էին յայա: Յայա բեյի՝ այդ զորամասերի պետը:

35. Զեքելու (կամ ջեքելի) — բառ որոշ կանոնների և նորմաների, թիմարի և զեամեթի տերերի կողմից տրված հետևակ և լավ զինված զինվորները կոչվել են ջեքելու:

36. Կըլըջ — բառացի սուր: Կըլըջ էր կոչվում թիմարի և զեամեթի եկամտի յուրաքանչյուր 3000—6000 ալեն: Կըլըջ հաֆթ (սրի իրավունք) էր համարվում թիմարի և զեամեթի եկամտի այն մասը, որն անմիջականորեն վերաբերում էր թիմարի և զեամեթի տերերին:

37. Թեզգեբեռվ և առանց քեզգեբեի — թեզգեբե կոչվում էր այն պաշտոնական թուղթը, որը կառավարության կողմից, իբրև հպատակության փաստաթուղթ (անձնագիր), տրվում էր արհեստավորներին, կալվածատերերին և այլն: Թիմարի տերերը նույնպես ստանում էին այդ պաշտոնական թուղթը:

38. Էշֆինջի — պատերազմի զնացող սիփահի զինվոր:

39. Մեկկիյեթ — մեծ կազմի (կազմի) կրոնական աստիճանը և նրա կադիության շրջանը: Տվյալ ժամանակաշրջանում քաղաքի շարիաթական վարչությունը:

40. Ջամի և մեսչիդ — ջամի՝ ավելի մեծ է լինում, ունի մինբեր և մինարե: Այստեղ կատարվում է ուրբաթ օրվա նամազը և խութեր է կարդացվում: Մեսչիդը ավելի փոքր է և առանց մինարի:

41. Դար-ուլ-կուրա — նվիրական կուրանի (ղուրան) բնթերցանության վայր, դպրոց: Դար-ուլ-հաթիֆ — նվիրական մարգարեի (Մուհամմեդ) հատիսները՝ խոսքերը, կարգալու և ուսումնասիրելու վայր, դպրոց:

42. Սեքիլխան — ճանապարհների և հրապարակների վրա հատուկ շենք, որի պատուհաններում անցորդների համար մշտապես խմելու ջուր էր լինում:

43. Ասես բաշի — ոստիկանական գիշերային հսկողության պետը, որն իրավունք ուներ կասկածելի մարդկանց ձերբակալել, տները խուզարկել և շարիաթի օրենքով մահվան դատապարտվածներին սպանել:

44. Սուբաշի, սուբաշիություն — սուբաշիները ջրի և ոռոգման կարիք ունեցող վայրերում հսկում էին խմելու և ոռոգման ջրերի բաժանման և կարգավորման գործը: Օսմանյան պետության սկզբնական շրջանում, սուբաշիները կարգապահությանը հսկող լայն իրավունքներ ունեցող հատուկ պաշտոնյաներ էին: Հետագայում այդ պաշտոնը կոչվեց քաղաքային մյուֆեթիշ (հսկող, քննող): Սուբաշիություն՝ սուբաշիի իշխանությունը և այդ իշխանության վարչական շրջանը:

45. Աջեմի օղլաններ — այն անշահապաս զինվորներն էին, որոնցից պատրաստվում էին ենիշերիական բանակի գլխավոր կադրերը: Աջեմի՝ բառացի նշանակում է անփորձ: Աջեմի օղլանների մեծամասնությունը կրթություն ստանալով կազմում էր ենիշերիական բանակի հիմնական մասը: Մյուսներն, աշխատում էին նավերում, ղդակներում և իբրև որակյալ բանվորներ՝ ջամիների կառուցներում:

46. Լաղըմջիներ — պատերազմի ժամանակ բերդերի տակ ստորերկրյա անցքեր փորողներ և պայթեցնողներ:

47. Զիֆթի — հողամշակութային զբաղվող, երկրագործ:

ՀԱՏԱՐ ԵՐԿՐԱՐԴ

1. Էյրի (հունգարերեն՝ Eger, գերմաներեն՝ Erlau) — էյրին գավառական կենտրոն է և ամուր բերդաքաղաք Ավստրիայում: Այս բերդը զբաղվել է սուլթան Մուհամմեդ III-ը 1005 (1596) թվականին: Սուլթանը ավստրիացիների հաթիվան բերդի վերագրված ժամանակ իսլամական զինվորների լրիվ բնաջնջման փոխարեն, սրի է քաշում էյրիում գտնվող բոլոր ավստրիական զինվորներին:

Օսմանցիների իշխանության շրջանում էլլին առանձին էյալեթի կենտրոնն է եղել էլլի սուլու՝ էլլի միջով հոսող գետ։

2. Սուլթան Ռազուն Հասան — իսկական անունը էրու-ուլ- Նեսր Մուղաֆերեդդին է։ Իրանի և Քուրդիստանի իշխողներից էր և պատկանում էր Ակ կոյունլի թուրքմենական ցեղին։ 857 (1453) թվականին կարա կոյունլիներին գերիշխող Ջահանգիրի դեմ մղված պատերազմում նրան պարտության է մատնել և գրավելով նրա երկրի մեծ մասը՝ Դիարբեքիրում սուլթանություն հայտարարել։ Սուլթան Ռազուն Հասանը վենետիկցիների և Կարամանի էմիրի դրդումով պատերազմում է օսմանյան երկրի դեմ և զբաղվում էրդրումը, Բայրուրդը և Նրզնկան։ Սակայն սուլթան Մուհամմեդ II Ֆաթիհը 878 (1473) թվականին հարյուր հազարանոց բանակով ջախջախում է Ռազուն Հասանի բանակը։ Ռազուն Հասանը ստիպված հաշտություն է կնքում։ Հետագայում Ռազուն Հասանը գրավում է Վրաստանը։ Մահացել է 883 (1478) թվականին։

3. Ֆարին, էրու-էլ-ֆեթհ, բառացի նշանակում է գրավող, նվաճող։ Այս տիտղոսը տրվել է Ստամբուլը գրավող սուլթան Մուհամմեդ II-ին։

4. Էվ. Չելեբիի այս և նման բաղմաթիվ «ստուգաբանությունները» բռնազրոսիկ են և անհիմն։

5. Բարեգործական էվկաֆը — (էվկաֆը վակֆի հոգնակին է)։ Վակֆ էին կոչվում այն հողերն ու անշարժ կալվածները, որոնք իրենց տերերի ցանկությանմբ և շարիաթական կարգով հատկացվում էին բարեգործական նպատակների։ Ջամիների և մզկիթների վակֆերը շատ մեծ էին։ Վակֆերը հատկացվում էին նաև մեղրեսենների։ Էվկաֆի հյուսնայուն էին կոչվում փաղիշահների կողմից տրված և հատկացված հողերն ու կալվածները։ Էվկաֆ ճեզարեթի կոչվում էր այն մինիստրությունը, որը հսկում էր փաղիշահական վակֆերին և բարեգործ մարդկանց կողմից ջամիներին ու մեղրեսեններին հատկացված վակֆերի գործերի վրա։

6. Ներկայումս Ակչե Աբադ կաղայի (գավառ), կենտրոնն է Փոլթա նավահանգիստը։

7. Քարեթի Լիզուն — ըստ էվ. Չելեբիի բռնազրոսիկ ստուգաբանության թաբեր՝ ուրախություն, հրճվանք, Լիզուն՝ առատ, շատ։ Այստեղից էլ՝ ուրախության և հրճվանքի վայր։

8. Քարեթի-զեն — բառացի՝ կանացի ուրախություն։

9. Երկու բուղ — թուղ կոչվում էր այն հատուկ նշանը, որը պատրաստվում էր ձիու պոչի մազերից։ Հնում օսմանյան վեզիրներին և փաշաներին, ըստ իրենց աստիճանի, տրվում էին 1, 2 և 3 թուղ, որի համար էլ նրանք կոչվում էին՝ մեկ, երկու և երեք բուղով փաշաներ։

10. Արփալք — ուլեմաներին և բարձր պաշտոնյաներին փողով կամ մթերքով տրված թուղակ, հատկացում։ Որոշ էյալեթներ և երկրներ «արփալքի կարգով» տրվում, շնորհվում էին վեզիրներին և փաշաներին։

11. Ընկուլդի եկամուտ — Տրապիզոնի և առհասարակ Սև ծովի այդ շրջանում կաղինի և ընկուլդի մշակությունը տարածված և զարգացած լինելով, Տրապիզոնի իշխողների եկամտի մեծ ընկուլդի (և կաղինի) եկամուտը կարևոր տեղ էր զբաղում։ Էվ. Չելեբիի այդ ակնարկը ցույց է տալիս, որ Տրապիզոնի էյալեթում այդ մշակությունը կարևոր նշանակություն է ունեցել նաև XVII դարում։

12. Գրանցում (թահիր) — օսմանյան կալսրության մեծ բանբիրի (աշխարհահամարի) կարգը զոյություն է ունեցել վաղ ժամանակներից։ Մանսուրի Ջադի

Մուսթաֆա Նուրի փաշան իր հայտնի «Նեմաիլ-ու-վուկուսթ»^{*} գրքում նշում է, որ «Նուր երկրներ և շրջաններ գրավելուց անմիջապես հետո, տեղի էր ունենում գրանցում (թահիր), որով որոշվում էր ամեն գյուղի տասանորդի եկամուտը և բնակչությանը, ըստ տների (խանե), ինչպես նաև ամեն կաղայի առանձին կամ կոլեկտիվ օդապործված անտառների և արոտատեղիների քանակը։ Այսպես, եթե մի սանջաք հարյուր բեռ ակչիի տասանորդի եկամուտ ունենար, նկատի առնելով, որ տվյալ շրջանը ունի դիրլիֆների բոլոր տեսակները, վերոհիշյալ հարյուր բեռից 20 բեռը համարվում էր խաս, 10-ը՝ զեամբ, 40-ը՝ բիմար, 20-ը՝ էվկաֆ, 10-ը՝ օջափլք և յուրբյուր։ Նման գրանցում տեղի է ունեցել նաև 1003 (1624—26) թվականին Վրաստանի վիլայեթում, որի հիման վրա կազմվել է «Վրաստանի վիլայեթի մանրամասն դեֆթեր»^{**} անունով պատմական փաստաթուղթը, որը պահվում է Քրիլիսիի պետական թանգարանում։

13. Բոյբեյի — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 17։

14. Մյունթեսիր — քաղաք ներմուծվող ու վաճառվող մթերքներից, իրերից շրինական տուրք ստացող պաշտոնյա։ Մյունթեսիր աղա՝ այդ պաշտոնյաների պետք, ղրխավորը։ Արբասյանների ժամանակ քաղաքի կարգապահության, կշիռների և չափերի ճշտությանը հսկող պաշտոնյան կոչվում էր նաև իհթիսաբեի։

15. Լազգի, լազ — ըստ էվ. Չելեբիի Տրապիզոնի արևելքում, Գեղդի լեռան շուրջը ապրող ժողովուրդը գեղդի, կամ աղավաղված ձևով լազգի (լազ) է կոչվում։ Սակայն, ինչպես հայտնի է, ընդունված է այդ ցեղը լազ անվանել։ Սև ծովի հարավ-արևելյան ափին Ճորոխ գետի և Տրապիզոնի միջև ընկած երկրամասը կոչվում է Լազիստան։

16. Կլիմա (իֆլիմ) — հնագույն աշխարհագրական կարգով երկրագնդի բնակեցված քառորդ մասը, հասարակածից մինչև հյուսիսային բևեռը, բաժանվում էր 7 կլիմայական գոտիների։ Էվ. Չելեբիի առանձին երկրների, վայրերի և քաղաքների կլիման որոշելիս նկատի ունի վերոհիշյալ բաժանումը։

17. Սիբիլ — այն հիմնական դեֆթերն է, որի մեջ արձանագրում են դատարանի կողմից հաստատված որոշումները և պայմանագրերը։

18. Ոսկեդրոշմի արհեստ — իրերի վրա ոսկյա թելերով գեղազարդելու արհեստ։

19. Դրոշմ — (բնագրում՝ Սիքքե) փողերի և դիրհմների (կշռաքարերի) վրա խփված կնիք (դամդա)։

20. Գևաթ կամ դեթթ — թանաք և գրիչ տեղավորելու հատուկ սարք — որ կրել են մեջքին՝ գոտկատեղում։

21. Ռիֆդան — գրության վրա թանաքը շորացնելու համար գործածվող և մի կողմում մանր անցքեր ունեցող տուփ, որի մեջ կա հատուկ ավազափոշի։

22. Կաբանֆիլ — խմիչք պատրաստված մեխակից։

23. Միսֆեր — մուսկաթ, մշկահոտ խմիչք։

24. Նազիլի — Թուրքիայի քաղաքներից՝ Իզմիրի էյալեթում։

25. Քեֆե — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 8։

26. Խամսին — բառացի՝ հիսուն։ Ըստ հնում ընդունված կարգի, ձմռան 40 օրյա (էբրային) ժամանակամիջոցին հետևում էր 50 օրյա շրջանը, որը խամսին էր կոչվում։

^{*} منصورى زاده مصطفى پاشا، نتائج الوقوعات

^{**} دفتر مفصل ولایت کورجستان

27. Զիրիտ — ջյունտեխի անունով հայտնի զինվորական խաղերից մեկը, որն օսմանյան բանակում գոյություն է ունեցել դեռևս սուլթան Յըլդըրըմ Բալադիդի ժամանակից: Զիրիտի խաղին մասնակցող զինվորները, ընդարձակ տարածության վրա, կատաղի ու շվարժեցված ձևեր էին հեծնում և սովորում սուր ու տեղ գործածել: Ավելի ուշ այդ խաղերը տարածվեցին Ստամբուլի տարբեր շրջաններում:

Թուրքական պատմագիրների ասելով, այդ խաղերով զբաղվող զինվորներն էլ դառնում են օսմանյան հեծելազորի հիմքը:

Հետագայում, ջիրիտի խաղը տարածվում է նաև քաղաքների կառավարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների և ժողովրդի բարձր դասերի շրջանում: Քաղաքներում ջիրիտի համար կային հատուկ հրապարակներ, որոնք հարմարեցված էին այդ խաղին:

28. Չորբաջի — ենիչերիական բանակի վաշտապետը (յուզբաջի) կոչվում էր չորբաջի: Ամեն մի ենիչերիական վաշտում՝ հրամանատարի իրավունքով, մի չորբաջի կար: Չորբաջիները ունեին իրենց հատուկ տարազը:

Չորբաջին այլ իմաստներ էլ ունի. քրիստոնյա վաճառականները և երևելի անձնավորություններն էլ էին չորբաջի կոչվում: Գյուղերում չորբաջի էին կոչվում հյուրեր ընդունող մուխթարները և արքակալները (ժեքերը):

29. Ազաֆի աշլավաճ — Ազաբ (Ազով) բերդի վերադրավման համար 1052 (1641) թվականին տեղի ունեցած պատերազմը էվ. Չելեբին անվանում է սրբազան պատերազմ (ղազա): Մասնակցելով այս պատերազմին էվ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է այն:

Ազաբը (Ազով) գտնվում է Ազովի ծովի հյուսիս-արևելյան ափին, Դոն գետի գետաբերանից 10 կիլոմետր դեպի հյուսիս: Բերդը գրավել էր սուլթան Ֆաթիհը: Ազաբը 162 տարի օսմանցիների իշխանության ներքո մնալուց հետո, 1042 (1632) թվականին օգտվելով Ղրիմում տեղի ունեցած խառնակությունից Դոնի կազակները գրավում են Ազովը: Ավելի ուշ՝ 1052 (1642) թվականին օսմանցիները Ազովը վերադրավելու առաջին անհաջող փորձից հետո, կազակները գրավում են բերդաքաղաքը, վերաշինում և Ազովում պահապան զինվորներ են նշանակում:

30. Ֆաշն — թուրքերը Ռիոն գետը անվանում էին Ֆաշն:

31. Օսմանյան պատմության մեջ Աբխազիան կոչվում է Աբազա: Այդպես են կոչվում նաև Աբխազիայում ապրող բազմաթիվ ցեղերը:

32. Կուրեյշական ցեղ — Արարական թերակղզում, Հիջազի շրջանում ապրող և իշխող հնագույն ցեղը կոչվել է կուրեյշական ցեղ, այդ ցեղին պատկանողները՝ կուրեյշիներ: Մինչև իսլամի ծագումը Հիջազի գլխավոր քաղաք Մեքքան կուրեյշական ցեղի ձեռքումն է եղել: Մուհամմեդը նմանապես եղել է կուրեյշիներից:

33. Քանի որ էվ. Չելեբին և այլ թուրք պատմագիրներ իրենց երկերում, ընդհանրապես գործ են ածում լուսնային տարվա ամիսները, այստեղ բերում ենք այդ ամիսները.

1. Մուհարրեմ	7. Ռեջեբ
2. Սաֆեր	8. Շաբան
3. Ռեբի-ուլ էվլել	9. Ռամադան
4. Ռեբի-ուլ ախր	10. Շեվվալ
5. Ջեմադիյե-էվլել	11. Զիլզատ
6. Ջեմադիյե-ախր	12. Զիլհիջե:

էվ. Չելեբին և թուրք պատմագիրները գործ են ածում հիջրեթի թվականները և իսլամական լուսնային ամիսները: Ներկա աշխատության մեջ մենք գրեթե միշտ հիջրեթի թվականների կողքին նշում ենք նաև համապատասխան եվրոպական տարեթիվները: Քանի որ դժվար է (տեխնիկական տեսակետից) հիջրեթի տարեթիվների հետ միասին նշել նաև իսլամական լուսնային ամիսներին համապատասխանող եվրոպական ամիսները և ամսաթիվները, խորհուրդ ենք տալիս անհրաժեշտության դեպքում օգտվել այդ նպատակով կազմված և 1940 թվականին Հ. Ա. Օրբելու խմբագրությամբ լույս տեսած շատ արժեքավոր աշխատությունից:

Иосиф Орбели. Синхронические таблицы для перевода исторических дат по хиджре на европейское летоисчисление.

1961 թվականին լույս տեսավ նաև երկրորդ հրատարակությունը*:

34. Ամալեֆե կամ Ամալ ցեղը արաբական հնագույն ցեղերից է: Վերին աստիճանի կատաղի, բարոյապես քայքայված և ավազակաբարո ցեղ է եղել: Եմենից արտաքսվելով տարածվել են զանազան վայրեր: Սրանցից սերվել են Բահրեյնում, Օմանում ու Մեդինայում ապրողները և կոչվել՝ շախմեֆ: Ամալեֆե ցեղի մի քանի խմբեր մեր թվականությունից երկու հազար տարի առաջ գաղթել են Եգիպտոս, որտեղ իշխել են մի քանի հարյուր տարի: Իշխել են նաև Ասորիայում: Հետագայում, մի շարք խռովությունների և պատերազմների հետևանքով, Ամալեֆե ցեղը տարրալուծվել է այլ արաբական ցեղերի մեջ:

35. Դար-ուլ-մեխիֆ, դար՝ արաբներն նշանակում է վայր, տեղ, հիմնարկություն, մեխիֆ՝ վեհապետ, արբա: Դար-ուլ-մեխիֆ՝ արքայանիստ վայր, մայրաքաղաք:

36. Խուրբե կարգալ և փող կուրե — ուրբաթ օրվա և բայրամի (իսլամական տոն) նամազների ժամանակ ջամիում խաթիբի կարդացած աղոթքը, որը կազմված է Ղուրանի որոշ այնքներից և հադիսներից: Խուրբեում հիշվում է նաև իսլամական խալիֆայի (սուլթանի) անունը: Իր անունով խուրբե կարգալ տալը և փող կուրելը համարվում էր սուլթանության և գերիշխանության հիմնական արտահայտություններից մեկը:

37. Խաւ սաւալ, արքայական պալատ:

38. Այան, էշրաֆ, ուլեմա, սյուլեմա — էվ. Չելեբին հաճախ հիշատակում է քաղաքների բարձր դասերի վերահիշյալ ներկայացուցիչներին:

Այան — բառացի նշանակում է երևելի, հայտնի: Այան էին կոչվում քաղաքների ավազանիները (ոչ հոգևորական և ոչ զինվորական դասերից): Այան նշանակում է նաև ծերակուտական: Մեշլիսի այան ծերակույտ, սենատ:

էշրաֆ — շերիֆ բառից, ազնվացեղ, ազնվական:

Ուլեմա (հոգ. ալիմի) — իսլամի աստվածաբանության և իրավագիտության գիտնականներ, որոնք ունեին իրենց հատուկ տարազն ու աստիճանը:

Սյուլեմա — սալիհ բառից, երկյուղած, առաքինի և բարեպաշտ, աղոթքով և ծոմապահությամբ ապրող հավատացյալ անձինք:

39. Ջելալի — բառացի նշանակում է ապստամբ, ըմբոստ, ավազակ: XVI

* Հիջրեթի թվականներին համապատասխան եվրոպական տարեթիվները տվել ենք մեր «Թուրքական աղբյուրները...» աշխատության I հատորում, էջ 339—348.

դարում թուրքիայում լայնորեն տարածված գյուղացիական ապստամբական շարժում: Այդ շարժման ղեկավարներից էին Կարա Յաղըջին և Դեյլի Հասանը*:

40. Այս գետը ներկայումս կոչվում է Քիլվեթի գետ, որը հոսում է Կարա-Դեյլի Ծաղրիի կողմից:

41. Բեդիստան (կամ բեդիստան) — ծածկված ու պարսպապատված հատուկ շուկա, որտեղ թանկարժեք իրեր, զենքեր ու զոհարեղեններ են վաճառվում:

42. Քանլի փունար — արյունոտ աղբյուր:

43. Լոմա — բառացի՝ պատառ: Մահացածների հիշատակին բաժանված փոքրիկ թխվածքը կոչվում է լոմա:

44. Ըլըլա — Իլիշայի աղալաղված ձեռք, որ նշանակում է տաք աղբյուր, ջերմուկ:

45. Նեդիմ — բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, ինչպես նաև փառաշահին զվարթ պատմություններով զբաղեցնողը կոչվում էր նեդիմ, իսկ պաշտոնը՝ նեդիմություն:

46. Ակչակոյունլու — կամ Ակ կոյունլի և Կարա կոյունլի: Թուրքմենական աշխրեթական իշխանությունների գերզատառներ են, որոնք XV դարում ստեղծել էին բավականաչափ ուժեղ պետություններ: Կարա կոյունլի էին կոչվում, որովհետև սրանց զորակալի վրա սև ուխտի (կարա կոյուն) պատկեր կար: Ակ կոյունլիները հայտնի էին նաև Բալենտուրյան անունով: Կարա կոյունլիները 819 (1407) թ. զբաղեցին Աջեմիստանը (Իրանը), սակայն 50 տարի հետո նրանց իշխանությունը խորտակվեց Ակ կոյունլիների ձեռքով: Ակ կոյունլիների իշխողներից ամենահայտնին է եղել սուլթան Ուզուն Հասանը (տե՛ս «Ուղեգրություն» II հատորի երկրորդ ժանոթագրությունը):

47. Արազա փաշա — Արազա Մուհամմեդ փաշայի մասին է խոսքը, որը վեղիրտվյան աստիճանով էրզրումի վալի եղած ժամանակ, երբ իմանում է Ստամբուլում ենիչերիների անկարգությունների և ապստամբության մասին, ոչնչացնում է էրզրումում եղած բոլոր ենիչերիներին, ապստամբություն բարձրացնում և մեծ բանակով շարժվում է Ստամբուլի վրա, լուծելու համար ենիչերիների ձեռքով նահատակված սուլթան Օսմանի արյան վրեժը: Անկաբաշում Արազա փաշայի գեմ գուրս է գալիս Զղալե Ջադե Մուհամմեդ փաշան, որը թեև Արազա փաշային վերջնական պարտության չի մատնում, սակայն խուլընդոտում է նրա անաշխաղացումը Ստամբուլի վրա: Նրկու տարի հետո, 1032 (1622) թվականին Կեսարիայում Արազա փաշան ներման է արժանանում և այդպիսով նրա ապստամբական շարժումը լիկվիդացվում է: (Մանրամասնությունները տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները...», հատ., I, էջ 82—85):

48. Սմիսաք — ներկա անունը Սամսատ է:

49. Կալայի-էլ-Ռումի — Ուրֆայի սանջաքին ենթակա Ռում-Կալասին է Հալեպի վիլայեթում:

50. Ջենեք-փունարի — դրախտի աղբյուր:

51. Քիլե — հացահատիկի քանակության չափ Անատոլիայում, որը շրջաններին համապատասխան փոփոխության էր ենթարկվում:

* Ջեյլիների ապստամբական շարժման մասին մանրամասնությունները տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի... մասին» աշխատության I հատորում, էջ 82—85:

52. Ներուզ — բառացի նշանակում է նոր օր: Հին Արևելյան օրացույցներում Ներուզը, այսինքն, հին տոմարով մարտի 9-ը համարվում էր նոր տարվան և գարնան սկիզբը:

53. Սաղամանդը — թուրքերեն՝ Սեմենտեր, իրանական առասպելի համաձայն Սաղամանդը կրակի մեջ ապրող մի առասպելական կենդանի է:

54. Չորան Քյոփրյուսի — հայտնի Հովիվի կամուրջ:

55. Այստեղ էվ. Չելեբին թույլ է տալիս աշխարհագրական անճշտություն, փոխանակ նշելու, որ Ջանգուն թափվում է Արաքսի մեջ, գրում է, թե Արաքսն է թափվում Ջանգուի մեջ և բացի այդ անճշտորեն Ջանգուն հիշատակում է Քուռ գետի հետ միասին: Ուղեգրության խմբագրի և հրատարակչի ուշադրությունից ևս վրիպել են այդ անճշտությունները:

56. Ուշիլիս — էջմիածինն է:

57. Բախր Նասար — Նարուզդոնոստրն է:

58. Տե՛ս այս գլխի 55-րդ ծանոթագրությունը:

59. Ջերի, Ջաֆերի, Կադերի — իսլամական կրոնի աղանդավորներ, որոնք հիմնել են նույն անուններով հայտնի աղանդները: Այսպես, Ջաֆերիները հետևում են շիի դավանանքի այն աղանդին, որ հիմնել էր Իմամ Ջաֆերը: Ջերիները պատկանում էին մարգկային կամքը ուրացող Ջերրիյե աղանդին: Կադերի աղանդի հիմնադիրը՝ Աբդուլ Կադեր Դիլանին է եղել: Այս աղանդին հետևողները ջերի-ներին հակառակ տեսակետներ ունեն: Այս և մի շարք այլ աղանդներ տարածված էին Իրանի շիիների դավանանքին հետևողների մեջ:

60. Նալչի շիհան — բառացի նշանակում է աշխարհի նկար:

61. Բուլալեմուն — արարերեն՝ քամելիոն: էվ. Չելեբին գործ է ածում բաղ-մադույն, դունադեղ իմաստով:

62. Մյունշի — մատենագիր:

63. Շահ-էֆրասյաք — Փիղաղյան թուրք իշխանավորներից է: Հարձակվել է Իրանում իշխող Մենուշեհրի վրա և նրան փախուստի մատնել: Սակայն, հետագայում հաշտություն է կնքել Ջիհուն գետից այն կողմը գտնվող երկրներն իրեն մնալու պայմանով: Ավելի ուշ, Իրանի վրա է հարձակվել և մեծ ավերածությունների և կոտորածների պատճառ դարձել: Ի վերջո էֆրասյաքը Ջալ-Իրնի Սամ խանի կողմից պարտության է մատնվել և փախուստի դիմել:

64. Մոլորյալ շահ (Շահ-գյումրահ) — թուրք պատմագիրները իսլամական երկրորդ հիմնական շիի դավանանքին պատկանողներին (իսլամական կրոնի տեսակետից) մոլորված են համարում: Այդ պատճառով, երբ խոսում կամ գրում են Իրանի շահերի մասին, առհասարակ գործ են ածում մոլորյալ ածականը:

65. Շաֆիի — իսլամական դավանանքներից մեկը:

66. Փեշե — մանուկ, ձագ:

67. էվ. Չելեբին Կուր գետը միացնելով Թերեքին թույլ է տալիս աշխարհագրական կոպիտ սխալ:

68. էվ. Չելեբին Թավրիզի և պարսկական քաղաքների վարչական պաշտոնների անունները տալիս է պարսկական ձևով, որոնք հաճախ տարբերվում են թուրքականից: Այսպես, պաշտոնների շարքում հիշվում է շեյխ-ուլ-սադաթ, սելիդ-ների շեյխ, որն համապատասխանում է թուրքականի շեյխ-ուլ-իսլամին: Այնուհետև՝ քալանթար, մունշի՝ բարտուղար, դարուզա՝ ոստիկանագետ, կափուջի բաշի՝ կարգապահությունը հսկող պաշտոնյաների պետը, յասաուլ-աղա՝ խանի թիկնապահների պետ և այլն:

69. Բեֆյար-խան — ամուրիների պանդոկ:

70. Նշանակում է ջանք է գործադրում երկու կարևոր խնդիր իրագործելու ուղղությամբ:

71. էսֆի շենիր — հին քաղաք:

72. Զանգի, Արագ և Կուր գետերի մասին — ինչպես ծանոթագրություններում նշել ենք, այս գետերի մասին էլ. Չելերիի պատկերացումները ճիշտ չեն: Քե էլ. Չելերին և թե այլ թուրք պատմագիրներ Զանգին համարում են «մեծ և զբժվարանքանի» գետ: Այդ որոշ չափով կարող է ճիշտ համարվել, երբ նկատի առնենք XVII դարի տեխնիկան (ուղղմական և առհասարակ): Իսկ, երբ էլ. Չելերին Արաքսը (Արագը) թափում է Զանգի գետի մեջ, կամ հիշում է Զանգի-Կուր գետերը միասին, դա անշուշտ կոպիտ աշխարհագրական սխալ է: Քե ինչպես այդ սխալները վերաբերում են էլ. Չելերիի «Ուղեգրություն» խմբագրի և հրատարակչի ուղեգրությունից, որոնք հաճախ տալիս են որոշ ծանոթություններ և ուղղումներ, դա անհասկանալի է:

73. Հավանաբար Մինգեշաուրի աղավաղված անունն է:

74. Այս և հաջորդ երկիր (ülke) բառերը գործ են ածվում գյուղ, վայր իմաստով:

75. Ֆարսին — հանգուցյալների համար կարգացված հոգեհանգիստի իսլամական աղոթքը:

76. Կասաբա — գյուղաքաղաք:

77. Մահաճի երկիր — Իրանի Կերման էյալեթի մի գյուղաքաղաքի անունն է: Ըստ թուրքական [օսմանյան] ավանդությունների, օսմանցիների նախնիներից մեկը՝ էրթուղրուլի հայրը՝ Սուլեյման Շահը, Անատոլիա գաղթելուց առաջ իշխել է Մահան անունով երկրում:

78. Հեյնարի դաշտը — Ռուսաստանի հարավում, Վոլգա և Դոն գետերի միջև ընկած դաշտավայրը թուրքական աղբյուրներում կոչվում է Հեյհաթի դաշտ: Այստեղ ապրող թուրքական ցեղերը XI—XII դարերում հիմնեցին Կլվիբներին պետությունը:

79. Խարայ — Չինաստանում, Դեղին գետի հյուսիսում ընկած երկիր է, որտեղ թուրքական ցեղեր են բնակվում: Արևելյան թաթարներից յոթինները, այս երկիրը նվաճելով մի խանություն են կազմել, որի հետևանքով Չինաստանը երկու մասի է բաժանվել, հարավային մասը կոչվել է Չին, հյուսիսային՝ Խաթայ:

80. Խուրեն, Խաբն կամ Խուրուն — Չինական Թուրքեստանի հնագույն անունն է, որը ընկած է Տիրենթի հյուսիսում և արևելքում: Սրա գլխավոր քաղաքներն են Քաշղարը և Ակ-սուն:

81. Ֆադֆուր — հնում Չինաստանի կայսրին տրված տիտղոսներից է: Չինական աղբյուր հախճապակիից ամանները ևս Ֆադֆուրի են կոչվել: Ֆադֆուրի երկիր գործ է ածվել Չինաստան իմաստով:

82. Մուկալուներ — նաև Մոսկո, այսինքն Մոսկվա, մոսկվացի: Թուրքական պատմագիրները մոսկովուն, ընդհանրապես գործ են ածում ռուս իմաստով:

83. Թելարին — կաշի:

84. Այստեղ, ինչպես նաև մի շարք տեղերում աշխարհի կողմերը սխալ են նշված, որը կարծում ենք, գալիս է ոչ այնքան էլ. Չելերիից, որքան արտագրողներից և հրատարակիչներից: Դժվար է ենթադրել, որ էլ. Չելերին չի կարողացել որոշել, թե Կուր գետը ծովն է թափվում ոչ թե Բաբկի հյուսիսից, այլ հարավից:

85. էմաներ — կառավարական առանձին վարչություն, օրինակ՝ մաքսի էմանեթ, քաղաքային էմանեթ և այլն: էմին — կառավարիչ:

86. Նեհենց փիլ գյուղի — փղի ականջով կոկորդիլոս:

87. Այստեղ, հավանաբար, տպագրական սխալի հետևանքով 2 անգամը դարձել է 20 անգամ:

88. էլ. Չելերին իր «Ուղեգրության» մեջ բազմիցս նկարագրում է Սև և Կասպից ծովերը: Այս ծովերը ստորերկրյա կապով միացած լինելու ավանդությունը, որ պահպանվել է մինչև մեր օրերը, այդ ժամանակաշրջանում չէր կարող չգրավել էլ. Չելերիի ուղեգրությունը: Նա իր «Ուղեգրության» I հատորում առանձին հատված է նվիրել Սև ծովին, նշելով, որ ջրհեղեղից առաջ Սև ծովը Ստամբուլի մոտ միացած չի եղել Միջերկրական ծովին: Նա նշում է նաև Սև ծովի այն ժամանակի գրաված ընդարձակ տարածության, նրա և Խազերի ծովի կամ Գիլանի և Դեմիր Կափուի ծովերի հետ միացած լինելու մասին: Ավելի հետաքրքիր տեղեկությունների շարքում նշում է, որ ինքը մասնակցելով Մոսկվայի արշավանքին, տեսել է, ինչպես թաթարական զինվորները Հեյհաթի դաշտում (տե՛ս ծանոթագ. 78) և որոշ վայրերում հողը փորելիս, ծովային կենդանիների մնացորդներ են դուրս բերել: Այս և նման խիստ արժեքավոր մտքերի և փաստերի հետ միաժամանակ էլ. Չելերին հիշում է ձգձգված պատմում է մի շարք առասպելական դեպքերի և մարդկանց մասին, որը, — բնականաբար, բացատրվում է իր ժամանակի գիտական մտքի և գիտելիքների զարգացման ցածր մակարդակով:

89. էջուլի պարխալը — նկատի ունի չինական պարխալը:

90. Ֆաշն գետ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 30:

91. էմիններ — առաջին շորս խալիֆաներից հետո, Շամի-Շերիֆում (Դամասկոս) հիշերթի 41 թվականին կազմակերպված առաջին իսլամական պետությունը կոչվեց էմինների պետություն: Այս պետությունը գոյություն է ունեցել 91 տարի, որին կառավարել են 14 փադիշահներ: Կործանվել է 132 թվականին Աբբասյանների կողմից: էմինի Աբդուլ Մեհթի կողմից էնտելուսում (Անգալուզիա) հիմնած էմինների մի այլ պետությունը իր գոյությունը շարունակել է մինչև հիշերթի 423 (1031) թվականը:

92. Նեխրվան — Իրանի Սասանյան շահերից է: Սա իր հոր՝ Կուրասի, և հովմեաքիների միջև տեղի ունեցած երկարատև պատերազմների հետևանքով քայքայված երկիրը վերաշինում է և 523 թվականին խաղաղության դաշնագիր կնքում: Սակայն, շատ շանցած, պատերազմական գործողություններ է սկսում և զրավում է Սիրիան, Կասպագոլկիան, Միջագետքը ու Հոռմեական կայսրության որոշ երկրամասերը և ստիպում է կայսրին տարեկան 30 հազար ոսկի տուրք վճարել: Առաջանալով դեպի Արևելք մի քանի երկրամասեր է զրավում Հնդկաստանից, ձեռք է գցում Դադստանը ու Խազերի ծովեզերքը և Դեմիր Կափուի շրջանում մի մեծ պարխալ է կառուցում:

93. Միշին Մաջարիստան — Հունգարիան է:

94. Խոսքը Շերեֆ խան Բիթլիսիի երկասիրության՝ «Շերեֆնամե»-ի մասին է: Այդ դեբբը, որ ավարտվել է 1005/1596 թվականին, ընդգրկում է Քուրդիստանի պատմությունը: Շերեֆ խան Բիթլիսիի սերում է քրդական ռուղերի ցեղի պետերի ընտանիքից: Հայրը՝ էմիր Շեմսեդդին խանը, Քուրդիստանից գաղթում է Իրան և ծառայության մտնում շահի մոտ: Շերեֆ խանը կրթություն է ստանում շահ Քահ-մասրի արքունիքում: Հետագայում նա Շահ Իսմայիլ III-ի կողմից նշանակվում է օրպես Իրանի բոլոր քրդերի էմիր-ուլ-ումերա: 1578—1590 թվականների թուրք-իրանական պատերազմի ժամանակ Շերեֆ խանը անցնում է Քուրդիստան: Սուլթան Մուրադ III-ը ժառանգական կարգով նրան խան տիտղոսով տալիս է Բիթլիսի սանջաքը:

«Շերեֆնամեն» երկու հատոր է և գրված է պարսկերեն: Քարգմանվել է ֆրանսերեն և թուրքերեն: Ֆրանսերենը՝ Chêref-nameh ou histoire des Kourdes, par Chêref, prince de Bidlis: Հրատարակվել է երկու անգամ՝ Պետերբուրգում 1860 թվականին և Կահիրեում՝ 1931 թվականին:

95. Այստեղ աղավաղված է: Հավանաբար խոսքը վերաբերում է ավերված բերդերից բերված 170 թնդանոթներին:

96. Խուլա-խուր — Խուլա՝ աստված, խուր՝ բարի:

97. Հանեֆի (حنفي) և Շաֆիի (شافعي) դավանաբաններ — իսլամական հիմնական դավանանքներից առաջին և երկրորդն են, որոնք կոչվել են իրենց հիմնադիրների անունով (Իմամ էբու Հանիֆեն և Իմամ Շաֆիի):

98. Նախիրություն — նախիր՝ բառացի նշանակում է փոխանորդ, տեղակալ: Նախիր էր կոչվում կազիի փոխանորդը, այսինքն մի կազա (զավառ) արփալըքի կարգով (տե՛ս ծանոթ. 10) վերցրած կազիին փոխարինող անձը, որ կոչվում էր նախիր-ի կազա: Նախիրները, ինչպես և կազին, շարիաթական դատավորներ էին:

Նախիրություն՝ այդ պաշտոնը և նրա ընդգրկած շրջանն է:

99. Նեմրուդ՝ Նեբրուդ — ըստ ավանդության Բաբելոնը նվաճող և այնտեղ իշխող արքաներից առաջինն է, որը կառուցել է Բաբելոնի աշտարակը: Ինչպես նշվում է Վեդայտոսի վեհապետներն են ստացել Փարավոն ընդհանուր անունը, այնպես էլ Բաբելոնում իշխողները կոչվել են Նեմրուդ: Բառացի նշանակում է կարծրասիրտ, դաժան և զժնաղեմ անձնավորություն:

100. Կարա կոյունլի — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 46:

101. Դար-ուլ-քեդրիս, Դար-ուլ-հադիս և Դար-ուլ-կուրա — դար՝ վայր—տեղ, ուսումնարան: Սրանք իսլամական կրոնական ուսումնական հիմնարկություններ են, որտեղ սովորում և ուսումնասիրում էին դուրանը, հադիսները՝ մարգարեի խոսքեր և ավանդություններ, և առհասարակ պատրաստվում էին կրոնական գործունեության: Այդպիսիները կոչվում էին Դար-ուլ-քեդրիս (ուսուցման վայր, դպրոց), դար-ուլ-հադիս (հադիսների ուսուցման վայր) և դար-ուլ-կուրա (Ղուրանի ընթերցանության ուսուցման վայր):

102. Դեֆթերի խաֆանի — արքունական մատյան: Պետական մատյան, որի մեջ արձանագրվում էին կալվածներն ու նրանց վերաբերող տեղեկությունները:

103. Նակշբենդի — իսլամական աղանդավորական միաբանություն է:

104. Դուլման — բառացի նշանակում է օջախ, գերդաստան, մեծ և պատվավոր ընտանիք: Չելեբին և այլ թուրք պատմագիրներն ու գրողներ, ըստ արևելյան սովորության, հատուկ և հասարակ անուններին (հնչմանը ներդաշնակ) ավելացնում են ածականներ: Օրինակ, Քեջկվանի-դուլման, Նախիչևանի—Նակշի Զի-հան, Վանի—սեդդի իման և այլն:

105. Մեբեք — սպեղանի, դեղ:

106. Սուլթան Հյուսեին Բայկարա — Թուրքիստանի սուլթաններից է, սերվել է Թիմուր Լենգի և մասամբ Զինգիզի գերդաստանից: Հիշրեթի 875 (1470) թվականին պատերազմելով իր հոր դահլ հաֆշտակողների դեմ և ետ խլելով՝ իշխել է 33 տարի: Վերոհիշյալ սուլթանը, պատմագիրների վկայությամբ, վերին աստիճանի արդարասեր, գիտությունն ու արվեստը հովանավորող անձնավորություն լինելով, Արևելքում մեծ հռչակ է վայելել: Հայտնի բանաստեղծ Միր Ալիշերի Նավոյը սուլթանի վեզիրն է եղել, իսկ Արդույ Ռահման Զամին՝ նրա բանաստեղծը:

107. Շոքազե — Շոքազյալ բերդի կառուցման պատմության մասին խոսելիս

էվ. Չելեբին հիշում է մի ավանդություն, որով այդ բերդի կառուցումը կապում է Թուրքիստանի սուլթան Հյուսեին Բայկարայի հետ: Իբր թե Բայկարան այդ բերդը կառուցել է հայտնի երաժշտադես և դիտնական Շոքազեի խորհրդով: Էվ. Չելեբին այս ավանդությունը ավելացնում է արաբ պատմագիր Քոհֆեի մի վկայությունը այն մասին, որ Արևելքում հայտնի այդ երաժշտագետն է հորինել երաժշտական գիտության 48 բարդություններից մեկն՝ իր անունով հայտնի շոքազե: Հեղինակի և նրա հորինած երաժշտական բարդության, այսինքն շոքազեի անունով քաղաքը կոչվել է Շոքազյալ:

Թե էվ. Չելեբիի Շոքազյալ անվան ստուգաբանությունը որքանով է համապատասխանում իրականության, դժվար է ասել՝ անհրաժեշտ պատմական տեղեկություններ չլինելու պատճառով, սակայն, այնուամենայնիվ արժանի է ուշադրության:

108. Սոֆա — տան տարրեր սենյակների միջև ընկած միջանցքի կամ դռների առջևից անցնող աղբյուրների եզրերին պատրաստված նստելու տեղ:

109. Էրու-Լի-Ֆերեի — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 3:

110. Սիալ է, հավանաբար 6000 զինվոր պետք է լինի:

111. Տաբե — բառացի նշանակում է կենդանի: Տաբեք-ուլ-արգ՝ առասպելական կենդանի, որը պետք է երևա դատաստանի օրը՝ Նեոի հետ միասին:

112. Էվլիյա Չելեբին իր այս և նախորդ մի շարք նկարագրություններում բուլղոռլին «անկեղծորեն» բերում է բազմաթիվ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս սուլթանական Թուրքիայում տիրող բարքերը: Սկսած փաղիշահից, այսինքն իսլամական խալիֆայից, սագրազամներից—վեզիրներից, սերասքերներից և այլ բարձրաստիճանավորներից մինչև շարքային զինվորները ծայր աստիճան բարոյական անկում են ապրել: Մեղրելիստանում կատարված հակամարդկային արարքների «նկարագրությունը» դրա պերճախոս ապացույցներից մեկն է:

Էվ. Չելեբիի սույն վկայությունը (Քեֆթան փաշայի կույս աղջիկների դնումը) մի անգամ ևս դալիս է ապացուցելու, որ XVII դարի երկրորդ կեսին ևս, օսմանյան արքունիքում, քաղաքներում և բանակում «ստրուկները» ու «ստրուկուհիները» (այսինքն՝ պատանիները և կույս աղջիկները) դարձել են նորին վսեմություն սուլթանի, վեզիրների և փաշաների վավաշոտության զոհերը, նվեր են տրվել և ստացվել, վաճառվել են... Եվ տարօրինակն այն է, որ Էվ. Չելեբին ոչ միայն չի խորշել նկարագրել այդպիսի հրեշային վարքն ու բարքը, այլև ինքն ևս ստացել է իր «համեստ» բաժինը:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանները և այլ հեղինակներ պարծենում են իրենց միջնադարով, այն անվանելով «բարձր կուլտուրայի, գիտության և արվեստի դար»: Նրանք «պնդում են», որ սուլթանական Թուրքիայում առհասարակ «ճորտատիրություն գոյություն չի ունեցել»:

Հապա ի՞նչ անուն տալ մաքրարյուն թուրք, հավատացյալ էվ. Չելեբիի կողմից բազմիցս հիշված և գովաբանված գարշելի արարքներին, ճորտությունից ավելի վատթար բարբարոսական ստրկատիրությունը հիշեցնող, դեպի մարդն ունեցած անմարդկային վերաբերմունքին, երբ «զուլամներն» ու «ջարիյեները» (զեղեցիկ տղաներն ու ստրուկ աղջիկները) նվերի առարկա են եղել: Դեռ ավելին, միջնադարի թուրքական պատմության մեջ կան փաստեր, երբ սուլթանին հարկատու իշխողները (օր. Մեղրելիսայի իշխողները) այլ հարկերի հետ միասին, իբրև «հարկ» ամեն տարի պետք է սուլթանական արքունիք ուղարկեին որոշ թվով կույս աղջիկներ ու զեղեցիկ պատանիներ: Ավելացնենք նաև, որ մինչև XIX դարի սկզբին Օս-

մանյան կայսրության մայրաքաղաքում՝ Ստամբուլում, քաղաքի կենտրոնում դեռևս գոյություն է ունեցել «ստրուկների շուկա»՝ որտեղ գնվել ու վաճառվել են երիտասարդ տղաներ ու աղջիկներ:

113. Դարի-Ֆելլան — դար՝ վայր, տեղ, ֆելլա՝ երկրագործ, մշակ: Դարի-Ֆելլա՝ նշանակում է երկրագործների վայր:

114. Կրզլար աղասի — Կրզլար աղասի էր կոչվում սուլթանի հարեմի կառավարիչը: Կրզլար աղասի՝ այսինքն աղջիկների աղա:

Հ Ա Տ Ո Ր Ե Ր Ր Ո Ր Դ

1. Էվ. Չելեբիի կենսագրականում արդեն ասվել է նրա շափազանցությունների և առասպելներին հավատալու մասին: Մարաշ քաղաքի և Ջեմիլիմե կայսեր առասպելական հարստության ու «կաթի ավազանի» մասին ևս նա անհավատալի շափազանցությունների է հասնում: Այստեղ ուշագրավն այն է, որ Մարաշի բարեշինության ու հարստության մասին հորինված առասպելները էվ. Չելեբին, ըստ իր սովորության, գրել է առել նույնությամբ: Կասկած չկա, որ նման առասպելները բոլորովին անհիմն չեն:

2. Մավերա էլ Գեհր (արաբ.) — մավերա՝ անդր, այն կողմ: Օրինակ, Մավերա-ի Կովկաս՝ Անդրկովկաս: Մավերա էլ Գեհր՝ գետի այն կողմը: Այդպես էր կոչվում Սիհուն գետի այն կողմում գտնվող երկրամասը, որը Միջին Ասիայի պատմության մեջ կարևոր դեր է կատարել:

3. Քենդ — հրատարակչի ծանոթագրության մեջ ասված է, որ քենդ քաղաք է նշանակում: Ժամանակակից ազդեցիկներնում գործ է ածվում գլխով իմաստով: Ըստ բառարանագետ Շեմսիդդին Սամիի թուրքերեն ծագումով քենդ բառը գործածվում է նաև պարսկերենում: Բուն իմաստը բերդ, պարիսպ է, սակայն ներկայումս այդ իմաստը չի պահպանվել: Հնում մի շարք մեծ քաղաքների անունները քենդ բարդությամբ են կազմվել, օրինակ՝ Տաշքենդ, Սեմերքենդ, Խոֆենդ և այլն: Նոր թուրքերենում փորձեր են արվում վերականգնել քենդ-ի հին իմաստը. այսպես, բաշքենդ բառը գործ է ածվում մայրաքաղաք իմաստով (Բաշքենդ):

4. Էրջիսը ներկայումս կոչվում է Էրջիսս լեռ և գտնվում է քաղաքի ոչ թե հյուսիսային, այլ հարավային կողմում:

5. Ալ-Դանիշմենդ — Ալ՝ գերդաստան, դինաստիա: Օրինակ՝ Ալ-Օսման՝ օսմանյան դինաստիայի սուլթաններ: Դանիշմենդների իշխանությունը Անատոլիայում սկսվել է 1071 թվականից և շարունակվել մինչև 1177 թվականը (1660—1763): Հիմնադիրը Ալի. Ասլանի թուրքմեն բեյերից մեկն է, Մելիք Դանիշմենդ Ահմեդ Ղազին: Պետության կենտրոնը եղել է Սվազը:

6. Բոյաջի կափուսի — ներկարարի գուռ:

7. Քեչի կափուսի -- այծի գուռ:

8. Միմար Մինան — Սուլթան Սուլեյման Կանունիի ժամանակաշրջանի թուրք ճարտարապետ, որ հայտնի է Միմար Սինան կամ Կոջա Սինան անուններով: Միմար Սինանը կառուցել է բազմաթիվ ջամիներ, կամուրջներ և այլ շինություններ, որոնցից ամենահայտնին Ստամբուլում Սյուլեյմանիյեի ջամին է:

9. Քիս — զրամի քսակ:

10. Մյումբեսիբ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 14:

11. Մելի — դերվիշական միաբանություն, որը հիմնել է Ջելալեդդին Ռումին:

12. Քեյմուրա — Շահ, Իրանի առասպելական պատմության համաձայն Քեյմուրասը ապրել է մեր թվարկությունից երեք հազար տարի առաջ և հայտնի է Գյուլշահ անունով: Ըստ իրանական ավանդությունների Աղամի որդիներից է: Իշխել է 30 տարի: Հիմնել է Դիմալենտ, Բելխ և այլ քաղաքները:

13. Չենակ — ըստ Իրանի առասպելների՝ Փիշտատյան շահերից է և ապրել է մեր թվարկությունից երկու հազար տարի առաջ:

14. Չելեբի սուլթան Մուհամմեդ — 816—824 թ. (1413—1421):

15. Բայազիդ — սուլթան Բայազիդ II-ն է (1481—1512 թ.):

16. Սիբ — հավանաբար սուրբ բառի աղավաղումն է: Պետք է լինի սուրբ Նշան:

17. Դար-ուլ-բեդրիս (սուրաբ.) — Դար — վայր, տեղ: Գործ է ածվում շատ բարդություններում, ինչպես օրինակ՝ դար-ուլ-հարր՝ պատերազմավայր, դար-ուլ-խելաֆե՝ խալիֆայի վայր, դար-ուլ-շեֆեկա՝ որբանոց, դար-ուլ-ֆինուն՝ համալսարան, դար-ուլ-մուալլիմին՝ ուսուցչանոց և այլն: Այստեղ գործածված դար-ուլ-բեդրիսը նշանակում է դպրոց, ուսումնարան, մեդրեսն:

18. Թեֆիյե — իսլամական աղոթավայր, մենաստան: Թեֆիյե էին կոչվում իսլամական շեյխերի, դերվիշների հովանավորության տակ գտնվող նրանց աղոթավայրերը և բնակավայրերը: Թեֆիյեում ապրող դերվիշները կոչվում էին Թեֆիյե-նիշին, այսինքն մենաստանավոր, մենաստանում բնակվող:

19. Քիլ — գրիվ, հացահատիկների չափ, որը հավասար է 45 լիտրի:

20. Օկկա — ծանրության չափ, հավասար է 1 կգ. 282 գր.:

21. Էվ. Չելեբին փոխանակ նշելու ջամիի կառուցման համար ծախսված գումարը, այն արտահայտում է Սելջուկյան սուլթան Ալանդդինի ումիդով, այսինքն՝ Սվազից ստացած «Յոթ ումի խարաջով»: Խարաջը, ինչպես հայտնի է, շարիաթական այն գլխահարկն է, որ գրեթե բոլոր իսլամական երկրներում գանձվել է ոչ-իսլամ հպատակներից: Էվ. Չելեբին նշում է, որ ջամիի պատի վրա պատմությամբ և ձևով է գրված նրա կառուցման թվականը: Այստեղ, պատմությունը պետք է հասկանալ զաղտնագիր արձանագրության ձևով: Հնում կարևոր դեպքերի, նշանավոր անձանց գործերի և մահվան, մեծ շենքերի և կառուցումների տարեթիվը նշվել է զաղտնագիր ոտանավորներով (բեյթ), որոնց մեջ օգտագործվել են արաբական տառերի թվական արժեքը: Թարիխ կամ քեջնիս կոչված այս ձևը միջնադարյան գրականության տարածված ձևերից է: Միջնադարյան հայ գրողներն էլ գործածել են քարիխ և քեջնիս գրելաձևը, օրինակ՝ մեծ գուսան-բանաստեղծ Սալաթ-Նովան: Միջնադարյան թուրք պատմագիրների երկերում, այդ թվում նաև Էվ. Չելեբիի «Ուղեգրություն» մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել այդպիսի քարիխ-ների:

22. Մինբեր — ջամիների այն աստիճանավոր ամբիոնը, որտեղ բարձրանում է խաթիբը և խութբի (մաղթանք, աղոթք) կարդում:

23. Էրու-էլ-ֆեթի — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 3:

24. Բուլդին (Բուդուն, Բուդա) — Մաջարիտանի (Հունգարիայի) մայրաքաղաքը և օսմանյան հին բելլերբեյությունից կենտրոնը: Բուդին քաղաքի զիմաց գտնվող Փեչքե քաղաքը հետագայում միացել է նրան և կազմվել է Հունգարիայի ներկա մայրաքաղաք Բուդապեշթին (Բուդապեշտը):

25. Քերայա (նգ. բերիյն) — բառացի նշանակում է մարդիկ: Գործ է ածվում սովորական հպատակներին ուսանելից տարբերելու համար:

26. Սովորական հարկեր (թեքալիֆի էրֆիյն) — էվ. Չելերին հաճախ է հիշատակում այն ժամանակ Թուրքիայում գոյություն ունեցող հարկերը: Այդ մասին որոշակի պատկերացում կազմելու համար, ընդհանուր ծանոթություն ենք տալիս հարկերի մասին:

Օսմանյան պետության մեջ և Արևմտյան Հայաստանում հարկերը ունեցել են հետևյալ պատկերը:

Բազմատեսակ հարկերը բաժանվել են երկու հիմնական կատեգորիայի՝ շահարկական հարկեր (թեքալիֆի շերիյն) և սովորական հարկեր (թեքալիֆի էրֆիյն):

Շահարկական հարկերի հիմնական տեսակները, որոնք հայտնի էին զեհաբ, աշար, խարաջ և ֆիզիյն անուններով, շարիաթի համաձայն նշանակված հարկերն էին: Դրանց հիման վրա անձնական սեփականության և տնտեսության տարբեր ճյուղերի համար, երկրի տարբեր մասերում և տարբեր ժամանակաշրջանում նշանակվել են 80 տեսակ բազմապիսի հարկեր:

Օրենքով սահմանված հարկերը մուսուլմանների և ոչ-մուսուլմանների համար տարբերվել են ըստ տեսակի և քանակի: Օրինակ՝ իսփենջ անունով անձնական հարկը մուսուլմանների համար սահմանվել է 22 ալլան, իսկ ոչ մուսուլմանների համար՝ 25 ալլան:

Այդ հիմնական համարվող բազմաթիվ հարկերից բացի, պետության եկամուտի զվաճման աղբյուրը կազմել են նաև տարբեր տուրքեր անունով 350-ից ավելի՝ զվաճման անհրաժեշտ կարիքների և միջոցների վրա նշանակված տուրքերը: Այս տուրքերը շարունակվել են մինչև Թանզիմաթը:

Սովորական հարկեր անունով 97 տեսակի տուրքերը երկրի պատերազմական կարիքների, բանակի, նավատորմի, ճանապարհների, սուլթանական արքունիքի բազմատեսակ կարիքների համար, նշանակվել են թե կենտրոնական կառավարության և թե վիլայեթների վարչության կողմից:

27. էվ. Չելերին Արաբկիրը ստուգարանում է բռնագրոսիկ կերպով: Նախ Արաբկիրը վերածում է «Արաբգեր»-ի (արաբ և գեր): Գիր կամ գեր ածանցքը պարսկերենում կատարող, անող իմաստն ունի, օրինակ՝ գեր-գեր՝ ոսկերիչ: Արաբ-գերը ստուգարանում է Արաբի կառուցած իմաստով:

28. Մուկադդեսի (կամ Մակդիսի) պատմություն — X դարի երկրորդ կեսի արաբ ուղեգիր և աշխարհագրագետ Մուկադդեսին, ծնվել է Երուսաղեմում: Մոտ 20 տարի ճանապարհորդել է Արևմտյան Ասիայում և Հյուսիսային Աֆրիկայում: Իր հավաքած նյութերի, ինչպես նաև նախորդ արաբ աշխարհագրագետների աշխատություններից քաղած տեղեկությունների հիման վրա Մուկադդեսին կազմում է երկրագնդի կլիմայական գոտիների մասին աշխատությունը, որը կոչվում է «Կլիմաների ճանաչման ամենալավ հրահանգը»: Միջնադարի արաբ և պարսիկ աշխարհագրագետները, ինչպես նաև էվ. Չելերին լայնորեն օգտագործել են Մուկադդեսի կազմած «Կլիմայական գոտիները», որը վերաբերում է երկրագնդի այն ժամանակ հայտնի արևելյան կիսագնդի հյուսիսային կեսին:

29. Բախա-ուլ-Նասր — Նաբուգոդոնոսորն է:

30. Դար-ի խարփուր — բառացի՝ էշի կուռքի վայր: Էշի պաշտամունքի մասին խոսելիս, էվ. Չելերին, հավանաբար, առանց լրիվ պատկերացում ունենալու, նկատի է ունեցել կենդանիների թոթեմական պաշտամունքը:

Վաղ տոհմային հասարակության դարաշրջանում թոթեմիզմ է կոչվել այն կրոնական հավատալիքը, որի համաձայն մարդկանց որոշ խումբ (հաճախ ամբողջ տոհմը) որևէ կենդանու, բույսի կամ բնական երևույթի հետ ունեցել է տոհմային կապ: Այդ կենդանին կամ բույսը համարվել է այդ տոհմի քարեմը (պաշտամունքի առարկան): Թոթեմին շէր կարելի սպանել կամ գործածել իբրև ուտելիք: Պետք է ենթադրել, որ էվ. Չելերին նշած էշի պաշտամունքի ավանդությունը կապված է թոթեմիզմի հետ:

31. Խարթիտ — խար՝ պարսկերեն նշանակում է փուշ: Խար-բիթ (հավանաբար բելթ) — փշի տեղ, փշավայր:

32. Հասան Ալիյա էուլեսի — Հասան Ալիյայի երկիր:

33. Ղուսլ — բոլոր տեսակի կենդանություններից մաքրելու համար՝ շարիաթի կարգով ամբողջ մարմնի լվացումը:

34. Ջեմ — տիտղոս է, վարպետ, մեկիք, շահ իմաստով: Իրանական առասպելներից մեկում գինու և խրախճանքի վեհապետի անունն է:

35. Այս թիվը ազգավազված է: Հավանաբար պետք է լինի հազար:

36. Վոյվոդա — ռուսական (воевода) բառից: Փաղարի կամ ավելի մեծ վարչական միավորի կարգ ու կանոնը հսկող պաշտոնյա: Ավելի շատ գործածվում է եվրոպական մասում՝ Սերբիայում, Էֆլաքում, Բոզդանում և այլն:

37. Էրգանեն (Արդենին) Փալուի ոչ թե արևմուտքում է, այլ հարավում, իսկ Խարբերդը՝ ոչ թե հյուսիսում է, այլ արևմուտքում:

38. Իսփենդեր-Այուկարենյն — Ալեքսանդր Մեծին տրվել են այս անունները՝ Իսփենդեր-ի Ռումի, Իսփենդեր-ի Յուսուֆ, Իսփենդեր-ի Այուկարենյն: Այս վերջինը հիմնականում գործածվում է աքարական պատմագիրների և գրողների կողմից: Այուկարենյն նշանակում է երկու կոտորվոր: Այս առասպելը էվ. Չելերին իր «Ուղեգրության» մեջ հիշատակում է մի քանի առիթներով:

39. Նեղիմ — այն անձինք, որոնք իրենց զվարճախոսություններով զբաղեցնում են սուլթանին:

40. Չըլդերի նվիրական պատերազմը — Չըլդերը Կարսի վիլայեթի Չըլդեր կազայի (գավառ) կենտրոնն է եղել, որը 17-րդ դարում առանձին էլայեթ է կազմել: Այստեղ հիշատակված Չըլդերի նվիրական պատերազմը տեղի է ունեցել 935 (1578) թվականին օսմանցիների և սաֆևիների միջև: Թուրքական բանակի հրամանատարը եղել է Օսման փաշան: Իրանյան բանակը պարտության է մատնվել: Վրացական բազմաթիվ բերդեր ստիպված հպատակություն են հայտնել օսմանցիներին: Փարթիի թագավոր Դավիթը, դատարկելով իր մայրաքաղաք Թիֆլիսը, փախել է: Թիֆլիսը գրավվել է օսմանցիների կողմից առանց կռիվի: Դրանից հետո օսմանցիները գրավում են Փարթիին և այն վերածում օսմանյան էլայեթի՝ փաշայության աստիճանով. իբրև բելլերբեյի նշանակում են Կասթեմունիի սանջաքի Մեհմեդ բեյին:

41. Մեհմեդ — մեկօրյա ճանապարհ:

42. Շերեֆնամե — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 94:

43. Նեմրուդ — Բաբելոնի առասպելական աշտարակը կառուցող արքան: Ընդհանրապես գործ է ածվում վեհապետ, արքա իմաստով:

44. Մուշ — պարսկերեն նշանակում է մուկ:

45. Չանլի Քիլիս — բառացի նշանակում է զանգակավոր եկեղեցի: Թուրքերեն այդպես են կոչում Մուշի սուրբ Կարապետի վանքը:

46. Մյուսելլիմ — միջին աստիճան ունեցող քաղաքային վարչության պաշտոնյալ:

47. Համանարար եպիսկոպոս պետք է լինի:

48. Քաֆիրիստան — Քյաֆիր՝ անհավատ: Իսլամական կրոնի համաձայն բոլոր ոչ-մուսուլմանները համարվում են անհավատներ՝ քյաֆիր: Քաֆիրիստան՝ քյաֆիրների երկիր, ոչ-մուսուլմանական երկիր: Հնդկաստանի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող լեռնոտ երկիրը նույնպես կոչվել է Քաֆիրիստան:

49. Պետք է լինի Երևանի մոտ:

50. Հյուսելին Բայկարա — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 106:

51. Պետք է լինի սուրբ Կարապետ:

52. Վեհափառ Յաֆյա — Հովհաննես Մկրտիչ:

53. Չոբանյաններ — խոսքը XIV դարում էրգրումում իշխող հայանի Չոբանյան ղեկավարության մասին է, որի նշանավոր ներկայացուցիչն է եղել Թիմուր-Դաշը: Այս ղեկավարության իշխել է մինչև XV դարի սկիզբը: Այնուհետև իշխանությունը անցել է Ակ-կոյունլի թուրքմենների ձեռքը:

Հ Ա Տ Ո Ր Չ Ո Ր Ր Ո Ր Պ

1. Վեհափառ Յունիս — հայտնի է Ջյուլիսուն անունով. ծագումով ասորի է, խորաշխարհի: Քրիստոսից 770 տարի առաջ ապրած նվիրական անձնավորություն է:

2. Դեյրի-Մեսին — բառացի նշանակում է Մեսիայի վանք:

3. Մեսին — Մեսիա՝ Քրիստոս:

4. Կիյա — ծանրության չափ է և հավասար է 1 կգ. 282 գրամի:

5. Կայսերական դեֆթերխան — Դեֆթերխանն էր կոչվում պետական աշխատակցությունը, որտեղ արձանագրվում էին հանրային հոգերն ու կալվածները և նրանց վերաբերյալ առուծախի և փոխանցման գործողությունները:

6. Վեհափառ էրուքեֆիլը — Մուհամեդից հետո, առաջին Ռաշիդյան խալիֆան է:

7. Զիզիյե — կոչվել է նաև Զիզիեի-շեռիյե (շարիաթական գլխահարկ): Այս հարկը Օսմանյան պետության հիմնադրումից սկսած վերցվել է քրիստոնյա հպատակներից և երկրներից (օրինակ՝ Վենետիկի և Սերբիայի կառավարություններից): Սկզբում քրիստոնյա հպատակները ջիզիեն են վճարել այսպես. բարձր դասը՝ 30 աօկչե, միջակ դասը՝ 20 աօկչե, ցածր դասը՝ 10 աօկչե: Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակ (1574—1595) խմիչքների վրա նշանակված տուրքը ավելացվում է ջիզիեի վրա, որից հետո այդ հարկը ըստ դասերի բարձրացվում է 45, 30 և 15 աօկչեի: Այդ դարաշրջանում մեկ աօկչեն 30—40 փարայի էր հավասար: Հետագայում այս հարկի գումարը նորից փոփոխությունների է ենթարկվում: Այսպես, Քյոփրեքյուլու Մուստաֆա փաշայի սադրազամության ժամանակ այս հարկը վերցվել է 48, 24 և 12 դիրհեմ արծաթով: 1855 թվականից ջիզիեի հարկը վերանվանվում է «Բեդել-ի ասքերիյեի», այսինքն ղինվորական ծառայության փոխարեն վճարված հարկ: Քրիստոնյաները ղինվորական ծառայության չէին կանչվում և փոխարենը վճարում էին 50, 30 և 15 զուրուշ: Այս հարկից ազատված էին հոգևորականները, կառավարական պաշտոնյաները, անշափահասները, ծերերը, սուլթանական բերաթներով և վեզիրների հրամաններով ներվածները: 1908 թվականին օսմանյան

սահմանադրության հրապարակումից հետո վերոհիշյալ ղինվորական հարկը վերացվեց և քրիստոնյաներն էլ ղինվորական ծառայության կանչվեցին:

8. Յարլիդ — փաղիշահական ֆերման:

9. Գրքում քիմաքը սխալմամբ քյուլաք է տպագրվել: Այդ սխալը կրկնվում է մի քանի տեղերում:

10. Դիվանխան — ընդարձակ սրահ:

11. Սելսերիլ — դրախտում հոսող ականակիտ ջուրը:

12. Սոմար — հացահատիկի կշռման չափ, հավասար է 16 փթի:

13. Ղեղարե — երկու կողմից հատող ծանր սուր:

14. Կաքար — հայերեն կենդինար: Ծանր ապրանքներ կշռելու հատուկ կշեռք: Մեկ կանթարը հավասար է 44 օկկայի: Նոր կանթարը՝ 100 կիլոգրամի:

15. Չերգիս կամ Զերջիս — քրիստոնեական ավանդությունների համաձայն՝ քրիստոնեական 91 թվականին Մուսուլ քաղաքում Զերջիսը քրիստոնեական կրոն է քարոզել ու տարածել և տեղի իշխողի՝ Չադանի կողմից, անասելի և դաժան շարժարանքների է ենթարկվել և նահատակվել: Նրա հետևորդները՝ 34 հազար մարդ, բոլորը ոչնչացվել են:

Պաղեստինի Քանանի երկրում Զերգիս անունով մի ցեղ է ապրել:

16. Շաֆիի (شافعي) դավանանք — իսլամական շուրս հիմնական դավանանքներից երկրորդն է: Հիմնադիրը եղել է Մեքքայում և Մեդինայում իսլամական կրոնի ոգով կրթված Իմամ Շաֆին: Մահացել է հիշերթի 197 թվականին Նդիպոստում և թաղված է այնտեղ:

17. Էվ. Չելեբին քրդական լեզուներ լսելով նկատի ունի քրդական բարբառներ:

18. Թախրգյան — մայրաքաղաք, գահավայր:

19. Դադլանի լեռները գտնվում են Վանա լճի արևմտյան եզրերին:

20. Թախսի Վան — Դադլանն է:

21. Քևուր — հավանաբար Սուրբ Գևորգ:

22. Շենքենդեր — ընդհանրապես գործ է ածվում հյուպատոս խմատով, այստեղ ունի առևտրական գործերի գործակալի խմատ:

23. Կափանդար — շուկայի մեծ կշեռքով՝ կափանով կշռող:

24. Բոյա էմինի — ներկի էմին:

25. Նաֆլքենդի, գյուլքենի և բեկրաշի — աղանդներ են:

26. «Խըյարան-ի գեր» — ոսկյա ծառուղի:

27. Քյաշի — Իրանի Քյաշան քաղաքում պատրաստված ընտիր հախճապակի:

28. Թելաթին է կոչվել Ռուսաստանում ձիու կաշիից պատրաստվող ամուր և փափուկ կաշին:

29. Էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ սխալմամբ տպված է 1605 թ., պետք է լինի 1065 (1654) թվական:

30. Դերբենդ — կիրճ, կապան:

31. Էվ. Չելեբին սխալվում է: Նախ կղզիները երկուսը չեն, այլ չորսը: Կղզիների անունները նույնպես ճիշտ չեն: «Ահալմ վար» անունը աղավաղված է, պետք է լինի Ախթամար: Այս կղզին ունի ամրակուռ բերդ և հնագույն վանք: Այդ վանքը Ախթամարի հայկական կաթողիկոսության կենտրոնն է եղել: Հետագայում Ախթամար անունը սխալմամբ հիշվում է երկու անգամ: Մնացած երեք կղզիներից

Հիմում և Կոուցում մենաստաններ կան, իսկ շորթորդը՝ Առտեր կղզին, անբնակ է:

32. Կուլաջ — խորութիւն չափ է և հավասար է 1895 մետրի:

33. Էվ. Չելեբին կարմիր ձկներ է անվանում տառնիս անունով հայտնի ձկնե-
րին:

34. Շելյի Մուստաֆա Ախլաքի — էվ. Չելեբին «Ախլաքի ավերակներ» հատ-
վածում գրում է, որ Շելյի Մուստաֆա Ախլաքին հաննֆի դավանանքին պատկա-
նող բարեպաշտ անձնավորություն է եղել:

35. Ադ ցեղը (أد قبیلة) — Աստվածաշնչական ավանդությամբ Հաբեթի որդի
Ադի ցեղն է, որն ըստ ավանդության ապրել է մեր թվականությունից երեք հազար
տարի առաջ:

36. Մահանի փաղիշահը — Մահանի երկրի մասին տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 77:

37. Քոյրեյի — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 17:

38. Ջելի — արաբական տառերով այն խոշոր գրերը, որոնք պարզ են, խո-
շոր և հեռվից կարելի է հեշտությամբ կարդալ:

39. Մեհրաբ — ջամիլների, մզկիթների բնմը: Մեհրաբից իմամը նամազ է
անում և քարոզ կարդում:

40. Սիալ է, կարող է լինել հարյուր արշին կամ քայլաչափ:

41. Դերգյան-ի ալի-դերգյան (պարսկերեն) — բառացի նշանակում է դուռ,
դռան ճակատ. ալի՝ բառացի նշանակում է բարձր, բարձրագույն, օրինակ՝ Բաբը
Ալի նշանակում է Բարձրագույն Դուռ, օսմանյան կառավարության կենտրոնական
շենք, որը գործ է ածվում կենտրոնական կառավարության իմաստով: Դերգյան-ի
Ալի՝ փաղիշահական, սուլթանական Բարձր Դուռ:

42. Ներուզ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 52:

43. Բարկի կալասի — բերդ Վանի շրջանում:

44. Ամիկ — (արաբ, ամիր) բառացի նշանակում է խոր:

45. Սուլեյմանիյե — սուլթան Սուլեյմանի կողմից կառուցված հայտնի ջամի
Ստամբուլում:

46. Սերափերդե — նշանակում է արքունի տաղավար:

47. Կափուջի բաշի — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 25:

48. Խաքք-ի Շերիֆ — Խաթիֆ՝ փաղիշահական հրովարտակ, ֆերման, շերիֆ
նվիրական, բարձր, վսեմ: Խաքք-ի շերիֆ կամ Խաքք-ի հյուսնայուն կոչվում էին
պետական կարևոր հարցի մասին սուլթանների ձեռքով գրված և պաշտոնապես
կարդացված ֆերմանները:

49. Մելնե Ահմեդ փաշա — էվ. Չելեբին բոլոր առիթներով գովարանում և
գրվատում է իր հովանավոր և մեկնեա Մելեք Ահմեդ փաշային, իրեն կարող,
իմաստուն և արդարասեր պետական գործիչի: Սակայն փաստերը չեն հաստատում
այդ: Մելեք Ահմեդ փաշան եղել է միջնադարյան ռազմաֆեոդալական Թուրքիայի
տիպիկ պետական գործիչ, որն իր մեջ մարմնավորել է սուլթանական ռեժիմի բո-
լոր բացասական գծերը, — կողոպուտով, թալանով, հափշտակությամբ, սպանու-
թյուններով, կաշառքներով և նման միջոցներով անչափ հարստանալու, շուրջ ցոփ
կյանքով ապրելու անհագ ցանկությամբ:

Մելեք Ահմեդ փաշան Անատոլիայի մի քանի էյալեթներում (էրզրում, Բադ-
դաս, Վան և այլն) վալի է եղել: Լինելով սուլթան Մուրադ IV-ի փեսան նշա-
նակվել է նաև որպես սադրազամ: Սադրազամության պաշտոնում մնացել է մեկ
տարուց քիչ ավելի: Հրաժարականի պատճառը եղել է այն, որ պետության ֆի-

նանսական ծանր վիճակը թեթևացնելու համար, նա փորձել է շրջանառության մեջ
դնել կեղծ դրամ, և ենիչերիներին ռոճիկ վճարել այդ դրամով, իսկ կեղծ դրամի
փոխարեն հավաքել է ոսկեդրամը: Պատմագիր Ի. Հ. Դանիշմենդի վկայությամբ
Ահմեդ փաշայի այս «միջոցառումը» էսնաֆների ոտքի կանգնելու և ժողովրդական
ապստամբության պատճառ է դարձել:

Այս փաշայի Վանի վալիության շրջանի մասին էվ. Չելեբիի հաղորդած տե-
ղեկությունները և փաստերը, Բիթլիսի քուրդ Աբդալ խանի հետ ունեցած հարա-
բերությունները պերճախոս կերպով բնորոշում են Մելեք Ահմեդ փաշային: Այդ-
պիսին է եղել Օսմանյան կայսրության միջնադարյան ռազմաֆեոդալական իշխա-
նությունը, սկսած փաղիշահ-խալիֆայից, սադրազամներից, վեզիրներից, փաշա-
ներից մինչև վիլայեթների, սանջարների և գավառների իշխանավորները, որոնք
բոլորը Աստծո, շարիաթի և Մարգարեի անունից զաժանորեն հալածել ու տանջել
են իրենց բարբարոսական ռեժիմի դեմ ամենափոքր հակառակություն ցույց տվող-
ներին, անխնա շահագործել են ժողովրդական միջին և ցածր խավերին, անհագու-
րեն ծծել են գյուղացիության արյունը:

50. Դար-ի իման — բառացի նշանակում է հավատքի վայր:

51. Ջալուր (Մելնե Ջալուր) — Պաղեստինի վեհապետներից մեկի կողմից
խորայեցիների վրա ուղարկված բանակի հրամանատարը, որն իր քաջագործու-
թյամբ հայտնի առասպելական անձնավորություն է:

52. Յըզդ Ջըրդ — Սասանյան արքաներից է, որը իշխել է V դարի սկզբին:
Հայտնի է եղել իր բռնությամբ և կոպտությամբ:

53. Սիփասալար — զինվորական հրամանատար, սերդար, սերասքեր:

54. Կումբարա — պալթուցիկ նյութով լցված ռումբ, նռնակ:

55. Թզաշփը կամ թիլը հավասար է 0,233 մետրի:

56. Կալիոն — հին պատերազմական նավի մի տեսակ:

57. Ազարենրի զորամաս — ազար բառացի նշանակում է ամուրի:

Ազարենրի զորամաս էր կոչվում օսմանյան բանակի միավորումներից մեկը,
որի զինվորները ամուրի էին և ամուսնանալու իրավունք չունեին: Այդ զորամասը
մտնում էր էյալեթի զինվորների կազմի մեջ:

58. Սերդեն գեշի էին կոչվում օսմանյան բանակի փոքր զինվորական խմբ-
երը, որոնք ունեին հատուկ զինվորական պարտականություն: Նրանք անսպա-
սելիորեն մխրճվում էին թշնամու բանակի խորքերը կամ պաշարված բերդը:
Սերդեն գեշի զինվորների հարձակումները բնդհանրապես վերջանում էին հա-
ջողությամբ: Երբ պաշարված բերդի գրավումը ուշանում էր, այդ դեպքում դալ
կըլը (սուսերամերկ) զինվորները, գիշերով, աննկատելիորեն, սանդուղքներով
մտնում էին թշնամու բերդը և հակառակորդի բանակում շփոթություն առաջաց-
նելով՝ հեշտացնում էին բերդի գրավումը:

Սերդեն գեշի և Դալ կըլը զինվորական խմբերը օսմանյան բանակում խո-
շոր դեր են խաղացել և սարսափ տարածել:

59. Կեղիֆ — որևէ մեկին մշտական ծառայության կամ պաշտոնի նշանա-
կումը. կեղիֆ ունեցողը կոչվում է կեղիֆլի:

60. Դիրլիֆ — ապրուստի միջոց: Թուրքական ավատական սիստեմում դիրլիֆ

* I. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı tarihi Kronolojisi, cild III,
s. 509.

էին կոչվում թիմարի և զեամեթի սիփահիններին իրենց տարեկան եկամտի չափով տրված հողաբաժինները: Մանրամասնությունները տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 3:

61. Սալավար — (եզ. սալվե կամ սելաթ), բառացի նշանակում է աղոթք, նամազ: Վտանդի պահին կարողացված հատուկ աղոթք:

62. Արփալբ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 10:

63. Խաւեֆի — փաղիշահի պալատում ծառայող աջգնականների հատուկ դասը և նրանց սպաները:

64. Մուկարաա, մուկարաաշի — մուկաթաա էին կոչվում այն հոգերը, որոնց տասանորդի հարկը տրվում էր որոշ մարդկանց, առանց այդ հոգերը ծախելու իրավունքի: Այդ հոգերը կոչվում էին մուկարաալի հոգեր: Մուկարաաշի՝ մուկաթաալի գործերին հսկող պաշտոնյա:

65. Մեկուֆարշի — վակֆներին հսկող պաշտոնյա:

66. Դիվանի խալիֆեներ — դիվանը փաղիշահի և վեզիրների հատուկ դիվանատուն է: Խալիֆե կամ քալիֆե նշանակում է քարտուղար:

67. Ֆերվա — շարիաթական սկզբունքների համաձայն մյուֆթիի կողմից որևէ հարցի մասին (առանց անունը հիշելու) գրի առնված և տրված վճիռ: Հաճախ կոչվում է ֆերվալի շերիֆ (նվիրական ֆեթվա):

68. Նազիր — որևէ ցեղի կամ աշիրեթի ղեկավար կամ փոխանորդ: Նագիր էին կոչվում այն թեքիյեում շեյխին օգնող և նրան փոխարինող ստաժավոր դերվիշները:

69. Նալիր — փոխանորդ, կադիի՝ դատավորի փոխանորդը:

70. Մյուսթանֆեզ էին կոչվում զինվորական ծառայությունը ավարտած, պահեստի դասից հետո միայն հրկրի պահպանության ծառայող զինվորները:

71. Ղազի-Կրեան — զազիներին ջարդող:

72. Չերխեշի — բանակի առջևից շարժվող թեթև զորամաս, առաջապահ:

73. Բալա բուրջ — բարձր աշտարակ:

74. Սու-կուլեսի — ջրի աշտարակ:

75. Կավուֆ — խույր, հին ձևի գլխարկ, որը պատրաստվում էր բամբակից, բավականին բարձր էր և վրան փաթթոցներ էին փաթաթում:

76. Ֆիրենգի — եվրոպական տարազ:

77. XVI—XVII դարերի թուրք և օսման պատմիչների վկայությամբ Օսմանյան կայսրությունը բաժանված է եղել ոչ-միատեսակ հիմունքներով վարչական միավորների: Ասիական մասի հարավ-արևելքում, սահմանամերձ շրջաններում և, մասնավորապես, քրդական ցեղերով բնակեցված շրջաններում եղել են մի շարք կիսանկախ վարչական միավորներ: Դրանք էին ճյուղումբները, յուրբլուֆները և օջաֆլուֆները:

Օսմանյան ռազմա-ֆեոդալական պայմաններում խոսք անգամ չէր կարող լինել ինքնավարության, ազգայնությունների և ցեղերի ինքնառոշման մասին: Այդ հյուսիսային և օջաֆլուֆների առկայությունը կարելի է բացատրել սուլթանական թուրքալի ֆեոդալական մասնատվածությամբ, կենտրոնական իշխանության թուլությամբ և մասամբ նաև սահմանային շրջանները տեղական ուժերով պաշտպանելու քաղաքականությամբ: Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, այդպիսի կիսաանկախ վարչական միավորներ են եղել քրդական տարրեր ցեղերով բնակված շրջանները: Թուրքական սուլթանները անկարող լինելով, երբեմն նաև ձեռնառու չհամարելով, քրդական ցեղերի (աշիրեթ) լրիվ հպատակեցում կենտրոնական իշխանու-

թյանը, նրանց շնորհում էին վերահիշյալ անուններով կիսաանկախ իշխանություններ, որոնցից, հարկավ օգտվում էին քրդական ցեղապետները (աշիրեթապետները) և ստեղծում էին իրենց շահերին համապատասխան մեծ և փոքր իշխանապետություններ:

Այս առումով թուրքական կենտրոնական իշխանության և քրդական տեղական ցեղապետների շահերը մասամբ համընկնում էին: Սակայն երբեմն այդ հյուսիսայինները, ի վնաս կենտրոնական կառավարության, ուժեղանալով՝ վերածվում էին կենտրոնախույս, անկախ շրջանների՝ իրենց բանակով, ներքին կազմակերպությամբ և հաճախ Ստամբուլի սուլթանական արքունիքը հիշեցնող սեփական արքունիքով և շքեղությամբ: Սրա ամենատիպիկ օրինակը Բիթլիսի ճյուղումբի իշխող քուրդ Արզալ խանն է:

Էվ. Չելերիի «Ուղեգրության» մեջ և այլ թուրքական աղբյուրներում հիշատակվում են 16—17-րդ դարերում գոյություն ունեցող հյուսիսայինները և օջաֆլուֆները:

ա) Դիարբեկիրի էյալերը ունեցել է հետևյալ հյուսիսայինները. Փալու, Գիյեխ, Ջեզիրե, Էգիլ, Հեզգո, Թերշիլ, Սաբու (կամ Սափուր): Իսկ իբրև յուրբլուֆ և օջաֆլուֆ՝ Սեղման, Կուլեր, Փերբեքեֆ, Չեպաֆչուր, Ջերմիկ, Մեհրամեհ, Թերշեյ, Աբաֆ:

բ) Վանի էյալերում կային Հեֆաթի, Բիթլիսի, Խիզանի, Խոշարի (այլ անունով Մանուղիյե) հյուսիսայինները և Բարկիրի օջաֆլուֆը:

գ) Մի շարք աղբյուրներում նշվում են, որ օջաֆլուֆներ ունեցել են նաև Չըլդերի, Բազդասի էյալները և այլն:

Վերահիշյալ վարչական միավորները տարբերվում էին իրենց քաղաքական-վարչական իրավասություններով: Նրանցում ընդհանուրն այն էր, որ Ստամբուլի կենտրոնական իշխանությունը անմիջապես չէր միջամտում նրանց ներքին կառավարման գործերին: Բոլորը, այս կամ այն չափով, հարկային և զինվորական որոշ պարտավորություններ ունեին սուլթանական կառավարության հանդեպ:

Այս ընդհանուր բնութագրմանը բնորոշ օրինակ կարող է ծառայել Բիթլիսի Արզալ խանի քրդական ճյուղումբը: Նախապես պետք է նշել, որ Էվ. Չելերին, ըստ իր սուլթանության, չափազանցություններ է անում և փորձում է Արզալ խանին ներկայացնել իբրև տաղանդավոր զինավաճառ, զրկանազետ, լեզվաբան, հարուստ և ուժեղ մի իշխանավոր:

Արզալ խանը իսկապես իր հյուսիսային սահմաններում իշխել է զրեթե անկախորեն, հսկայական հարստություն է զիջել ի հաշիվ քրդական ցեղերի անխնա շահագործման և կողոպտման: Արզալ խանը լինելով մի ավագակարգող անձնավորություն, միժամանակ անխնա կողոպտել ու թալանել է թուրք, հայ և այլ ազգությունների իշխողներին, վաճառականներին և աշխատավոր տարրերին:

Թեև Էվ. Չելերին լուրջությամբ է անցնում, սակայն պատմությունից հայտնի է, որ այդ դարաշրջանում, Բիթլիսի հայ վաճառականները Փոքր Ասիայի և եվրոպայի շուկաներում լայն առևտրական գործունեություն են ծավալել: Կասկած չի կարող լինել, որ Արզալ խանի համար հարուստ հայ վաճառականները եկամտի կարևոր աղբյուր են հանդիսացել: Էվ. Չելերիի հիացմունքով նկարագրած Բիթլիս կարևոր աղբյուր են հանդիսացել: Էվ. Չելերիի հիացմունքով նկարագրած Բիթլիս քաղաքի բարձր կուլտուրական կյանքը, նրա շքեղություններն ու ճոխությունները, քաղաքի բարձր կուլտուրական կյանքը, նրա շքեղություններն ու ճոխությունները, անտարակույս, մեծ չափով եղել են հայ վաճառականների կուտակած հարստությունների արդյունք: Էվ. Չելերին գտնում է, որ Բիթլիսի բարգավաճման գոր-

ծում մեծ դեր է կատարել Արդալ խանը, որն անկասկած ճիշտ չէ և արդյունք է էվ. Չելեբիի դեպի ոչ-խալմանը ունեցած անբարեացակամ վերաբերմանը և իր իսլամական ֆանատիզմի:

Եթե բուրդ Արդալ խանը հանդիսանում է XVII դարի Թուրքիայի ռազմա-ֆեոդալական վարչական-կառավարական սիստեմի՝ հյուրումներին տիպիկ ներկայացուցիչը, ապա սաղարազամ Մելեք Ահմեդ փաշան իր մեջ մարմնավորում է այդ դարաշրջանի (և հաջորդ դարերի) սուլթանական ուժի մի պետական բարձր պաշտոնյաների (վեզիր, սաղարազամ, բնյիբերեյի և այլն) տիպարը: Վանի էյալեթի տիրակալ Մելեք Ահմեդ փաշան եղել է այդ ընդարձակ ու կարևոր էյալեթի բացարձակ տերն ու տնօրենը, ունեցել է վարչական-քաղաքական, ռազմական անսահմանափակ իրավունքներ և այդ ամենը օգտագործել է իր անսահման հափըշտակությունների, կողոպուտների և կաշառակերությունների համար: Նա վայելելով սուլթանի համակրանքն (անշուշտ կարճատև) ու վստահությունը՝ դարձել է էյալեթի բացարձակ տիրակալը: Եստ հատկանշական է Արդալ խանի դեմ Մելեք Ահմեդ փաշայի կազմակերպած արշավանքը, որը ոչնչով չէր տարբերվում երկու պետությունների միջև մղվող պատերազմական գործողություններից: Այդ պատերազմը էվլիյա Չելեբին նկարագրել է իր բոլոր մանրամասնություններով: Արդալ խանի պարտությունը և փախուստով սկսում է խանի ալֆունդի և նրա անբավ հարստությունների թալանումը, որի մեջ Մելեք Ահմեդ փաշան ստանում է իր առյուծի բաժինը:

Մելեք Ահմեդ փաշայի և Արդալ խանի հարաբերությունները բնորոշ են միջնադարյան սուլթանական Թուրքիայի ռազմաֆեոդալական կարգերի համար և հետևաբար, որպես պատմական փաստ արժանի ուշադրության: (Տե՛ս նաև այս հատորի 49-րդ ծանոթագրությունը):

78. Թեֆսիր — զուրանի որոշ խոսքերը մեկնաբանելու և բացատրելու, ինչպես նաև անհրաժեշտ մանրամասնություններ տալու համար գրված գրքեր:

79. Ջերբաֆ — ոսկեհուռ դիպակ:

ՀԱՏՈՐ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

1. Եզա Ջրա — տե՛ս հատոր IV, ծանոթագրություն 52:

2. Օսմանյան բանակի մեջ տարրեր վիլայեթների կամ գավառների զինվորները տարրեր անուններով էին կոչվում:

3. Չոս դավանանք — Մուհամմեդ մարգարեի հիմնած իսլամական կրոնը, անփոփոխ և անաղարտ չի մնացել: Ժամանակի ընթացքում երևան են եկել տարբեր դավանանքներ, ինչպես Հանեֆի, Մալիքի, Շաֆիի և Հանբելի, և աղանդներ, ինչպես Շիի:

4. Էնդերուն և բիրուն — էնդերուն (պարսկ.) բառացի նշանակում է ներս, ներքին: Էնդերուն է կոչվել սուլթանական արքունիքի ներքին մասը, այսինքն հարեմը՝ իր բազմաթիվ աղաներով, ներքինիներով և ծառայողներով: Բիրուն (պարսկ.) բառացի նշանակում է դուրս, արտաքին: Սուլթանական արքունիքի արտաքին մասը, որը համեմատաբար ավելի բաց էր և որտեղ գտնվում էր արքունիքի գրասենյակը, իր բոլոր հարակից մասերով: Այստեղ սուլթանը ընդունում էր իր վեզիրներին, բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, ինչպես նաև օտար զենսպան-

ներին և հյուրերին: Էնդերունի և բիրունի ծառայողների հսկայական բանակներն ունեին իրենց հատուկ վարչական կարգը և սովորությունները: Էնդերունի ղեկավարները կոչվում էին Ենֆիլե աղաներ (իշ աղալարը), իսկ բիրունինը՝ դսի աղաներ (դըշ աղալարը):

5. Աթ-մեյդանի դեպքեր — Աթ-մեյդանին (բառացի՝ ձիու հրապարակ) Ստամբուլի սուլթան Ահմեդի հրապարակի հին անունն է: Աթ-մեյդանի դեպքերը տեղի են ունեցել 1066 (1651) թվականի մարտի 4-ին: Պատճառը եղել է այն, որ սիփահինների և ենիչերիների ռոճիկը կառավարության կողմից վճարվել է ոչ-լիարժեք փողերով (ակչե): Այդ փողերը սարաֆաները վերցրել են շատ պակաս արժեքով:

Նախապես պլանավորված սիփահինները և ենիչերիները հավաքվում են Աթ-մեյդանում և պահանջում են սուլթանից 30 մարդու զոլխներ (կառավարության ղեկավարների և արքունիքի աղաների): Երիտասարդ փաղիշահ՝ սուլթան Մուհամմեդ IV-ը ստիպված է լինում բավարարել ապստամբների պահանջները: Ապստամբներն ամեն օր (իրենց ցուցակով) մի քանի մարդիկ էին գտնում, սպանում և նրանց դիակները գլխիվայր կախում էին սուլթան Ահմեդի (Աթ-մեյդանի) հրապարակում և ցուցադրում ժողովրդին: Այդ դեպքերի կապակցությամբ Ստամբուլում 5 օր կյանքը կանգ է առնում:

6. Էվ. Չելեբիի Բիթլիսում եղած ժամանակ Արդալ խանը նրան մի ներկատուն է նվիրել:

7. Կազ-գյուլի — սագի լիճ:

8. Աղզը-աչլի մադարա — բերանը բաց քարայր:

9. Էվ. Չելեբիի այս սխալի մասին տե՛ս հատոր II, ծանոթագրություն 72:

10. Էվ. Չելեբին օգտվելով բազմաթիվ արար, պարսիկ, հույն, հայ և այլ պատմագիրներից, իր նկարագրած և ուսումնասիրած գրեթե բոլոր քաղաքների մասին տալիս է պատմական տեղեկություններ: Այդ պատմական տեղեկությունները և ստուգաբանությունները հաճախ ավանդական, նույնիսկ առասպելական բնույթ ունեն: Սակայն, այնուհանդերձ, Չելեբիի կողմից օգտագործված պատմական աղբյուրները, այն էլ XVII դարի պայմաններում, երբ նա գրեթե անընդմեջ մոտ շորս տասնամյակ շարունակ ճանապարհորդել է զանազան երկրներ, անպայման ղեկավարացել է ուսումնասիրել այդքան բազմաթիվ և բազմալեզու աղբյուրները: Էվ. Չելեբին իր օգտագործած պատմական բազմաթիվ աղբյուրների մասին ոչ մի լրացուցիչ տեղեկություն չի տալիս, չի նշում այդ պատմագիրների երկերի անունները, օգտագործված էջերը և այլն: Այս հանգամանքը շատ է ղեկավարացնում նրա կողմից օգտագործված աղբյուրների հայտնաբերումը: Հավանաբար այդ աղբյուրների մի մասը մեզ չի հասել, գուցե և չեն տպագրվել: Այս պատճառներով միշտ չէ որ մենք հնարավորություն ենք ունեցել այդ աղբյուրների մասին տալ կոնկրետ ծանոթություններ: Այսպես, Էվ. Չելեբին Թոքաթի բերդի մասին հատվածում իր օգտագործած արար, աչեմ, հույն աղբյուրների հետ հիշում է նաև հայկական աղբյուրների մասին, առանց նշելու, թե ո՞ր աղբյուրներն են եղել իր ձեռքի տակ: Չենք կասկածում, որ Էվ. Չելեբին իսկապես ուղղակի կամ անուղղակի կիրառված ծանոթ է եղել միջնադարյան հայ պատմագիրների աշխատություններին: Նրա «Ուղեգրություն» մեջ կան որոշ նյութեր, որոնք ցույց են տալիս, որ Էվ. Չելեբին ծանոթ է եղել նաև հայերեն լեզվին (ղծվար է ասել, թե ինչ չափով): Նա հաճախ հիշում է հայերեն բառեր և արտահայտություններ, տալով նրանց ճիշտ իմաստը

(օրինակ՝ վանք, գերան, վարդապետ, մշակ, մեռոն, կաթնապուր, հայկական հագուստներ, կոշիկներ և այլն)։ Առհասարակ բոլոր մեծ և փոքր լեզուների մասին էլ։ Չնկերի հետաքրքրությունը, այդ լեզուներից բերված բառերի, խոսակցությունների, առածների շատ հարուստ նմուշները, ցույց են տալիս նրա առանձին հետաքրքրությունն ու վերաբերմունքը դեպի մուսուլման և ոչ-մուսուլման ժողովուրդների լեզուները։

11. Հաջի Բեկրաշ Վելի Խոբասանի — իր ուսումը ստացել է Խորասանում հայտնի Շեյխ Լուկմանի Խորասանի մոտ։ Բեկրաշ Վելին այցելել է մուսուլմանական բոլոր նվիրական վայրերը և գալով Հունաստան, շարունակել է կրթել և պատրաստել իր նմաններին։ Մահացել է 738 (1337) թվականին։

12. Վալիդե սուլթան — վալիդե (արաբ.) նշանակում է մայր։ Վալիդե սուլթան էին կոչվում օսմանյան սուլթանների հարազատ մայրերը, որոնք թե փաղիշահական արքունիքում և թե կառավարության գործերում լայն իրավունքներ ունեին։ Վալիդե սուլթանները բացարձակ հեղինակություն ունեին հարեմում։ Սուլթանները հաճախ պարտավոր էին լսել և հաշվի առնել Վալիդե սուլթանների ցանկությունները և առաջարկները։ Վալիդե սուլթանները հաճախ մասնակցել կամ կաղմակերպել են պալատական դավադրություններ։ Վալիդե սուլթանները ունեին շատ ընդարձակ հոգեր, որոնցից հսկայական եկամուտ էին ստանում։ Այդ եկամտի որոշ մասը նրանք հատկացնում էին վակֆներին կամ այլ բարեգործական հիմնարկներին։

13. Գյուզում — երկարաձև նեղ բերանով ջրի պղնձյա սափոր։

14. Լահուրի երկիր — Հնդկաստանում, Ռայ գետի եզրերին ընկած Լահուրի էյալեթի կենտրոնը կոչվում է Լահուր։ Անցյալում խիստ բարեշեն է եղել, բայց հետագայում ավերվել է։ Լահուրում պատրաստվել են շատ հայտնի զենքեր և մասնավորապես մետաքսյա գործվածքներ։

Լահուրը երկար ժամանակ եղել է մոնղոլական փաղիշահների կենտրոնը։

15. Իլմ-ի հադիս — իլմ (արաբ.)՝ գիտություն, հադիս նշանակում է Մուհամմեդի խոսքեր և գործեր։ Իլմ-ի հադիսը Մուհամմեդի գործունեությունն ուսումնասիրող գիտություններից է։ Այդ գիտության կարևոր մասերից է շարիաթական օրենքների և կանոնների վերաբերյալ գիտությունը, որը կոչվում է Իլմ-ի ֆրկին։ Մուսուլմանական արդարադատությունն ու դատավարությունը հիմնված է ֆրկին վրա։

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

Արագա Մուհամմեդ փաշա, էրզրումի վալի — 58, 59, 67, 135, 290

Արդալ խան, Բիբլիսի քուրդ խան — 163, 166, 194, 195, 197, 199, 202—204, 243, 252—255, 263, 267—270, 303, 305—307

Արդյուլ Կադեր Գիլանի, իսլամական կադեր աղանդի հիմնադիր — 291

Արդյուլ Մեքալիբ — 158, 159

Արդուլան, վեհափառ Օմերի որդին — 264

Արդուլ Ռահման Ջամի, բանաստեղծ — 294

Աբրահամ — 209, 212

Ադամ — 297

Ալա աղա — 57

Ալաշա Աբլի Հասան աղա — 73

Ալեքսանդր խան-օղլի, վրացի զինվորական ղեկավար — 129

Ալեքսանդր Մակեդոնացի — 39, 88, 99—101, 104, 107, 125, 165, 166, 170, 191, 196, 199, 210, 223, 228, 299

Ալեքսանդր Մեծ — տե՛ս Ալեքսանդր Մակեդոնացի

Ալ-Ջուլկադեր Ալա-Ռադկե — 142

Ալի Աղա — 88

Ալի Աղա, Կարսի դիզդար — 123

Ալի բեյ, Գենչի իշխող — 168

Ալի բեյ, Մուտիկի իշխող — 198

Ալի խան, Քավրիդի իշխող — 74

Ալի խան, Վանի խան — 232

Ալիխան-օղլի Գենչալի, Երևանի խան — 65

Ալի Կուլջի, թուրք գրող — 249

Ալի Ջավուզ — 147

Ալի Ասլան — 296

Ակ-բաշ-Աղա — 147

Անմեդ աղա — 236

Անմեդ աղա, էրզանացի — 252

Անմեդ Մրդնատ, թուրք գրականագետ — 8, 9, 281

Անմեդ Ջեդեր, թուրք հրատարակիչ — 9

Աբխաթ (Աբխաթուկ) — 72, 78

Ախսեհեմեն — 162

Բարաբրին Հինդի (Էրու-Ջենդ Հինդի) — 148, 149

Բախր Նասաբ (Բախտ-ու-Նասաբ) — տե՛ս Նաբուգոդոնոսոր

Բակը փաշա — 130

Բահրամ Յուրի — 72

Բահրամ փաշա — 118

Բայազիդ խան, Մուլիման Կանունի շեհզադե — 231

Բայազիդ-Վելի — տե՛ս Մուլթան Բայազիդ խան II

Բայեդուր խան — 213

Բայրամ փաշա, Ստամբուլի մեծ վեզիր — 33, 82, 83

Բարբուղ Վ., սովետական ակադեմիկոս, արևելագետ — 10, 11

Բաբի — 6

Բեքլեմյոս տե՛ս Պաղոմես

Բելամ իբն Բաուր — 173

Բեյդիվան, վրացական առասպելական իշխանագլուխ — 108

Բյրբլի Մուհամմեդ փաշա, Սելիմ I-ի մեծ վեզիր — 132, 159, 162—164, 167, 181, 184, 190, 264

Բիբլիա (Բիբլիս), Ալեքսանդր Մակեդոնացու գանձապահը — 104, 106, 166, 196, 199
Բլանկի Ալի փաշա — 116
Բյուզնյան — 155, 274

Գենչի աղա — 241
Գյունդուզ-բայ խան, Ակ կոյունլի շահերից — 122
Գյուրջի Մուհամմեդ փաշա, Անատոլիայի վեզիր — 83
Գյուրջի ներքի, ավազակ — 258

Դաբանի Յասը Մուհամմեդ փաշա, սադ-բազամ — 71, 83, 84
Դադիանի, վրացի իշխանազուն — 108
Դանիշմենդ Ի. Հ., պատմագիր — 303
Դավիթ խան, Վրաստանի թագավոր — 104, 299
Դավիթ (մարգարե) — 108, 228, 246
Դաւա շան, Բաքվի բերդի կառուցողը — 94

Դելի Արդի աղա, Վանի հնիշերիների աղա — 241, 252
Դելի Հասան, Թուրքիայում գյուղացիական ապստամբական շարժման ղեկավարներից — 290
Դելի Հյուսեյին փաշա, ծովակալ — 33
Դեմիրջի-օղլի — 242
Դեսաթ խանի — 72
Դերվիշ-աղա, Սեֆեր փաշայի բեթխուղան — 112, 136

Դեֆթերդար-զադե Մուհամմեդ փաշա, էվլիա Չեֆեթի ուղեկիցը էրզրում գնալիս — 52, 74, 94, 129, 137
Դիզար-օղլի — 219
Դիլավեր փաշա-զադե Մուրադ փաշա — 147
Դիշենեկ Հյուսեյին փաշա — 58
Դուկ-Աղ — 271
Դելեք Միրզա խան — 72

Եզդան Բենրամ — 168
Եզդ Ջիրա (նաև Յեզդ Ջըրդ) — 90, 92, 101, 106, 264, 268, 303, 306

Զալ-Իբնի Սամ խան — 291
Զալ փաշա-զադե — 201, 208, 214, 217, 219, 220

Զեբիդե, Հարուն էլ-Ռաշիդի տիկնանցից — 75
Զելիխա — 274

Զենակ Մարի — 149, 297
Զեֆերիա, իսլամական նվիրական անձ — 144, 149, 155, 159

Զիանդդին բեյ, Բիթլիսի Աբդալ խանի որդին — 254, 255, 267

Զյուլֆիար խան — 71
Զուլֆ Սուլթան խան, Ուրմիայի խանի որդին — 244

Էբշիր փաշա, Հալեպի վալի — 262, 274
Էբուբեհր, խալիֆա — 180, 246, 300
Էբու-էլ-Ֆեթն — տե՛ս Սուլթան ֆաթի՝ Մուհամմեդ II Ղազի

Էբու-ուլ Նեսր Մուզաֆերեզզին — տե՛ս Սուլթան Ուզուն Հասան
Էզին — 157

Էլ Մելիֆ Իզեդդին — 115
Էլմելիֆ ուլ-Ազիզ Կըլը Աբսլան Շան Իբն-Մասուդ — տե՛ս Կըլը Աբսլան
Էլմելիֆ-ուլ-Մուզաֆֆեր, սուլթան, Դիար-բեքրի իշխող — 180

Էլմուքեմիդ Բաալլան, Կուլեք բերդի հիմնադիր — 168
Էլմուքեմելի-Ուլալան, Աբասյան, խալիֆա — 75

Էլ-Մյուսթիֆի Բաալլան — 213
Էլ-Մուսթենսեր Բաալլան — 115, 116
Էմին բեյ, Մահմուդի բեյերից — 229
Էմին Օմեր բին-Լոկման, վեհապետ Օմերի որդին — 157

Էմիր-Գյունե խան, Երևանի խան — 82, 85
Էմիր Թիմուր — 81
Էմիր Կայրե — 215
Էմիր Ումրան-Լոկման — 155
Էոզդեմիր-զադե Օսման փաշա (նաև Էոզդեմիր-օղլի Օսման փաշա) — 75, 76, 87—89, 93, 95, 98—101

Էսփոզան, Ռաքբե կայսրի աղջիկը — 177
Էսֆիլի Ռամազան Էֆենդի — 111

Էվլիյա բեյ, Մահմուդի բեյերից — 252, 262

Էրբիշ փաշա, մեծ վեզիր — 227
Էրզեն Բայ բին-Սուլթան-բին Կյունդուզ բայ, Ակ Կոյունլի փադիշահներից — 57

Էրբուրուլ, Ալ-օսմանների նախահայրը — 57, 213, 271, 272, 292
Էրշիշեն, կայսր — 144, 149

Թակիանու — 163
Թաշեդդին Ալիշան, պարսկական շահ — 217, 229, 237

Թավաֆի Մուստաֆա փաշա, էրզրումի վալի — 252
Թեմեր Սերխան — 26

Թեմերեղ — 108
Թեմրիս խան-օղլի, Վրաստանի խաններից — 82, 102, 103, 129, 130

Թեփան Ահմեդ Աղա — 136, 137
Թիմուր-ղաշ, Չոբանյան ղինաստիայի ներկայացուցիչ — 300

Թիմուր — տե՛ս Լենգ Թեմուր
Թիմուր Կազրի Խալիլ փաշա — 58
Թոնֆե, պատմագիր — 100, 123, 295

Թոփալ Մուհամմեդ փաշա-զադե Հասան փաշա — 116

Թոֆմալ խան, սերդար — 81, 82, 85
Թեաշի Սուլեյման փաշա, Սուլեյման կանունի վեզիր — 245

Իբն-ի Բաքուրա — 5, 8, 12
Իբն-ի Իսհակ — 100
Իբրահիմ բեյ, Խոշաբի իշխող — 244, 260

Իբրահիմ բեյ, Փալուի իշխող — 164, 165
Իբրահիմ էֆենդի, շեյխ — 115
Իզգեք Ռինեյ — 189

Իմամ Ալի Ռիզա — 70
Իմամ Կուլի խան — 105
Իմամ Էբու Հանիֆե, Հանեֆի դավանանքի հիմնադիր — 294

Իմամ Շաֆի, Շաֆիի դավանանքի հիմնադիր — 72, 294, 301
Իմամ Զաֆեր — 291

Ինվան, պատմագիր — 155, 196
Իսա Չելեբի, Յըլդըմ Բայազիդի շահազադե — 52, 134
Իսֆենդեր Զյուլկարնեյն — տե՛ս Ալեքսանդր Մակեդոնացի
Իսֆենդեր շան — 98
Խուսեյնյա խան — 104

Լալա կամ Լալա Մուսթաֆա փաշա — տե՛ս Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշա
Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշա, Սուլթան Մուրադ III-ի վեզիր, սերդար — 87—89, 93, 112—114, 116, 118

Լալա Ֆերհադ փաշա — տե՛ս Ֆերհադ փաշա
Լենգ Թեմուր — 40, 52, 53, 70, 109

116, 122, 123, 132, 134, 149 — 153, 157—160, 164, 170, 177, 190, 191, 194, 214, 221, 225, 228, 229, 232, 251, 269, 272, 273, 294

Լենեո խան-օղլի էրֆելադ բեյ — 88, 114, 129

Խալիլ Իբնի Վելիդ, Երուսաղեմի սերդար — 144, 162, 163

Խալիլ, մեծ սերդար — 180
Խալիֆ Իդրիս — 163

Խանըմ Սուլթան, Բիթլիսի Աբդալ խանի կինը — 201

Խեհասան բեյ — 115
Խիյաբի Ահմեդ փաշա, վեզիր — 257
Խոշ-Աղա — 49

Խոշա Ահմեդ Եսկի, Թուրքերի նախահայրներից — 271

Խոշա-խան Լեհազանի — 81

Խոշա Սատիխան — 97
Խուսեհ փաշա, սուլթան Մուրադ IV-ի ժամանակակից — 59

Խուսեհ փաշա, Սուլեյման Կանունի վեզիր, Վանի էյալեթի իշխող — 207, 226, 229, 230, 242, 247

Կարա Կուլաֆ Մուստաֆա աղա — 226
Կազրի Խալիլ — 228
Կարբըշ-օղլի, ավազակապետ — 258

Կայա Ար-բայ — 213
 Կայա Սուրան, սուլթան Մուրադ IV-ի որդին — 69
 Կասրոսին, Կասր — 157
 Կարա Անմեդ, Դիարբեքրի մելիք — 163
 Կարա Մուսաֆա փաշա, Մուրադ IV-ի հնչերիների աղա — 83
 Կարա Մուրադ փաշա — 227
 Կարա Մուսթաֆա փաշա — 26, 228
 Կարա Յազըզի — 53
 Կարա Յուսուֆ, բուրդ ցեղապետ — 66
 Կարա Յուսուֆ-բին Ջելայիր, Ադրբեջանի Կարա Կոյունլի շահերից — 109, 116, 123, 134, 214, 221, 229, 272, 273
 Կարա Յուսուֆ խան, Կարա Կոյունլի խաներից — 194
 Կարա Սայիդ, Ջելալիների ապստամբության պարագլուխներից — 53
 Կարաջայ խան — 102
 Կրլը Արսլան — 153, 221, 224, 235, 268, 271
 Կըյրասի բեյ — 87
 Կիամեյեր — 136
 Կիդոֆե — 274
 Կլեոպատրա — 274
 Կոջա Զալ փաշա — տե՛ս Զալ փաշա-զադե
 Կոջա Խուսրե փաշա — տե՛ս Խուսրե փաշա
 Կոջա Սեֆեր փաշա, վեզիր, Ախալցխայի իշխող — 26, 112, 129, 130, 136
 Կոջա Ֆերիստ փաշա — տե՛ս Ֆերհադ փաշա
 Կոստանդին Կայսր — 21, 38, 40
 Կրաչկովսկի Ի., սովետական ակադեմիկոս, արևելագետ — 10—12
 Կուրաք փաշա — 95
 Կուրատ — 293
 Զաբեր, դիցաբանական — 302
 Զազո բեյ — 253
 Զաքեմ դայի — 158, 159
 Զամիդ էֆենդի — 5, 219
 Զայդար փաշա — 79
 Զանաիկ Մելիք — 189
 Զաքի Քեկրաշ Վելի Խորասանի — 271, 272, 278, 308

Զաքի Զարալլան — 220
 Զաքի Սուլեյման, լարախաղաց — 237
 Զասան — 242
 Զասան բեյ — 244
 Զասան-զադե, ծովակալ — 69
 Զասան Շան — 196
 Զարուն-էլ Ռաշիդ, Բաղդադի խալիֆա — 75, 149, 157, 176
 Զելաֆու խան — 75, 98, 116, 190
 Զեյդար — 267
 Զեյամ-բին Արդուլ Մելիք — 109
 Զեքեֆ Զադե Անմեդ փաշա — 48
 Զեֆարի, Ալ-Արասիներից — 259
 Զյուսեյին — 242
 Զյուսեյին Աղա-զադե, էրզրումի ալայի բեյ — 58
 Զյուսեյին Բայկարա — տե՛ս Սուլթան Զյուսեյին Բայկարա
 Զյուսեյի փաշա — 105
 Զուսեյին աղա, Վանի աղաներից — 226
 Ղիյասեդդին-բին էլ Սուլթեդիր — 261
 Մանուկ III — 70
 Մանուկ փաշա — 116
 Մանուկ փաշա-Արիկ, Ֆաթիհի վեզիրը — 38, 126
 Մանսուր Զադե Մուսաֆա. Նուրի փաշա — 286, 287
 Մարալե — Վրաստանի առասպելական իշխանազուն — 108
 Մարկո Պոլո — 8, 9
 Մարուլ (Մարալ) խան, Վրաստանի արքա — 127, 274
 Մելեֆ Անմեդ փաշա, վեզիր, էվ. Զելեբիի էֆենդին — 34, 66, 69, 187, 195, 204, 206, 207, 226—228, 239, 241, 251, 252, 256, 258, 262, 263, 266, 267, 302, 303, 306
 Մելիք Դանիշմեդ Անմեդ Ղազի — 296
 Մելիք Զալուք — 228, 256, 303
 Մելիք Քուրդում — 192
 Մեկրուլ Իբրահիմ փաշա, Սուլեյման Կանունիի մեծ սերդարը — 229, 230, 240
 Մենմեդ բեյ — 299

Մենմիդ-բին Ռիշար, իմամ — 141
 Մենմեֆան, փաղիշահ — 213
 Մեմուն, խալիֆա — 75
 Մենգեր Բարա — 164
 Մենուշեհ — 70, 291
 Մեջենդի խան — 122
 Մեսուտ Զիլբերի, տե՛ս Շեյխ Բայ-Զիլբերի — 249
 Միխալ Շան — 99
 Միմար Սինան, ճարտարագետ — 146—148, 296
 Միմիդի-օլլի — 219
 Միր Աբի — 202
 Միր Ալիշերի Նավոյի — 294
 Միր Սիֆեհերի — 249
 Միրվան-էլ-Համար — 73
 Միր Ֆերբան — 84
 Մյուսթեֆա բեյ, Հազուի իշխող, Բիթլիսի Արզալ խանի փեսան — 195
 Մյուսթեֆա փաշա, Շամի, հետազայում Սվազի իշխող — 152, 172, 258
 Մյուսթեֆա փաշա, Սուլթան Մուրադ IV-ի ժամանակակից, Երևանի իշխող — 84
 Մյուֆթի էֆենդի — 147
 Մուլա Իդրիսի Բիրիսի — 162, 163, 181, 264
 Մուլա Մուհամմեդ Շաֆար — 252
 Մուլա Կուրբեդդին — 73
 Մովսես, նվիրական անձ — 184
 Մուավիյե — 144
 Մուկադդես, պատմաբան — 159, 165, 166, 192, 208, 212, 298
 Մուհամմեդ բեյ — 252
 Մուհամմեդ բին Դանիշմեդ բին-Մելիք Ղազի — 176
 Մուհամմեդ փաշա, Գենջի իշխող, Ֆերհադ փաշայի ժամանակակից — 86
 Մուհամմեդ փաշա, էրզրումի վալի, էվ. Զելեբիի ժամանակակից — 131
 Մուհամմեդ փաշա, Հալեպի վալի, Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակակից — 89
 Մուհամմեդ, մարդար — 78, 84, 100, 127, 176, 229, 278, 285, 288, 300, 306, 308

Մուղագ խան — 120
 Մուսա, Յըլդըրմ Բայազիդի շահադե — 134
 Մուսաֆա խան, Ամասիայի իշխող, Սուլեյման Կանունիի շահադե — 231
 Մուսաֆա փաշա, էրզրումի վալի — 105
 Մուսաֆա փաշա, Մարաշի էյալեթի մյուսթաֆաֆ, Մուրադ III-ի ժամանակակից — 89
 Մուրադ փաշա, սադրազամ — 258
 Մեկանա, նվիրական անձ — 272
 Յանյա, նվիրական անձ — 149, 300
 Յաշլի — 242
 Յեզիտ-բին Արդել Մելեֆ — 100, 293
 Յըզդան Կուլի — 71
 Յըլդըրմ Բայազիդ — տե՛ս Սուլթան Յըլդըրմ Բայազիդ խան
 Յուլիս (Նաև Զյուլնուն), նվիրական անձ — 176, 179, 182, 300
 Յուսուֆ, քեթխուդա — 254
 Յուսուֆ Ջելալի, Ադրբեջանի իշխող, Կարա Կոյունլի շահերից — 196
 Նաբուգոդոնոսոր — 69, 159, 190, 291, 298
 Նաշիր էֆենդի — 147
 Նասրեդդին Խոջա — 150
 Նեմրուդ — 108, 170, 208, 209, 211, 212, 294, 299
 Նեզարի — 6
 Նեշիր Ասրմ, թուրք պատմագիր — 8, 9
 Նեռ — 295
 Նոյ — 99, 192
 Նեշիրվան-Աղիլ — 57, 68, 69, 101, 103, 104, 107, 109, 119, 120, 158, 159, 176, 180, 228, 293
 Շան Աբբաս — 76, 78, 92
 Շան էլիաս Միրզա — 75, 92, 93, 229—232
 Շան էֆրասյաք 71, 291
 Շան Թահմասպ խան — 86, 92, 93, 208, 229—231, 293

Շահ Խամայիլ — 81, 92, 101, 103, 109, 110, 119, 120, 132, 134, 168, 181, 214, 293
 Շահ-Մեֆի — 72
 Շահ-Շափուր — 68
 Շահ-Ջիհան, Ակ Կոյունլի իշխողներից — 246
 Շահի էֆենդի — 241, 249
 Շենսեղյան Սամի, թուրք բառարանագետ — 296
 Շենս փաշա-զադե Մուհամմեդ էմին փաշա, Վանի իշխող — 227, 258, 259
 Շեյխ Բայ-Չելեբի — 249
 Շեյխ Լոկմանի Խորասանի — 308
 Շեյխ Մուստաֆա Ախլաբի — 212, 216, 302
 Շեյխ Մեֆի, Շահ Խամայիլի հայրը — 78, 109
 Շերեֆ խան, Բեթլիսի խան, «Շերեֆնամեի» հեղինակը — 163, 210, 229, 230, 293
 Շերեֆ խան Մահմուդի — 223
 Շիրե — 250
 Շիրիզյան խան — 244
 Շիրին — 56
 Շորազեր — 123, 294, 295
 Չաղան — 301
 Չալք Սեֆի աղա — 123
 Չելեբի էվլիյա — 5—17, 21, 22, 32—37, 44, 46, 51, 52, 55—57, 61, 63, 65, 68, 70, 73, 74, 76—79, 90, 94, 100, 103, 108, 117—119, 124—129, 131, 133, 135, 138, 140—143, 146, 148, 149, 153—155, 160, 175, 179, 185—187, 192, 195, 196, 199, 201—204, 206, 207, 213, 216, 217, 227, 228, 239, 247, 250—256, 258, 259, 262—264, 266, 267, 270, 274—278, 281, 282, 284, 286—289, 291—299, 301—303, 305—308
 Չելեբի Սուլթան Մուհամմեդ — տե՛ս Սուլթան Չելեբի Մուհամմեդ խան
 Չեմափուր — 169
 Չերչիս Բեն (Չերչիս) — 189, 190, 301

Չերեկ Խաֆեդեր փաշա — 241
 Չերեկ Մուհամմեդ փաշա, սերդար — 58
 Չոլոֆ Միր-Ազիզ — 244
 Չոմար, հայտնի ալադակապետը — 258
 Չրադ խան — 100
 Չևեի-զադե — 147
 Պաղոմես — 147, 219
 Զալուր — տե՛ս Մելիք Զալուր
 Զահանգիր, Կարա Կոյունլի իշխողներից — 286
 Զանփուլադ-զադե Մուստաֆա փաշա — 83
 Զաֆեր էլ Մեսուր — 141
 Զաֆեր էֆենդի, էրզրումի գրող — 124, 271
 Զաֆեր փաշա — 76, 116
 Զելալեղլին Ռումի — 297
 Զեմիշիմե, կայսր — 142, 149, 296
 Զեմշիդ — 163
 Զինանգիր, Սուլեյման Կանունիի շեհագադե — 231
 Զինգիզ խան — 213, 294
 Զոլալե Զադե Մուհամմեդ փաշա — 290
 Զոլալե-զադե Յուսուֆ փաշա — 76, 82
 Թակրե, կայսր — 176, 177
 Թեշառ էֆրեմ Կոչուն, թուրք պատմագիր — 12
 Թեվան Կուլի խան — 81
 Թիզա-էղլին խան — 72
 Թուփ — 6
 Թունի — 185
 Թում-օղլի Խերգիլիե, կայսր — 37, 144
 Թուսթեմ — 258
 Թուսթեմ փաշա — 225, 232, 241
 Սադման, թուրք բեյ — 163
 Սայար-Նովա — 297
 Սավուրի-օղլի — 219
 Սարի Սուլադ — 237
 Սեհրան խան — 167
 Սեյդ Զաֆեր Բարալ Ղազի — 149, 157
 Սեյդի Ահմեդ փաշա — 127—131
 Սեյի-ուլ-Դեյ Իբն-Սեմզան — 190

Սերիլ-օղլու — 250
 Սեֆեր փաշա — տե՛ս Կոչա Սեֆեր փաշա
 Սիմոն — 108
 Սինան — տե՛ս Միմար Սինան
 Սիվալ փաշա — 266
 Սյունբուլի Բարա — 272
 Սուլաֆ Զադե, պատմագիր — 34
 Սուլաֆ Ֆիրհատ փաշա-զադե Մուհամմեդ փաշա — 105
 Սուլեյման, նվիրական անձ — 155
 Սուլեյման բայ, էրթուրուլի հայրը — 213
 Սուլեյման բեյ, մահմուդի, Խոշարի իշխող — 260
 Սուլեյման բեյ, Վանի աղաներից — 226, 241, 242
 Սուլեյման Զեման — 259
 Սուլեյման շահ — 57, 68, 292
 Սուլեյման Չելեբի, Յուզբեմ Բայազիդի շեհագադե — 134
 Սուլեյման փաշա, սադրազամ — 266
 Սուլթան Ալանդլին Քելկուրադ Սելուկի — 37, 152, 156, 157, 176, 271, 297
 Սուլթան Ահմեդ Զելայիր — 32, 134
 Սուլթան Բայազիդ խան II — 40, 45, 54, 125, 134, 141, 150, 155, 269, 297
 Սուլթան Բերկուկ — 134
 Սուլթան Զահեդլին — 133, 134
 Սուլթան էվհանուլան — 166, 180, 196, 199
 Սուլթան Իբրահիմ խան — 40, 130, 206, 274
 Սուլթան Կալավան — 184
 Սուլթան Հյուսեյին Բայկարա — 122, 171, 294, 295, 300
 Սուլթան Մելիֆ-Իզեդլին Իյդուլան — 116
 Սուլթան Մելիֆ Ղազի, Ալ-Դանիշմենդներից — 52, 149
 Սուլթան Ֆարին Մուհամմեդ II Ղազի — 21, 22, 38, 40, 42, 48, 52, 54, 58, 65, 125—127, 134, 136, 214, 269, 286, 288, 295
 Սուլթան Մուհամմեդ խան III, էյրուֆաթ — 71, 73, 86, 285
 Սուլթան Մուհամմեդ IV — 26, 307

Սուլթան Մուհամմեդ Շահ-Ղազան — 75
 Սուլթան Մուսաֆա խան — 87, 88, 106
 Սուլթան Մուրադ I — 40
 Սուլթան Մուրադ III — 75, 81, 87, 88, 90, 93, 98, 100, 104, 106, 116, 293, 300
 Սուլթան Մուրադ IV — 5, 10, 26, 31—34, 40, 59, 66, 69, 71, 72, 74, 76, 80, 82—85, 98, 111, 123, 198, 204, 206, 236, 237, 244, 245, 302
 Սուլթան Յուզբեմ Բայազիդ խան — 37, 52, 109, 133, 134, 138, 149, 150, 176, 214, 229, 272—274, 288
 Սուլթան Չելեբի Մուհամմեդ խան — 134, 150, 152, 155, 157, 158, 297
 Սուլթան Զելայիր — 213
 Սուլթան Սելիմ խան I — 25, 39, 40, 45, 103, 109, 110, 112—114, 132—134, 136, 155, 159, 162—164, 167, 168, 180, 181, 184, 190, 194, 196, 214, 264, 269
 Սուլթան Սելիմ II — 32, 231
 Սուլթան Սուլեյման Կանունի — 10, 22, 27, 30, 32, 40, 41, 58, 66, 69, 70, 75, 81, 82, 92, 93, 116, 119, 120, 123, 126, 127, 132, 135, 144, 146, 147, 150, 157, 158, 162, 167, 177, 190, 194, 201, 208, 214, 217—222, 224, 225, 229—232, 234, 238, 240, 244—247, 260, 262, 269, 274, 282, 296, 302
 Սուլթան Ուզուն Հասան — 38—40, 48, 58, 65, 68, 109, 119, 122, 125—127, 132, 134, 194, 196, 214, 229, 269, 286, 290
 Սուլթան ուլ-Ուլեմա — 272
 Սուլթան Քերիմ-էղլին — 116
 Սուլթան Օսման II — 32, 290
 Վանի Չելեբի, Վանի բանաստեղծներից — 249
 Վարդար Ալի փաշա — 274
 Ուլամե փաշա — 92, 125, 230, 231, Ուլար խան — 122

Փեննի Ամեն փաշա — 266

Փերթ փաշա — 9, 93

Փերիսան — 274

Փիր Դեան — Սուլթան — 138

Փիր փաշա — 92, 231, 232

Քերենջի Օմեր փաշա, Տրապիզոնի իշխող — 39, 47

Քերֆուջ փաշա — 130

Քել Ռուստեմ խան — 228, 238, 239, 262

Քելմուրա շան (Գյուլշան), Իրանի շահերից — 87, 149, 297

Քելվալուս — 108

Քեսրիֆան — 156

Քեֆրան փաշա — 295

Քյոփրեյուլու Մուստաֆա փաշա — 300

Քյուլյուկ Ամեն փաշա — 83

Քյուրդյան Յ. — 14, 15

Օրֆիբայ խան, Ակ-Կոյունլի խաներից — 122

Օկչի Զադե — 43

Օմեր աղա, Վանի ենիչերիների աղա — 236, 246

Օմեր աղա, Քեթենջի Օմեր փաշայի քեթխուդան Տրապիզոնում — 47

Օմեր (վահափառ), նվիրական անձ — 142, 144, 155, 157, 180, 264

Օսման աղա — 227

Օսման խան, Հաջի Բեկիմաշի որդին — 272

Օսմանջըղ — 271

Օսման փաշա, Չըղըբրի ճակատամարտում բանակի հրամանատար — 105, 299

Օրբելի Ի. Ա. — 289

Ֆարին — տե՛ս Սուլթան Ֆաթիհ Մուհամմեդ II

Ֆելասեկե — 149

Ֆերհադ — 56

Ֆերհադ, առասպելական հերոս — 52, 166

Ֆերհադ փաշա, Սուլթան Մուրադ III-ի մեծ սերզարը 79, 81, 82, 85, 86, 90, 93, 103, 104, 112

Ֆիգուլի, պարսիկ բանաստեղծ — 6, 185, 204

Ֆիլիս-Յունանի, Ալեքսանդր մեծի իմաստուն, բժիշկ — 125, 166, 170

Ֆիրաբի Մուստաֆա փաշա, Դիարբեքրի վալի — 195

Ֆիրդուսի — 255

Ֆիրուզ Ագայ — 116

Ֆոն Համմեր, գերմանացի արևելագետ — 9, 14

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

Աբազա, Լաև Շահնազե (Աբխազիա) — 40, 45, 49—51, 288

Աբազիստան — տե՛ս Աբազա

Աբադա, գավառ Վանի էյալեթում — 74, 209, 246, 261

Աբարան (Ապարան), գյուղ — 122

Արդալլար, գյուղ — 122

Աբլան, գյուղ, — 226

Աբխազիա — տե՛ս Աբազա

Աբյուր — 59

Ադանա — 15, 23, 25, 54, 110, 141, 142, 174, 225, 229, 251, 258

Ադիլշեազ (Արծկե) — 15, 26, 30, 32, 169, 176, 208, 217, 219, 221, 222, 227, 231, 242, 243, 245, 253, 255, 256, 267

Ադրբեջան — 15, 39, 40, 57, 58, 65, 68, 71, 73, 74, 76, 79, 81, 85, 93, 103, 109, 110, 119, 125, 169, 194, 196, 210, 213, 217, 224, 229, 231, 232, 246, 272

Ազաֆ (Ազով), բերդ — 45, 49, 51, 64, 100, 288

Ազգիրխան (Աստրախան) — 94

Ազդուր (Ալեքսանդրի Դուր) — 37, 106, 107, 109, 123

Ազգաֆ, գյուղ Ախլաթի սանջարքում — 212

Ազովի ծով — 288

Աբաֆ, բերդ Դիարբեքրի էյալեթում — 25, 29, 141, 168—170, 172, 182, 305

Աբենֆ — 157, 216, 249

Աբինա — տե՛ս Աթենք

Ալա-դաղ (Մաղկոտն) — 222, 223

Ալ. բերդ Ախալցխայի մոտ — 112

Ալքերզ — տե՛ս Էլբրուս

Ալեքսանդրեք — 141, 142

Ալքուն Կալասի — 112

Ալման — տե՛ս Գերմանիա

Ալ-Օսմանի երկիր — տե՛ս Թուրքիա

Ախալցխա — 15, 26, 29, 37, 82, 106, 107, 109—113, 117, 118, 124, 129, 130, 136

Ախալխալ — 31, 112,

Ախար, բերդ Վրաստանում — 130

Ախարխ, բերդ Արդահանի մոտ — 113

Ախրամար — 12, 16, 209, 249, 256, 257, 301

Ախլաք — 26, 32, 57, 64, 176, 198, 208, 212—217, 220, 223, 229, 242, 253, 267, 269

Ակ-դաղ — 52, 53

Ակջարա (դաշտ) — 56

Ակ շենիր — 231

Ակչա Կալա — 25, 29, 37, 124, 125, 127, 131, 181, 182, 246

Ակչե Աբադ — 286

Ակ սարայ — 149, 268

Աղաջ բաշի, լեռ Տրապիզոնի մոտ — 47

Աղաֆխ, սանջաք Վանի էյալեթում — 26, 30, 227, 243, 245

Աղզը-աչըֆ մաղարա, գյուղ — 270

Աղրի-դաղ — տե՛ս Արարատ

Ամաղին — 192

Ամասիա — 15, 25, 28, 31, 37, 38,

52—56, 133, 138, 139, 151, 154, 176, 177, 231, 271, 277, 278
 Ամեղ — տե՛ս Դիարբեքի
 Ամիկ (Ամիֆ), բերդ Բերկրի շրջա-
 նում — 176, 209, 224—226, 229, 242, 266, 302
 Այապուֆ — 216
 Այդրնշք — 155, 216
 Այնթափ — 28, 31, 109, 139, 142, 143, 154, 187
 Այնի-Հայաթ-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
 Ան (Անի), բերդ — 120
 Անա — 59
 Անապա — 51
 Անատոլիա 7, 14—16, 22, 23, 30, 32, 37, 42, 82, 83, 116, 121, 124, 125, 129, 132, 134, 136, 138, 154, 171, 174, 176, 185, 193, 216, 229, 251, 257, 271, 290, 292, 296, 302
 Անատոլի Հիսար, բերդ Բոսֆորում — 34
 Անդրկովկաս — 5, 13, 15—17, 281, 296
 Անթափա Կարանիսար — 134, 261
 Անթափա — 141, 142, 216
 Աշերդ — 127
 Աշրֆ-բաշի — տե՛ս Քուֆաիսի
 Աջարա, բերդ — 26, 110, 113
 Աջեմ, Աջեմի երկիր. Աջեմիստան — տե՛ս Իրան
 Առտեր, կղզի — 302
 Ասաֆլան — 216
 Ասիա — 13, 298, 305
 Ասիքան — տե՛ս Ստամբուլ
 Ասրեզ, գետ — 65
 Ասուրիա — 289
 Ավարի երկիր — 98, 103
 Ավսեբշի, բերդ — 113
 Ավստրիա — 285
 Ատալիա — տե՛ս Անթափա
 Արարական քերակղզի — 288
 Արարկիր — 25, 28, 31, 151, 156, 158, 159, 173, 298
 Արարիա, Արարի երկիր — 7, 154, 171, 186, 217, 257, 273
 Արարստան — տե՛ս Արարիա

Արագ (Արաֆս) — 67, 70, 73, 74, 80, 84, 111, 119, 120, 122—124, 194, 270, 291, 292
 Արա Ֆարին — 277
 Արարատ, լեռ — 119, 172, 175
 Արդալան — 192
 Արդահան — 26, 29, 32, 37, 82, 106, 110, 112, 113
 Արդենիջ — տե՛ս Արտանուշ
 Արեշ (նաև Արս) — 37, 87—90, 103, 107
 Արքեֆ, հայկական գյուղ — 67
 Արդնի — տե՛ս Էրզնանի
 Արենշ (նաև Արշիշ) — 15, 26, 30, 32, 176, 212, 218, 221, 222, 227, 242, 243, 245, 253, 255, 256, 264, 267, 268
 Արնավուստուֆ (Ալքանիա) — 222
 Արտանուշ (Արդանուշ) — 26, 29, 32, 110, 113
 Արտամես, գյուղ Վանա ծովափերում — 209, 234, 239, 242, 246, 251, 261
 Արփա-Հայ — 119, 120, 122, 123
 Արփա Չուֆուրի — տե՛ս Սվազ
 Արֆարե, լեռներ — 143
 Աֆար — 125
 Աֆ-սու (նաև Դիլան-Հայի), գետ — 89—92, 143, 223, 292
 Աֆ-սու, գյուղաքաղաք — 92
 Աֆ-սու քայիր, ժայռ — 275
 Աֆ-Քերփի, լեռ — 209, 226, 257
 Անդեն-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 173
 Աֆիոն Կարանիսար — 136, 261
 Աֆրիկա — 298
 Բաբելոն — 197, 294, 299
 Բաբ-էլ-Էրվար — տե՛ս Դերբենդ
 Բաքա — 59
 Բաքման (նաև Բեթման), գետ — 166, 176, 189, 191—194
 Բաքումի — 29, 31, 37, 40, 41, 48, 129
 Բալա-բուրշ, ժայռ — 248
 Բալիս (ներկայումս՝ Մեսքենե) — 59
 Բալի-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
 Բահրեյն — 289

Բաղդատ — 23, 24, 32, 34, 72, 75, 78, 84, 134, 137, 149, 165, 181, 188, 189, 191, 192, 204, 206, 216, 220, 230, 263, 264, 302, 305
 Բաղեն — 165
 Բաղր — 108
 Բաղինկ — 159
 Բայազիդ, բերդ — 26, 30, 32, 84, 124, 227, 243, 246
 Բայբուրդ — 37, 47, 49, 124, 126, 127, 132, 180, 286
 Բասեն — 26—28, 32, 58, 65—67, 115, 124, 264, 270, 284
 Բասենֆա, գետ — 191
 Բասրա — 23, 24, 59, 165, 166, 188, 189, 192, 216
 Բատիլանլի — 115
 Բարկիր Կալասի — տե՛ս Բերկրի
 Բարդուզ, բերդ — 115
 Բաֆու — 15, 37, 81, 85, 94—98, 101, 102, 106, 210, 292
 Բաֆրա — 147
 Բեգտուֆ, ձոր — 262
 Բերային — 60
 Բելադ — 216
 Բելամ — գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 173
 Բելգրադ — 230
 Բելիս — 124, 297
 Բենիստուն — 80
 Բեյ-Բագար — 53
 Բեյր-էլլենմ (Բերդենմ) — 171
 Բենդեր-բաթ (Բաթ-էլ-Էրվար) — տե՛ս Դերբենդ
 Բենդի Մանի, գետ, նաև վայր — 210, 212, 223, 224, 242
 Բենի Կորուր — 26, 30, 227, 230, 244, 245, 262
 Բեշեն — 130
 Բերդա — 26, 30, 243, 245
 Բերկրի (Բարգիր) — 26, 30, 32, 176, 209, 210, 223, 224, 227, 229, 243, 245, 253, 266, 302, 305
 Բեֆեմ, գյուղ — 122
 Բիդգար, բերդ — 229
 Բիբլիս — 11, 15, 26, 104, 163, 166,

168—170, 176, 193—203, 205—207, 223, 226, 227, 229, 230, 242, 243, 245, 247, 249, 252—255, 258, 263, 264, 266—269, 281, 293, 303, 305, 307
 Բինգյուլ — 59, 67, 68, 119, 125, 132, 141, 143, 165, 167, 172—175, 206, 269, 270
 Բիրեդուս — 244
 Բիրեշիկ, բերդ — 59, 117, 242
 Բյուստ Զայիր — 175
 Բյուզուրֆ — 26
 Բոգդան — 299
 Բոգավոր — 25
 Բոգ-քեփե — 43, 45
 Բոգոֆ — 28
 Բոլու — 52
 Բոնքան — 186
 Բողազֆեսեն — 54
 Բողտա, դաշտ — 130
 Բոսնիա (նաև Բոշնաք) — 24, 125, 138, 222
 Բոս, քաղաք — 149
 Բորիստան — 86
 Բուսա — 55, 87, 146, 175, 176, 194, 200, 275
 Բուղապեշտ (Բուդին, Բուդա) — 24, 157, 297
 Բուլաֆ, գյուղ — 123
 Բուլուկ — 52
 Բուխարա — 124
 Դանիրե — տե՛ս Կահիրե
 Դանավարիզ, գետ Սամսունում — 38
 Դավաշ, վանի գավառներից, նաև գետ — 209, 242, 256
 Դեզգի, լեռ — 42, 287
 Դեզեր-սուլու, գետ — 145
 Դելիյե, բերդ — 39
 Դելբե — 266
 Դենշ, քղապան հյուսիսային Դիարբեքի
 էյալեթում — 14, 25, 167, 168, 182
 Դեռեֆ Հայ — 209
 Դերգեզ, գյուղ — 74
 Դերմանիա — 7, 230, 231

Գիլան — 95, 96, 98, 101, 102, 106
Գիլանի ծով — տե՛ս Կասպից ծով
Գիլիս — 305

Գյանջա (նաև Գենջե) — 15, 37, 76, 81, 82, 86, 87, 93, 107, 112, 214

Գյուլի Հիսար, բերդ — 56

Գյուդուլաֆ, գյուղ — 122, 210

Գյոֆուս — 91, 143

Գյուզել Դերե — 208, 209, 254

Գյումյուլ — 52, 139, 277

Գյումուլխանե — 26, 125, 126

Գյուրջիստան — տե՛ս Վրաստան

Գորիլ — 26, 39

Գունիա — 26, 41, 48—50, 127—129, 131, 137

Գուրժեիլ — 91

Գուրնա — 165

Դադիանի — 26, 91

Դալեկիրտ — 243, 245

Դադստան — 50, 87—91, 96 98—103, 109, 123, 293

Դամասկոս — 15, 22, 23, 109, 116, 125, 130, 141, 142, 144, 158, 161, 178, 184, 192, 229, 258, 293

Դանիա — 7

Դանուր — 50, 96

Դաշկին, գյուղ — 268

Դառանլի — 127, 128

Դառվան — 169, 176, 197, 198, 208, 211, 231, 242, 253, 267, 301

Դար-ի Խման — տե՛ս Վան

Դարնեմա, բերդ — 141

Դար-ու-Սեադեք — տե՛ս Ստամբուլ

Դարյան (Դարյալ) — 100

Դեիկլի-քաշ (Մակ քար), գյուղ — 221

Դենիկի Զերե — 23

Դեդին գետ — 292

Դեմիր, Դեմիր Կափու — տե՛ս Դերբենդ

Դեմիրչի Հասան, գյուղ Երևանի մոտ — 86

Դեմիրչի, գյուղ Վանի մոտ — 221

Դեյիբան-Բողազ — 144

Դեյիբան Դերե, նավահանգիստ — 48, 203

Դեյրի Մեսին, գետ — 177

Դենբուլ — 244

Դեշան, լեռ — 139

Դերանիլ — 129

Դերբենդ — 50, 76, 93, 95, 97—101, 103, 165, 293

Դերգեզի — 231

Դերքենկ — 192

Դերեն — 192

Դիալե, գետ — 165

Դիարբեքիր — 16, 23—25, 29, 31, 34, 60, 109, 152, 155, 159, 160, 162—166, 168, 172, 174, 176, 179—187, 189—191, 193—195, 198, 206, 226, 229, 230, 253, 264, 265, 286, 305

Դիմավենտ — 297

Դիվան, լեռ — 197

Դիվանե Դերեսի, բերդ Թորթումի մոտ — 127

Դիվրիկ — 25, 28, 31, 141, 151, 155—157

Դոն — 288, 292

Դոֆին — 231

Դուրիչե, գյուղ — 159

Դում-Դեմի — 244

Դումլի բարա — 59

Դուշ Կիլա — 123

Դուրգիստան — 142

Դեև Բոյուն — 65, 239, 241

Դեելի Կարանիսար — 261

Եավիսեն, նավահանգիստ — 50

Եգիպտոս — 7, 23, 24, 40, 125, 134, 184, 213, 216, 273, 282, 289, 294, 301

Եմեն — 289

Ենի Շենիր — 277

Եվրոպա — 9, 13, 105

Երզնկա — 14, 15, 37, 64, 128, 132—135, 264, 266, 271, 286

Երս, գետ — 74

Երուսաղեմ — 142, 144, 171, 184, 257, 274, 298

Եփրատ — 59, 60, 114, 117, 125, 132, 155—159, 165, 172, 177, 179, 186, 190, 191, 213

Երևան — 14, 15, 17, 32, 37, 60, 65—67, 71, 74, 76, 79—85, 93, 96, 101, 111, 112, 115, 118, 120, 122, 123, 125, 170, 172, 175, 198, 206, 214, 237, 244, 257, 260, 270, 282, 300

Զանգի (Զանգու) — 67, 70, 73, 81, 83, 85, 122, 123 172, 270, 291, 292

Զարեշատ — 26, 29, 37, 117, 120

Զար-Հայիր — 129

Զեն — 171

Զեյթուն — 52

Զենուն-Աքաղ — 52

Զերենկ-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174

Զեֆեմ, բերդ — 104, 105

Զեֆուֆ (Զեֆի), գյուղ — 259

Զիանդլին, բերդ — 68, 246

Զիլե — 25, 277

Զիֆան, բերդ — 124

Զինուս, գյուղ — 74

Զղանոս, լեռ — 43

Զյուլկադերի — 28, 141, 143

Զո, լեռներ — 194

Զրիկ (նաև Զիրիկ) — 26, 195, 198, 227, 243, 245, 253, 254, 266

Էգիլ — տե՛ս Էգին

Էգին (նաև Ակն) — 25, 29, 141, 156—158, 165, 167, 182, 183, 305

Էդիրեն — 93, 146, 231

Էլբիստան — 143, 149

Էլբուր, գետ — 200

Էլբուս (Էլբիզ) — 50, 51, 91, 99, 100, 103, 123, 172, 216

Էլ Հասն — 24

Էլենթար Վան, բերդ — 73

Էլ Զեզիրե — 25, 186, 187

Էլֆիշ, բերդ — 213

Էմիր-Ախար — 127

Էյդ, գյուղ — 114

Էյերլի, լեռ — 59, 173

Էյրի — 24, 38, 73, 86, 285, 286

Էյրի սուլու — 286

Էյուր — 33, 34

Էնգյուրի (Անկարա) — 140

Էնտելուս (Անդալուզիա) — 293

Էնտեր, գյուղ — 56

Էշիր — 243

Էոգրեկ — 98

Էոզի — 24

Էշմիածին — տե՛ս Ուլքիլիսե

Էսադ Աքաղ — 230, 231

Էսերզան — 157

Էսփաիրա (Սպարկերա) — 30, 243, 254

Էսփոզան, լեռ Մալաթիայի մոտ — 177—179

Էսփի շենիր — 85

Էվեչիֆ — 30

Էր գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 173

Էրզան — տե՛ս Արդնի

Երզուղ — 231

Էրզեֆիլ — 78, 79, 231

Էրեչիֆ — 243

Էրզում (Էրզենի Ռում) — 7, 14—16, 23, 25—28, 31, 37, 43, 46 47, 51, 52, 57—66, 68, 74, 79, 82, 83, 94, 105, 109, 110, 113—115, 117—119, 122—129, 131—136, 143, 150, 154, 165, 172, 173, 175, 192, 193, 198, 206, 207, 222, 231, 252, 264, 268, 269, 271, 284, 286, 290, 300, 302

Էրբեֆ, բերդ — 67

Էրզանի — 25, 31, 165, 176, 179, 181—183, 299

Էրզուն, բերդ — 111

Էրմենաֆ — 225

Էրեֆ (Արնակ), բերդ — 261

Էրշիշ — տե՛ս Արճեշ

Էրշիս (Էրշիս), լեռ — 144, 147, 148, 296

Էրս-տե՛ս Արեշ

Էֆրատ — 26, 30, 243

Էֆրատ Բենի Կոբուր — 243

Էֆրատի-Մակու 246

Էֆլաֆ — 299

Էֆրեսյաֆ — 115

Ըլրջա, գյուղ — 57, 132

Քաթարիստան — 131, 138

Քալբ, գյուղ — 120

Քախրի Մեշան — 165

Քախրի վան — տե՛ս Դատվան

Քալուկ — 59

Քաման, թերակղզի — 51, 91

Քավրիգ — 15, 32, 37, 74—76, 78—
80, 89, 93, 94, 98, 108, 203, 214,
230—232, 244, 245, 260, 263— 291

Քարաբլուս-ի Շամ — 23, 24, 229

Քարսուս — 25, 216

Քերիսարան — 216

Քեղման — 284

Քել, գետ — 178

Քենշիվար — 24

Քենվիզե — 229

Քեսուն — 230

Քեսվի — 74

Քերեֆ, գետ, նաև բերդ — 74, 98, 102,
175, 291

Քերկուս, բերդ — 21

Քերջան — 40, 56, 58, 125, 180, 196,
214,

Քերջանլի Ալի Աղա, գյուղ — 57

Քերջիլ, բերդ նաև գետ — 25, 29, 31,
60, 169, 182, 198, 305

Քեֆեյի, գյուղ — 120

Քեֆնիս — 127

Քեֆման — 28, 32, 58

Քեֆրիս — 60

Քիգ, գետ — 171

Քիլ-չայի — տե՛ս Գյոթ-սու

Քիրե — 126, 175

Քիֆլիս — 15, 37, 76, 78, 91, 103—107,
109, 112, 287, 299

Քոխմա, գետ — 178

Քոսյա — 266

Քորբում — 27, 28, 32, 37, 58, 64, 113,
124, 125, 127, 128, 284

Քովիսանե — 213

Քոֆար — 15, 25, 38, 54, 150, 154,
155, 264, 271—275, 277, 278, 307

Քուզանլի — 53, 54, 56, 277

Քուզ-Ասար, լեռ — 151

Քուր-Ալիմ — 80

Քուկար, լեռ — 277

Քումանիս — 76

Քունիս — 23, 24

Քուրան — 76, 100

Քուրնալ — 277

Քուրֆեստան — 292, 294, 295

Քուրֆիա — 7, 12, 14, 23, 32, 52, 54,
58, 59, 93, 96, 106, 109, 116, 119,
121, 125, 143, 144, 152, 155, 159,
170, 228, 229, 243, 260, 281, 282,
287, 290, 293, 295, 298, 302, 304,
306

Քուրֆմենիստան — 132, 138

Քևալ — 245

ժան, գետակ — 74

Իգմիր — 22, 63, 266, 287

Իգվիլի — 165

Իգուլի ֆուրդեր — 59

Իլյաս-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 173

Իյեն-փազարի — 52, 53, 277

Ինեֆի, բերդ — 114

Իշիվան — 159

Իշմե-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174

Իսկյուր — 125

Իսպիր — 27, 28, 32, 37, 58, 64, 110,
124, 128, 284

Իսփերդ — 227, 245

Իսֆելե — 249

Իսֆենդեր, գետ, ձոր — 197, 200

Իսֆենդերիե — 216

Իսֆենդերուն — տե՛ս Ալեքսանդրեթ

Իսֆիլիք — 277

Իսֆանան (Իսպանան) — 78, 168

Իրան — 8, 15, 37, 55, 65, 66, 68, 71,
73, 74, 76, 79, 81, 82, 84—87, 89—
94, 96, 98, 100, 101, 103, 104, 106,
107, 109—111, 115, 117, 119—122,
124, 132, 139, 150, 155, 171, 172,
180, 192, 205, 210, 214, 216, 217,
219, 221, 228, 229, 231, 238, 239,

244, 245, 257, 259, 260, 262, 274,
286, 290—293, 297, 301

Իրանի Ագրեջան — 52

Իրաֆ — 60, 96, 192, 216, 231

Իրաֆ-Դարյան — 216

Իրիար, լեռ — 112

Իրզանտ, գետ — 194

Իֆի-ճեխի, լեռ — 120

Լադիկ (Նահ Լատիք) — 37, 52, 138,
139, 154, 245

Լազիստան — 129, 287

Լանուրի երկիր — 276, 308

Լամուս — 245

Լատիֆ, լիճ — 138

Լարենտի — 225

Լեխիջան — 210

Լեհաստան — 7

Լեսան — 29

Լիմ, կղզի — 302

Լիյան, լեռ — 75

Լիվանե — 26, 29, 110

Լիասա — 188

Լոզի — 32

Լոնդոն — 10, 14, 154

Լորի, բերդ Գուգարքում — 107, 110

Լորի — 89

Լեհնտի երկիր — 88

Խաբուր — 25, 181

Խազերի ծով — տե՛ս Կասպից ծով

Խարայ — 95, 292

Խարլե — 110

Խարվան — 285

Խարուն-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174

Խարունիյե — 187

Խայար — 98

Խանի, սանջար Վանի էյալեթում — 26

Խանի ձոր — 115

Խանջա — 41, 180

Խանջաֆ, խառ Դիարբեքիրի էյալեթում —
29, 122

Խաս շաիր — 194

Խարան, լեռ — 70

Խարբեր, բերդ — 113

Խարփուր (Խարբերդ) — 25—29, 31, 141,
159—162, 165, 181, 183, 299

Խաֆիշ — 29

Խեզո — 167

Խերենի երկիր — 103

Խելե Քուֆե — 59

Խերվիս (Խրրբիշ) — 26, 32, 110, 112

Խերփուր — 29:

Խրզր-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 173

Սիզան — 198, 227, 243, 254, 256, 305

Սենու — 27, 28, 32, 37, 58, 67, 68,
132, 264, 270, 248

Սոյ — 79, 80, 214, 230

Սոչար, գետ և բերդ — 209, 244, 258—
261, 305

Սոշ օղլան, գետ — 47

Սոչա-բաղի, գյուղ — 85

Սոչուջան — 117

Սուրասան — 272, 308

Սուրխուր, գետ Վանում — 235, 247

Սոֆենդ — 296

Սուու — 25

Սուրան — 48

Սուրեն (Սարեն) — 95, 98, 292,

Սուսերիե — 192

Կաբարբա — 50

Կաբուտ, գետ — 88

Կազան — 89, 102

Կազաֆ (Կազակի երկիր) — 45, 98

Կազ-գյուլի, լիճ — 270, 277, 307,

Կազի օղլի — 56

Կազվին — 231

Կազ-ֆյույ, գյուղ — 270

Կազ-օվա — 277

Կալա թիմանի, գետակ — 39

Կալայի-էլ Ռում (Ռում Կալասի) — 59,
290

Կալայի-Սուլեյմանի, բերդ — 259

Կալմախ (Կալմիկ) — 95, 98, 102

Կախեր — 103, 105, 107

Կանիրե — 75, 184, 213, 294

Կաղզվան (Նահ Կաղզման) — 26, 29,
37, 82, 118, 119, 125

Կամշի, բերդ — 79

կայրաբ-խան, հովանդան — 101

կանժա — 24

կաշե — 103

կասպաղովկիա — 293

կասարա, գյուղաքաղաք — 252

կասրմ օղլու, շայիր — 209

կասրեմունի — 105, 299

կասպից ծով — 50, 51, 67, 70, 74, 81, 91, 94, 97—101, 106, 123, 270, 293

կավալա — 216

կավզե — 139

կարա Ամեդ — տե՛ս Դիարբեքիր

կարա Արդահան — տե՛ս Արդահան

կարաբաղ — 37, 73, 74, 76, 89

կարաբաղլար — 70

կարա Գյունեֆ, գյուղ — 114

կարաղաղներ — 76, 183

կարաղաշ — 25

կարա Դաշլըֆի կարս — 116, 143

կարա-Թիրի, գյուղ — 121

կարաբովե — 125

կարա-կալա, լեռ — 209

կարանիսար էֆրատ — 261

կարանիսար-ի Շարֆի — տե՛ս Շարֆին
կարահիսար

կարանիսար-ի Սանիր — տե՛ս Աֆիոն
կարահիսար

կարաման — 22, 23, 92, 174, 229, 231, 272, 273

կարա Շեյխլեր — 209

կարա-շայ, գետ — 209

կարաշալար, գյուղ Շարֆին կարահիսարի
մոտ — 56

կարաշա-կալա — 246

կարա-Փարս, գյուղ — 226

կարա-Փյոփրյու — 165, 223

կար-Նիսիրին — 181

կարկառ — 26, 30, 227, 243, 245, 253

կարճա — 137

կարճը յարբ, բերդ — 229

կարս — 14, 23—26, 28, 31, 37, 82—84, 112, 113, 115—120, 122—124, 141, 143, 299

կարսի Մարաշ — տե՛ս Ձրուկաղերիյե
կեզան, բերդ — 113

կեմեբ — 49

կեշլան — 26, 29

կեսարիա — 15, 83, 141, 144, 148, 149, 174, 290

կերման — 216, 292

կերչաս, լեռ — 132

կերֆյոֆ, գետ — 54

կեփան — 229

կեֆրոզե — 52

կեփալե — 52

Գրգրլ բումֆ, գետ 147

Կրգլար կալասի, բերդ — 112

Կրգ-կալասի, լեռ — 182

Կրքբայ — 213

Կրլի-գյուղ, լիճ Բինգյուլում — 173

Կրկիսա — 59

Կրչեֆիր — 132, 272

Կիլիկիա — 14, 15

Կիպրոս — 69, 70

Կիրասուն, բերդ — 37—39

Կյումյուշ — տե՛ս Գյումյուշ

Կնուր, գետ — 88

Կոբուր — տե՛ս Բենի Կոթուր

Կոմի-ղամի, գյուղ — 124

Կոմուֆի երկիր — 100

Կոնիա — 83, 143, 271

Կոշլունջա, կիրճ — 87

Կոշա-կալափի — 139

Կոշա-էլ — 161

Կոսկուն կրան — 209, 252, 257, 258

Կոստանդինիյե — տե՛ս Ստամբուլ

Կոստանդնուպոլիս — տե՛ս Ստամբուլ

Կովկաս — 7, 36, 296

Կոռլց, կղզի — 302

Կուրան, գետ — 91

Կուզիջան, սանջաք Էրզրումի էյալեթում — 27, 28, 58, 284

Կուզուլի-բաբա, գյուղ — 67

Կուլեֆ (Կալեֆ) — 25, 29, 31, 168, 182, 305

Կուլի շայիր — 259

Կումլե — 130

Կուշ-գյուղի, լիճ Բինգյուլում — 173

Կուր — 67, 74, 85—87, 89, 91—93, 96, 103, 104, 106, 107, 270, 291, 292

Կուրեն, բերդ — 59, 91

Կուրու-շայ — 132

Կուֆաջ, գյուղ — 80

Կիչաֆ — 64, 100—102

Հաբեշ (Հաբեշստան) — 7, 24, 282

Հաբուս, գյուղ — 161

Հազմե — 182

Հազո (Նահ Հեզո) — 176, 183, 191, 195, 198, 230, 305

Հալեպ — 15, 23—25, 77, 89, 109, 117, 137, 142, 159, 175, 178, 184, 195, 205, 226, 229, 230, 262, 275, 278, 290

Համա — 54, 142

Համադան — 32, 78, 231, 263

Հայաստան — 5, 7, 13—17, 22, 281, 282, 290, 297

Հաշի Հաւամի, գյուղ — 79

Հաշի Մուրադ, բերդ — 138

Հաշրեֆ (Նահ Հեշրեֆ) — 26, 32, 110, 112

Հասան Աբադ — տե՛ս Հասան Կալա

Հասան Զիյադ էոլֆեսի (Հասան Զիյադի
երկիր) — 299

Հասան Թափա — 224

Հասան Կալա — 37, 43, 58, 65, 66, 83, 115, 124, 194, 244, 264, 270

Հաթիշ — 59

Հարեմ-գյուղի, լիճ Բինգյուլում — 173

Հարիր — 192

Հեքսի — 57

Հեզեր Ալի, գետ — 165

Հել — 229

Հեմազար, բերդ — 113

Հեմեշդեֆ — 94

Հեյնաբ — 92, 292, 293

Հենդուսթեն (Հասպարան), գյուղ — 259

Հեռեֆի — 193

Հեֆարի — 26, 125, 192, 198, 208 209, 227, 243—245 252, 257, 258, 261, 266, 305

Հիզան — տե՛ս Խիզան

Հիյե — 59

Հիշազ — 283, 288

Հիսնի Քեֆ — 25, 29, 31, 60, 181, 182, 191, 192, 265

Հիրունի — 227, 245

Հեղկաստան — 45, 59, 96, 149, 293, 300, 308

Հոլանդիա — 7

Հոմս — 142, 246

Հոջոջան — 26, 28

Հորան — 216

Հրենդ — 230

Հունաստան 144, 154, 157, 308

Հունգարիա — 7, 9, 103, 171, 292, 297

Հուսուլ, գետ — 200

Ջիրդեսխան — 199

Ջոխուրիե, գյուղ — 103

Ղազի Սեֆեր փաշա, բերդ — 113

Ղազվին — 32

Ղալաբա — 33, 34

Ղեման — 192

Ղրիմ — 7, 24, 36, 45, 46, 100—102, 139, 216, 283, 288

Ճորոխ (Նահ Ջորոխ), գետ — 46, 49, 50, 129, 131, 287

Մադեն — 201, 265, 266

Մազանդարան — 84, 206

Մալազկերտ (Մանազկերտ) — 27, 28, 32, 37, 58, 67, 120, 198, 252—255, 264, 266, 268—270, 284

Մալաբիա (Նահ էսփոզան, Ռակրե) — 28, 59, 109, 155, 157, 158, 174, 176—179, 190

Մալրա — 51

Մալրեփե — 54

Մախչա (Մաչկա) — 26

Մախչիլ, սանջաք Ջրղըրի էյալեթում — 26, 29, 110, 113

Մակեդոնիա — 154

Մակու — 62, 155

Մահանի երկիր — 57, 90, 126, 139, 213, 292, 302

Մանմուղ Աբադ — 89, 90, 93

Մանուկի — 26, 209, 227, 229, 244, 258, 261
 Մանուկ — 48
 Մաղաղբերդ — տե՛ս Մաղաղկերտ
 Մաղնիս — 175
 Մամա-հարուն — 37, 57, 132
 Մամրվան — 27, 58, 113, 114, 284
 Մաշարիստան — տե՛ս Հունգարիա
 Մավերա էլ ճեհր — 143, 296
 Մարաշ — 15, 22, 24, 31, 89, 109, 110, 141—144, 149, 154, 174, 176, 177, 229, 296
 Մարաշի կարս — 116
 Մարդին, բերդ — 89, 155, 176, 181, 184, 187, 188
 Մարզվան (նաև Մերզիֆուն) — 37, 52, 125, 138—140, 154, 266, 277
 Մեգրեխտան — 26, 37, 40, 41, 46—50, 91, 99, 128—131, 295
 Մեդիեն — 158, 283, 289, 301
 Մեդիսան — 79
 Մեդիբեր, գյուղ — 158
 Մելախի — 216
 Մելանին, գյուղ — 262
 Մելլիի Ռիվան, գյուղ — 80
 Մեծ Արդահան — տե՛ս Արդահան
 Մեծ Արքեֆ, գյուղ — 67
 Մեծ Վալե — 112, 113
 Մեծ Փելունայի երկիր — 88
 Մեհրանի — 25, 169, 182, 305
 Մելյանեբ — 115
 Մեհարմբ-գյուղ, լիճ Բինգյուլում — 174
 Մենքեջ, գյուղ — 117
 Մենգեր Բարա — Ազիզ, Կոնստանտինոպոլ — 164
 Մեջնուն Ջար, գետ — 60
 Մեսսեն — տե՛ս Բալխ
 Մետաղե, բաղաբ — 79
 Մերաշ — 231
 Մերենտ — 74, 130
 Մերվե, բերդ — 130
 Մեհես — 245
 Մեհսի (Համանարար՝ Մոկս) — 227
 Մեհրեբ — 45
 Մեհուրում — 86, 87
 Մեհա — 24, 158, 283, 288, 301

Մըսր — տե՛ս Եգիպտոս
 Մժնկերտ — 27, 28, 58, 115, 284
 Միափարկին (նաև Միդարկին, Միֆարկին) — 25, 29, 60, 168, 176, 181, 183, 189—194, 216, 230
 Միմեն-գյուղ, լիճ Բինգյուլում — 174
 Միջագետք — 7, 11, 40, 213, 293
 Միջերկրական ծով — 293
 Միջին Ասիա — 296
 Միսկին-գյուղ, լիճ Բինգյուլում — 173, 174
 Միսր (Մեսր) — 95—97, 99, 102
 Մյուրաբե, գյուղ — 133
 Մուղավիա — 7, 13
 Մոննադի, բլուր — 83
 Մոսկվա, Մոսկովի երկիր — տե՛ս Ռուսաստան
 Մոտիկ (Մոտկան) — 198, 199, 254, 267
 Մսիս — 141
 Մսրա — 24
 Մուան-օղլի, լեռ — 125
 Մուլան — 89
 Մուշ — 12, 16, 26, 30, 141, 165, 166, 168—170, 172, 196, 198, 205—207, 211, 215, 221, 227, 242, 243, 255, 256, 299
 Մուսուլ — 23, 24, 60, 176, 179, 189, 191, 192, 216, 263—265, 301
 Մուրադ գետ (նաև Մուրադ չայ) — 59, 159, 162—169, 172, 190, 242
 Յակուտ — 202
 Յեմեն — 204
 Յըլան Մեսչիդ, լեռ — 47
 Յովանե — 128
 Նագիլի — 45
 Նախաշ — 131
 Նախիջևան — 37, 68—74, 76, 80, 81, 84, 89, 93, 94, 116, 121, 123, 171, 203, 206, 214, 257, 260
 Նակիրան, ժայռ — 202
 Նամեզվան — 28, 32, 198
 Նեգերբար, բերդ — 113

Նեհավենդ — 78, 231
 Նեշախ — 127
 Նոսֆ-Լիվանե — 26, 110
 Նիլագարադ — 37, 90
 Նիսիբին — 25, 29, 31, 181
 Նիսերդ — 127, 131
 Նիսիսար (նաև Նիքսար — 37, 54, 56, 138, 149, 154, 258, 266
 Նովբոգրեբ — 125, 126
 Շարին կարահիսար — 14, 27, 28, 32, 37, 49, 56, 58, 135—137, 261, 284, 290
 Շարուրան — 37, 95, 98
 Շար, գյուղ — 184
 Շար (Շար-էլ Արաբ), գետ — 59, 60, 165, 166, 169, 182—184, 186, 189—191, 265
 Շահ գելդի, լեռ — 244
 Շամախի — 15, 37, 76, 81, 91—93, 95, 97, 102
 Շամի Շերիֆ — տե՛ս Դամասկոս
 Շայի, գյուղ — 88
 Շանա, գյուղ — 48
 Շատախ — 243, 246
 Շարափ-խանե, գյուղ — 80, 122
 Շելուն, լեռ — 70
 Շեհեր, նահիյե՝ էրզրումում — 132
 Շեհիր, միթ՝ դիարբեքիրի էյալեթում — 182
 Շեհրաբի — 216
 Շեհրի Ջուր — 23, 24, 193, 263
 Շեհրի Ուլան — 231
 Շեյքանի, բերդ — 112
 Շեֆ — 88—90, 103
 Շին — 155
 Շիրի, լեռ — 142, 143
 Շիրվան — 50, 76, 81, 82, 87, 88, 90, 92—95, 98, 101, 104, 198, 201, 227, 243, 245, 254, 265, 266
 Շորագյալ — 37, 80, 82, 120, 122, 294, 295
 Շոր-գյուղ, լիճ Բինգյուլում — 174
 Շորեբ — 243
 Շուշալե — 88
 Շուշա — 91

Շուշիկ, բերդ — 37, 65, 68
 Շեհեր — 32
 Շեշա — 26, 29, 110, 112, 113
 Ոստան — 198, 209, 229, 231, 242, 243, 261, 264, 266
 Չար — 156, 159, 165
 Չաղիսան, բերդ — 113
 Չաղնի Գյուլի-Հիսար — 49
 Չայրաշի — 226
 Չարշամբա, Թուրանի գետի մի հատված — 38, 54, 277
 Չաֆլե — 110
 Չեքաֆուր (նաև Ճապաղչուր, Ճաքաֆչուր) — 25, 29, 31, 141, 165—167, 182, 198, 253, 305
 Չեմենտիր — 195
 Չեմկելի-բեկ — 277
 Չերգե, գետ — 165
 Չերգ, գյուղ — 99
 Չերֆեգիստան (Չերֆեգի երկիր) — 45, 50, 101, 102
 Չեֆիրկե, գետ — 277
 Չըլգըր — 23, 24, 26, 29, 32, 37, 40, 103, 104, 106, 109—114, 129, 155, 159, 167, 180, 190, 194, 269, 299, 305
 Չիհաստան — 95, 292
 Չիհարլի — 165
 Չիֆ — 131
 Չմշկածագ (Չմշկեբեկ) — 29, 31, 141, 156, 159, 163, 181, 182, 253
 Չյուլ-թեփե — 189
 Չոբանլի (Չոբանլու) — 32, 243, 245
 Չոմաֆլի, լեռ — 209, 224, 226
 Չոռս, բերդ — 80, 244
 Չորում — 25, 28, 31, 140, 151, 277
 Պաղեստին — 7, 14, 15, 303
 Պարսկաստան — տե՛ս Իրան
 Պետերբուրգ — 294
 Ջաբեր — 59
 Ջաքա — տե՛ս Գյումրի-Ջաքա
 Ջադ, գետ — 112

Զանիկ — 25, 28, 31, 38, 151, 209, 226
 Զանիկներ, գյուղ — 226
 Զանչա — 37, 124
 Զավար, գյուղ — 138
 Զաֆեր էֆենդի, գյուղ — 270
 Զերբար-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
 Զերլ-Լիբնան — 125
 Զեդիդի Սելդա — 23
 Զեզայիբ (Ալմիր) — 23, 24
 Զեզիբ, հյուրումնի Դիարբեքիբի էյալ-
 լիթում — 60, 167, 182, 190—192,
 199, 265, 305
 Զեզն — 182
 Զերլ — 32
 Զենովա — 38
 Զեսկ — 168
 Զերմ, բերդ — 229
 Զերմիկ, սանջաք Դիարբեքիբի էյալ-
 լիթում — 25, 29, 31, 182, 183, 305
 Զինան, գետ — 291
 Զյուլամերկ, գավառ Վանի էյալիթում —
 209, 243
 Զոլան — 244
 Թարբ — 50
 Թակա — 24
 Թակրե — տե՛ս Մալաթիա
 Թան-օվա — 205, 211, 247, 253, 267
 Թայ, գետ — 308
 Թանաշուն, լիճ — 87
 Թափվա — 59
 Թափա — 60
 Թեհա կամ Թունա — տե՛ս Ուրֆա
 Թիզ — 26, 48
 Թիներ — 95
 Թուլիբիլ-գյուլի լիճ Բինգյուլում — 173
 Թունքան, լիճ — 194
 Թունքեյ — 59
 Թում, Թումի երկիր — տե՛ս Անատոլիա
 Թումեյի — 22, 23, 30, 32, 82, 83, 116,
 125, 138, 216, 231, 251
 Թուսաստան — 7, 94—96, 98, 292, 293,
 301
 Թուսեն — 229

Սաաթի, գյուղ — 189
 Սալբալ-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
 Սալմաս — 80, 230, 239, 244
 Սակգ (Քիոս կղզի) — 250
 Սամսուն — 37, 38, 54, 139, 277
 Սաշի-դադ, լիճ — 187
 Սասին — 110
 Սարալ — 94
 Սարիզիլեդ — 56
 Սարու կամ Սափուր — 305
 Սարուլան — 231
 Սերաստիա — տե՛ս Սվադ
 Սերավան — 229
 Սեդան — 95
 Սեդերկ, գյուղ — 70
 Սելանիկ — 126
 Սելանկմեշ — 231
 Սելեֆկե — 25, 116, 143, 174, 225
 Սելյուտչիֆ — 272
 Սեհլան, լիճ — 75
 Սեդման, բերդ — 25, 163, 182, 305
 Սեմարգե — 130
 Պեմերֆենդ — 296
 Սեմսեմա — 28
 Պեմրե, կազա՝ Ամասիայի սանջաքում —
 52
 Սեմրեֆ, խաս Չելլիբի էյալիթում — 29
 Սելյի Ղազի — 231
 Սելֆեդդին, գյուղ — 80
 Սենդրան-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
 Սենջակ — 125
 Սենջան, լիճ — 75
 Սենջար, սանջաք Դիարբեքիբի էյալ-
 լիթում — 25, 31, 181, 187, 188, 205
 Սետեշ — 50
 Սերան — 73
 Սերբիա — 299—300
 Սերե — 39
 Սերբերենիշ — 125
 Սերեզ — 251
 Սերիբ էլլան, քաղաք — 91, 103
 Սեֆաք — 29
 Սեֆաֆե — 115
 Սեֆեր ադա, գյուղ — 67
 Սեֆյան, գյուղ — 79

Սիր-նիշան, լիճ — 151
 Սիլիսթեր — 51
 Սիլվե — 21
 Սիլվան — 189
 Սինուն, գետ — 141
 Սինոպ — 37, 139, 157
 Սիս — 25
 Սիլի-Խսեյն — 50
 Սիտերկիսի — 126
 Սիրիա — 7, 14, 293
 Սիփան (Սուրհան) — 169, 175, 176,
 190, 212, 213, 219—221, 223
 Սկյուպար — 15, 33, 34, 52, 82, 83,
 141, 176, 231, 258, 266
 Սղերտ (նաև Դարի Սաիդ) — 26, 29,
 181, 182, 253, 264, 265
 Սմիսար (Սամսատ) — 59, 290
 Սյուրմեն — 48
 Սողանլի-բելի — 124
 Սորաշի, գետ — 226
 Սոր-ի, գյուղ Վանա լճի ափին — 256
 Սորփ, Վանի գավառներից — 242, 253
 Սոսո-Մարուն (նաև Սոսի — Միրվան) —
 73
 Սպահան — 199, 203, 206, 230, 231,
 263
 Սվազ — 15, 16, 23—25, 28, 31, 83,
 109, 110, 138, 141, 144, 145, 149—
 155, 157, 158, 172, 175, 176, 231,
 258, 273, 274, 277, 296, 297
 Ստամբուլ — 5, 6, 9, 10, 12, 14—16,
 21, 22, 33—38, 40, 42, 50—52, 58,
 63, 69, 76, 82, 83, 87, 92, 93, 113,
 131, 140, 141, 148, 161, 175, 178,
 184, 204, 214, 215, 227, 241, 256,
 260, 264—266, 268, 274, 278, 281,
 282, 284, 286, 288, 290, 293, 296,
 302, 305, 307
 Ստորին Ջաբ, գետ — 60
 Սուլ, գյուղ — 117
 Սուլեյման բեյ, չափեր — 259
 Սուրբան-Սյուրբեսի, ժաֆ — 248
 Սուրբան կալայի — 208
 Սուրբան Մելիֆ Ղազի, թերթի քիմիայի
 բերդի մոտ — 132

Սուրբանջիբ, գյուղ — 88
 Սուլու — 53
 Սուկարի, նավահանգիստ — 50
 Սուրան (Սուրամ), բերդ — 107
 Սուրեզու — 246
 Սևերեկ կամ Սիլիբիկ — 25, 29, 31, 181,
 182
 Սև ծով — 21, 33, 35, 37—39, 42, 43, 45,
 47, 49—51, 54, 91, 97, 99, 100,
 127, 128, 136, 147, 277, 286, 287,
 293
 Վալախիա — 7
 Վալար — 113
 Վան — 11, 12, 15, 16, 23, 24, 26, 30,
 32, 73, 74, 93, 104, 117, 124, 155,
 169—172, 174, 176, 186, 189, 192,
 193, 198, 199, 206—208, 210—212,
 214, 215, 218, 219, 221—232, 234—
 240, 242—256, 258—261, 263, 264,
 266, 269, 281, 284, 302, 303, 305,
 306
 Վանա լիճ (նաև Վանա ծով) — 11, 15,
 57, 161, 169, 175, 176, 190, 198,
 207—212, 214, 217, 218, 221—226,
 232, 234, 249, 253, 256, 257, 261,
 266, 281, 301
 Վանի կարանիսար — 261
 Վարազ — 12, 16, 171, 174, 175, 250,
 251, 259
 Վարդին — 231
 Վեդան — 32
 Վենետիկ — 300
 Վերայ — 52, 53
 Վերին Ջաբ, գետ — 60
 Վերնիշան — 124
 Վինենա — 10
 Վոլգա — 292
 Վրաստան — 15, 23, 26, 36, 40, 41,
 48—50, 59, 82, 88, 91, 96, 102—
 105, 107—110, 112, 114, 120, 123,
 125, 127, 129, 131, 201, 205, 274,
 286, 287
 Վրիշան — 117

Տաշկենդ — 296
 Տիրեր — 292
 Տիրքիս — 60, 186
 Տրապիզոն (նաև Թերեքի Էֆզոն) — 23, 24, 26, 29, 31, 37—49, 54, 58, 109, 125, 127, 129, 131, 132, 134, 136, 286, 287
 Ուզբեկստան — 96
 Ուխ, գետ — 200
 Ուրախեա — 13
 Ուման — 51
 Ումուդում-դեան — 114, 115
 Ունիյա, բերդ — 38
 Ուշիլիս — 12, 16, 37, 68, 70, 121, 171, 257, 291
 Ուլան — 75, 79
 Ուրմիա — 239, 244, 262, 263
 Ուրֆա — 15, 23, 229, 282, 290
 Փագար Քյոփրյու, գյուղ — 223
 Փալաս — 182
 Փալու — 25, 141, 164, 165, 167, 183, 187, 299, 305
 Փաս, գյուղ — 224
 Փասիֆ աղա, գյուղ — 262
 Փեքեֆ — 32, 110
 Փենեֆ — 26, 29
 Փեսփան — 182
 Փերքեֆ — 25, 29, 32, 113, 141, 162, 182
 Փերքեֆեր — 26, 29, 110, 305
 Փերնաֆ — 130
 Փերշեքեն — 125
 Փերփոլում, բերդ — 39
 Փերֆանի, բերդ — 112
 Փիրանշի, լեռներ — 73, 74
 Փիժեն — 115
 Փիլեագղի, լեռ — 119
 Փիյաս — 142, 175
 Փինյանիշ — 26, 227, 230, 244, 262, 263
 Փիր-Դեղե — 139
 Փիրեղուս — 227
 Փոզան — 182

Փոզրան — 29
 Փոլրա, նավահանգիստ — 39, 286
 Փոլրա-բագար — 39
 Փոսխով — 26, 29, 32, 110, 112
 Փորոզ — 39
 Փոփոլ — 39
 Փոֆր Ասիա — 7, 11
 Փոֆր Արդահան — 26, 28, 117
 Քանֆանա — 274
 Քան, գյուղ — 59
 Քանան — 301
 Քանլի-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
 Քաշան — 231, 301
 Քաշդար — 292
 Քասիմ-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
 Քարքի — 299
 Քաֆիրստան — 300
 Քեզի — 123
 Քերսուր — 132
 Քելեֆ Հեզար Ամենդ, գյուղ — 86
 Քեմալս (Դարի-Ֆելլան) — 37, 59, 132, 133, 150, 180
 Քենդերե, գյուղ — 87
 Քենգեի, բերդ — 113
 Քենգեֆ, գյուղ — 221
 Քեսան — 26, 227, 243, 245, 254
 Քեսաթիֆան, բերդ — 156
 Քեսիֆ, բերդ — 235, 238, 242
 Քեսիֆ կալա, ժայռ — 239
 Քեսիֆենդ, գյուղ — 73
 Քեսկին — 25
 Քերեֆտե — 47
 Քերեմիլ — 79
 Քերիմ, բերդ — 105
 Քերմիլ — 56
 Քերջաս — 132
 Քեշկվան — Դուդման, բերդ — 115
 Քեշվան — 117
 Քերֆես-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
 Քերֆերան — 139
 Քերֆևազ — 52
 Քեփան — 258
 Քեփաս, ժայռ — 257
 Քեֆե (Թեոդոսիա) — 24, 46, 51, 92, 283

Քեֆենդեր, բերդ, գետ — 166, 195
 Քեֆերե — 265
 Քիլվերի, գետ — 290
 Քիյավին — 208
 Քինավա, բերդ — 113
 Քիս — 51
 Քիֆի — տե՛ս Քղի
 Քիֆի (Քղի) լեռներ — 172
 Քղի — 28, 32, 58, 125, 284
 Քյարնի — 227, 245, 254
 Քյոմուր, գյուղ, գետ — 132
 Քյոփրյու — 52, 139
 Քյոֆսեն, լայլա — 142
 Քյուլյուֆ-Ակչե — 127
 Քյուլյուֆ-Կալա — 131
 Քուլե, բերդ — 113
 Քոյուն-Դեշիա — 88, 89
 Քոսիսեր (Կվիշխեթ), բերդ — 107, 111
 Քոսովա — 40
 Քորլատեֆ — 32
 Քուրայիսի — 26, 91, 108, 109, 112, 130
 Քուտ — տե՛ս Կուտ
 Քուրդիստան — 7, 15, 25, 65, 96, 132, 160, 165, 167, 171, 178, 180, 190, 199—201, 214, 223, 224, 229, 239, 244, 245, 251, 252, 261, 262, 264, 265, 268, 286
 Քուրլադր — 243
 Քուֆե — 216

Քաշ — 199
 Քանր — 199
 Օաշրֆ — 164
 Օբիխ, լեռ — 197
 Օբուր — 50
 Օղե, լեռ — 111
 Օդուրիա — 112
 Օգեշիֆ — 245
 Օլքի — 26, 29, 32, 110, 113
 Օղչե — 32
 Օդուզ, գյուղ — 90
 Օման — 289
 Օնեշ, ձոր — 166
 Օշարի, գյուղ — 80
 Օսեֆ — 231
 Օսմանյան երկիր — տե՛ս Թուրքիա
 Օսմանշրֆ — 52, 139
 Օվա — 53
 Օսեաի, բերդ — 103
 Ֆալվուրի երկիր — 95, 97, 98, 292
 Ֆաշե, Թիսն գետը — 50, 51, 99, 100, 228, 293
 Ֆենլի փերեկի, գյուղաքաղաք — 48
 Ֆերեֆ-զար — 91
 Ֆերհադի լեռներ — 56
 Ֆիրհատ-բուղազի — 277
 Ֆրանգստան (Ֆրանսիա) — 68, 69, 121, 171, 205, 217

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	էջ 5
Հատոր առաջին (1041—1050 թթ. — 1631—1640 թթ.)	21
Հատոր երկրորդ (1050—1058 թթ. — 1640—1648 թթ.)	37
Հատոր երրորդ (1057—1060 թթ. — 1647—1650 թթ.)	141
Հատոր չորրորդ (1065 թ. = 1654 թ.)	176
Հատոր հինգերորդ (1066 թ. = 1655 թ.)	264
Резюме	279
Ամփոփում (անգլերեն)	291
Ծանոթագրություններ	293
Անձնանունների ցանկ	323
Տեղանունների ցանկ	331

ԲՈՒՐՇԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Գ

ԷՎԼԻՅԱ ՉԵԼՆԻՔ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
արևելագիտության սեկտորի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

Պատ. խմբագիր՝ Տ. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Ա. ԱՆԱՍՏԱՍՅԱՆ
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Կ. ՂԱՅԱԴԱՐՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Ա. Հ. ՉՈԼԱՅԱՆ

ՎՋ 05376, Հրատ. № 2583, ԽՀԽ № 976, պատվեր 70, տպաքանակ 3000
Հանձնված է արտադրության 18/II 1966 թ., ստորադրված է տպագրության
18/II 1967 թ., տպագր. 21,75 մամուլ, Հրատ. 19,23 մամուլ, թուղթ № 1, 60×92¹/₁₆՝
Գինը 1 ու. 40 կ.

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի Հրատարակչության տպարան,
Երևան, Բարեկամության № 24